

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

A. XOLIQOV

PEDAGOGIK MAHORAT

**O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining
2010-yil 21-oktyabridagi 396-sonli buyrug‘iga asosan 5140800 – “Pedagogika
va psixologiya ta‘lim yo‘nalishi”ning talabalari (o‘quvchilari) uchun
darslik sifatida tasdiqlangan.
(Guvohnoma № 396-19)**

Toshkent
«IQTISOD-MOLIYA»
2011

UDK 371(075)

BBK 74ya73

X-72

Taqrizchilar: **J.Hasanboyev** - pedagogika fanlari doktori, professor.
Sh. Mardonov - pedagogika fanlari doktori.

Xoliqov A.A.

X-72 Pedagogik mahorat. Darslik / A.A. Xoliqov; O‘zR Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2011, -420 b.

Ushbu darslikda muallif hozirgi kunda “Pedagogik mahorat” fanida erishilgan eng so‘nggi yutuqlar nuqtai nazaridan yondashgan. O‘qituvchilik kasbi – hamisha navqiron kasb sifatida e‘zozlanib kelindi. Shuning uchun ushbu kasbiy faoliyatning ilmiy – nazariy va amaliy – metodik asoslari yildan yilga o‘z xususiyatlarini boyitib bormoqda. Darslikda “Pedagogik mahorat” fanining nazariy va metodologik asoslariga, mazmuni, funksiyasi, tarkibiy qismlariga, ularning vazifalariga jiddiy e‘tibor berilgan. Shu bilan birga, o‘quv–tarbiyaviy jarayonni boshqarishda o‘qituvchilar va tarbiyachilarning o‘z kasbiga milliy–ma’naviy jihatdan munosabati qanday bo‘lishi kerakligi yoritilgan.

Darslikda ta’lim muassasalarida pedagogik faoliyat olib borayotgan o‘qituvchilarga, tarbiyachilarga, pedagogik faoliyatga tayyorlanayotgan talabalarga kasbiy pedagogik mahoratni egallash hamda uni uzluksiz takomillashtirib borish to‘g‘risida har tomonlama mukammal tavsiyalar berilgan.

UDK 371(075)

BBK 74ya73

MUNDARIJA

KIRISH	
1- BOB. PEDAGOGIK MAHORAT HAQIDA TUSHUNCHA, UNING O'QITUVCHI FAOLIYATIDA TUTGAN O'RNI	
1.1. Pedagogik mahorat haqida tushuncha. Uning mohiyati	
1.2. Pedagogik mahorat fanining vazifalari va asosiy tarkibiy qismlari	
1.3. Pedagogik mahoratni egallash vositalari	
1.4. O'qituvchi kasbining tarixiy taraqqiyoti va uning jamiyatda tutgan o'rni	
2 - BOB. PEDAGOGIK FIKR TARIXI VA MAKTAB AMALIYOTIDA O'QITUVCHI MAHORATI MASALALARI	
2.1. Eng qadimgi davrlardan eramizning XII asrlarigacha o'qituvchilik faoliyati to'g'risida ijtimoiy qarashlar	
2.2. Yunon faylasuflari asarlarida o'qituvchilarning kasbiy mahorati haqidagi g'oyalar	
2.3. Yevropa olimlari o'qituvchilarning kasbiy mahoratini takomillashtirish to'g'risida	
2.4. Hozirgi davrda o'qituvchilarning kasbiy mahoratini takomillashtirish	
3 – BOB. O'QITUVCHI FAOLIYATIDA PEDAGOGIK QOBILIYAT	
3.1. Qobiliyatning pedagogik – psixologik tasnifi	
3.2. O'qituvchi pedagogik qobiliyatini rivojlantirish funksiyalari	
3.3. Pedagogik qobiliyatning asosiy sifatleri va xususiyatlari	
4 – BOB. O'QITUVCHINING KOMMUNIKATIV QOBILIYATI	
4.1. O'qituvchi shaxsining fikr almashuv bilan bog'liq xususiyatlari	
4.2. Pedagogik ta'sir ko'rsatish – kommunikativ qobiliyatning asosiy usuli sifatida	
4.3. O'qituvchining kommunikativ qobiliyatida so'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazish	
5 – BOB. PEDAGOGIK MULOQOT – O'QITUVCHINING IJODIY FAOLIYATI SIFATIDA	
5.1. O'qituvchining kasbiy faoliyatida muloqot tizimi	
5.2. O'qituvchining kommunikativ vazifalarni bajarishi	
5.3. Pedagogik muloqotni tashkil etish yo'nalishlari	
6 – BOB. O'QITUVCHI KASBIY FAOLIYATIDA MULOQOT MADANIYATI VA PSIXOLOGIYASI	
6.1. O'qituvchi kasbiy faoliyatida muloqot madaniyatining shakllanishi	
6.2. Pedagogik muloqotda muomala madaniyati	1
6.3. Sharqona tarbiya va muosarat odobining muloqotga ta'siri	1
6.4. Muloqot asosida ma'naviy madaniyatni shakllantirish mezonlari va omillari. 1	

7 – BOB. O'QITUVCHI VA O'QUVCHI O'RTASIDAGI MULOQOT	117
7.1. Pedagogik muloqotning o'ziga xos xususiyatlari va funksiyalari	117
7.2. O'qituvchi va o'quvchilarning jonli muloqotini tashkil etish	122
7.3. O'qituvchining o'quvchilar bilan muloqotni tashkil etish usullari va muloqotda tarbiyaviy jarayon tamoyillari	127
7.4. O'qituvchining muloqot asosida sinf jamoasini boshqarish uslublari	131
7.5. O'qituvchining sinf jamoasini muloqot asosida boshqarish bosqichlari	135
8 – BOB. PEDAGOGIK NAZOKAT VA ODOB-AXLOQ	140
8.1. Pedagogik nazokat haqida tushuncha	140
8.2. Pedagogik nazokatning mohiyati va xususiyatlari	143
8.3. O'qituvchi nazokatida dilkashlik va pedagogik takt	145
Yosh o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik dilkashligini o'rganish dasturi	150
9 – BOB. PEDAGOGIK TEXNIKA HAQIDA TUSHUNCHA. PEDAGOGIK TEXNIKANI SHAKLLANTIRISH USLUBLARI	157
9.1. Pedagogik texnika haqida ma'lumot	157
9.2. Pedagogik texnika xususiyatlari	159
9.3. Pedagogik texnikani namoyon etishda o'qituvchining tashqi ko'rinishi	163
9.4. Pedagogik texnikani egallash mahorati	167
10 - BOB. NUTQ TEXNIKASI VA NOTIQLIK MADANIYATI	175
10.1. Notiqlik san'atining paydo bo'lish tarixi	175
10.2. Sharq mutafakkirlari notiqlik san'ati haqida	178
10.3. Nutqning asosiy xususiyatlari. Til va nutq	182
10.4. O'qituvchining nutq madaniyati va notiqlik san'ati	186
10.5. Nutq texnikasini egallash	191
11 – BOB. O'QITUVCHINING TA'LIM JARAYONIDAGI MAHORATI	201
11.1. Hozirgi zamon o'qituvchisining pedagogik faoliyati	201
11.2. Dars – ta'lim jarayonining asosiy shakli	204
11.3. Ta'lim jarayonida o'qituvchiga qo'yiladigan talablar va ijodiy kayfiyatni boshqarish	208
11.4. O'qituvchining ta'lim jarayonida kasbiy omilkorligi	210
11.5. O'qituvchining ta'lim jarayonidagi faoliyati va darsga tayyorgarligi	215
12 – BOB. O'QITUVCHINING TARBIYACHI SIFATIDAGI MAHORATI	219
12.1. Tarbiyachilik mahoratining mazmuni va jarayoni	219
12.2. Tarbiyachilik mahoratining tarkibiy qismlari	223
13 – BOB. O'QITUVCHINING TARBIYA TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA FAOLIYAT OLIB BORISHI	231
13.1. Hozirgi kunda barkamol shaxsni tarbiyalash muammolari	231
13.2. Tarbiya texnologiyalarini modellashtirish	235
13.3. Tarbiyaviy jarayon va tarbiya mazmunini modellashtirish	238
13.4. Tarbiya qonuniyatlari va tarbiya mazmuni tamoyillarini modellashtirish	243
13.5. Tarbiya texnologiyalarini qo'llashda pedagogik vositalardan foydalanish	248

13.6. Tarbiya ko'rganlikni aniqlash (diagnostika).....	24
14-BOB. O'QITUVCHI PEDAGOGIK FAOLIYATIDA KOMPYUTER TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH.....	25
14.1. Pedagogik mahoratni oshirishda zamonaviy axborot texnologiyalarining ahamiyati.....	25
14.2. Ta'lim-tarbiya jarayonida kompyuter imkoniyatlaridan foydalanish.....	26
14.3. O'qituvchining kompyuter texnologiyalari asosida o'quvchilar bilimini nazorat qilishi.....	26
14.4. O'qituvchilarning zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish malakalarini shakllantirish.....	27
14.5. O'qituvchining "axborot madaniyati" tushunchasini o'zlashtirishi.....	28
15 - BOB. O'QITUVCHI PEDAGOGIK FAOLIYATIDA KASBIY REFLEKSIYANING O'RNI.....	28
15.1. Kasbiy refleksiya va pedagogik faoliyat.....	28
15.2. O'qituvchining kasbiy mahoratini rivojlantirishda pedagogik refleksiyaning ahamiyati.....	29
15.3. Pedagogik tashxislash asosida o'qituvchining kasbiy rivojlanishini ta'minlash usullari.....	30
15.4. O'qituvchi faoliyatini pedagogik tashxislash.....	30
16- BOB. O'QITUVCHI MEHNATINI ILMIY ASOSDA TASHKIL ETISH.....	31
16.1. O'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etishda pedagogik mahoratning roli.....	31
16.2. Obyektiv shaxsiy xususiyatlarning o'qituvchi mehnatiga ta'siri.....	31
16.3. O'qituvchi mehnati asosida ma'naviy dunyosini va umuminsoniy qadriyatlarga nisbatan munosabatini takomillashtirish.....	32
"Pedagogik mahorat" fanidan o'rganilgan mavzularni mustahkamlash uchun test savollari.....	33
O'qituvchining o'z ustida ishlashi va kamchiliklarini bartaraf etishi uchun psixologik testlar.....	39
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	41

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida o'qituvchi kadrlarning ma'naviy qiyofasiga, aqliy salohiyatiga hamda kasbiy mahoratiga nisbatan alohida mas'uliyat yuklangan. Chunonchi, bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov quyidagilarni qayd etadi: «Biz yurtimizda yangi avlod, yangi tafakkur sohiblarini tarbiyalashdek mas'uliyatli vazifalarni ado etishda birinchi galda ana shu mashaqqatli kasb egalariга suyanamiz va tayanamiz, ertaga o'nimizga keladigan yoshlarning ma'naviy dunyosini shakllantirishda ularning xizmati naqadar beqiyos ekanini o'zimizga yaxshi tasavvur qilamiz». Ushbu fikrlardan bugungi kun o'qituvchisiga nisbatan qo'yilayotgan talablarning mazmun va mohiyati anglaniladi.

Zamonaviy o'qituvchi qanday bo'lishi kerak? Mustaqillikdan keyin ushbu muammo ko'plab olimlarning, ziyoli ahlining, hatto ota-onalarning diqqat-e'tiborida bo'ldi. O'qituvchilar uchun zamonaviy, hozirgi kun talablariga javob bera oladigan metodik va o'quv qo'llanmalari, darsliklar yaratila boshlandi. Lekin bu muammo bo'yicha izlanishlar, ilmiy-tadqiqotlar hozirgi kunda ham davom etmoqda. Hozirgi kundagi global o'zgarishlar, fan-texnika va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining kun sayin rivojlanib borishi XXI asr o'qituvchisidan pedagogik mahoratni, o'tkir irodani, pedagogik-psixologik bilimlarni, o'z fanini chuqur bilishni va yuksak tafakkurni, siyosiy savodxonlikni, fikrlash doirasi keng va mulohazali bo'lishni talab qiladi.

Ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan o'qituvchilar o'qitish shakllarining optimal darajada tashkil etishni, barkamol shaxsni shakllantirish nazariyasini turli yangi g'oyalar bilan boyitishni puxta bilishi lozim. Zero, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» g'oyalarini amaliyotga tatbiq etish, mamlakatimiz ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar muvaffaqiyatini ta'minlash ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan o'qituvchi va tarbiyachilarning ma'naviy qiyofasi hamda kasbiy mahoratlariга ko'p jihatdan bog'liq.

Shaxsni har tomonlama barkamol inson darajasida tarbiyalash niho-yatda murakkab jarayon bo'lib, juda qadim zamonlardan buyon ushbu faoliyatga jamiyatning yetuk kishilari jalb etilgan. Mazkur holat yosh avlod tarbiyasi, uning tashkil etilishi, mazmuni nafaqat shaxs kamoloti, balki jamiyat taraqqiyotini ham belgilashda muhim ahamiyatga ega

ekanligini anglatadi. Ushbu tajribalar o'qitish shakllarida foydalanilgan o'qitish qonuniyatlari, prinsiplarini ijodiy qo'llashda, ilmiy bilishga doir g'oyalar, nazariyalar, qonuniyatlarni amaliyotga tatbiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, qadimdan buyuk allomalar vatani bo'lib kelgan O'zbekistonda yosh avlod tarbiyasi mutlaqo o'zgarib, ma'no kasb etishi muqarrar. O'qituvchi – O'zbekistonning porloq kelajigini barpo etuvchi, dunyoga mashhur mutafakkir va olimlarning davonchisi bo'lgan yosh avlod ta'lim-tarbiyasi uchun javobgar shaxsdir. Shunday ekan, o'qituvchining mazkur talablarga muvofiq keluvchi qiyofasi, uning o'quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar o'rtasidagi obro-e'tibori hozirgi zamon talablariga mos bo'lishi shart.

O'qituvchi barkamol avlod ta'lim-tarbiyasi uchun javobgar shaxs bo'lib, nafaqat ma'naviy-axloqiy madaniyati bilan atrofdagilarga o'rnatib bo'lishi, shu bilan birga, pedagogik mahoratini ham namoyon eta olishi yetuk o'qituvchi sifatida malakali kadrlarni tayyorlash ishiga o'zining munosib hissasini qo'shishi zarur.

Pedagogik mahoratga ega bo'lish, o'qituvchi uchun ta'lim-tarbiya samaradorligini ta'minlovchi zamin bo'libgina qolmasdan, ayni vaqtda uning jamiyatdagi obro-e'tiborini ham oshiradi, o'quvchilarga nisbatan hurmat yuzaga keladi.

Kasbiy mahoratni oshirish yo'lida amaliy harakatlarni tashkil etish pedagogik faoliyatda yo'l qo'yilgan yoki qo'yilayotgan xatolardan hoid bo'lish, o'quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar bilan munosabatlarni muvaffaqiyatlarga erishish imkoniyatini yaratadi.

O'z davrlarida Abu Nasr Forobiy, Yusuf Xos Hojib, Sa'diy Sheraziy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Abdulla Avloniy va boshqalar o'qituvchilik kasbi, uning mashaqqatlari, shuningdek, o'qituvchi shaxsida aks etishi zarur bo'lgan sifatlar xususida qimmatli ma'lumotlarni o'z asarlarida qizg'in bayon qilishgan. Binobarin, pedagogik jarayonning mohiyatini anglamaga bolaga nisbatan chuqur hurmatda bo'lmagan o'qituvchi ta'lim-tarbiya samaradorligi va inson kamolotini ta'minlovchi fikrga ham ega bo'la olmaydi. Yuksak pedagogik mahoratga ega bo'lgan o'qituvchi bolani ta'lim shuna olishi, unga nisbatan insonparvar munosabatda bo'lishi, hamda qanday pedagogik vaziyatni to'g'ri baholashi, yuzaga kelishi ehtimol bo'lgan ziddiyatlarni o'z vaqtida bartaraf etishi, pedagogik faoliyatida hamisha ilg'orligi, jamiyat taraqqiyoti hamda pedagogik jarayonni o'quvchilar ongiga singdirilayotgan ezgu g'oyalarni hayot bilan bog'lab olishi lozim.

Xulosa o'rnida shuni qayd etish joizki, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar mazmunini o'zida aks ettirgan muhim yuridik hujjat bo'lib, istiqbol uchun yo'llanmadir. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» g'oyalari amalga oshirish jarayonida o'qituvchilarning pedagogik mahorati muhim rol o'ynaydi. Komil inson va yetuk malakali mutaxassis maxsus tashkil etilgan pedagogik faoliyat jarayonida shakllanar ekan, ushbu jarayonda o'qituvchilarning o'mi beqiyosdir.

“Pedagogik mahorat” fanining asosiy maqsadi bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy mahorat, ijodkorlik ko'nikmalarini hosil qilish, muomala madaniyati, pedagogik texnika malakalarini shakllantirish, o'qituvchilik, tarbiyachilik mahoratining dastlabki malakalarini tarkib toptirishdan iboratdir. “Pedagogik mahorat” fani kuzatuvchanlik, ijodkorlik, ilg'or pedagogik tajribalarni mustaqil o'zlashtirish sirlarini o'rgatadi. Talabalar o'qish va o'qitish jarayonida diqqatni taqsimlash, bilim, ko'nikma va malakalar, psixik holatlarini boshqara olish va pedagogik texnika madaniyatini mustaqil o'zlashtirish malakalarini shakllantirishga e'tibor qaratadilar.

Hozirgi kunda darsliklar, kommunikatsion axborot texnologiyalari qanchalik rivojlangan bo'lmasin, pedagogik amaliyot, ta'lim - tarbiya ishlarining muvaffaqiyati baribir o'qituvchining bilimiga, uning kasbiy mahoratiga bog'liq. Shu nuqtai – nazardan respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov *“Tarbiyachilarning o'ziga zamonaviy bilim berish, ularning ma'lumotini, malakasini oshirish kabi paysalga solib bo'lmaydigan dolzarb masalaga duch kelmoqdamiz. Mening fikrimcha, ta'lim – tarbiya tizimini o'zgartirishdagi asosiy muammo shu erda. O'qituvchi o'quvchilarimizga zamonaviy bilim bersin, deb talab qilamiz. Ammo zamonaviy bilim berish uchun, avvalo, murabbiyning o'zi ana shunday bilimga ega bo'lishi kerak”*¹ - deb ta'kidlaydi. Darhaqiqat, har bir yosh mutaxassisni puxta ilmiy – nazariy bilimlar bilan qurollantirish, egallagan ilmiy bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llash uchun ko'nikma va malakalarini rivojlantirish albatta oson ish emas. O'qishga ilmiy, ongli munosabat bilan qaraydigan, mustaqil fikrlaydigan, mukammal ma'lumotlarni egallashga layoqatli, bilish faolligi va aqliy mehnat madaniyatini o'zida mujassamlashtirgan yoshlarni voyaga etkazish – muhim vazifadir. Kasbiy pedagogik ta'lim yo'nalishida “Pedagogik mahorat”

¹ Karimov I.A. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – Toshkent, 1997, 7 – bet.

fanini o'qitishni yanada takomillashtirish, uning samaradorligini oshirishga e'tiborni kuchaytirish hozirgi kunning dolzarb muammosi sifatida tan olinmoqda.

Darslik hozirgi paytda o'qituvchi mahoratini zamon talablari darajasiida rivojlantirish yuzasidan tadqiq qilingan so'nggi ilmiy yangiliklar axborot kommunikatsion texnologiyalarning o'qituvchi kasbiy mahoratini oshirishdagi ma'lumotlar bilan boyitildi. Mazkur ma'lumotlar oliy ta'lim muassasalari o'qituvchi va talabalariga mo'ljallangan bo'lib, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish, nazariy va amaliy bilimlarini chuqurlashtirish uchun muhim ahamiyatga ega.

1-BOB. PEDAGOGIK MAHORAT HAQIDA TUSHUNCHA, UNING O'QITUVCHI FAOLIYATIDA TUTGAN O'RNI

Tayanch tushunchalar:

“Barkamol avlod yili”; “Pedagogik mahorat” fani; pedagogik faoliyat; pedagogik jarayonning harakat vositasi; komponent; o'qituvchining kasbiy tayyorligi; tarkibiy qismlar; “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun; “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”; prinsiplar; tarbiyalanganlik darajasi; zamonaviy axborot texnologiyalari; murabbiy; mustaqil o'qib o'rganish; guruhli va ommaviy tadbirlar; “Yil o'qituvchisi”; “Yil maktabi”; “Axloqi Muhsiniy”; “ilg'or o'qituvchi”; “ijodkor o'qituvchi”; “novator o'qituvchi”; kasbiy sifatlar tizimi; “Yashil daftar hikmati”; o'qituvchi va tarbiyachi.

1.1. Pedagogik mahorat haqida tushuncha. Uning mohiyati

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi hamda Prezidentimiz tomonidan qabul qilinayotgan har bir Qarorda barkamol avlod tarbiyasi va ularning kasbiy mahoratini avvalo ta'lim muassasalarida oshirib borishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Xususan 2010 yilning “Barkamol avlod yili” deb e'lon qilinishi ham pedagoglar va tarbiyachilar zimmasiga ulkan mas'uliyatlar yukladi. Jumladan, Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimovning “Barkamol avlod yili” Davlat dasturi to'g'risidagi Qarorida “Mamlakatimizda sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarning o'z ijodiy va intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarishi, mamlakatimiz yigit-qizlarini XXI asr talablariga to'liq javob beradigan har tomonlama rivojlangan shaxslar etib voyaga yetkazish uchun zarur shart-sharoitlar va imkoniyatlarni yaratish bo'yicha keng ko'lamli aniq yo'naltirilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish”² muhim vazifa sifatida belgilangan. Ushbu vazifalarni bekamu ko'st amalga oshirilishi uchun bugungi kunda avvalo, bo'lajak o'qituvchilarning saviyasini va bilimini uzluksiz takomillashtirib borishga mustahkam zamin yaratilishi kerak. Oliy pedagogik ta'lim muassasalarida ushbu muammolarning echimini topishda “Pedagogik mahorat” fanini chuqur o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

² “ADOLAT” ijtimoiy siyosiy gazetasi. – Toshkent, 2010, № 4, 29 yanvar.

Pedagogik mahorat nima? Uning mohiyati nimalardan iborat? Ularni egallash uchun nimalarni bilish kerak? Hozirgi zamon pedagogikasi va psixologiyasi «pedagogik mahorat» tushunchasiga turlicha izoh beradi. Jumladan, «Pedagogik ensiklopediya»da ta'rif quyidagicha izohlangan: «O'z kasbining mohir ustasi bo'lgan, yuksak darajada madaniyatli, o'z fanini chuqur biladigan, yondash fanlar sohaslarini yaxshi tahlil eta oladigan, tarbiyalash va o'qitish uslubiyatini mukammal egallagan mutaxassis». Ushbu ta'rifning mohiyatidan kelib chiqib o'qituvchining pedagogik mahorati tushunchasi mazmunini shunday izohlash mumkin:

1. Madaniyatning yuqori darajasi, bilimdonlik va aql-zakovatning yuksak ko'rsatkichi.

2. O'z faniga doir bilimlarning mukammal sohibi.

3. Pedagogika va psixologiya kabi fanlar sohasidagi bilimlarni puxta egallaganligi, ulardan kasbiy faoliyatida foydalana olishi.

4. O'quv – tarbiyaviy ishlar metodikasini mukammal bilishi.

(Pedagogik mahorat tizimi quyidagi o'zaro bir-biri bilan bog'liq bo'lgan asosiy komponentlardan iborat:

1. Pedagogik insonparvarlik talablariga bo'ysunishi.

2. Kasbga oid bilimlarni boshqa fanlar bilan aloqadorlikda mukammal bilish.

3. Pedagogik qobiliyatga ega bo'lish.

4. Pedagogik texnika sirlarini puxta egallash.)

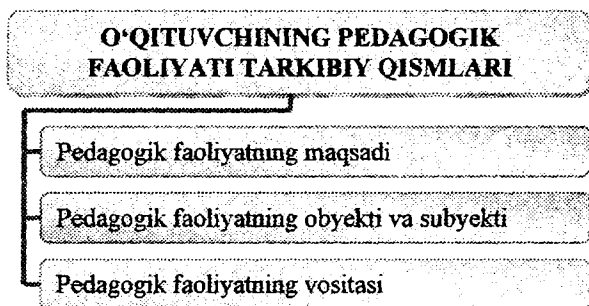
Barcha kasblar orasida o'qituvchilik kasbi o'zgacha va muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Zero, o'qituvchi yosh avlod qalbi kamolotining me'mori, yoshlarga ta'lim-tarbiya beruvchi insondir. Bugungi kunda u yoshlarni g'oyaviy – siyosiy jihatdan chiniqitirib tabiat, jamiyat, ijtimoiy hayot, tafakkur taraqqiyoti qonuniyatlarini o'rgatadi, yoshlarni mehnat faoliyatiga tayyorlab, kasb-hunar sirlarini puxta egallashlarida ko'maklashadi va jamiyat uchun muhim bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatlarni hal etadi. Ana shu mas'uliyat o'qituvchidan o'z kasbining mohir ustasi bo'lishni, o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatib, ularning qiziqishi, qobiliyati, iste'dodi, e'tiqodi va amaliy ko'nikmalarini har tomonlama rivojlantirish yo'llarini izlab topadigan kasb egasi bo'lishni talab etadi. Buning uchun doimo o'qituvchilarning kasbiy mahoratini, ko'nikma va malakalarini oshirib borish, ularga har tomonlama g'amxo'rlik qilish, zarur shart – sharoitlar yaratish, kerakli moddiy va ilmiy – metodik hamda texnik yordam ko'rsatish, o'qituvchilarning ijodiy tashabbuskorligini muntazam oshirib borishga ko'maklashish lozim.

Shunga asosan, «Pedagogik mahorat» fani, mahoratli o'qituvchilarni tayyorlashga xizmat qiladi, o'qituvchilar va tarbiyachilarning kasbiy

faoliyati sirlarini, mohirligini o'rgatuvchi va uni takomillashtirish to'g'risida ma'lumotlar berib boruvchi fan bo'lib, o'qituvchilarda pedagogik mahoratning mohiyat mazmunini, hozirgi zamon talablari doirasida kasbiy faoliyatini rivojlantirishning yo'llarini, vositalarini, shakllarini o'rganadi.

Pedagogik mahorat o'qituvchilar va tarbiyachilarga pedagogik ijodkorlik, pedagogik texnika, ta'lim – tarbiya jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro hamkorligi, muloqot olib borish taktikasi, nutq madaniyati, tafakkuri, tarbiyachining ma'naviy – ma'rifiy va tarbiyaviy ishlarini tashkil etish va amalga oshirish, bu jarayonda xulq-atvorni va hissiyotni jilovlay olish xususiyatlarini o'rgatadi va o'z kasbini rivojlantirib boruvchi **pedagogik faoliyatlar** tizimi to'g'risida ma'lumotlar beradi. Pedagogik mahorat o'qituvchilarning pedagogik faoliyati zami-rida takomillashib boradi.

Pedagogik faoliyat yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash uchun jamiyat oldida, davlat oldida javob beradigan, ta'lim-tarbiya berishda maxsus tayyorlangan o'qituvchilar mehnati faoliyatidir. Bo'lajak o'qituvchilar o'z pedagogik faoliyati jarayonida faoliyatning quyidagi tarkibiy qismlarini bilishi lozim:



1-chizma.

Pedagogik jarayonning mohiyatini anglamagan, bolaga nisbatan chuqur hurmatda bo'lmagan o'qituvchi ta'lim-tarbiya samaradorligi va inson kamolotini ta'minlovchi fikrga ega bo'lmaydi. Pedagogik jarayonning vazifasi bilim berish, tarbiyalash, rivojlantirish bo'lib, o'qituvchilarning faoliyat mezonini begilab beradi. O'qituvchilarning faoliyati **pedagogik jarayonning harakat vositasidir**. Pedagogik jarayonning

obyektlari bo'lmish tarbiyalanuvchi insonga, o'quvchi va o'quvchilar guruhiga hamda alohida o'quvchiga, pedagogik jarayonning subyektlar — ota-onalar, o'qituvchilar, tarbiyachilar, sinf jamoasi, pedagogik jamoas'uldirilar va ular jamiyat talablari asosida ta'lim va tarbiya berish faoliyatini bajaradilar. O'qituvchining pedagogik faoliyatida ijobiy natijalarga erishishi, mehnat malakasini, ya'ni egallagan bilimlarini o'zining hayotiy va amaliy faoliyatida nechog'lik qo'llay bilishi bilan belgilanadi.

O'qituvchilarning pedagogik faoliyati samarali bo'lishi uchun zarur bo'lgan qobiliyatlar tizimini: bilim, bolani tushuna olish, kuza tuvchanlik, nutq malakasi, tashkilotchilik, kelajakni ko'ra bilish, diqqatni taqsimlab olish, vaziyatni to'g'ri baholash, yuzaga kelish ehtimol bo'lgan har xil ziddiyatlarni o'z vaqtida bartaraf etish, o'quvchilarni bilim olishga qiziqitirish kabilar tashkil etadi.

Mazkur fanning mazmunidan kasbga doir topshiriq va vazifalarni yechish uchun o'quv — tarbiya jarayonini boshqarish, unga rahbarlik qilishda pedagogik—psixologik ta'limot nuqtai — nazaridan yondashish ta'lim — tarbiyani milliy an'analarimiz ruhida zamonaviy metodlar asosida modellashtirish, o'quv — tarbiyaviy jarayonda ilg'or pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish uchun o'qituvchi mahoratining zarurligi haqidagi ma'lumotlar va ularni takomillashtirish tizimlari o'rin olgan.

Shunga ko'ra, «Pedagogik mahorat» fani kasbga oid bilim va qobiliyatlarni o'qituvchilarda shakllantirish, ijodkorlikni tarbiyalash, mahorat ko'nikma va malakalarni egallashlari uchun, pedagogik texnika, pedagogik hamkorlik, pedagogik nazokat, nutq madaniyati to'g'risida ma'lumotlar berib boradi.)

Bu maqsad bo'lajak o'qituvchilarning quyidagi vazifalarni mustazam bajarib borishlari orqali amalga oshiriladi:

1. Bo'lajak o'qituvchilar pedagogik mahoratning nazariy va metodologik asoslari bilan qurollantiriladilar.

2. Pedagogik mahorat fanining pedagogik texnika, pedagogik hamkorlik (muloqot), pedagogik nazokat, pedagogik qobiliyat, tarbiyachilik mahorati, ta'lim jarayonini boshqarish, nutq madaniyati, tarbiya texnologiyasi, pedagogik ijodkorlik, refleksiya kabi tarkibiy qismlari to'g'risidagi bilimlar tizimini egallaydilar.

3. Bo'lajak o'qituvchilar milliy urf—odat va an'analarimizda va O'rt Osiyo mutafakkirlarining boy ijodiy meroslarida aks etgan pedagogik mahorat sirlarini mustaqil egallashga nisbatan o'zlarida ehtiyoj va havasni rivojlantirib boradilar.

4. Egallangan pedagogik–psixologik va metodik bilimlar, ko‘nikma va malakalar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar asosida har bir bo‘lajak o‘qituvchi o‘zining shaxsiy pedagogik mahoratini shakllantiradi.

5. O‘quv–tarbiyaviy jarayonni jahon andozalariga xos so‘nggi zamonaviy metod va shakllar asosida tashkil etish va boshqarishni amalga oshirishning nazariy va amaliy asoslarini muntazam o‘zlashtiradilar.

6. O‘qituvchilar o‘z kasbiy mahoratlarini takomillashtirishlari uchun shaxsiy–ijodiy malaka oshirishning shakl, usul va vositalarini egalaydilar.

7. Tarbiyachi mahoratining mohiyati, funksiyasi, tuzilishi to‘g‘risida o‘qituvchilar uzluksiz ma‘lumotlarni o‘rganib boradilar.

8. Yuksak zamonaviy axborot texnologiyalari va portal tizimidan erkin foydalanish asosida o‘z kasbiy mahoratlarini shakllantiradilar.

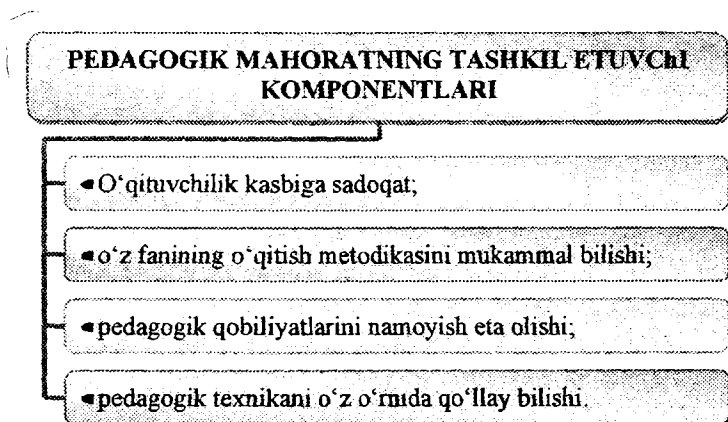
Bu maqsad va vazifalarning hal etilishi o‘qituvchilar va tarbiyachilarni zamon bilan hamnafas bo‘lishga, yoshlarni tarbiyalash dardi bilan yashash va kelajakni aniq ko‘ra olishga o‘rgatadi. Har bir o‘qituvchi shaxsida mamlakatimizning dolzarb muammolarini, maqsad va vazifalarini vijdonan tasavvur qilib, aniq bajarib borishi uchun shijoat bilan o‘z imkoniyati, bilimi, tajribalarini ishga solishga o‘rgatadi hamda pedagogik faoliyatga ijodiy yondashish malakalariga ega bo‘lishni tarbiyalaydi.

Xo‘sh pedagogik mahoratning o‘zi nima? Unga hozirgi zamon fani nuqtai nazaridan quyidagicha ta’rif beriladi:

Pedagogik mahorat – o‘qituvchilarning shaxsiy (bolajonligi, xayrixohligi, insonparvarligi, mehribonligi va h.k.) va kasbiy (bilimdonligi, zukkoligi, fidoyiligi, ijodkorligi, qobiliyati va hokazo.) fazilatlarini belgilovchi xususiyat bo‘lib, o‘qituvchilarning ta’lim-tarbiyaviy faoliyatida yuqori darajaga erishishini, kasbiy mahoratini doimiy takomillashtirib borish imkoniyatini ta’minlovchi faoliyatdir. U o‘z fanini mukammal bilgan, pedagogik–psixologik va metodik tayyorgarlikka ega bo‘lgan, o‘quvchilarni o‘qitish, tarbiyalash va rivojlantirishning optimal yo‘llarini izlab topish uchun, amaliy faoliyat olib boradigan har bir o‘qituvchining kasbiy faoliyatida namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, pedagogik mahorat egasi bo‘lish uchun o‘qituvchi o‘z o‘quv predmetini davr talablari asosida bilishi pedagogik va psixologik bilimlarga ega bo‘lishi, hamda insoniylik, izlanuvchanlik va fidoyilikni o‘zida tarkib toptirishi lozim. I.P. Rachenko pedagogik mahoratni pedagogik san’atning bir qismi sifatida ta’riflab, shunday yozadi: “pedagogik

mahorat deganda o'qituvchining pedagogik-psixologik bilimlarni, kasbiy malaka va ko'nikmalarni mukammal egallashi, o'z kasbiga qiziqishi, rivojlangan pedagogik fikrlashi va intuitsiyaci, hayotga axloqiy-estetik munosabatda bo'lishi, o'z fikr-mulohazasiga ishonchi va qat'iy irodas tushuniladi". Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, quyidagi to'rtta komponent pedagogik mahoratning asosiy tashkil etuvchilari hisoblanadi:



2-chizma.

Shuni alohida qayd etib o'tish zarurki, o'qituvchilik kasbi murakkat va mas'uliyatli jarayondan iborat. Ushbu kasbning sharafliligi va murakabligi shu bilan belgilanadiki, o'qituvchi doimo ongning yagona sohib bo'lmish insonning ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanib, u bilan muloqo olib boradi. Ongli va tirik jonzot esa aqliy, ruhiy hamda jismoniy jihatdan doimo rivojlanishda bo'ladi. Shu sababli, bo'lajak o'qituvchilarni tarbiyalanuvchi bilan doimiy muloqotda bo'lishi, unga ta'sir ko'rsatish uchun muntazam ravishda psixologiya va tarbiya nazariyasini mukammal o'rganib, o'z kasbiy faoliyatini muttasil rivojlantirib borishi kerak.

O'qituvchilarning shaxsiy fazilatlari sirasiga iymon-e'tiqodi, dunyoqarashining kengligi, faolligi, odob-axloqi, fuqarolik burchini his qilishi ma'naviyati, dilkashligi, talabchanligi, qat'iyligi va o'z maqsadlariga intilishi, insonparvarligi, huquqiy bilimdonligi mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy talablariga o'z fikr-mulohazasi bilan faol ishtirok etishi kiradi.

O'qituvchilarning kasbiy xususiyatlariga: o'z kasbini, bolalarni sevishi, ziyrakligi, hozirjavobligi, vazminligi, pedagogik nazokati, tasavvuri

qobiliyati, tashkilotchiligi, notiqlik madaniyati, chuqur va keng ilmiy saviyasi, kasbiy layoqatligi, ma'naviy ehtiyoji va qiziqishi, intellekti, yangilikni anglay va qo'llay olishi, kasbiy ma'lumotni muntazam oshirishga nisbatan intilishi va boshqa fazilatlar kiradi.

O'qituvchilarning kasbiy pedagogik tayyorgarligi shartli ravishda quyidagi yo'nalishlarda olib boriladi:

1) O'qituvchining shaxsiy fazilatlar bo'yicha tayyorgarligi.

2) O'qituvchining ruhiy – psixologik tayyorgarligi.

3) O'qituvchining ijtimoiy – pedagogik va ilmiy – nazariy jihatdan tayyorgarligi.

4) O'qituvchining maxsus va ixtisoslikka oid uslubiy bilimlarni egallab borishi.

Yana ta'kidlash joizki, pedagogik mahorat o'qituvchilar hamda tarbiyachilar shaxsiy va kasbiy sifatlarining yig'indisi bo'lib, o'qituvchi mahoratini shakllantirishni ta'minlovchi omillarni, pedagogik–psixologik, metodik bilimlarni doimiy egallab borishi lozim. Yuksak pedagogik mahoratni shakllantirishni ta'minlovchi omillar quyidagilar:

a) ixtisoslik bo'yicha o'quv predmetini, zamon, ilm–fan, texnika taraqqiyoti darajasida mukammal bilishi, uning boshqa o'quv fanlari bilan o'zaro aloqadorligini ta'minlash malakasiga ega bo'lishi;

b) ta'lim oluvchilarning yosh, fiziologik, psixologik hamda shaxsiy xususiyatlarini hisobga olishi, ularning faoliyatini obyektiv nazorat qilishi va baholashi;

v) ta'lim jarayonini demokratlashtirish va insonparvarlashtirish asosida o'z faoliyatini tashkil etishi;

g) o'quv – tarbiyaviy jarayonni zamon talablari darajasida tashkil qilish uchun asosiy pedagogik– psixologik va metodik ma'lumotlarga ega bo'lishi;

d) fanlarni o'qitish jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan keng foydalanishni bilishi;

e) jamoani «ko'ra bilish», o'quvchilarning qiziqishlari, intilishlari, ularning hayot faoliyatlarida uchraydigan qiyinchiliklarni tushunish va hamdard bo'la olish, o'z vaqtida ular fikrini anglay bilish, zukkolik bilan har bir bolaning xarakter xususiyati, qobiliyati, irodasini tushunish hamda ularga muvaffaqiyatli ta'sir ko'rsatishning shakl, usul, vositalaridan xabardor bo'lishi;

j) o'z shaxsiy sifatleri (nutqining ravonligi, tashkilotchilik qobiliyati, badiiy ehtiyoji, didi va hokazo) ni takomillashtirish malakasiga ega bo'lishi.

O'qituvchining pedagogik mahorati pedagogika oliy ta'lim muassasalarida shakllanib boradi. Yuksak saviyali pedagogik kadrlar tayyorlashga nisbatan talablar, ularning malakasini oshirish va qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish, o'z kasbi bilan uzluksiz taraqqiyotga moslasha oladigan o'qituvchining shakllanishi, bo'lajak o'qituvchi umummilliy mavqeining o'sib borishini ta'minlaydi.

1.2. Pedagogik mahorat fanining vazifalari va asosiy tarkibiy qismlari

Mamlakatimizning istiqloq yo'lidagi ilk qadamlaridanoq, buyuk ma'naviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, zamon talablari bilan uyg'unlashtirish asosida jahon andozalari va ko'nikmalari darajasiga chiqarish maqsadida ta'lim tizimida ulkan bunyodkorlik ishlari olib borilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisning IX sessiyasida qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi hamda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" to'g'risidagi Qonunda ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarda o'qituvchi-tarbiyachilarning mehnati naqadar yuksakligi, ular oldida barkamol avlodni tarbiyalashdek sharaflı va mas'uliyatli vazifa turganligi ta'kidlanadi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning 3-moddasida ta'lim O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyotida ustuvor soha deb e'lon qilingan hamda ta'lim sohasidagi davlat siyosatining quyidagi asosiy prinsiplari belgilab berilgan:

- ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi;
 - ta'limning uzluksizligi va izchilligi;
 - umumiy o'rta, shuningdek o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining majburiyligi;
 - o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining yo'nalishini: akademik litseyda yoki kasb-hunar kollejida o'qishni tanlashning ixtiyoriyligi;
 - ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;
 - davlat ta'lim standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;
 - ta'lim dasturlarini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan yondashuv;
 - bilimli bo'lishni va iste'dodni rag'batlantirish;
 - ta'lim tizimida davlat va jamiyat boshqaruvini uyg'unlashtirish.
- Ushbu prinsiplar zaminida o'qituvchi pedagogik faoliyatining asosiy mohiyati mujassamlangan bo'lib, uni hayotga tatbiq etish o'qituvchilar

zimmasiga yuklatilgan. O'qituvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash sifatini ta'minlovchi asosiy javobgar shaxs ekan, uning pedagogik mahorati ham hozirgi zamon talablari darajasida, jahon andozalariga mos ravishda shakllanishi kerak. Shu jihatdan, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da ham o'qituvchining kasbiy mahoratini oshirishga jiddiy e'tibor qaratilgan. Jumladan, Dasturning 4.2. bandida pedagogik kadrlarning malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlashning zamon talablariga moslashuvchan, ta'limning yuqori sifatli va barqaror rivojlanishini ko'zlovchi tizimini vujudga keltirish ta'kidlanadi. Pedagog kadrlarni ildam qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish, raqobatbardosh darajada ularning kasbiy sifatlarini takomillashtirishni qo'llab-quvvatlash ta'minlanadi. Ushbu talablar zamiyida ham o'qituvchining pedagogik mahoratini uzluksiz takomillashtirib borish naqadar muhim va davr talabi ekanligi ta'kidlanmoqda. Shunday ekan, "Pedagogik mahorat" fanining vazifalarini "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun hamda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" talablari belgilab beradi. Uning **vazifalari** quyidagilardan iborat:

- ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan yangilanish va islohotlarni insonparvarlik va demokratik tamoyillarga moslab olib borish;

- ta'lim mazmunini mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyoti istiqbollariidan, jamiyat ehtiyojlaridan, fan, madaniyat, texnika va texnologiyaning zamonaviy yutuqlaridan kelib chiqqan holda boyitib borishni ta'minlash;

- bo'lajak o'qituvchilarning ma'naviy-axloqiy jihatdan dunyoqarashini rivojlantirishda milliy urf-odat va an'alarimizdan, boy adabiy merosimizdan samarali foydalanishning tezkor metod va usullarini ishlab chiqish va joriy etish;

- ta'lim va tarbiya jarayonini kelgusida o'qituvchilardan talab qiladigan darajada sifatini va barqaror rivojlanishining kafolallarini, ustuvorligini ta'minlash uchun normativ hujjatlar, o'quv-uslubiy adabiyotlar, moddiy-texnika va axborot bazasi bilan boyitib borish;

- bo'lajak o'qituvchilarning yuksak kasbiy tayyorgarlik darajasi, malakasi, bilimi, madaniy va ma'naviy-axloqiy saviyasining sifatini zamon talablariga javob beradigan darajada oshirib borish;

- bo'lajak o'qituvchilarni yuqori malakali kadrlar tayyorlash bilan pedagogik faoliyatning nufuzi va ijtimoiy maqomini ko'tarishga o'rgatish.

Pedagogik mahoratni egallashda kasbga oid nazariy va amaliy bilimlarni egallash, pedagogik jamoa bilan doimiy muloqotda bo'lish

ijobiy natijalar beradi. Binobarin, bunday muhitda o'zaro fikr almashish, shaxsiy mulohazalarni boshqalar tomonidan bildirilayotgan qarashlar bilan taqqoslab, ularning to'g'riligi, haqqoniyligiga ishonch hosil qilish, mavjud bilimlarni yanada boyitish, xato yoki kamchiliklarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish yo'llarini topish imkoniyati mavjud.

Buyuk nemis pedagogi Adolf Disterverg o'qituvchining doimiy ravishda fanlarni mutolaa qilish bilan shug'ullanishi haqida gapirib, shunday degan edi: *"O'qituvchi muntazam ravishda fan bilan shug'ullanmog'i lozim. Aks holda u qurigan daraxt va toshga o'xshab qoladi. Qurigan daraxt va tosh meva bera olmaganidek, kelajakda bunday o'qituvchidan hech qanday natija kutib bo'lmaydi"*.

Hozirgi zamon fan va texnikasi jadal sur'atda rivojlanayotgan, zamonaviy axborot texnologiyalarining salmog'i keskin oshayotgan bir davrda o'qituvchi pedagogik mahoratini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Agar, ilgari fanning biror sohasida ro'y berayotgan yirik kashfiyot qariyb o'n besh yillik samarali va kishi zo'rg'a ishonadigan voqea hisoblangan bo'lsa, hozir har yili, hatto har oyda fan, texnika sohasida yangi kashfiyotlar yaratilmoqda, bilimlarning ilgari noma'lum bo'lgan yangi yo'nalishlari maydonga kelmoqda. Kishilarda bilimga bo'lgan intilish beqiyos darajada o'sib borayotir. Shuning uchun hozirgi kunda o'qituvchi faqat o'z fani bo'yicha emas, balki o'z faniga yaqin bo'lgan sohalaridagi yangiliklarni bilishi talab etiladi.

Bizga ma'lumki, ilg'or jamiyat fuqarosining, xususan o'qituvchining ma'naviy boyligi uning keng dunyoqarashi, teran fikrlash layoqati, savodxonligi, yuksak insoniy fazilatlarga boyligi bilan baholanadi. *"Barcha illatlarning kelib chiqishi ilmsizlikdandir"* degan edi yunon faylasufi Sokrat. Shunday ekan, yosh avlodning yuksak bilim va tafakkur sohibi bo'lishi uchun barchamiz javobgarmiz. Bu javobgarlik ko'proq o'qituvchilar zimmasida.

Darhaqiqat, o'qituvchilarning obro'-e'tiborini ta'minlaydigan ilk voqea uning **tarbiyalanganlik darajasidir**. Birinchidan, o'qituvchi ma'naviy jihatdan sog'lom va keng fikrlay oladigan bo'lishi, o'z milliy qadriyatlarini, urf-odatlarini va millatimizning buyuk siymolari ijodiy merosini teran bilishlari kerak. Binobarin, o'zi tanlagan mutaxassislik va fan sohasida izlanishlar olib borgan, allomalarning hayoti va ijodini yaxshi bilishi hamda mantiqiy tafakkurga ega bo'lishi lozim. Bu o'qituvchi pedagogik mahoratining shakllanib borishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, milliy an'analarimiz, urf-odatlarimiz, qadriyatlarimiz asosida davlati-

mizning buyuk kelajagi bo'lmish yosh avlodga chuqur bilim berish o'qituvchilardan yuksak qobiliyatni va ishchanlikni talab qiladi.

O'qituvchilik kasbining shakllanishi davomida uning pedagogik mahorati takomillashib boradi. U har xil psixologik xususiyatlarga ega bo'lgan o'quvchilar bilan ta'lim-tarbiyaviy faoliyat olib boradi. Turli ziddiyatlarga duch keladi. Bu o'z navbatida uni tinimsiz ijod qilishga, tarbiyaning har xil vosita va usullarini topib, mohirona qo'llashga majbur etadi. Tarbiya natijasida belgilangan maqsadga erishish uchun o'qituvchilar yillar davomida yig'ilgan tajriba va malakalariga tayanib ishlaydilar. O'quvchilarning nazariy hamda amaliy faoliyatida erishadigan barcha yutuqlari va ijobiy natijalari o'qituvchi pedagogik mahoratini namoyon etuvchi asosiy vositalar hisoblanadi. O'qituvchi pedagogik mahoratning tarkibiy qismlarini bilishi, uning cheksiz imkoniyatlaridan foydalanishi lozim. Quyida keltirilayotgan pedagogik mahorat fanining asosiy **tarkibiy qismlari** milliy an'ana va urf-odatlarimizdan kelib chiqib, hozirgi global rivojlanish davrida yanada to'ldirilib borilishi mumkin.

1. Nutq malakasi va texnikasini mukammal o'zlashtirish.
2. Tushunarli, ta'sirchan fikr va his-tuyg'ularni so'zda aniq ifodalash.
3. Mimik va pantomimik harakatlardan o'z o'rnida foydalanish.
4. Ma'noli va ochiq chehrali nigoh bilan qarash.
5. Hissiy psixik va tasodifiy holatlarda o'z his-tuyg'ularini jilovlay olish.
6. Turli vaziyatlarda tarbiyachiga xos bo'lgan ijodiy kayfiyatni boshqarish.
7. Kulgi va tabassumda samimiylikni e'tirof etish.
8. O'quvchilar bilan doimo yaxshi kayfiyat va rag'batlantiruvchi munosabatda bo'lish.
9. Savodli va sof adabiy tilda so'zlash.
10. Aniq imo-ishoralarni o'z o'rnida ishlata olish.
11. Ijodiy pedagogik qobiliyatini qo'llay bilish.
12. Yuksak zamonaviy axborot texnologiyalari va portal tizimidan erkin foydalana olish.
13. Muosharat odobiga doimo rioya qilish.

1.3. Pedagogik mahoratni egallash vositalari

O'qituvchi barkamol avlodni tarbiyalash jarayonida ishtirok etar ekan, nafaqat ma'naviy-axloqiy madaniyati bilan atrofdagilarga o'mak bo'lishi, shu bilan birga, pedagogik mahorat qirralarini namoyon eta olishi, yetuk o'qituvchi sifatida barkamol insonni tarbiyalashga, yuqori malakali kadrlarni tayyorlash ishiga o'zining munosib hissasini qo'shishi zarur.

Pedagogik mahorat – yuksak pedagogik tafakkur, ta'lim-tarbiya jarayoniga ongli, ijodiy yondashuv, metodik bilimlarni samarali qo'llay olish qobiliyati bo'lib, u doimiy ravishda pedagogik bilimlarni oshirib borish, o'tmish qadriyatlari, O'rta Osiyo mutafakkirlari ijodiy merosida yoritilgan murabbiylarni tayyorlash to'g'risidagi ma'lumotlar hamda zamonaviy axborot texnologiyalari, portal yangiliklaridan xabardor bo'lish, ilg'or xorijiy davlatlarning o'qituvchilar tayyorlash texnologiyalarini nazariy jihatdan o'rganish jarayonida tarkib topadi. Yosh o'qituvchilarning, shuningdek, ta'lim muassasasida bir necha yillik mehnat stajiga ega bo'lgan o'qituvchilarning pedagogik mahoratga ega bo'lishlari o'zlarini kasbiy jihatdan takomillashtirib borish yo'lida bir qator shartlarga amal qilishi hisobiga rivojlanib boradi. Ularni quyidagi **vositalar** asosida yanada rivojlantirish mumkin:

1. Mustaqil o'qib-o'rganish (pedagogika fanida ro'y berayotgan eng so'nggi yangiliklar haqida ma'lumotlarni beruvchi yangi adabiyotlar, Internet materiallari, portal tizimi, vaqtli matbuot sahifalarida chop etilayotgan ma'lumotlar, shuningdek, ilg'or texnologiyalar bilan tanishib borish, ularda ilgari surilayotgan g'oyalarni umumlashtirish, xulosalash asosida mustaqil loyihalarni tayyorlash).

2. Tajribali ustoz o'qituvchilar faoliyatini o'rganish (ta'lim muassasasidan chetga chiqmagan holda tashkil etilib, vaqt va iqtisodiy nuqtai nazardan samarali sanaladi. Tajribali o'qituvchilar faoliyatini o'rganish, ular tomonidan tashkil etilayotgan mashg'ulotlarni kuzatish, tahlil qilish asosida amalga oshiriladi. Bu borada olingan taassurotlarni umumlashtirish asosida xulosa chiqarish maqsadga muvofiqdir).

3. O'qituvchi xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish kurslari va institutlarida kasbiy malaka va ko'nikmalarni oshirib borish.

4. Doimiy ravishda ilmiy anjumanlar (nazariy va amaliy konferensiya hamda seminarlar, pedagogik o'qish hamda treninglar) da faol ishtirok etish.

5. Respublika hamda rivojlangan xorijiy mamlakatlarning yetakchi ta'lim muassasalarida o'z tajribalarini oshirish, kasbi bo'yicha eng so'nggi ma'lumotlarni o'rganish.

Pedagogik mahoratni egallashda guruhli va ommaviy tadbirlarda ishtirok etish ijobiy natijalar beradi. Binobarin, bunday muhitda o'zaro fikr almashish, shaxsiy mulohazalarni boshqalar tomonidan bildirilayotgan qarashlar bilan taqqoslab, ularning to'g'riligi, haqqoniyligiga ishonch hosil qilish, mavjud bilimlarni yanada boyitish, xato yoki kamchiliklarni o'z vaqtida aniqlash hamda ularni bartaraf etish yo'llarini topish imkoniyati mavjud.

Pedagogik mahoratga ega bo'lish ta'lim-tarbiya samaradorligini ta'minlash garovi bo'libgina qolmay, ayni vaqtda o'qituvchilarning jamoada, ijtimoiy muhitda obro'-e'tiborini oshiradi, o'quvchilar orasida unga nisbatan hurmat yuzaga keladi.

Kasbiy mahoratni oshirish yo'lida amaliy harakatlarni tashkil etish pedagogik faoliyatda yo'l qo'yilgan yoki qo'yilayotgan xatolardan holi bo'lish, o'quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar bilan munosabatda muvaffaqiyatlarga erishish imkoniyatini yaratadi.

Hozirgi paytda O'zbekiston Respublikasida yosh o'qituvchilarning kasbiy mahorati, bilim va ko'nikmalarini muntazam oshirib borish maqsadida qizg'in faoliyat olib borilmoqda. Xususan, O'zbekiston xalq ta'limi vazirligi hamda Osiyo taraqqiyot banki bilan hamkorlikda amalga oshirilayotgan "Ta'lim sektorini rivojlantirish dasturi" loyihasi doirasida respublika hududlarida masofadan o'qitishning "Ta'lim-resurs" Markazlari tashkil etilgan. Ushbu faoliyat natijasida yosh o'qituvchilarning xorijiy mamlakatlarda kasbiy malakalarini oshirish imkoniyati tug'ildi. Maktablarga yosh o'qituvchilarni jalb etish va ularga har tomonlama amaliy yordam berish, ta'lim-tarbiya jarayoniga ilg'or va zamonaviy texnologiyalarni joriy etishga ko'maklashish maqsadida 2009-yildan boshlab "Respublika yosh o'qituvchilar assotsiatsiyasi" o'z faoliyatini boshladi.

Mustaqillikka erishgach, Prezidentimiz I.A. Karimov tashabbusi bilan 1 oktyabr – O'qituvchi va murabbiylar kuni umumxalq bayrami sifatida keng nishonlanadi. Mamlakatimizda an'anaviy ravishda "Yilning eng yaxshi pedagogi" Respublika ko'rik-tanlovi o'tkazilib kelinmoqda. Umumta'lim maktablarida faoliyat ko'rsalayotgan pedagog xodimlar orasidan ilg'or va tashabbuskor o'qituvchilar aniqlanib rag'batlantirilishi, yosh o'qituvchilarda o'z kasbiga nisbatan hurmat va ehtirom uyg'otadi.

2006-yildan boshlab esa, “Yilning eng yaxshi fan o‘qituvchisi” ko‘ri tanlovi o‘tkazilib kelinmoqda. “Yil maktabi” – Respublika ko‘rik-tanlovi o‘qituvchilarga jamoa asosida ta’lim muassasasida qo‘lga kiritilayotgan yutuqlarni targ‘ib etish uchun sharoit yaratmoqda.

Shuningdek, mustaqillik yillarida respublika xalq ta’limi tizimida 3425 nafar o‘qituvchi va murabbiylar pedagogik faoliyatda ulkan yutuqlarni qo‘lga kiritganlari va fidokorona mehnatlari uchun turli davlat mukofotlari va unvonlari bilan taqdirlandilar.

Barkamol avlodga ta’lim va tarbiya berishda cheksiz matonatlar uchun ustoz o‘qituvchilardan olti nafari “O‘zbekiston Qahramoni” unvoni bilan, 302 nafari “O‘zbekiston Respublikasi xalq o‘qituvchisi” va 31 nafari “O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan xalq ta’limi xodimi” faxri unvonlariga sazovor bo‘lganlar, 101 nafari “El-yurt hurmati”, 21 nafari “Fidokorona xizmatlari uchun” ordeni bilan, 1229 nafari “Shuhrat medali bilan taqdirlanganlar.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da alohida ta’kidlangan milliy model O‘zbekiston Respublikasining milliy-hududiy xususiyatlarini inobatga olish hamda ilg‘or fan, texnika va texnologiya yutuqlari asosida tayyorlangan kadr (mutaxassis) – barkamol inson va yetuk mutaxassis qiyofasini o‘zida to‘laqonli aks ettiruvchi namunadir.

O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» g‘oyalari amalga oshirish jarayonida asosan o‘qituvchi kadrlarning roli nihoyatda beqiyos. XXI asrni o‘z ichiga olgan bilim va madaniyat inqilobi davri o‘qituvchi kadrlarini o‘qitish va tarbiyalash, ularni barkamol inson va yetuk malaka mutaxassis kadrlar darajasiga etkazish vazifasini faqat yuksak tajribaga ega XXI asr o‘qituvchisigina uddalay oladi.

1.4. O‘qituvchi kasbining tarixiy taraqqiyoti va uning jamiyatda tutgan o‘rni

XV asrda yashab, ijod etgan mutafakkir, Alisher Navoiyning yaqin do‘sti Kamoliddin Husayn Voiz al-Koshifiy (taxm. 1440–1505 y.) bolalar tarbiyasida maktab va muallimning alohida o‘rni borligi haqida gapirib, muallimlar dono, bilimli, shirinsuxan, adolatli bo‘lishi zarur, deb hisoblaydi. Alloma murabbiylar to‘g‘risida “Axloqi Muhsiniy” asarida shunday yozadi: *“Murabbiy (bolaga) nasihat va ta’lim berishda lutf va odob qoidalariga rioya qilishi darkor. Jamoatchilik joylarida o‘qituvchiga pand berish yaramaydi, balki xilvat joyda bolaga nasihat qilish zarur. Agar (murabbiy) nasihat berishning fursati kelganini bilsa*

unga muloyimlik bilan murojaat qilishi lozim, chunki bizning zamonamizda muloyim va xushfe'l bo'lish maqsadga muvofiqdir".

Buyuk allomalardan Abdurahmon Jomiy o'z asarlarida tarbiyachi-muallim foaliyatiga quyidagicha ta'rif beradi: *"muallim bilimli, aqlli, adolatli, o'zida butun yuksak fazilatlarini mujassamlashtirgan bo'lishi kerak. O'zini nomunosib tutgan odam hech vaqt bolalarga bilim va odob bera olmaydi"*.

Hozirgi zamon o'qituvchisi qanday ijobiy sifatlarga ega bo'lishi lozim. Avvalo zamonaviy bilimlar, ilg'or tajribalar hamda pedagogik mahoratni yuqori darajada egallaganligi, pedagogik izlanish vazifasiga mos tadqiqotlar metodlari majmuasini shakllantira olishi, nazariy tadqiqot va amaliy tajriba-sinov ishlarini o'tkazish malakasiga ega bo'lishi, o'qitadigan o'quv fanidan o'quv dasturi, DTS, darsliklar va o'quv-metodik qo'llanmalar, elektron darsliklarni yarata olishi va amalda qo'llay olishi lozim. O'zining pedagogik faoliyatini doimiy takomillashtirib borishi, kasbiy sifatlarini rivojlantirishi, o'z-o'zini nazorat qilish va baholash malakasini egallashi, yangi pedagogik g'oyalarni ishlab chiqa olish, zamonaviy axborot texnologiyalarini dars jarayonida qo'llash ko'nikmalariga ega bo'lishi, o'qitishning istiqbolli yo'nalishlari talablari asosida metod, shakl va vositalarni yaratish va ularni ta'lim jarayonida uzviy qo'llash malakalarini bilishi kerak.

O'qituvchi — odobli, adolatli hamda «bola qalbining injeneri»dir. Bolaning ijobiy va salbiy xususiyatlari ba'zan murabbiydan o'tishini psixolog olimlar ta'kidlab o'tishgan. Chunki o'quvchi o'qituvchining yurish-turishi, kiyinishiga, gapirishiga taqlid qiladilar. Bola garchi yosh bo'lsa-da, uning inson ekanligini yoddan chiqarmaslik kerak, uni ko'pchilik oldida obro'sizlantirmaslik, g'ururini toptamaslik kerak.

Pedagog olim Komil Zaripov o'qituvchining kasbiy mahorati mazmun va mohiyatini "Ilg'or o'qituvchi", "Ijodkor o'qituvchi", "Novator o'qituvchi" timsolida asoslaydi va shunday ta'riflaydi:

"Ilg'or o'qituvchi" avvalo boshqa o'qituvchilarga qaraganda o'z ishiga mas'uliyat bilan qaraydi. Shu sohadagi ijobiy tajribalarni o'rganib, o'z darslarida, ta'lim muassasasidan va guruhdan tashqari tarbiyaviy tadbirlarda qo'llaydi. Shu orqali u ta'lim va tarbiya sohasida muayyan yutuqlarni qo'lga kiritadi.

"Ijodkor o'qituvchi"da ham "Ilg'or o'qituvchi"dagi xususiyatlar bo'lishi mumkin. Ularning jiddiy farqi shundaki, ilg'or o'qituvchi mavjud manbalarni o'rganib, shular asosida ta'lim - tarbiya bo'yicha

muayyan ishlarni amalga oshirsa, ijodkor o'qituvchi bor manbalarga tarqidiy ko'z bilan qaraydi. Ko'p hollarda mavjud metodik yo'l – yo'riklarga o'z munosabatini bildirib, sharoit va vaziyat taqozosiga, o'zining imkoniyatlariga qarab mavjud tartiblardan farqli zamonaviy metodi usullardan foydalanadi”³.

“Novator o'qituvchi”, o'zining yaxlit pedagogik vosita va usulla mavjudligi bilan farqlanib turadi. Shu bilan birga novator o'qituvchilik ilmiy tahlil, o'ziga tanqidiy ko'z bilan qaray bilish xususiyatlariga ham ega bo'ladi. Ularning ko'pchiligida g'oyat murakkab, boshqalar o'ziga ishonmaydigan sharoitlarda ham o'z ishlarining to'g'ri ekanligiga ishonch bo'ladi.

Demak, pedagogik mahorat egasi bo'lish uchun o'qituvchi o'zida ham ilg'orlikni, ham novatorlikni (yangilikka intilish), ham ijodkorlikni tarbiyalashi lozim. O'qituvchi pedagogik mahoratini “O'qituvchilarning axloqiy shakllanishi” yo'nalishida o'rgangan professor Malla Ochilov pedagogik mahoratni egallashning muhim manbasi axloq deb ta'kidlab kasbga oid axloq normalarini shunday ta'riflaydi *“Faoliyatning ma'lum bir sohasi bilan shug'ullanuvchi kishilarga taalluqli axloqiy normalar talablar ham bor. Bunday axloq kasb (professional) axloqi deyiladi. Hech bir jamiyatda hukmron bo'lgan axloq bilan kasb axloqi o'rtasida ma'lum bir munosabat mavjud. Bu umumiylik bilan xususiylik o'rtasidagi munosabatdir. Kasb axloqi umuminsoniy axloq nazariyasining qoidalariga va kamchiliklarini o'zida mujassamlashtiradi, oydinlashtiradi va rivojlantiradi”*.⁴

Pedagogik mahoratning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri, uning o'qituvchi shaxsi va kasbi to'g'risida mukammal ma'lumot va tushunchalarga ega ekanligidadir. O'qituvchi inson sifatida shaxsiy fazilatlariga ega bo'lishi bilan birga, kasbiy, ya'ni ixtisoslik fazilatlariga ham ega bo'lishi lozimligini tajriba ko'rsatmoqda. Buni yuqorida kasb axloq to'g'risida bildirilgan fikrlar misolida ham ko'rdik.

Shaxsiy sifatlar tizimida: milliy mafkuraviy ongliklik, milliy odovatlilik, farosat, nozik didlik, o'z kasbiga sadoqat va vijdoniylik, tashabbuskorlik, bolajonlik, talabchanlik, adolatparvarlik, pedagogik odolatbirkorlik, qat'iylik, har qanday vaziyatda o'zini idora qila olish millatlararo muloqot madaniyati, kuzatuvchanlik, samimiylik, topqirtil kelajakka ishonch, xushmuomalalilik kabi fazilatlariga ega bo'lishi kerak

³ Zaripov K. O'qituvchilar malakasini oshirishda maktab rahbarining roli. – T.: “O'qituvchi”, 1993, 97 – bet.

⁴ Ochilov M., Ochilova N. “O'qituvchi odobi”. – T.: “O'qituvchi”, 1997, 6-bet.

Kasbiy sifatlar tizimida: pedagogik ziyraklik, O'zbekistonning o'z istiqlool va taraqqiyot yo'li mohiyati, beshta tamoyil rivojlanishining ma'naviy – axloqiy negizlarini bilishi, milliy tarbiya mohiyati va mazmunini chuqur anglash, chuqur ilmiy nazariy salohiyati, pedagogik ijod, o'z fanining tarbiyaviy imkoniyatlarini mukammal bilish, pedagogik bilimlarni takomillashtirishga intilish, mamlakatimiz Prezidentining ichki va tashqi siyosatidan xabardorlik, o'zbek xalqining an'analari, qadriyatlari, urf – odatlarini yaxshi anglashi, siyosat, tarix, madaniyat, ma'naviyat, adabiyot va san'at, axloqshunoslik, dinshunoslik, huquqshunoslik, o'lkashunoslik, texnikaga oid ma'lumotlardan xabardorlik, etnopedagogika, etnopsixologiyaga oid bilimlarga ega bo'lish va hokazo.

Bo'lajak o'qituvchilarda yuqorida qayd qilingan milliy pedagogikaning faoliyatga tayyorlovchi shaxsiy va kasbiy sifatlariga ega qilish lozim. Bu hol kasbiy mahorat egasi bo'lish va kadrlar tayyorlashning milliy dastur talablarini bajarishga yordam beradi.

"Muallimning yuksak sifati uning aqli, ilmi, fikri, so'zi, axloqu-odobidadir, – degan edi taniqli murabbiy, maktabshunos olim Hikmatulla Abdullayev o'zining "Yashil daftar hikmati" asarida. – O'qituvchining yuz qarashlari ham, gapirishlari ham, qalbi ham, ko'rinishi ham, yurish-turishi ham, kiyinishi ham chiroyli va ibrat namunasi bo'lsin. Ayniqsa, uning nutqi tushunarli, ravon, ta'sirli bo'lishi darkor. U muloqotda bamisoli so'z zargari ekanligini ko'rsata olishi muhimdir. Shunga erishish kerakki. odamlar, ayniqsa, otanonalar va o'qituvchilar uni rostgo'y, halol, pokiza, sog'lom fikrli, shafqatli va muruvvatli, insonparvar kishi sifatida e'tirof etsinlar".

O'qituvchi «Sog'lom avlod uchun» kurashchi, bor bilimi va tajribasini ta'lim-tarbiya ishiga bag'ishlagan, o'z qadrini, o'z hurmati, o'z obro'sini saqlaydigan inson. Shuning uchun vaqt oltindan, durugavhardan qimmatlidir. U har bir daqiqa vaqtini to'g'ri taqsimlaydigan, bajariladigan vazifalarni hisobga oluvchi, darsga tayyorlanishi, dars o'tkazishni rejalashtiradigan, ta'lim muassasasining umumiy qo'shimcha topshiriqlarini tez va sifatli bajaradigan hamda vaqtida ovqatlanish, vaqtida dam olishni biladigan intizomli shaxsdir.

Ta'lim va tarbiya jarayoni har bir o'qituvchidan ulkan aql-zakovat, sabr-toqat, matonat, o'quvchilarga va o'z kasbiga yuksak mehruhhabbatli bo'lishni talab etadi. O'qituvchining doimo izlanuvchan, bilim va tajribasini orttirib borishi, o'quvchilarni chuqur tushu-

nish, ularning ichki dunyosini payqay olishi, o'sish va rivojlanish darajalarini nazorat qilib borishi na zarur paytda so'z, ish yoki amaliy harakat bilan yordam bera olish qobiliyati ta'lim va tarbiya jarayonining muvaffaqiyatini ta'minlovchi omillardir.

Pedagogik kasb – bu barkamol inson sifatida xarakterlanuvchi ijtimoiy ahamiyatga molik fazilatlarning barqaror tizimidir. O'qituvchi o'z kasbiga ixlos qo'yishi va uning ijtimoiy ahamiyatini tushunib yetishi, bolalarga ta'sir o'tkazishi va ular bilan hamdardligini namoyish qila olishi shunday fazilatlar majmuasidirki, ular o'qituvchi faoliyati va muloqoti bilan uyg'unlashganda o'qituvchi mehnatining butunligiga erishiladi.

O'qitish va tarbiyalash – bular bir-biridan ancha farqli tushunchalardir. O'qituvchi o'z kasbining to'la ma'nodagi egasi bo'lishi uchun atrof-muhitidagi odamlar orasida hurmat–e'tibor qozona olishi kerak. O'qituvchi hamma joyda madaniyatli murabbiy, ezgu fazilat egasi sifatida namuna bo'lishi zarur.

O'qituvchining mahorati pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bilim va malakalarni egallash davridayoq, shakllanib boradi. Pedagogik kadrlar tayyorlash, ularning malakasini oshirish va qayta tayyorlash tizimi kasbga moslashishi, tanlangan kasb ichidagi uzluksiz taraqqiyotga moslasha oladigan, keng ma'nodagi o'qituvchining shakllanishiga bo'lgan talabga muvofiq holda bilimlarning pedagogik-psixologik va umummilliy mavqeining o'sib borishida ahamiyatli lozim.

Ayniqsa, o'qituvchilarning qobiliyatida notiqlik san'ati qancha kuchli va ta'sirchan bo'lsa, o'qituvchilar uning so'zini zo'r ishtiyok bilan tinglaydi. O'qituvchi o'z kasbiga ixlos qo'yib, o'zining pedagogik iste'dodini, samimiy munosabatini o'qituvchilar orasida namoyish etsa, o'qituvchi bilan o'qituvchilar orasidagi o'zaro muloqot yuksalish darajada mustahkamlanib boraveradi.

O'qituvchilik faoliyati ushbu kasbni tanlagan har bir yosh yigit-qizlardagi qobiliyat va iste'dodning barcha qirralarini ishga solish majbur qiladi. A.S.Makarenkoning fikricha, *"jamoada 40 qobiliyatsiz o'qituvchi o'rniga 4 ta qobiliyatli tarbiyachi-o'qituvchi bo'lgani ma'qul"*ligi haqida gapirgan edi. Bu bilan u qobiliyatli kishilar ta'lim-tarbiya ishiga katta zarar etkazishi mumkinligi alohida uqtiradi.

Avvalo, o'qituvchilar – ta'lim muassasasidagi ta'lim va tarbiya jarayonining asosiy tashkilotchilaridir. Yigit va qizlarning ma'lum

ihatidan umumiy tayyorgarlik darajasi hamda mustaqil ijodiy tafakkur taraqqiyoti, tarbiyalanganlik darajasi dastur va darsliklarga-gina emas, balki o'qituvchilarga, ularning mahorati hamda fuqarolik uislatlariga ham taalluqli bo'ladi. Shu boisdan ham pedagogika oliy a'lim muassasalariga o'qituvchilik kasbini sevgan, unga chin ko'n-gildan qiziqqan va moyilligi bo'lgan iqtidorli yoshlarga qabul qili-shi lozim.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar:

1. "Pedagogik mahorat" ga ta'rif bering?
2. Pedagogik mahoratni shakllantiruvchi omillar nima?
3. O'qituvchining kasbiy tayyorgarligi deganda nimani tushunasiz?
4. "Pedagogik mahorat" fanining vazifalari nimalardan iborat?
5. "Pedagogik mahorat" fanining asosiy tarkibiy qismlarini ayting?
6. Ta'lim sohasidagi Davlat siyosatining asosiy prinsiplari imalardan iborat?
7. Pedagogik mahoratni egallash vositalarini ayting?
8. Pedagogik mahoratning tarkibiy qismlari?
9. Hozirgi zamon o'qituvchisi qanday ijobiy sifatlarga ega bo'lishi ozim?
10. O'qituvchi "Sog'lom avlod uchun kurashchi" iborasiga o'z fikr mulohazangizni bildiring?
11. Pedagog kasbiga ta'rif bering?

Talabalarining mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'z fikr-mulohazalaringizni bildirib, "Mustaqil ish" yozing:

1. "O'qituvchining pedagogik mahoratini takomillashtirish".
2. "Mamlakatimizning XXI asr o'qituvchisi qanday bo'lishi kerak".

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. -T. Sharq, 1997, 20-29 etlar.

2. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dastur to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotini poydevori. -T. Sharq, 1997, 31-61 betlar.

3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-engilmas kuch. -T.: Ma'naviyat, 2009. - 176 b.

4. Abdullayev H. Yashil daftar hikmati. -Toshkent, O'qituvchi, 2000.

5. Barkamol avlod orzusi. - T.: "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi", 2000 y.

6. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T.: Sharq, 1997. - 63 b.

7. "Barkamol avlod yili" davlat dasturi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. "Adolat" gazetasi, 2010 yil, 29 yanvar.

8. Karimov I. O'qituvchi, ustoz, murabbiy...: Talabalar va yosh o'qituvchilar uchun. //Risola. - Qo'qon DPI, 2009. - 99 b.

9. Omonov N.T. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - T.: Iqtisod-moliya. 2009. - 240 b.

10. Ochilov M., Ochilova N. O'qituvchi odobi. //Saylanma. - T.: O'qituvchi, 1997. - 118 b.

11. Sultonova G.A. Pedagogik mahorat. - T.: Nizomiy nomli TDP, 2005. - 149 b.

12. Tarbiyaviy ish metodikasi. //Pedagogika institutlari uchun o'qituvchi uchun qo'llanma (L. I. Ruvinskiy tahriri ostida). - T.: O'qituvchi, 1991. - 376 b.

13. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q, "Muloqot" jurnali, 1998 yil, 5- son.

14. Tolipov O., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. - T.: Fan, 2005. - 206 b.

15. Turg'unov S.T., Maqsudova L.A. Pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish. - T.: Fan, 2009. - 168 b.

2 - BOB. PEDAGOGIK FIKR TARIXI VA MAKTAB AMALIYOTIDA O'QITUVCHI MAHORATI MASALALARI

Tayanch tushunchalar:

Mudarrislar; murabbiylar; ulamolar; miloddan avvalgi VII – VI asrlar; ibtidoiy jamoa; zardushtiylilik dini; “Avesto”; kohin muallimlari; Axura Mazda; uyg'onish davri; suxandon; “Guliston” asari; mutaasib johil mudarrislar; “Qobusnoma”; “qattiq” va “yumshoq” usullar; iqtidor; ma'naviy didaktik qarashlar; “Axloqi Muhsiniy” asari; ustozlik shartlari; javonmardlik tariqati; antik davr; akademiya; Sparta; Afina; notiqlik san'ati; pedagogik–psixologik takt; jargon; varvarizm; vulgarizm; konselyarizm; burch va mas'uliyat.

2.1. Eng qadimgi davrlardan eramizning XII asrlarigacha o'qituvchilik faoliyati to'g'risida ijtimoiy qarashlar

Ta'lim va tarbiya tarixini o'rganar ekanmiz, uning rivojlanishi, yillar davomida shakllanib borishi ustoz va shogird faoliyatiga bog'liqligining guvohi bo'lamiz. Eng qadimgi davrlardayoq mudarrislar (o'qituvchilar) ta'lim va tarbiyaning samarali ta'sir usullarini qidirib topib, hayotga tatbiq eta boshlaganlar. Buning natijasida eramizdan oldingi davrlardayoq ta'lim-tarbiyaning samaradorligiga erishilishi uchun o'qituvchiga bo'lgan talablar kuchayib bordi. O'qituvchi mahoratini takomillashtirish yuzasidan turli g'oyalar, nazariya va tavsiyalar paydo bo'la boshladi.

Miloddan avvalgi VII – VI asrlarda O'rta Osiyoda ishlab chiqarish kuchlarining ortib borishi bilan ijtimoiy hayotda ham ijobiy o'zgarishlar ro'y berdi. Turk va fors tilida so'zlashuvchi xalqlar o'rtasida o'zaro madaniy aloqalar yuzaga keldi. Yosh avlodni mustaqil hayotga tayyorlashda asrlar davomida qo'llanib kelingan, yerli millatning o'ziga xos urf – odati va an'analariga mos ravishda tatbiq etilgan ta'lim va tarbiyaning noyob usul va vositalari, tadbir va shakllari vujudga kela boshladi. Hali maktab bo'lmagan, pedagogik fikr tarkib topmagan davrdayoq qabila a'zolari bolalarda mehnatsevarlik, axloq-odob, nafosat, do'stlik, mehr-shafqat, insonparvarlik sifatlarini tarkib toptirish sohasida aql idrok bilan faoliyat olib borishgan. Ularning ta'lim-tarbiya usullari yillar davomida

hayot tajribasi va sinovlaridan o'tib, sayqallanib o'sha davrning olijanol mevasi sifatida bizning davrimizgacha etib keldi.

VII asrlarga kelib O'rta Osiyoda ilm-fan va madaniyat sohasidagi rivojlanish bevosita ta'lim va tarbiya beruvchi mudarrislarining qizg'in faoliyati hamda ularga qo'yiladigan talablarning nihoyatda rang-barangligi va xilma-xilligi bilan diqqatga sazovordir. Ilk ibtidoiy jamoa va quldorlik davrlaridan boshlab, bolalarning ta'lim va tarbiyasiga javobga ulamolar hamda mudarrislar nasihat, tushuntirish, rag'batlantirish maqtash, namuna ko'rsatish, tanbeh berish, ta'qiqlash, majbur qilish po'pisa qilish, qo'rqitish kabi usullardan foydalanganlar. Biroq mudarrislarining o'zi bolaga ta'lim-tarbiya berish uchun mukammal amaliy va nazariy bilimga ega bo'lishi kerak edi. Shu sababli mudarrislar savodli madrasa toliblari orasidan tanlangan va ma'lum muddat tayyorgarlikdan o'tishgan.

Markaziy Osiyoning Xorazm zaminida shakllangan eng qadimiy va *"o'tmishdagi dinlarning eng kuchlilaridan bo'lgan"* (Yu.A.Rappoport zardushtiylik dinining muqaddas kitobi *"Avesto"*da bolalar ta'lim tarbiyasiga oid qiziqarli ma'lumotlar berilgan. *"Avesto"*da ta'kidlanadiki bilim va tarbiya hayotning eng muhim tirligi bo'lib hisoblanadi. Har bi yoshni shunday tarbiyalash zarurki, u avvalo yozishni o'rganish asosida bilim olishi kerak, so'ngra esa odob-axloqi bilan eng yuksak pog'onaga ko'tarilsin. Kohin muallimlari oqsoqollar Kengashi tomonidan tanlanib qat'iy belgilangan qoidalar asosida yoshlarga ta'lim va tarbiya berishgan *"Avesto"*da bolalarni o'qitish va tarbiyalash qoidalari quyidagi tartibda tavsiya etilgan:

- a) diniy va axloqiy tarbiya;
- b) jismoniy tarbiya;
- v) o'qish va yozishga o'rgatish.

Maxsus tayyorgarlikdan o'tgan muallimlar bolalarni yetti yoshida boshlab, diniy tarbiyaga asoslangan maktablarga jalb qilishgan. Maktablarda *"muqaddas yashil ko'ylak"* kiydirish marosimi o'tkazilgach, kohin muallimlar bolalarni *"Avesto"*da keltirilgan madadkor kuchlarni ulug'lovchi ezgulik va yaxshilik ma'budasiga sig'intirishgan. Duolar quyidagi so'zlar bilan boshlangan: *"Men zardushtiylik diniga sodiq qolishga va'da beraman, men yaxshi fikrlar, yaxshi so'zlar, yaxshi amallarga ishonaman..."*. Marosimdan so'ng muallimlar bolalarga sovg'alar ulashishgan. Muallimlar mashg'ulotlar jarayonida bolalarga nisbatan jismoniy jazodan ko'ra ko'proq o'z diniga ishonch va e'tiqodni, dunyodagi barcha

yaxshilik va ezguliklarning bunyodkori, ilohiy Axuramazdaga sig'inishni, odamlar boshiga yovuzlik va yomonliklarni yog'diruvchi Axrimandan esa nafratlanish hissini tarbiyalar edilar. Bolalarning sog'lom va baquvvat bo'lib o'sishi bilan birga o'z dinining barcha rasmlarini to'liq bajarishiga, o'rganilayotgan fanlarni puxta bilishiga, axloqiy pokligiga, mehnatsevarlik, rostgo'ylik, saxovatilik kabi fazilatlarini egallashiga koin muallimlari javobgar edilar. "Avesto"da er, suv va havo muqaddas deb e'lon qilinib, muhitni iflos qilgan va uni asrash qoidalarini buzgan kishi 400 qamchi urish bilan jazolanardi. Tabiatni asrash, uni obod qilish yoshlik davrlaridanoq ular ongiga singdirilgan. Zardushtiylik dini ta'limotida ilgari surilgan umuminsoniy qadriyatlar majmuasi ezgulik va yaxshilik, jaholat va yomonlik, ta'lim va tarbiya haqidagi g'oyalari bilan ulkan pedagogik ta'sir kuchiga ega bo'lgan. Bunda tarbiyachi muallimlarning o'z kasbiga sadoqatini alohida ta'kidlab o'tish lozim. *Zardushtiylik dinida iymon uchta tayanchga asoslanadi: fikrning sofliigi, so'zning sobitligi, amallarining insoniyligi.* Muallimlar ta'lim va tarbiyada yoshlar ongiga "bergan so'zning uddasidan chiqish, unga sodiq qolish, savdo-sotiq va shartnomalarga qat'iy amal qilish, qarzni o'z vaqtida to'lash, aldanchilik va xiyonatdan xoli bo'lish, halol mehnat, yaratuvchilik, yovuzlikni qalbdan chiqarib tashlash, iymon-e'tiqodli bo'lish, miskinlarga yordam berish, yaxshi niyat, yaxshi so'z va yaxshi amallarga qo'l urish" kabi insoniy tuyg'ularni singdirish uchun qizg'in mehnat qilganlar. Xullas, "Avesto" dunyodagi eng qadimgi din – zardushtiylik ta'limotining axloqiy falsafasi sifatida e'tirof etiladi.

Buyuk allomalarimiz o'z asarlarida mudarrislar kasbining nozikligini, mas'uliyatli ekanligini va murakkabligini, shu bilan birga sharaflilik ekanligini yoritib, muallimning mahorati, ularga qo'yilgan talablar, fazilatlariga oid qarashlar, shogirdlar bilan munosabatga kirishish mahorati, muomalasi to'g'risida o'z mulohazalarini bildirganlar. Uyg'onish davrining yetuk namoyandalari Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Unsurul Ma'oliy Kaykovus, Abul-Qosim Umar Az-Zamaxshariy, Shayx Sa'diy Sheroziy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Jaloliddin Davoniy, Husayn Voiz al-Koshifiy kabilarning ijodiy merosi pedagogik tafakkurni shakllantirishda bo'lajak murabbiylarga muhim manba bo'lib hisoblanadi. Ular avlodlardan avlodlarga o'tib, o'z qimmatini yo'qotmagan mudarrislarini, tarbiyachilarni tayyorlash tajribalarini umumlashtirib, boyitib borishgan. Zero, insoniyat kelajagi va kurrai zaminning gullab-yashnashi faqat ta'lim va tarbiyaga bog'liq

ekanligini buyuk mutafakkirlar chuqur his qilishgan. Shuning uchun muallimlar kuchi va g'ayrati bilan barkamol avlodni tarbiyalash ularning eng yorqin orzusi bo'lib kelgan. O'zbekiston deb atalmish muazzam zaminimizda yashab o'tgan allomalarning bu borada o'z o'mi va hurmati bor. Barkamol avlodni tarbiyalash, bunda muallimning o'mi to'g'risida allomalarimiz ijodiy merosidan juda ko'p misollar keltirishimiz mumkin.

Abu Nasr Forobiy (873-930) O'rta Osiyo xalqlari madaniyatini rivojlantirishga ulkan hissa qo'shgan olimdir. Forobiy arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqani muhim tarbiyaviy fanlar deb atadi. Ushbu fanlarni o'rgatuvchi o'qituvchini har tomonlama mukammal bilimga va tajribaga ega bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi. Forobiy ta'limotiga ko'ra, ta'lim-tarbiya jarayoni tajribali va bilimli o'qituvchilar tomonidan tashkil etilishi, boshqarilib turilishi va ma'lum maqsadlarga yo'naltirilgan bo'lishi lozim, chunki "har bir bola o'zicha narsa va hodisalarni bila olmaydi hamda baxtga erisholmaydi. Unga buning uchun o'qituvchi lozim"⁵. Ta'lim va tarbiya berishda "...ustoz shogirdlariga qattiq zulm ham, haddan tashqari ko'ngilchanlik ham qilmasligi lozim. Chunki ortiqcha zulm, shogird dilida ustozga nisbatan nafrat uyg'otadi, bordiyu ustoz juda ham yumshoq ko'ngilli bo'lsa, shogird uni mensimay qo'yadi va u beradigan bilimdan sovib qoladi. Shuning uchun o'qituvchi bolalarning fe'l-atvoriga qarab ta'lim-tarbiyaning "qattiq" yoki "yumshoq" usullaridan foydalanishi mumkin" deydi. Bunda ustoz mudarrisga quyidagi talablarni qo'yadi:

- Birinchi yo'l: tarbiyalanuvchilar o'qish va o'rganishga ishtiyoqmand bo'lsalar ta'lim-tarbiya jarayonida mudarris tomonidan yumshoq usullar qo'llaniladi. Bunda u qanoatbaxsh so'zlardan foydalanadi, chorlovchi ilhomlantiruvchi gaplar aytib o'quvchiga ko'nikma va malakalarni vujudga keltiradi, natijada o'quvchining iqtidori uyg'onib, g'ayrat-shijoati bilan bilim olishga, kasb egallashga intiladi;

- Ikkinchi yo'l: tarbiyalanuvchilar o'zboshimcha, itoatsiz bo'lsalar, mudarris tomonidan qattiq, ya'ni majburlovchi usullar qo'llaniladi. Bu asosan gapga ko'nmovchi ba'zi qaysar shaharliklar va boshqa sahroyi xalqlarga nisbatan ishlatiladi. Ushbu usul natijasida o'quvchi nazariy bilimlarni o'rganishga astoydil kirishadi, fazilati yaxshi bo'lib, kasb-hunarlarini va juz'iy san'atlarni egallashga intiladi. Maqsad ularni fazilati egasi qilish va kasb-hunar ahillariga aylantirishdir (o'sha kitob, 198-bet).

⁵ Forobiy. Fozil odamlar shahari. - T.: "A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashri", 1993, 122-bet.

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy (973 - 1048)

Sharq Uygʻonish davrining qomusiy olimlaridan biri, tarbiyashunos olim, umumjahon tabiiy-ilmiy va ijtimoiy fanlar rivojiga ulkan taʼsir koʻrsatgan buyuk aql-zakovat sohibidir. Alloma asarlarida taʼlim-tarbiya birligi va axloq masalalariga yetuk tarbiyashunos olim sifatida yondashgan, chunonchi, “Minerologiya”, “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Hindiston” kabi asarlarida pedagogika va psixologiyaga oid noyob fikr-mulohazalarini va maʼrifiy-didaktik qarashlarini bayon etdi. Bolalarni maktabda oʻqitish va tarbiyalash jarayonida dunyoviy fanlarni bir-biri bilan bogʻlab turli mavzularda mulohazalar yuritishni taʼkidlab: “Bizning maqsadimiz oʻquvchilarni toliqtirib qoʻymaslikdir, bir mavzuni qayta-qayta takrorlab oʻqib berish oʻquvchini zeriktiradi, xotirasini susaytiradi. Agar oʻquvchi bir mavzudan boshqa bir yangi mavzuga oʻtib tursa, u xuddi turli-tuman bogʻlarda sayr qilgandek boʻladi, bir bogʻdan oʻtar-oʻtmas, boshqa bir bogʻ boshlanadi. Bola ularning hammasini koʻrgisi va tomosha qilgisi keladi. Har bir yangi narsa bolaga rohat bagʻishlaydi, deb behuda aytilmagan”⁶, – deydi.

Beruniy mamlakatning obodonligi ilm-fanning ravnaqi tufayli deb aytadi, yoshlarning baxt-saodati va kamoloti esa ularga bilim va maʼrifat beruvchi mudarrislariga bogʻliq deb taʼkidlaydi. Ilm va maʼrifat sari intiluvchi tolib va mudarrislariga deydi: “Ilm dargohiga kirar ekansan, qalbing kishini ozdiruvchi illatlardan, odamni koʻr qilib qoʻyadigan nafs va turli buzgʻunchi holatlardan, qotib qolgan turli eski urf-odatlaridan, hirsdan, raqobatdan, ochkoʻzlikni quli boʻlishdan ozod boʻlmogʻi darkor”⁷

Abu Ali ibn Sino (980-1037) oʻz asarlarida inson kamolotida uch narsa – irsiyat, muhit, tarbiya muhim rol oʻynashini taʼkidlab, bunda mudarrislar bolalarga taʼlim berishdek masʼuliyatli burchni bajarib, shu uch holatga javobgarlik hissi bilan yondashishini uqtiradi va mudarrislariga faoliyatda muvaffaqiyatga erishish garovi boʻlgan quyidagi tavsiyalarni beradi:

- 1) bolalar bilan muomalada bosiq va jiddiy boʻlish.
- 2) berilayotgan bilimning oʻquvchilar tomonidan oʻzlashtirilishiga eʼtiborni qaratish.
- 3) taʼlimda turli shakl va metodlardan foydalanish.

⁶ Beruniy. Tanlangan asarlar. 1 jild, – Toshkent, “Fan”, 1968, 106-bet.

⁷ Beruniy. Tanlangan asarlar. 1 jild, – Toshkent, “Fan”, 1968, 40-bet.

4) o'quvchining xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini nazorat qilish.

5) bolalarni fanga qiziqitira olish.

6) berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olish.

7) bilimlarni o'quvchilarning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishd tushunarli olib borish.

8) har bir so'zning bolalar hissiyatini uyg'otish darajasida bo'lishig erishish.

Unsurul Maoliy Kaykovusning (milodiy 1021–1022 yillarda tug'ilgan) «Qobusnoma» asarida ilk bor notqlik san'ati maktablarining Shar mamlakatlarida rivojlanishi tarixi bayon etilgan hamda o'sha davr notqlari haqida ma'lumotlar berilgan. Ushbu asar hozirgi global o'zgarishlar davrida insonni ma'naviy jihatdan kamolotga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur noyob asar ko'plab Sharq va G'arb tillarig tarjima qilinib shuhrat qozongan.

Kaykovus o'z asarida har bir yoshni aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiyasida turmush tajribasi muhim ahamiyat kasb etishini aytadi. Bolalar faqat yaxshi mudarris tarbiyani hayot bilan bog'lagan holda kamolotg etkazish mumkin deb, uning yo'llarini va usullarini bayon etgan. Kitobd javonmardlar egallashi zarur bo'lgan quyidagi yo'nalishlarda ta'lim tarbiya berish nazariyasi ko'zda tutilgan:

1. Kaykovus bilim haqida.
2. Hunar va turli kasb egalari haqida.
3. Turmush va xulq-odob qoidalari haqida.
4. Jismoniy yetuklik haqida.

Kaykovus mudarrislarining axloqli ekanligini birinchi belgisi, unisuxandonligida deb biladi va *“Hamma qobiliyatlardan eng yaxshisi notqobiliyatidir”* deydi. Suhandonni shogirdlarga notqlikda rost so'zlas kerakligini ta'kidlaydi.

U so'zlarni to'rt xilga bo'ladi: birinchisi - bilinmaydi va aytilmaydi ikkinchisi aytiladigan va biladigan, uchinchisi - ham bilinadi, har aytishga, bilishga zaruriyati yo'q, ammo aytsa ham bo'ladi. To'rtinchisi biladigan va zaruriyat bo'lmasa aytilmaydigani. Eng yaxshisi to'rtinchisi ya'ni biladigan va aytilmaydigani, deydi. So'zlaganda andishalik bo'lish sovuq so'zlik bo'lmaslik, kamtarlik, maqtanmaslik, bironing so'zidir diqqat bilan eshitish odoblarini ta'kidlab o'tadi.

Odamlarni ham to'rt xilga bo'ladi: birinchi xil kishilar ko'p narsani biladi va yana bilgisi kelaveradi. Bular olim va fozillar bo'lib, ularga bo'ysunish kerak, deydi. Ikkinchisi, bilmagan narsani bilishga harakat qiladi, ular qobil kishilar bo'lib, bunday kishilarni o'qitish va o'rgatish kerak. Uchinchisi, bilganini ham bilmaydi, go'yo uyquda yashagandek, ularni uyg'otish kerak. To'rtinchisi, bilmaydi va bilmaganini ham tan olmaydi. Bular johil kishilar bo'lib, ularni o'qitish befoyda, ulardan qochish kerak, deydi.

Abul-Qosim Mahmud Ibn Umar Az-Zamaxshariy (1075-1144) jahon ilm-fani va madaniyatiga salmoqli hissa qo'shgan mashhur olim va adibdir. U o'z asarlarida halollik va pokizalikni, ilmga muhabbatni, mardlik va olijanoblikni ulug'laydi. Ulug' mutafakkir "Navobig' ul-kalim" ("Nozik iboralar") asarida kishilar ilmi bo'lish, o'qitish, yozish bilan hosilu mukammal bo'ladi, olim kishi oqil, bilimdon va chiroyli xushxat yozuvga ega bo'lsa, bu uning kamolotga yetganligidan dalolatdir, deydi. Asarda mudarrislar to'g'risida noyob fikrlar bildirilgan: *"Murabbiy o'qib tursagina murabbiy bo'la oladi, agar o'qishni to'xtatib qo'yar ekan, unda murabbiylik o'ladi"*⁸.

Shayx Muslihiddin Sa'diy Sheroziy XIII asrda Eronda yashab ijod qilgan yirik shoir va mutafakkirdir. U faylasuf-shoir bo'lishi bilan birga tajribali murabbiy ham bo'lgan. Shoir "Guliston" asarida o'z davri mudarrislarini turli toifaga bo'lib, ularni ta'riflaydi. Qattiqqo'l o'qituvchilarni *"..basharasi tirishgan, tili zahar, yomon xulqli, odamlarni ranjitadigan, gadoy tabiatlik, ochko'z, uni ko'rishi bilan shogirdlarining kayfiyati uchar"* shogirdlar undan bilim va tarbiya ololmaydilar. Yana bir toifadagi o'qituvchilar *"...sodda, yaxshi va yumshoq ko'ngilli odam. Unar-unmasga so'zlamas edi va bolalarni ranjitadigan so'zlar og'zidan chiqmas edi. Uning farishtadek axloqliligi va mehribonligini ko'rgan bolalar murabbiyni mensimay qo'ydilar. Uning yumshoq tabiatlik ekanligini bilishib, ilmni ham o'rganmaydilar. Alqissa bolalar o'yin va to'polonga berilib vaqtini bekorga o'tkazdilar"*.

Bayt: Ustod muallim bo'lsa beozor,
Go'dak eli bozorda xarsang o'ynar.

Bu holatga Shayx Sa'diy Sheroziy ikki xil ta'rif beradi. Birinchidan, Sa'diy yashagan davrda ham, undan keyingi davrlarda ham maktabda o'quvchilarni qattiqqo'llik bilan o'qitganlar. Ikkinchidan, Shayx Sa'diy

⁸ Abul-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy. "Nozik iboralar". – T.: "Kamalak", 1992, 16-beʼt.

bu holatni o'z ko'zi bilan ko'rgan va qattiqqo'l o'qituvchiga nisbatan norozilik bildirmagan, ilm va tarbiya berishda qattiqqo'llikni afzal ko'rgan: "jabr ustod boz mehr padar" deb ta'kidlaydi, ya'ni o'qituvchining jabri va jazosi ota mehridan ham afzalligini aytadi.

Buyuk mutafakkir **Abdurahmon Jomiy** XV asrda yashab ijro qilgan. U o'z asarlarida insonning yuksak axloqiy hislatlarini, go'z fazilatlarini kuylaydi. «Iskandar xirodnomasi» asarida muallimlar to'g'risida noyob fikrlarni bildirgan: "muallim aqlli, adolatli, o'zida barcha yuksak fazilatlarini mujassamlashtirgan bo'lishi kerak. O'zini nomunosib tutgan murabbiy hech vaqt bolalarga bilim bera olmaydi". Shoir muallimning hayotdagi o'rmini quyidagi baytida bayon qiladi:

Ustod, muallimsiz qolganda zamon,
Nodonlikdan qora bo'lurdi jahon.

Alisher Navoiy (1441-1501) ijodida muallimlarga munosabat alohida berilgan. Uning fikricha, har bir inson o'ziga ta'lim va tarbiya bergan ustozini, o'qituvchisini umrbod hurmat qilishi va uni e'zozlashi kerak. O'qituvchi mehnatini har qanday xazina bilan o'lchab bo'lmaydi:

Haq yo'linda kim senga, bir harf o'qitmiş ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado, oning haqqin yuz ganj ila.

Alisher Navoiy yosh avlod tarbiyasini har qanday tasodifiy muralliyatga ishonib topshirib bo'lmashligini aytib, o'qituvchiga yuksak talablarni qo'yadi. Bolani tarbiyalash va unga bilim berish, uning qobiliyatini o'rnatish uchun nihoyatda savodli o'qituvchi va mahoratli tarbiyachi bo'lishi kerak. Alisher Navoiy o'qituvchini faqat dars beruvchi, bilim beruvchi deb bilmaydi, balki mahoratli tarbiyachi bo'lishi lozim deb ilm va odobni birga olib borilishini, bu ikki jarayon hech qachon ajralmasligini ta'kidlab o'tadi.

Buyuk alloma o'zining "*Mahbub-ul qulub*" didaktik asarida o'qituvchi xalq oldida obro'ga, hurmat va izzatga sazovor bo'lishi kerakligini, xalq g'ami bilan yashashini, xalqqa yordam beruvchi, xalq bilan birga bo'lishi lozimligini aytadi. Nodon, mutaasib, johil mudarrislarni tanqid qilib, mudarris olimlar orasidagi eng sara "**malak qiyofali**" kishini bo'lishi, ya'ni sof ko'ngilli, pok qalbli, insofli, karam-muruvvatli, odobli, vafoli, kishilikning eng yaxshi va oliyjanob hislatlarini o'zida alifbetta etiruvchi bo'lishi kerak deydi. Ayniqsa, madrasalarda ta'lim-tarbiya bilan shug'ullanuvchi mudarrislarga jiddiy talablarni qo'yadi: «*Mudarris*

kerakki, g'arazi mansab bo'lmasa va bilmas ilmnı aytishga urinmasa, manmanlik uchun dars berishga havas ko'rgazmasa va olg'irlik uchun gap-so'z va g'avg'o yurgizmasa, nodonlikdan sallasi katta va pechi uzun bo'lmasa, gerdayish uchun madrasa ayvoni unga bosh o'rin bo'lmasa, yaramasliklardan qo'rqsa va nopoklikdan qochsa... nainki, o'zini olim bilib, necha nodonga turli xil fisq ishlarni qilish mumkin, balki haiol desa, qilmas ishlarni qilmoq undan sodir bo'lsa va qilar ishlarni qilmaslik unga qoida va odat bo'lib qolsa, bu mudarris emas, yomon odatni tarqatguvchidir». Demak, mudarris bilimli, fozil va donishmand bo'lishi, kishilikning eng yaxshi fazilatlarini o'zida mujassamlashtirgan oliyjanob va kamtarin bo'lishi, har qanday yaramas ishlardan holi va pok bo'lishi, o'z xulqi va odobi bilan boshqalarga namuna bo'lishi lozim.

Ayni o'rinda o'qituvchi mehnatini eng murakkab va mashaqqatli ish ekanligini xolisona baholaydi: *“Uning ishi odam qo'lidan kelmas, odam emas, balki dev ham qila bilmas. Bir kuchli kishi bir yosh bolani saqlashdan ojizlik qilardi. U esa bir to'da bolaga ilm va adab o'rgatadi, ko'rkim bunga nima etsin. Shunisi ham borkim, u to'dada fahm-farosati ozlar ham bo'ladi, unday kishiga yuzlarcha mashaqqat qilsa qanday bo'ladi. Har qanday bo'lsa ham, yosh bolalarda uning haqqi ko'pdır. Agar shogird podshohlikka erishsa unga (muallimga) qulluq qilsa arziydir”*.

Kamoliddin Husayn Voiz al-Koshifiy (1440-1505) *“Futuvvatnomai Sultoniyy yoxud javonmardlik tariqati”* asarida ustoz-shogird munosabatlariga keng to'xtalgan. U muallimlarning shogirdlariga beradigan har bir o'gitini qadrlaydi. *“Maraka joylarida”* (dars-ma'ruza o'qiladigan joy) shogirdlar muallimning har bir so'zini e'tibor bilan tinglashini va unga amal qilishini ta'kidlaydi. Jumladan, alloma shunday yozadi: *“Agar shogirdlikning binosi nimaning ustiga quriladi, deb so'rasalar, irodats ustiga, deb javob bergin. Agar irodats nima deb so'rasalar, samo va toatdir, deb aytgin. Agar samo (eshitish) va toat nimadir deb so'rasalar nimani ustoz aytsa, uni jon qulog'i bilan eshitish, chin ko'ngli bilan qabul qilish va vujud a'zolari orqali amalga ado etishdir deb ayt”*. Husayn Koshifiy asarida shogirdlikning 8 ta odobini ko'rsatib o'tadi:

- birinchi bo'lib salom berish;
- ustozning oldida kam gapirish;
- boshni oldinga egib turish;
- ko'zni har tomonga yugurtirmaslik;
- gap so'ramoqchi bo'lsa, avval ustozdan ijozat so'rash;
- ustoz javobiga e'tiroz bildirmaslik;

- ustoz oldida boshqalarni g'iybat qilmaslik;
- o'tirib turishda hurmat saqlash.

Husayn Koshifiy ustozlik shartlarini ham bayon qiladi: *"Bilginki hech bir ish ustozsiz amalga oshmaydi va kimki ustozsiz bir ishini qilganda, ul ishning asosi mustahkam bo'lmaydi. Kimki, ustozsiz ish boshlagan bo'lsa, ishi va amali samara qozonmaydi, ustozning etagini tutish bo'l, bir muddat ustozga xizmat qilginda, so'ngra o'zing ustoz bo'...* Agar ustoz tarbiyasini olgan komil inson kim deb so'rasalar, u po mazhabli o'z aybini ko'radigan, dono va tamizli kishidir deb aytgil. Una hasad, gina va baxillikdan asar bo'lmaydi".

Husayn Koshifiy bola tarbiyasida maktab va muallimniig alohida roli borligi haqida gapirib, muallimlar dono, bilimli, shirinsuxa, adolatli bo'lishi zarur, deb hisoblaydi. Alloma murabbiylar to'g'risida yana bir asari «Axloqi Muhsiniy»da shunday yozadi: *«Murabbi (bolaga) nasihat va ta'lim berishda lutf va odob qoidalariga rioy qilishi darkor. Jamoatchilik joylarida unga pand berish yaramaydi balki xilvat joyda bolaga gapirish zarur. Agar (murabbiy) nasihat berishning fursati kelganini bilsa, unga muloyimlik bilan murojaat qilishi lozim, chunki bizning zamonamizda muloyim va xushfe'l bo'lish maqsadga muvofiqdir».*

Sharq allomalari adabiy meroslarida ta'kidlangan, o'qituvchilarning haqida bildirilgan dono fikrlarni yoshidan, pedagogik mahoratidan qanday dars berishidan qat'iy nazar barcha o'qituvchilar bilishlari va ularga qat'iy amal qilishlari maqsadga muvofiqdir.

2.2. Yunon faylasuflari asarlarida o'qituvchilarning kasbiy mahora haqidagi g'oyalar

Antik davrdagi maktablar Sparta, Afina va Rim tarbiya tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida faoliyat olib borganlar. Qadimgi Yunonistonda bunday joylar akademiva deb nomlangan. «Akademiya» so'zi afsonaviy qahramon Akadema nomidan kelib chiqqan. Eramizda avvalgi V asrda Afina yaqinidagi Akadema so'zi bilan nomlanuvchi joyda Platon o'z shogirdlariga ma'ruzalar o'qigan bo'lib, keyinchalik ta'lim tarbiya berish uchun tashkil etiluvchi maskanlar ham shunday nom bilan atala boshlangan. Qadimgi Yunonistonda bolalarga ta'lim-tarbiya berish faylasuflar zimmasiga yuklatilgan edi.

Ular notiqlik san'atining yetuk namoyondalari bo'lib, o'zlarining chiroyli so'zlari, baland va ta'sirchan ovozlari bilan ta'lim oluvchilarning

tafakkuriga, ongiga kirib borganlar, ta'lim va tarbiyada ulkan yutuqlarga erishganlar. Shu sababli, notiqlik san'ati va nutq madaniyatining nazariyasiga, uning cheksiz tarbiyaviy ahamiyatiga ilk marotaba qadimgi Yunonistonda asos solinganligi ilmiy adabiyotlarda bayon etiladi. Yunonistonda epos, lirika, drama, haykaltaroshlik, musiqa va me'morchilik san'ati bilan birga notiqlik san'ati ham murakkab va muhim san'at asari sifatida tan olingan. Notiqlik san'atini davlatning muhim ijtimoiy-siyosiy ishlariga taalluqli faoliyatdagi ahamiyati uchun hamda yosh avlodni tarbiyalashda ular ongi va tafakkuriga qizg'in ta'sir etuvchi murakkab vosita sifatida rivojlantirganlar.

Eramizdan avvalgi V asr Yunonistonda yoshlarga ta'lim-tarbiya berish va ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning eng takomillashgan davri bo'lgan. Shu sababli "Notiqlik san'ati" ham qizg'in rivojlangan davr hisoblanadi. Bu davrda notiqlikning uchta qonuniyati umumiy shior sifatida e'tirof etilgan:

- o'quvchilarga tushuntirish (ma'lum bir mavzuni);

- o'quvchilar ongini uyg'otish (inson tafakkurini, ongini, maqsadini);

- har bir tinglovchiga huzur-halovat va qoniqish uyg'otish.

Yunonistonda notiq ushbu qonuniyatlarga amal qilgan holda o'quvchilarga, ya'ni "tinglovchilarga halovat bag'ishlash" orqali ularni ezgulikka, adolatparvarlikka, vatan oldidagi burchga sadoqatli bo'lishga, yaxshi amallarni bajarishga, axloq va odob qoidalariga rioya qilishga chorlar edi. Bu uning jamiyat oldidagi asosiy vazifasi hisoblanardi. Notiqlik san'atini chuqur egallagan, o'zlarining go'zal va chiroyli nutqlari bilan jamiyatda hurmat va e'tibor qozongan Dinarx, Giperid, Gorgiy, Sokrat, Isey, Esxil, Demosfen kabi namoyondalar mashhur davlat arboblari bo'lib yetishganlar.

Yunon faylasuflari o'qituvchilarning ta'lim va tarbiya berishda og'zaki nutqning shakl va qonuniyatlarini, mulohaza va isbot kabi mantiq ilmi qoidalarini chuqur o'zlashtirishlari lozimligini qat'iy talab qilganlar. Shuning uchun pedagog o'qituvchilar o'z fikrlari va tuyg'ularini o'quvchilar hamda tinglovchilar tafakkuri va ongiga chuqur singdira olganlar va keskin ta'sir o'tkazganlar. Har bir pedagog o'zlarining notiqlik san'ati ustida tinimsiz mashg'ulotlar olib borganlar, sehrli ovoz sohibi bo'lish uchun nutq texnikasining barcha qonuniyatlariga amal qilganlar. Ular o'z nutqlarini mafkuraviy va siyosiy kurash hamda yosh avlodni tarbiyalash quroli deb hisoblaganlar.

Mashhur faylasuf olim Sokrat (eramizdan avvalgi 469—399) o'quchilar bilan savol-javob usuli orqali ta'lim-tarbiya berishning suhb metodiga asos solgan. Sokratning shogirdi Platon o'z ustoziga o'qishni davom ettirib, o'quvchilar bilan savol-javob usulini notiqlik san'atini bir shakli sifatidagi ahamiyati cheksiz ekanligini bayon etadi hamda u inson tafakkuri va ongini, dunyoqarashini og'zaki nutq bilan boyituvchi noyob uslub sifatida baholaydi.

Yunonistonda yoshlarga ta'lim-tarbiya berishda notiqlik san'atining ahamiyatini yoritib berish hamda uning rivojlanishi faylasuf olimi Demosfen (eramizdan avvalgi 384—322) nomi bilan uzviy bog'langan. Yoshlik yillaridanoq notiqlik san'atiga qiziqdi. Tug'ma duduq bo'lishi, qaramasdan, o'quvchi va tinglovchilarning istehzolariga bardosh berib qizg'in va shiddatli mehnati bilan notiqlik mahoratini namoyish etib borgan. Barcha dunyoviy bilimlarni faqat notiqlik san'atining olijaning qudrati asosida tinglovchilar tafakkuriga etkazish mumkin deb ta'kidlagan edi faylasuf. Faqat Demosfen Yunonistonda notiqlik san'atini yetuk namoyandasi, ya'ni elitasi sifatida mashhur bo'ldi. U davlat tribunasini siyosiy va mafkuraviy kurash maydoniga aylantirdi.

2.3. Yevropa olimlari o'qituvchilarning kasbiy mahoratini takomillashtirish to'g'risida

O'qituvchilarning kasbiy mahoratlarini takomillashtirish to'g'risidagi muammolar yevropa olimlari Ya. A. Komenskiy, Djon Lokk, Pestalotssi, A. Disterverg, K. D. Ushinskiy kabilarning asarlarida o'z ifodasini topgan. Jumladan, chex olimi, mashhur pedagog Ya. A. Komenskiy o'qituvchining eng muhim xususiyatlari qatoriga bolalar sevishi, yuksak axloqi, bilimdonligi, iqtidori, qobiliyati kabilarni kiritadi va ularning mohiyatini mukammal tavsiflab beradi.

Yan Amos Komenskiy o'z davrida o'qituvchilarning bola dunyoqarashini rivojlantirishdagi roliga yuqori baho berib, o'qituvchilik «yuzidagi har qanday kasbdan ko'ra yuqoriroq turadigan juda faxrli kasb ekanligini ta'kidlaydi. Muallifning fikricha, o'qituvchi o'z burchlari chuqur anglay olishi hamda o'z qadr-qimmatini to'la baholay bilishi zarur. Ya. A. Komenskiy o'qituvchi obrazini tasvirlar ekan, uning sharsida quyidagi fazilatlar namoyon bo'lishi maqsadga muvofiqligini ta'kidlaydi: *vijdonli, ishchan, sabotli, axloqli, o'z ishini sevuvchi, o'quvchilarga mehr bilan muomala qiluvchi, ularda bilimga havas uyg'*

tuvchi, o'quvchilarni o'z ortidan ergashtiruvchi va diniy e'tiqodni shakllantiruvchi.

I.G.Pestalotssi o'qituvchining kasbiy sifatlariga baho berish bilan birga, asosan uning xalq ta'limi tarmog'ini takomillashtirishdagi roli hamda fan asoslarini egallashdagi ahamiyati va vazifalariga to'xtalib o'tadi.

A. Disterverg o'qituvchining ta'limdagi roliga yuqori baho berib, u o'z faoliyatini chuqur bilib, pedagogik mahoratini oshirib borishi o'quvchilarni qalbdan yoqtirishi natijasida yuzaga keladi deb uqtiradi. O'qituvchi bolalarning individual xususiyatlarini, qobiliyatini, faoliyatini mukammal bilishi uchun muayyan darajada psixologik bilimlarga ham ega bo'lishi kerakligini takidlab o'tgan.

Pedagog olim Djon Lokk o'qituvchi psixologiyasining eng muhim jihatlari ishlab chiqqan. Ular orasiga mo'tadillik, g'ayrat-shijoatlilik, ehtiyotkorlik kabi hislatlarni kiritib, o'qituvchining pedagogik faoliyatidagi rolini asarlarida yoritib bergan.

A.I.Gersen, K. D.Ushinskiy, V. Suxomlinskiy, V.A. Slastyonim, L.N. Tolstoy, A.S. Makarenko, kabi rus pedagog olimlari g'arb mutafakkirlari g'oyalarining vorislari sifatida mazkur muammolarga o'z mulohazalarini bildirganlar. Jumladan, A.I.Gersen mulohazalariga ko'ra, o'qituvchining asosiy hislati – bu uning bolalar bilan munosabatda bo'layotganligini sezishda, bolalar ruhiy dunyosini tushuna olishida, axloqiy qobiliyatining mavjudligida, chunki u shunday iste'dodga ega bo'lmog'i zarurki, unga har qaysi o'qituvchi erisha olmaydi.

Taniqli rus pedagogi K.D.Ushinskiy ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchining roli va shaxsiga yuqori baho berib, o'qituvchi kasbiga oid ilmiy mulohazalarida hech bir Qonun yoki Programma, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi metod yoki tamoyillar o'qituvchi shaxsining pedagogik faoliyatdagi mahorati o'rni bosa olmaydi deb hisoblaydi.

K.D.Ushinskiy o'qituvchi ma'naviyati va kasbiy faoliyatiga yuqori baho beradi hamda ularning kasbiy malakalarini doimiy ravishda takomillashtirib borish maqsadga muvofiq ekanligi to'g'risidagi g'oyani ilgari suradi. Mazkur g'oyaning ijtimoiy ahamiyatini tasdiqlovchi tizim – o'qituvchilarni qayta tayyorlovchi kurslar tizimini tashkil etishni u ilk bor asoslab bergan.

K.D.Ushinskiy o'qituvchining mashaqqatli mehnatini ta'riflab shunday deydi: *"Hali yetilmagan va fikri xayoli tarqoq bo'lgan o'ttiz yoki qirgacha o'quvchining ongini butun dars davomida mashg'ul qilib turish uchun o'qituvchi o'z so'zlari va bergan masalalari to'g'risida ko'p bosqich qotirishi, serdiqqat bo'lishi kerak. Mana shu sababdan bilimi bo'lgan har bir kishi o'qituvchi bo'lishga layoqatli bo'lavermaydi. Jamiyat tomonidan hamma vaqt ham yetarlicha ta'rif qilinmaydigan bu vazifani inson bilan ado qilmoq uchun zo'r matonat va mahorat talab qilinadi"*.

K.D.Ushinskiyning ta'kidlashicha, o'qituvchi qalbining bolalarga nisbatan mehrini bildiruvchi axloqiy hislatlaridan biri, muallimning tarbiyaviy kuchini va qobiliyatini ko'rsatadigan ma'naviy oyinasi ijtimoiy qimmatga ega bo'lib, barkamol shaxsni tarbiyalab voyaga etkazishda namoyon bo'ladi. Pedagogik faoliyatning yana bir muhim tarkibiy qismi o'qituvchining xarakteri va his-tuyg'ularida, uning o'quvchilar bilan muloqotga kirishish usulida namoyon bo'luvchi **pedagogik-psixologik takt** (odob, axloq) xususiyatlarini qo'llashdir. Uning fikricha psixologik takt (odob, axloq) hayotimizning barcha jabhalarida g'oyatda keng qo'llaniladigan faoliyat turi, shuning uchun ushbu taktlarga ega bo'lmagan, odamlar orasida hech qanday muloqot va nutq qobiliyati ning o'zi ham bo'lishi mumkin emas, deb ta'kidlaydi.

"Aqlli, fikran boy, bag'ri keng insonchalik hech narsa yoshlarni qiziqtirmaydi, o'zining ortidan ergashtira olmaydi ham..., aql – aql bilan tarbiyalanadi, vijdon – vijdon bilan, vatanga sadoqatlilik - bevosita vatan uchun xizmat qilish bilan..., – deb ta'kidlagan ed mashhur rus pedagogi V.D.Suxomlinskiy. – O'qituvchi o'zining butun borlig'i, kundalik hayoti, ma'naviy madaniyati bilan hamkasblari va o'quvchilarga o'rnatib bo'ladi va ularni o'z ortidan ergashtiradi".

O'qituvchida pedagogik mahoratni shakllantirishning ilmiy nazariy asoslari pedagog olim V.A. Slastyonin tomonidan ham tadqiq qilingan. U kasbiy – pedagogik tayyorgarlik, o'qituvchining shaxsiy kasbiy shakllanish yo'nalishi va bunda pedagogik mahorat to'g'risida so'z yuritib, shunday yozadi: *"O'qituvchi muntazam ravishda pedagogik nazariyalarga tayyansagina, o'qituvchilik mahoratini egallaydi. Chunki pedagogik amaliyot doimiy ravishda pedagogik nazariyaga murojaat qilishni taqozo etadi. Birinchidan, ilmiy nazariyalar – taraqqiyotning umumiy qonuniyatlari, tamoyillari, qoidalarini aks ettiruvchi ilmiy bilimlardir, amaliyot bo'lsa, doimo aniq vaziyatga asoslanadi. Ikkinchidan,*

pedagogik faoliyat – falsafa, pedagogika, psixologiyaga oid bilimlar sinteziga asoslanuvchi yaxlit jarayondir. Bu bilimlar sintezsiz pedagogik amaliyotni maqsadli qurish juda mushkul"⁹. Demak, o'qituvchidan nafaqat pedagogik mahoratni mukammal egallashi talab etiladi, balki, pedagogik amaliyotni to'g'ri va maqsadli tashkil qilish uchun chuqur ilmiy – nazariy ma'lumotlarga ham ega bo'lish lozim.

Buyuk rus adibi L.N.Tolstoy o'qituvchi fazilatining mukammalligini o'z mutaxassisligiga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lishi bilan bir vaqtda bolalarga bo'lgan munosabatida, ularni xuddi o'z farzandlaridek jon-dilidan sevishida ekanligida ko'rgan. Uning ta'kidlashicha, *"agar o'qituvchi faqat ishiga havas qo'ygan bo'lsa, u yaxshi o'qituvchi bo'ladi. Agar o'qituvchi bolaga faqat otasi va onasi kabi havas qo'ygan bo'lsa, u oldingi o'qituvchidan yaxshiroq bo'ladi. Bordiyu, ikkala hislatni ham o'zida mujassamlashtirsa, u holda u mukammal va mahoratli o'qituvchi bo'la oladi"*.

Hozirgi kunda ham yevropaning yetakchi olimlari (B.P.Zyazin, V.A.Kan-Kalik, Y.N.Kyuluytkin, N.D.Nikandrov, L.I.Ruvinskiy va boshqalar) o'qituvchining pedagogik mahoratini yanada takomillashtirish uchun ilmiy-tadqiqot ishlarini olib bormoqdalar. Xususan, ular o'z asarlarida "mukammal egallangan pedagogik mahorat"ni o'qituvchi doimo orzu qilib intiladigan, ammo yetisha olmaydigan yuksak ideal kasbiy mahorat sifatida izohlaydilar. Shu ma'noda "mahorat" terminini o'qituvchiga nisbatan kompliment, ya'ni maqto'v tariqasida eng oily baho sifatida qo'llash mumkin. Pedagogik mahorat faqat o'qituvchi batamom o'zlashtirishi lozim bo'lgan kasbiy bilim va ko'nikmalarni egallashning eng yuqori cho'qqisi sifatida qabul qilinmasligi kerak. Tajribali o'qituvchi o'z ijobiy yutuqlari bilan qanoatlanib qolmasdan, hamisha kasbiga oid yangiliklarni o'zlashtirib borishi, jamiyat taraqqiyoti tufayli paydo bo'ladigan zamonaviy pedagogik vazifalar va muammolarni hal qilishda faol ishtirok yetishi; o'zining kasbiy ko'nikma va malakalarini uzluksiz oshirib borishga intilishi lozim. Bu pedagogik mahoratni egallashning ajralmas qismidir.

Pedagogik mahoratni egallash va rivojlantirishda (malaka oshirish, takomillashtirishda) o'qituvchi o'zi bilgan va o'rgangan kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirib boradi. Demak o'qituvchi kasbiy mahoratini oshirishga intiladi. Uning chegarasi bormi? Bizga ma'lumki, bo'lajak o'qituvchining pedagogik mahorati aslida pedagogika o'iri

⁹ Педагогика: Учеб. пособие для студентов пед. институтов / Под ред. Ю.К. Бабанского. – М.: Просвещение, 1983, С. 600.

ta'lim muassasalarida rasmiy ravishda egallanadi va bunga tajribal ustozlar, olimlar jalb etiladi. So'ngra o'quv -tarbiyaviy faoliyat bilan shug'ullanish huquqini beruvchi hujjat bilan ta'minlanadi. Shu bilan birga, ba'zan yosh o'qituvchining tajribasi va malakasi yetarli emaslig ham tan olinadi. Demak, o'qituvchining kasbiy tayyorgarligini yanad oshirish uchun, avvalo uning malakasini oshirishga sabab bo'ladigan pedagogik mahoratini shakllantiradigan zamonaviy manbalarni omillarni, vosita va metodlarni izlab topish zarur. Ushbu yondashur o'qituvchi pedagogik mahoratini rivojlantirish muammolarini hal etishd muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'kidlash joizki, har bir o'qituvchi ko'nikma va malakalarin oshirish bilan birga, o'z kasbiga sadoqatli bo'lishi, uni sevishi hamd uzluksiz takomillashtirib borishi shart. Bunda belgilangan maqsad sa intilish, albatta pedagogik mahoratning eng yuksak cho'qqilarin egalashga ishonch – o'qituvchi uchun muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi zamon ilmiy pedagogik tadqiqotlar tahliliga ko'ra o'qituvchining kasbiy mahoratini oshirish muammolarini hal etis quyidagicha talqin etiladi:

- o'quv – tarbiyaviy jarayonni eng qulay uslublarini topish va jori etish;
- o'z mehnatini muntazam ilmiy asosda tashkil yeta olish;
- o'qituvchi pedagogik qobiliyatini va pedagogik madaniyatir oshirish;
- pedagogic muammolarni mohirona hal etish yo'llarir takomillashtirish;
- amaliy va nazariy bilimlarni doimiy oshirib borish;
- kasbiy ijodkorlikni uzluksiz rivojlantirish.

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, Sharq va G'arb olimlari tomonida tahlil qilingan o'qituvchining pedagogik faoliyati haqidagi ko'pgin mulohazalar hozirgi kungacha o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda, dema millati va kelib chiqishidan qat'iy nazar ajdodlar merosini takomil lashtirish evaziga hozirgi kunda ta'lim va tarbiyani yanada yuksa bosqichlarga ko'tarish mumkin.

2.4. Hozirgi davrda o'qituvchilarning kasbiy mahoratini takomillashtirish

“Ta’lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni zamon talablar darajasiga ko’tarish, milliy kadrlar tayyorlashning yangi tizimini barp

etish, kelajak uchun barkamol, salohiyatli avlodni tarbiyalash maqsadida: "Ta'lim to'g'risida"gi Qomon va kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dasturni hayotga tatbiq etish ishlari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi deb hisoblansin" deyiladi. "Ta'lim-tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga etkazish" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 6-oktyabrda qabul qilgan Farmonida. Barcha sohalarida olib borilayotgan islohotlar samarasi yangicha fikrlaydigan, zamonaviy bilimlarga ega bo'lgan yuksak malakali kadrlarga bog'liq. Kadrlarni tayyorlash esa avvalo o'qituvchi-murabbiylar zimmasiga yuklatilgan. Shu sababli, chuqur bilimga ega bo'lgan, zamonaviy o'qituvchi-kadrlar taraqqiyotimizning muhim omili sifatida qaralib kelinmoqda. O'qituvchilarimiz bugungi zamon talablariga mos bilimlar sohibi, yangilangan ta'lim mazmunini egallagan bo'lishlari kerak. O'qituvchi xodimlar o'zlarining kasb-ko'nikmalari va muallimlik mahoratlarini doimo takomillashtirib borishlari shart.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» g'oyalarini amaliyotga tatbiq etish respublika ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlarning muvaffaqiyatini ta'minlash, ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan o'qituvchi, tarbiyachi, ishlab chiqarish ustalarining ma'naviy qiyofasi hamda kasbiy mahoratlariga bog'liqdir.

Shaxsni tarbiyalash ishi nihoyatda murakkab faoliyat jarayoni bo'lib, juda qadimdan ushbu faoliyatga jamiyatning yetuk namoyandalari jalb etilgan. Mazkur holat yosh avlod tarbiyasi, uning tashkil etilishi mazmuni nafaqat shaxs kamoloti, balki jamiyat taraqqiyotini ham belgilashda muhim ahamiyatga ega ekanligini anglatadi.

O'zbekiston Respublikasida o'qituvchi kadrlarning ma'naviy qiyofasi, aqliy salohiyati hamda kasbiy mahoratiga nisbatan jiddiy talablar qo'yilmoqda. Chunonchi, bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov quyidagilarni qayd etadi: «*Tarbiyachi – ustoz bo'lish uchun, boshqalarning aql-idrokini o'stirishi, ma'rifat ziyosidan bahramand qilish, haqiqiy vatanparvar, haqiqiy fuqaro etib yetishtirish uchun, eng avvalo, tarbiyachining o'zi ana shunday yuksak talablarga javob berishi, ana shunday buyuk fazilatlariga ega bo'lishi kerak*»¹.

Yuqorida qayd yetilgan fikrlardan kelib chiqib bugungi kun o'qituvchisi shaxsiga nisbatan qo'yilayotgan talablar mazmuni anglaniladi. Zamonaviy o'qituvchi qanday bo'lishi zarur? Mustaqillikning ilk

¹ Karimov I.A. Buyuk kelajagimizning huquqiy kafolati. – Toshkent, Sharq nashriyot-matbaa kontserni Bosh tahririyati, 1993, 27-28-bet.

kunlaridan boshlab ushbu muammo bo'yicha ko'plab pedagog va psixolog olimlar o'z fikr va mulohazalari bilan chiqdilar. O'qituvchilarning kasbiy mahoratlarini milliy an'ana va urf-odatlarimizdan, qadriyatlarimizdan kelib chiqib yanada takomillashtirish, ularning pedagogik faoliyatini hozirgi zamon talablari darajasida rivojlantirish uchun metodik qo'llanmalar, tavsiyanomalar paydo bo'ldi. Hozirgi kunda ham ushbu muammo bo'yicha ilmiy izlanishlar, ilmiy tadqiqotlar davom etmoqda.

XXI asrga kelib o'qituvchining vazifasi yanada takomillashib bormoqda. Endilikda global o'zgarishlar, fan-texnika va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining kun sayin rivojlanib borishi o'qituvchidan yuksak mahoratni, o'tkir irodani, psixologik quvvatni, chuqur bilim va mulohazali bo'lishni talab qiladi.

Hozirgi zamon o'qituvchisi o'z mutaxassisligiga oid bilimlar bilan birga, pedagogik va psixologik bilimlarni hamda turli fan yo'nalishlari bo'yicha maxsus bilimlarga ega bo'lgan, kasbiy tayyorgarlik, yuksak axloqiy fazilatlarini egallagan, ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatuvchi shaxsdir. Ushbu nuqtai nazardan hozirgi kunda quyidagi burch va mas'uliyatlar o'qituvchilardan talab qilinadi:

1. O'qituvchi, eng avvalo, mas'uliyatni his etuvchi tarbiyachi, tajribali notiq, madaniyat va ma'rifat targ'ibotchisidir.

2. O'qituvchi tabiatan o'quvchilarni seva olishi, o'z mehrini, his tuyg'ularini har lahzada o'quvchilar ichki dunyosi bilan bog'lay olishi ularning ham mehriga, hurmatiga sazovor bo'lishi kerak.

3. O'qituvchi jamiyat ijtimoiy hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlarni olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar mohiyatini chuqur anglayetishi va ularga xolisona baho berib, bu borada o'quvchilarga to'g'ri asosli ma'lumotlarni doimiy bera olishi lozim.

4. Zamonaviy o'qituvchining ilm-fan, texnika va axborot-kommunikatsion texnologiyalari yangiliklaridan va yutuqlaridan xabardor bo'lib borishi talab etiladi.

5. O'qituvchi o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur va puxta bilim ega bo'lishi, barcha fanlar integratsiyasini o'zlashtirib borishi, bunda o'ustida tinimsiz ilmiy izlanishlar olib borishi.

6. O'qituvchi pedagogika va psixologiya fanlari asoslarini puxta bilishi, o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'lim-tarbiya faoliyatini tashkil etishi kerak.

7. O'qituvchi kasbiy pedagogik faoliyatida ta'lim va tarbiyaning eng samarali zamonaviy shakl, metod va vositalaridan unumli foydalana olish imkoniyatiga ega bo'linog'i lozim.

8. O'qituvchi ijodkor, ta'lim-tarbiyaviy faoliyat tashabbuskori va yosh avlod kelajagi uchun javobgar shaxsdir.

9. O'qituvchi kasbiy faoliyati jarayonida yuksak darajadagi pedagogik mahorat, kommunikativ layoqati, pedagogik texnika (nutq, yuz, qo'l-oyoq va gavda harakatlari, mimika, pantomimika, takt) qoidalarini chuqur o'zlashtirib borishi shart.

10. O'qituvchi nutq madaniyatiga ega bo'lishi zarur, uning nutqi quyidagi xususiyatlarni o'zida aks ettirishi kerak: turli sheva so'zlardan holi bo'lib, faqat adabiy tilda ifoda etilishi; o'qituvchining nutqi sodda, ravon va tushunarli bo'lishi; hikmatli so'zlar, ibora va maqollar, matallar hamda ko'chirma gaplardan o'rinli foydalana olishi lozim. Jargon (muayyan kasb yoki soha mutaxassisliklariga xos so'zlar), varvarizm (muayyan millat tilida bayon etilayotgan nutqda o'zga millatlarga xos so'zlarni noo'rin qo'llanilishi), vulgarizm (haqorat qilish, so'kishda qo'llaniladigan so'zlar) hamda konselyarizm (o'mi bo'lmagan vaziyatlarda rasmiy so'zlardan foydalanish) kabi norasmiy so'zlardan holi bo'lishi.

11. O'qituvchining kiyinish madaniyati o'ziga xos bo'lishi, ya'ni sodda, ozoda, bejirim kiyinishi, ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchining diqqatini tez jalb etuvchi turli xil bezaklar (oltin, kumush taqinchoqlar)dan foydalanmasligi, fasl, yosh, gavda tuzilishi, yuz qiyofasi, hatto, soch rangi va turmagiga muvofiq ravishda kiyinishi talab etiladi.

12. O'qituvchi ta'lim muassasasida sinf jamoasining asosiy tashkilotchisi va ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarning eng faol ishtirokchisidir.

13. O'qituvchi pedagogik muloqot jarayonining faol ishtirokchisi ekanligini unutmashligi shart. Shuning uchun kasbiy faoliyatida pedagogik mahoratning bir qator sifatlarini uzluksiz tarkib toptirib borishi zarur.

14. O'qituvchi, eng avvalo, mulohazali, bosiq, har qanday pedagogik vaziyatni to'g'ri baholay oladigan hamda mustaqil ravishda mavjud ziddiyatlarni bartaraf etishning uddasidan chiqa olishi kerak.

O'qituvchilar unutmashliklari kerakki, o'quvchi, ota-onalar hamda hamkasblari bilan muloqot jarayonida fikrini aniq va lo'nda bayon etilishiga ahamiyat qaratishlari maqsadga muvofiqdir. Ular bilan munosabat jarayonida so'zni salbiy holatlar haqidagi dalillarni keltirishdan boshlamasligi, aksincha, o'quvchilarning (yoki hamkasbi, ota-onalar) muvaffaqiyatlarini e'tirof etishlari, ularni yanada boyitishga ishonch bildirishi bilan muloqotni tashkil qilishi lozim. Muloqot jarayonida o'qituvchining so'zlaridan suhbatdoshiga nisbatan xayrixohlik, samimiylilik, do'stona munosabat, yaxshi kayfiyat sezilib tursin.

O'qituvchining mazkur talablarga muvofiq keluvchi qiyofasi uning o'quvchilar, hamkasblari hamda ota-onalar o'rtasida obro'-e'tibor qozonishini ta'minlaydi.

Hozirgi sharoitda jamiyatning o'qituvchilik kasbiga nisbatan qo'yayotgan talablari kun sayin ortib bormoqda va bu talablarni amalda to'g'ri tashkil qilish vazifasi o'qituvchiga bog'liq. Zamonaviy maktab o'qituvchisi qator vazifalarni bajaradi. O'qituvchi avvalo sinfdagi tarbiyaviy jarayonning tashkilotchisidir. O'qituvchi tarbiyachi sifatida quyidagi talablarni bilishi lozim:

- shaxsni ma'naviy va ma'rifiy jihatdan tarbiyalashda milliy uyg'unlik mafkurasining hamda umuminsoniy boylklarning mohiyatini bilishi, bolalarni mustaqillik g'oyalriga sodiqlik ruhida tarbiyalashi, o'z Vataniga, tabiatga va oilasiga bo'lgan muhabbati;
- kasbiy bilimlarni puxta bilish bilan birga, turli bilimlarda xabardor bo'lishi;
- yosh pedagogik psixologiya, pedagogika va psixologiya yoshlar fiziologiyasi, tarbiyaviy ish metodikasi, maktab giginasidan o'z kasbiga oid bilimlarni mukammal bilishi;
- o'z kasbi bo'yicha jahon fanida erishilayotgan so'nggi yutuqlar, tarbiya texnologiyasi, kompyuter va axborot texnologiyalari, yangiliklaridan doimiy xabardor bo'lib borishi;
- ta'lim-tarbiya metodikasidan ko'nikma va malakalarini oshirib borishi;
- o'z kasbiga ijodiy yondashishi;
- pedagogik texnika (mantiq, nutq ta'limining ifodali vositalari) va pedagogik taktga ega bo'lishi;
- o'z bilimi va pedagogik mahoratini doimiy ravishda oshirib borishi.

Muvaffaqiyatli ishlash uchun har bir o'qituvchi pedagogik mahoratga ega bo'lishi zarur. Pedagogik mahoratning asosiy qonuniyati o'z mehnati bilan ulkan natijalarga erishish. Ijodkorlik uning hamisha hamroh bo'ladi. Pedagogik faoliyatga qiziqqan, qobiliyatli, iste'dodli kishidagina pedagogik mahorat hislatlari shakllanib boradi. Pedagogik faoliyat o'z mohiyatiga ko'ra ijodiy xarakterga ega. O'qituvchi o'quvchi shaxsini shakllantiradi, kutilmagan vaziyatlarda mustaqil qarorlar qabul qiladi, pedagogik nuqsonlarni yechadi, o'quv jarayonini mustaqil

boshqaradi. Bularning hammasi ijodkorlikning tub mohiyati, ishning maqsadi va xarakteri bilan bog'liq.

O'quvchilar bilan olib boriladigan tarbiyaviy faoliyatda, ma'lum maqsadga erishmoq uchun o'qituvchilar bolalarni hamkorlik jarayoniga tortishi zarur. O'qituvchi o'quvchilarni o'zi bilan hamkorlik qilishga jalb eta olishda quyidagi vazifalarni bajaradi:

- hamkorlik vujudga kelishi uchun jamoada tashkil etilishi lozim bo'lgan faoliyat o'quvchilar uchun qiziqarli bo'lishi, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga va qiziqishlariga to'g'ri kelishi lozim;

- o'quvchilarni biror ishga jalb qilar ekan, o'qituvchi ularga pedagogik va psixologik jihatdan to'g'ri vazifa qo'yishi, yo'l-yo'riq ko'rsatishi shart;

- o'quvchilar topshiriqni amalga oshirishga kirishganlarida o'qituvchi bir vaqtning o'zida ham ishtirokchi, ham maslahatchi vazifasini bajaradi.

Ijodiy faoliyat olib boruvchi o'qituvchi faqatgina bolalarni muvaffaqiyatli o'qitish va tarbiyalash, ilg'or o'qituvchilar ish tajribalarini o'rganish bilangina cheklanib qolmasdan, tadqiqotchilik ko'nikma va malakalariga ham ega bo'lishi zarur. Hozirgi zamon o'qituvchisi fan va texnika taraqqiyotining eng so'nggi yutuqlaridan foydalanishi, o'z kasbiy faoliyatida yangi pedagogik texnologiyalarni unumli qo'llay olishi taqozo etiladi.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar:

1. Yosh avlodni mustaqil hayotga tayyorlash qaysi davrlardan boshlangan?

2. O'rta Osiyoda ilk ta'lim va tarbiya qachon paydo bo'lgan?

3. "Avesto"da bola ta'lim-tarbiyasiga oid fikrlar?

4. Abu Nasr Forobiy asarlarida mudarrislariga qo'yiladigan talablar?

5. Kaykovus mudarrisning axloqiy belgisini qaysi xususiyatida ko'radi?

6. Abu Ali ibn Sinoning mudarrislariga tavsiyalari?

7. Alisher Navoiy asarlarida mudarrislar faoliyati haqida?

8. Notiqlik san'atiga asos solgan yunonistonlik mashhur faylasuflar kimlar?

9. O'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish to'g'risida Yevropa olimlarining fikrlari?

10. Jamiyatimizning hozirgi zamon o'qituvchisi oldiga qo'yayotgan asosiy burch va mas'uliyatlari?

11. O'qituvchi o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlik qilishi uchun nimalarga e'tibor berishi lozim?

Talabalarining mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'z fikr-mulohazalaringizni bildirib, "Mustaqil ish" yozing:

1. "Sharq allomalari mudarrislar mehnati haqida".
2. "Yosh o'qituvchilarning pedagogik-psixologik va kasbiy tayyorgarligi".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T, Sharq, 1997, 20-29 betlar.
2. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T, Sharq, 1997, 31-61 betlar.
3. Karimov I.A. Buyuk kelajagimizning huquqiy kafolati. – T, Sharq nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, 1993, 27-28-bet.
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T.: O'zbekiston, 2009. – 176 b.
5. Kaykovus Unsurul Maoliy. Qobusnoma. (Forschadan Muhammad Rizo Ogahiy tarjimasi). S.Dolimov. – T.: O'qituvchi, 2006. – 208 b.
6. Navoiy Alisher. Mahbub ul-qulub. Asarlar. 15-tom. –T.: Fan, 2005.
7. "Ta'lim-tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga etkazish" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 6-oktyabrda qabul qilgan Farmoni.
8. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – T.: A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993. – 187 b.
9. Педагогика (Под. ред. П.И.Пидкасистого). – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 608 с
10. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism: Pedagogika nazariyasi. (M.X.Toxtaxodjayeva va boshqalar)–T.: "IQTISOD-MOLIYA", 007.– 380b.
12. Pirmuxamedova M. Pedagogik mahorat asoslari.- T.: 2001.
13. Suxomlinskiy V.D.Bolalarga jonim fido. –T.: O'qituvchi, 1984.–254 b.
- 14.O'zbek pedagogikasi tarixi //A.Zunnunov tahriri ostida. T.: O'qituvchi, 1997. – 272 b.

3 – BOB. O‘QITUVCHI FAOLIYATIDA PEDAGOGIK QOBILIYAT

Tayanch tushunchalar:

Qobiliyat; psixik sifatlar; xotira va xarakter; individual-psixologik xususiyat; intellektlar to‘plami; modifikatsiya; kinestetik qobiliyat; mantiqiy qobiliyat; ko‘nikma va malakalar; mohirlik; iqtidor, iste’dod va daholik; mahsuldor; psixologik va fiziologik tuzilish; evristik; kreativ; umumiy va maxsus; talant; xususiyatlar ansambli; layoqat va zehn; kommunikativ qobiliyat; didaktik qobiliyat; tayanch xususiyatlar; yetakchi xususiyatlar; yordamchi xususiyatlar.

3.1. Qobiliyatning pedagogik – psixologik tasnifi

Qobiliyat – shaxsning individual-psixologik xususiyati bo‘lib, muayyan faoliyat yuzasidan layoqati va ishini muvaffaqiyatli amalga oshirish subyektiv shart–sharoitini ifodalovchi individual psixik sifatlar yig‘indisidir. Zarur bo‘lgan bilim, malaka va ko‘nikmalarni egallash dinamikasidagi farqlarni aniqlaydi. Qobiliyatlar individual-psixologik xususiyat bo‘lgani sababli, shaxsning boshqa sifatleri va xususiyatlariga, ya‘ni aql sifatlariga, xotira va xarakter xususiyatlariga, his-tuyg‘ulariga qaramaqarshi qo‘yilmaydi, balki ular bilan bir qatarga qo‘yilishi kerak.

Qobiliyatni inson tug‘ma, tabiat in‘omi sifatida tayyor holda olmaydi, balki hayotiy faoliyati davomida shakllantiradi.

Govard Gardner qobiliyatlarni intellektlar to‘plami deb atadi va uning yettita jihatini ajratib ko‘rsatdi. Biz intellektning ushbu jihatlaridan oltitasini o‘qituvchi pedagogik mahoratini takomillashtirish nuqtai nazaridan tahlil qilishimiz mumkin. Psixolog olim Olga Matveeva ushbu jihatlarini psixologik texnologiya bilan kuchaytirib modifikatsiyalaydi va o‘qituvchining kasbiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etishini ta’kidlab, quyidagi qobiliyatlarni ko‘rsatib o‘tadi:

1. Muloqot qilish (kommunikativ) qobiliyati. *O‘qituvchi o‘quvchilar bilan dars va darsdan tashqari jarayonlarda, sinfda ijobiy ruhiy iqlim yarata oladi.*

2. Voqealarni oldindan ko‘ra olish qobiliyati. *Ushbu qobiliyat turi har bir o‘qituvchining sergakligida, o‘quvchilarning ruhiyatini, ichki dunyosini ko‘ra olishida namoyon bo‘ladi. Shunda o‘qituvchi kim nimga qodir ekanligini oldindan bashorat qila oladi.*

3. Eshitish va his qilish qobiliyati. *Bunday qobiliyatga ega bo'lgar insonlar musiqani sevishadi, ohangni yaxshi his qilishadi, deklamatsiyc asosida proza va poeziyani yaxshi o'qishadi, eshitgan narsasini xotirada saqlaydi, ayniqsa, she'r va qo'shiqlarni sevib tinglaydi.*

4. Kinestetik (teri-muskul) qobiliyat. *O'qituvchining o'z xatti harakatlarini muvofiqlashtirish qobiliyati, harakat ohangini his qilgan holda yo'naltiradi, vaqtni harakat sur'ati bilan his qiladi, o'zi uchun maishiy qulayliklarni yarata oladi, hayot marhamatlaridan rohatlanishni biladi.*

5. Mantiqiy qobiliyat. *Falsafiy mulohazalar yuritishni, raqamlarni matematikani, murakkab masalalarni hal qilishni sevadi, sababiyat va oqibat natijalarini tushunish malakasiga ega, voqelikda asosiylikni ikkinchi darajalisidan ajrata oladi;*

6. Shaxsning ichki qobiliyati. *O'z-o'zini mukammal bilishi, tushunishi va his qilish qobiliyati. erkin shaxsda ichki qobiliyat mukamma rivojlanadi, irodasi mustahkam, qat'iyatli, har qanday vaziyatda o'z fikr mulohazasini erkin bayon eta oladi.*

Qobiliyat o'qituvchining individual imkoniyatlarini xarakterlaydi. Bir xil sharoitda qobiliyatli o'qituvchilar o'z faoliyatlarida ham qobiliyat past kishilarga qaraganda ko'proq yutuqlarga erishadilar.

Qobiliyat shaxsning ham umumiy, ham maxsus rivojlanishida tezroq oldinga siljib borishini, uning ijrochilik va ijodkorlik faoliyatlarida eng yuqori natijalarga erishishini ta'minlaydi. Qobiliyatli kishi muta xassislikni tez egallay oladi va yuqori mahoratga erishadi hamda ishlal chiqarish, fan yoki madaniyatga yangilik kiritadi.

Qobiliyat bilimdan farq qiladi. Bilim – bu ilmiy mutolaalar nati jasidir, qobiliyat esa insonning psixologik va fiziologik tuzilishiga xos bo'lgan xususiyatdir. Qobiliyat bilim olish uchun zaruriy shart-sharo i yaratadi, shu bilan birga, u ma'lum darajada bilim olish mahsulidir. Umumiy va maxsus bilimlarni o'zlashtirish, shuningdek, kasbiy mahorat ni egallash jarayonida qobiliyat mukammallashib va rivojlanib boradi.

Qobiliyatga yaqinroq turadigan tushunchalar ko'nikma va malakalardir.

Ko'nikmalar – o'qituvchining kasbiy faoliyati jarayonida hosil qilin gan tajriba va bilimlar asosida bajariladigan ishning mukammal usuli.

Malakalar – o'qituvchining ongli faoliyatni bajarishi jarayonida ho sil qilingan kasbiy intellektual faoliyatning avtomatlashgan komponent lari yig'indisi.

Ular o'qituvchi kasbiy faoliyati mexanizmining asosini tashkil qiluvch jarayonlar bo'lib, qobiliyat bilan birgalikda pedagogik mahoratga erishishn ta'minlaydilarki, buning natijasida o'qituvchilar kasbiy faoliyatida ulkai yutuqlarni qo'lga kiritadi. Qobiliyatli, ammo ko'nikma va malakalarga eg

bo'lmagan noshud o'qituvchi ko'p narsaga erisha olmaydi. Qobiliyat ko'nikma va malakalarni chuqur egallashda ro'yobga chiqadi.

Darhaqiqat, qobiliyatli kishining ko'nikma va malakalari ko'p qirrali va mukammallashgan bo'ladi. Ko'nikma va malakalar yetarli bo'lmagan qobiliyatni birmuncha to'ldirishi yoki qobiliyatning kamchiligi tuzatishi mumkin. Ko'nikmalarni umumlashtirib **mohirlik** ham deb ataydilar. Mohirlik ham qobiliyatning o'zginasidir. Demak, qobiliyat ko'nikma va malakalarning paydo bo'lish jarayonida shakllanadi.

Pedagogikada o'qituvchi qobiliyati – bu imkoniyatdir, uning mohirligi zaruriy darajasi faqatgina o'qitish va tarbiyalash jarayonida takomillashib boradi va yutuqlarga erishishida zamin yaratadi. Tug'ma qobiliyatlari zehn deyiladi. **Iqtidor, iste'dod, daholik** – insonning ijodiy faoliyati jarayonida erishiladigan qobiliyatlarning rivojlanish bosqichlari hisoblanadi. Qobiliyatlari xarakter kabi, shaxsning faqatgina ma'lum faoliyatidagina mavjud bo'lgan sifatlaridir.

Psixologiyada qobiliyat – insonning kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni qiyinchiliksiz, osonlik bilan mukammal egallashi va biror faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullanishiga aytiladi. U o'qituvchining kasbiy faoliyatida ham yorqin namoyon bo'ladi.

Kasbiy faoliyatning ta'lim mazmunini belgilovchi sifatleri o'qituvchining ijodkorligida namoyon bo'ladi. Ijodkorlik – bu sifat jihatidan yangi, original va takrorlanmas biror yangilikni paydo qiluvchi faoliyatdir.

Mahsuldor ijodkorlikda belgilangan har qanday muammo muvaffaqiyatli hal qilinadi; ijob qilishga layoqatli bo'lgan o'qituvchilarning asosiy qismida bu jihatlar namoyon bo'ladi.

Evristik ijodkorlik, jamiyatda ro'y berayotgan kasbiy faoliyatga oid yangiliklarni dadil o'zlashtirish va targ'ib qilishni anglatadi, ya'ni uning asosida g'oyalar (farazlar) hosil qilish jarayonini intensivlashtirish qilish va ularning haqiqatga yaqinligini (ehtimolligini, ishonchililigini) izchil amalga oshirish va bunda yangi holatda dadil harakat qilish qobiliyati, fikrlash jarayoni asosida tafakkurni rivojlantirish kuzatiladi.

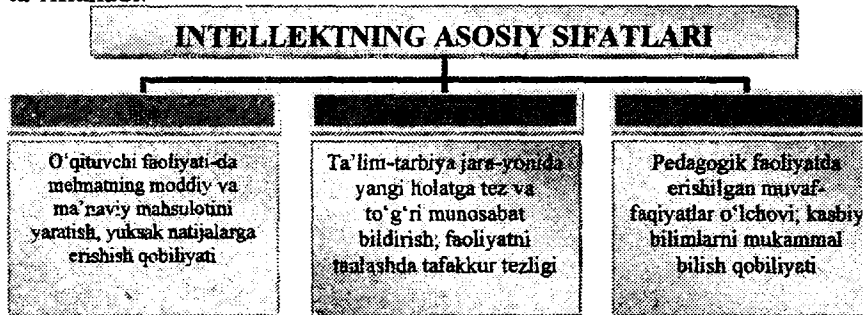
Kreativ ijodkorlikda o'qituvchi ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan yangi nazariyalarni yaratadi, o'z fikrlari va takliflari bilan chiqadi, mohir va tajribali, layoqatli o'qituvchilargina bunga erishishi mumkin.

Tabiiy anatomik-fiziologik layoqat nishonalari qobiliyatlarning fiziologik asosini tashkil etadi. Keyinchalik qobiliyatga aylanadigan layoqat nishonalarning majmui insonning *iste'dodi* deyiladi.

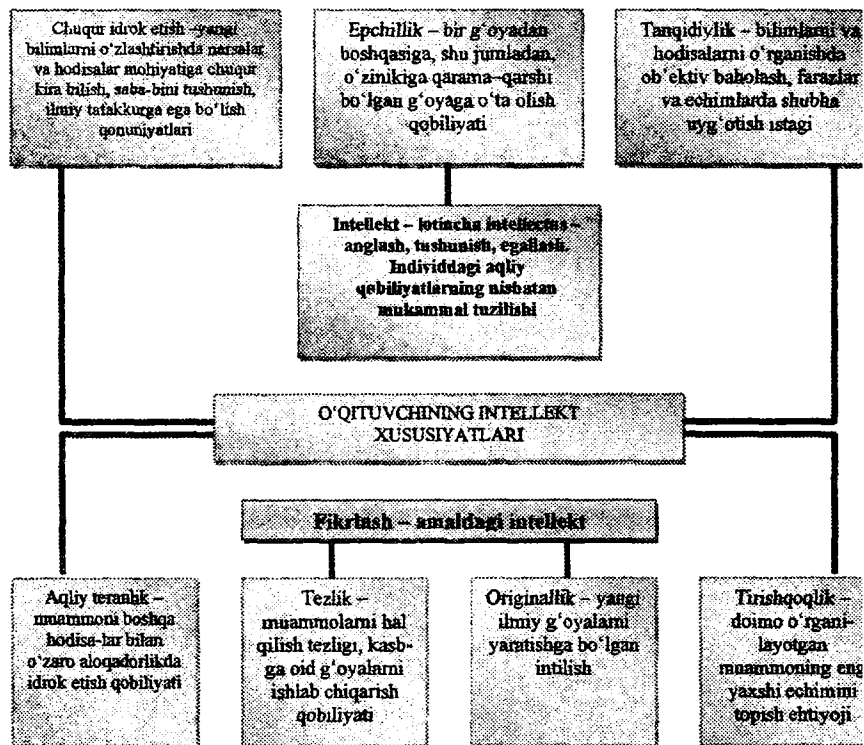
Insondagi bilish va layoqat nishonalari jarayonlarining yig'indisi, iste'dodining yuksak cho'qqisi – uning intellektini belgilaydi. *"Intellekt*

– bu aqlni ishi ko'rish, raionalni jirkashi va hayotiy muammolarni mon rona hal qilishning global qobiliyati" (Veksler), ya'ni intellekt insonni atrof muhitga to'liq moslasha olish qobiliyati deb qaraladi.

Intellektning tarkibiy tuzilishi olimlar tomonidan quyidagici ta'riflanadi:



3- chizma. Intellektning asosiy sifatlari.



4-chizma. O'qituvchi intellektiga tavsifnoma.

Biroq, kismidagi tabiiy layoqat nisbatlari mukammal kasbiy faoliyatning muvaffaqiyatli olib borilishini ta'minlamaydi. Kishi o'zidagi layoqat nishonalarini doimiy ravishda rivojlantirib borishi kerak, bu esa faqat shijoatli kasbiy faoliyat jarayonida amalga oshirilishi mumkin.

3.2. O'qituvchi pedagogik qobiliyatini rivojlantirish funksiyalari

“Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”da barkamol, erkin fikrlovchi shaxsni tarbiyalash hamda komil inson g'oyasi – milliy va umumbashariy mohiyatga ega bo'lgan, odamzodga xos eng yuksak ma'naviy ezigulikka undaydigan olijanob g'oya sifatida ulug'langan. Mazkur g'oyani yosh avlod ongiga singdirishda o'qituvchi kadrlarning roli beqiyos. Bu esa ulardan avvalo mukammal kasb qobiliyatiga ega bo'lishni, bilimi, mahorati, ilmiy nazariy va amaliy salohiyatidan oqilona foydalanishni taqozo etadi. Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek: *«Biz iqtisodiy o'nglanish, iqtisodiy tiklanish, iqtisodiy rivojlanishni ma'naviy o'nglash, ma'naviy poklanish, ma'naviy yuksalish harakatlari bilan tamomila uyg'un bo'lishni»*¹⁰ - istayotgan xir davrda yashayapmiz. Bu istak esa yoshlar ta'lim – tarbiyasi bilan shug'ullanayotgan kasb egalarini yuksak kasbiy tayyorgarlikka, g'oyaviy – siyosiy e'tiqodga, tashkilotchilik va boshqaruvchilik malakalariga ega bo'lish lozimligini taqozo qilmoqda. Chunonchi, bu hol ta'lim tizimi va kasb-hunar ta'limi muassasalari yangilanayotgan, ta'lim – tarbiyaning mazmuni, shakli, usullari, vositalari majmuiga, o'quv – tarbiya jarayoniga o'zbekona urf – odatlar faol kirib borayotgan bir sharoitda yuz bermoqda. Bu o'zgarishlar har bir o'qituvchini yangicha fikrlashga, sharqona ish yuritishga, tadbirkorlikka, ishbilarmonlikka, ma'naviy – ma'rifiy ishlarning faol ishtirokchisi bo'lishga undaydi. Shuning uchun ham bugungi kunda o'tgan davrdagidan ko'proq pedagogika fani oldida yangicha fikr yuritadigan o'qituvchi – tarbiyachini tayyorlash, uning kasbiy mahorati va malakasini takomillashtirish uchun o'qitish va tarbiyalashning zamonaviy shakl, usul, vositalarini ishlab chiqish juda muhimdir. Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'qituvchilik kasbini tanlagan har bir yigit va qiz o'ziga shu kasbni sevrishi yoki sevmasligi to'g'risida savol beradi. Zero masalaning yana bir muhim tomoni borki, bu bo'ljak o'qituvchi pedagogik qobiliyatga egami yoki yo'qmi degan muammo paydo bo'ladi. Vaholanki har bir kasb, qobiliyat orqali egallanadi va mukammal o'rganiladi.

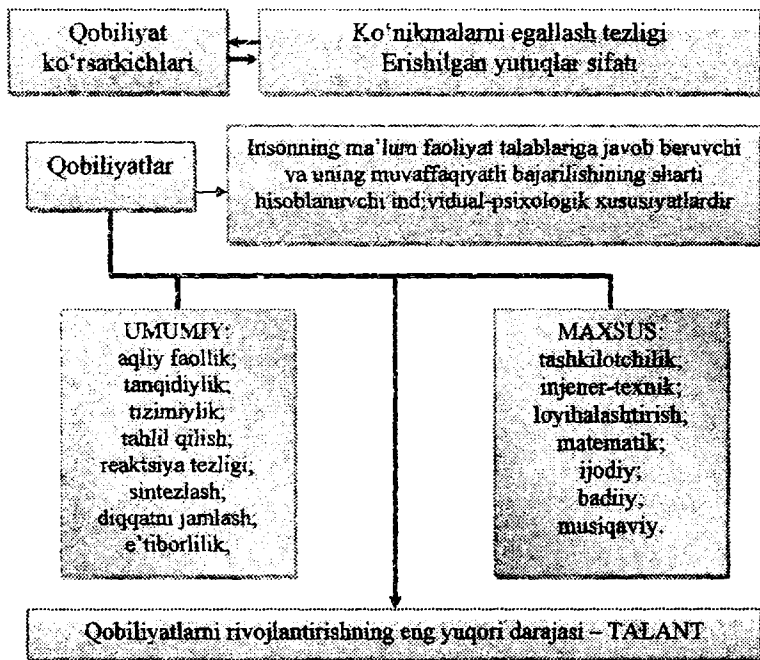
¹⁰ Karimov I.A. O'zbekistonning siyosiy – ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. – T.: “O'zbekiston”, 1995, 47-bet

pedagogik qobiliyalar o'z funktsiyasiga ko'ra umumiy va maxsus talarga bo'linadi. Umumiy qobiliyatlar mavjud bo'lganda o'qituvchi o'z pedagogik kasbiy faoliyatini mukammal egallab, mohirona olib borish bika birga, boshqa turli xil faoliyatlar bilan ham muvaffaqiyatli shug'ullanadi. Umumiy qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchilar ta'lim-tarbiya jarayonida ham qanday qiyinchilik va ziddiyatlarni qiynalmasdan bartaraf etadilar.

O'qituvchining pedagogik qobiliyatini tahlil qilgan N.V. Kuzmin shunday yozadi: *"Ta'lim – tarbiyada ro'y beradigan ko'pgina kamchiliklar o'qituvchi o'z pedagogik qobiliyatining amaliy yo'nalishlarini yaxshi bilmaslighi, iste'dodning o'qituvchida yo'qligi natijasida ro'y beradi"*.

Maxsus qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchilar faqat o'zlari egallagan kasbiy yo'nalishlari bo'yicha muayyan faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullanadilar.

Biror faoliyatning muvaffaqiyatli, mustaqil va mukammal bajarilishini ta'minlaydigan noyob qobiliyatlar birikmasi *talant* deyiladi.



5–chizma. Shaxs qobiliyatlari, tabiiy iste'dodlar va ularning farqi.

Barcha mutaxassislklarda bo'lgani kabi o'qituvchilik kasbida ham pedagogik qobiliyat – uning shaxsiy iste'dod xususiyatlarini belgilab, kasbiy faoliyat turini muvaffaqiyatli amalga oshirishda subyektiv shart-sharoitlar yaratadi.

Har qanday qobiliyat – shaxsga tegishli bo'lgan murakkab tushunchadir, u faoliyatning talablariga mos xususiyatlar tizimini o'z ichiga qamrab oladi.

Har qanday faoliyat ham murakkab bo'lib, u kishiga turli-tuman talablar qo'yadi. Agar shaxs xususiyatlari tizimi shu talablarga javob bera olsa, kishi faoliyatni muvaffaqiyat bilan amalga oshirishda o'z qobiliyatini ko'rsata oladi, agar xususiyatlaridan qaysi biri rivojlanmagan bo'lsa, shaxs mehnatining muayyan turiga nisbatan kam qobiliyatli, deb xarakterlanadi.

Mana shuning uchun ham qobiliyat deganda birorta xususiyatning o'zini emas, balki inson shaxsining faoliyat talablariga javob bera oladigan va shu faoliyatda yuqori ko'rsatkichlarga erishishni ta'minlay oladigan xususiyatlar ansambli yoki sintezini tushunish lozim.

O'qituvchi qobiliyatini o'rganishda xususiyatlar «ansambli» iborasini biz shuning uchun ham ishlatamizki, bunda xususiyatlarning oddiygina birgalikda mavjud bo'lishini emas, balki ularning uzviy bog'langan bo'lishini, muayyan tizimda o'zaro ta'sir qilishini ko'zda tutayapmiz. Bu tizimda xususiyatlardan biri oldingi o'ringa chiqib, yetakchi xususiyatga ega bo'lsa, ayni vaqtda boshqalar uchun yordamchi xususiyatlar rolini o'ynaydi.

Kishining qobiliyati juda katta ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatga ega. Qobiliyat yuqori mehnat unumdorligini ta'minlashga, binobarin, ijtimoiy boylikning son va sifat jihatidan tez o'sishiga, jamiyat taraqqiyotiga yordam beradi. Shuning uchun ham bo'lajak o'qituvchilarning zakovati, qobiliyatini ochish hamda ulardan o'z o'rnida foydalanishini o'rganib olishi zarur ekanligi haqidagi masala qat'iy talab qilinadi. O'qituvchining pedagogik mahoratni takomillashtirishida qobiliyat bilim olish va malaka hosil qilishni ta'minlaydi. Qobiliyatli kishining yuqori umumli mehnati uni moddiy hayot darajasi bilan ta'minlaydi.

Ta'kidlash joizki, qobiliyatli o'qituvchiga pedagogik faoliyat va mehnat engilroq bo'ladi va u kamroq charchaydi, chunki sevimli mehnati unga huzur-halovat bag'ishlaydi.

Qobiliyat bilim, ko'nikma va malakalar mahsuli, shu bilan birga, faoliyat usullarini egallash tezligi, teranligi va mustahkamligida namoyon bo'ladi.

O'qituvchining o'quvchilar bilan muloqoti yuksak darajada muvaffaqiyatli bo'lishi uning pedagogik qobiliyatga qanchalik ega ekanligiga bog'liq. O'qituvchilarning faoliyati yosh avlodni ma'naviy barkamol shaxs darajasida tarbiyalashda va kasbiy bilimlarni chuqur egallaga kadrnlarni tayyorlashda namoyon bo'ladi. Buning muvaffaqiyati o'qituvchilarning pedagogik qobiliyatiga bog'liq. Qobiliyat kasbiy faoliyat jarayonida sayqallanib boradi. Buning uchun o'qituvchida layoqat, zeh va qiziqish bo'lishi kerak.

3.3. Pedagogik qobiliyatning asosiy sifatlari va xususiyatlari

Pedagogik-psixologiyada o'qituvchi qobiliyatining cheklangan turlari yo'q. Pedagogik qobiliyat turlari fanning, jamiyatning rivojlantirishiga qarab ko'payib va o'zgarib turishi mumkin. Falsafada qobiliyat uzoq vaqtgacha "o'zgarmas irsiyat" nasldan – naslga o'tuvchi jarayon sifatida talqin etilgan. Olimlarning uzoq yillar olib borgan ilmiy-tadqiqotlari va kuzatishlari natijasida **pedagogik qobiliyatning quyidagi asosiy sifatlari** ajratib ko'rsatilgan:

1. O'z kasbiga muhabbat, o'quvchilarni seva olishi.
2. Mutaxassislik fanini mukammal bilishi, unga qiziqishi.
3. Pedagogik taktga (odob va go'zallikka) ega bo'lish.
4. Bolalar jamoasiga singib keta olish.
5. O'z mehnatiga ijodiy yondashish.
6. Javobgarlikni his etish.
7. Tarbiyaviy bilimlarni egallaganligi.

O'qituvchi faoliyatidagi pedagogik qobiliyatning o'ziga xos tizimlari mavjud. Qobiliyatlar tizimi quyidagi xususiyatlari bilan farq qilinadi:

- asosiy xususiyatlar;
- tayanch xususiyatlar;
- yetakchi xususiyatlar;
- yordamchi xususiyatlar.

Pedagogik qobiliyatlar faqat pedagogik faoliyatning samara bo'lishini va shart-sharoitini ifodalamasdan, balki ko'p jihatdan muvaffaqiyatli ishlashning natijasi hamdir. Pedagogik qobiliyatda o'qituvchining o'zaro fikr almashuvi bilan bog'liq xususiyatlari asosiy rol o'ynaydi. Quyidagi pedagogik qobiliyatning **asosiy xususiyatlari** o'qituvchining yuksak pedagogik-psixologik bilimlari natijasida doimiy shakllanib boradi:

Kommunikativ qobiliyat: o'qituvchining pedagogik jamoa va otanalar, mahalla ahli bilan bo'ladigan o'zaro muloqotida, ularning ruhiy holatlarini tushunish va ularga hamdard bo'lish, muloqotga kirishishida pok ko'ngillilik. O'qituvchi bunda psixologik bilimlarga ega bo'lishi, muomala madaniyatini muntazam o'zida shakllantirib borishi lozim.

Perseptiv qobiliyat: tashqi olamni va muhitni sezish, idrok etish, ya'ni kuzatuvchanlik muhim rol o'ynaydi. O'qituvchining shijoati natijasida rivojlanadi, takomillashadi. O'qituvchi o'quvchining psixologiyasini, psixik holatini o'ziga singdirib idrok etadi, sinf jamoasining holatiga pedagogik vaziyatga odilona baho beradi.

Empatik qobiliyat: bolalarga bo'lgan muhabbatdan kelib chiqadigan o'quvchilarning his-tuyg'usini, psixologik holatlarini qalbdan his etish, tushunish, idrok etish, ularga achinish xususiyatlaridir.

Ta'lim jarayonini muqobillashtirish qobiliyati: o'qituvchi o'z bilimini o'quvchi ongi va tafakkuriga kam kuch sarflash evaziga yetkaza olishi, ta'lim va tarbiyada belgilangan muddatda maqsadga erishish qobiliyatidir.

Didaktik qobiliyat: o'quvchilar bilan muloqot qilishda, pedagogikaning ta'lim va tarbiyaviy qonuniyatlarini hamda metodlarini chuqur o'zlashtirgan holda samarali dars berish qobiliyatidir. Shuningdek, dars pedagogik texnologiyalar asosida jahon andozalariga, hozirgi zamon talablariga javob berishi kerak.

Tashkilotchilik qobiliyati: pedagogik qobiliyatning tarkibiy qismidir. U sinf o'quvchilarining o'qituvchi tomonidan turli jamoat ishlariga, to'garaklarga jalb qila olishida, sinf jamoasining har bir o'quvchiga faol vaziyatni ta'minlab berishida namoyon bo'ladi.

Konstruktiv qobiliyat: o'qituvchining o'quv-tarbiyaviy faoliyatni puxta rejalashtirishi asosida yuzaga keladigan kasbiy pedagogik vaziyat bosqichlarini oldindan ko'ra olishi.

Bilish qobiliyati: o'qituvchining o'z fanini va boshqa fanlarni chuqur bilishida, o'zlashtirishi va amaliyotda namoyon etishi.

Anglash (tushunish) qobiliyati: o'qituvchining ziyrakligi va uddaburonligi, voqea va hodisalarni chuqur idrok etib, ularga adolatli munosabatda bo'lishi.

Pedagogik qobiliyatlarning **tayanch xususiyatlari** kuzatuvchanlik – ko'ra bilish ko'nikmasidir. Bu – individual narsaning o'ziga xos tomonini, ijodiy faoliyat uchun boshlang'ich materialni ko'ra bilishi demakdir. Rassomning kuzatuvchanligi, tabiatshunos olimning kuzatuvchanligidan

farq qilishi o'z-o'zidan ravshan. Ularning kuzatuvchanligi turlicha yo'nalishda bo'lganligi sababli, har biri o'z tafakkuri va dunyoqarashi ega.

Qobiliyatning **yetakchi xususiyati** ijodiy tasavvur qilishdir. E xususiyat faqat rassomga, matematika o'qituvchisiga, adabiyotshunosi xos bo'lmasdan, balki aynan barcha fan o'qituvchilariga ham tegishli.

Har qanday kasb sirlarini mukammal egallash uchun qobiliyat kera Pedagogik qobiliyat sog'lom o'qituvchidagina shakllanadi. Biroq yuqori, o'rtacha va past darajada bo'lishi mumkin. Ushbu turli darajada qobiliyatlarda mujassamlashgan hislatlar va xususiyatlar orasida ba'zila yordamchi rol o'ynaydi.

Pedagogik qobiliyatlar tizimiga kiradigan **yordamchi xususiyatlari** va hislatlar quyidagilardan iborat:

- aql-idrokning muayyan turlari, hozirjavoblik, kamchiliklarga tanqidiy e'tibor, sobitqadamlik;
- o'qituvchining nutqi: notiqlik san'ati, so'z boyligining teranligi;
- aktyorlik xususiyati: mimika va pantomimika, xayoliy fantaziya ishlata olish, ruhiy hissiyotni jilovlay olish.
- pedagogik takt va pedagogik nazokatga ega bo'lish.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. O.Matveeva ta'limoti bo'yicha o'qituvchi qobiliyati necha qismda iborat?
2. O'qituvchining kasbiy faoliyatiga qobiliyat qanday ahamiyat katta etadi?
3. Iqtidor, iste'dod, daholik tushunchalarini ta'riflab bering?
4. Ko'nikma va malakalarning qobiliyatga ta'siri nimada?
5. Ijodkorlik tushunchasini izohlab bering?
6. Iste'dod va talant tushunchalariga ta'rif bering?
7. Qobiliyatga pedagogik -- psixologik nuqtai nazardan tasnif bering?
8. Shaxs qobiliyati va tabiiy iste'dodlar nimani anglatadi?
9. Pedagogik qobiliyatning asosiy sifatleri nimalardan iborat?
10. Qobiliyatning umumiy va maxsus turlari va ularning farqi?
11. Pedagogik qobiliyatning o'ziga xos xususiyatlariga ta'rif bering?
12. Pedagogik qobiliyatning tayanch va etakchi xususiyatlari?
13. Qobiliyatsiz o'qituvchi ta'lim muassasalarida faoliyat olib boris mumkinmi?

Talabalarning mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'z fikr-mulohazalaringizni bildirib, "Mustaqil ish" yozing:

1. "O'qituvchi pedagogik qobiliyatini shakllantirish imkoniyatlari".
2. "Respublikamiz ta'lim muassasalarida o'qituvchi qobiliyatini rivojlantirish muammolari".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T. Sharq, 1997, 20-29 betlar.
2. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T. Sharq, 1997, 31-61 betlar.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat–engilmas kuch. – T.:Ma'naviyat, 2009. – 176 b.
4. Батаршчев А.В. Психодиагностика способности к общению или как определит организаторские и коммуникативные качества личности. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1999.- 176 с.
5. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi. – T.: O'zbekiston, 1999. – 29 b.
6. Кузьмина Н.В. Способности, одаренность, талант учителя. Л.: Знание, 1985.- 32 с.
7. Леонтев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975.- 304 с.
8. Pedagogika (Pod red. P.I. Pidkasistogo).- M.: Pedagogicheskoe obshchestvo Rossii, 2003.- 608 s.
9. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism: Pedagogika nazariyasi. (M.X.Toxtaxodjayeva va boshqalar)–T.: IQTISOD-MOLIYA, 2007.–380 b.
10. Раченко И.П. Диагностика развития педагогического творчество учителя. – Пятигорск, 1992. – 196 с.
11. Sultonova G.A. Pedagogik mahorat. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005.- 149-b.
12. Tarbiyaviy ish metodikasi. //Pedagogika institutlari uchun o'quv qo'llanma (L. I. Ruvinskiy tahriri ostida). – T.: "O'qituvchi", 1991. – 376 b.
13. G'oziyev E. Psixologiya. – T.: O'qituvchi, 1994. – 224 b.

4 – BOB. O‘QITUVCHINING KOMMUNIKATIV QOBILIYATI

Tayanch tushunchalar:

Ongli intizom; fikr almashish; kommunikativ qobiliyat; ongli intizom; o‘quvchini ishonitirish; ongga ta’sir taqlid qilish; psixik ta’sir g‘oyalar va mafkuralar; pedagogik ta’sir ko‘rsatish; g‘oya va mafkura komil inson tarbiyasi; talab; istiqbol; rag‘batlantirish va jazolash; jamoatchilik fikri; so‘z bilan og‘zaki ta’sir o‘tkazish; intonatsiya; ekspressiv holat; kasbiy mahorat; xushmuomalalik; axborot hajmi; pedagogik qobiliyat texnikasi.

4.1. O‘qituvchi shaxsining fikr almashuv bilan bog‘liq xususiyatlari

O‘qituvchi faoliyatida tarbiyalanuvchilar bilan pedagogik aloqa larning uzluksizligi tarbiyaning asosiy qonuniyatlaridan biridir. O‘quvchilar bilan ta’lim-tarbiyaviy jarayonda ijobiy aloqalar o‘rnatish, ijobiy iqlim yarata olish, o‘ziga ishonitira olish va jalb qilish – o‘qituvchi kommunikativ qobiliyatining asosiy mohiyati bo‘lib, bunda bevosita o‘qituvchi bilan bog‘liq bo‘lgan minglarcha ruhiy jarayonlar, ma’lum biqolipdan chiqishi mumkin bo‘lmagan muomala turlari va shartlari mavjud. Tarbiyaning samaradorligi, pirovard natijada o‘quvchilar bilan aloq o‘rnatishning shakl va uslublariga qat’iy rioya qilgan holda amalga oshirilishi bilan belgilanadi. Asosiy maqsad, o‘qituvchi va o‘quvch munosabatida majburiy itoatkorlik o‘rni ongli intizom egallashi, o‘quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko‘nikmalarini hosil qilishdan iborat. O‘qituvchi tarbiya usullari tizimini belgilab olgandan keyin bir qat aloqa o‘rnatish vazifalarini rejalashtirishi kerak. Albatta, bu nihoyatda qiyin jarayon, zero tarbiyaning har bir usuli, tarkibiy qismi va tashkilotuvchi usullari muomala orqali aloqa o‘rnatishning samaradorligiga bog‘liq. Ushbu jarayon bevosita o‘qituvchining fikr almashuvi (refleksiya) bilan bog‘liq xususiyatlariga, o‘quvchi ruhiy holatini fikr tezligi bilan uqib olish san’atiga va pedagogik ta’sir ko‘rsatishning turlar usullarini bir-biri bilan o‘zaro aloqadorlikda qo‘llay bilishiga taalluql bo‘lib, ular uzluksiz shakllanadi.

O'qituvchining fikr almashuvi bilan bog'liq kommunikativ qobiliyatini shakllantiruvchi asosiy xususiyatlari o'quvchi ongiga qaratilgan faoliyat bo'lib, nihoyatda murakkab jarayonda takomillashadi. O'zaro fikr almashish omillari bilan bevosita bog'liq bo'lgan kommunikativ qobiliyatning quyidagi yo'nalishlari mavjud:

- o'quvchilarni ishontirish;
- o'quvchilar ongiga ta'sir etish;
- o'zgalarga taqlid qilish.

O'quvchilarni ishontirish *tarbiyalanuvchining ongiga qaratilgan bo'lib, o'qituvchi fikr-mulohazalarini ta'sirchan nutq orqali o'quvchining bilimlar tizimiga, dunyoqarashiga, xulq-atvoriga, xatti-harakatiga ta'sir etadi va uni qisman o'zgartiradi. Ishontirish o'qituvchining kasb faoliyatiga taalluqli bo'lgan murakkab faoliyatida asosiy ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonida ishlatiladigan usullardan biri hisoblanadi.* O'quvchi ongiga ta'sir ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan ishontirish usuli o'qituvchidan bahs, mumozara asosida dalillar keltirishni, isbot va mantiqqa tayanishni talab qiladi. Ayniqsa, o'qituvchi bilan o'quvchilar orasida o'rganilayotgan mavzuga taalluqli muqobillik mavjud bo'lganda, tanqid va fikrlar kurashiga tayanilganda samarali bo'ladi.

Ishontirish tarbiyalanuvchining ongiga qaratilgan ekan, o'qituvchining his-tuyg'usi, nutqi va ishontira olish san'ati bunda muhim ahamiyatga ega. U pedagogik ta'sir ko'rsatish usuli sifatida darslarda yangi mavzuni tushuntirishda, o'quv-tarbiyaviy soatlarda, turli uchrashuvlar va ijodiy suhbatlarda munozaralar shaklida qo'llaniladi. Tarbiyaviy tadbirlarda ishontirish usuli sinf jamoasi bilan hamda alohida o'quvchi bilan individual suhbatlar o'tkazish, siyosiy mavzulardagi darslarda keng qo'llaniladi. Ishontirish usuli yordamida o'quvchilarning dunyoqarashi shakllantiriladi. Bu ayniqsa o'quvchi ongini begona mafkuraviy g'oyalardan himoya qilishda muhim ahamiyatga ega, ishontirish asosida o'quvchiga ideal va mustaqil fikrlar qayta quriladi, ularni ba'zi psixik ta'sirlar tufayli sodir bo'ladigan tushkunlik holatidan asraydi, ularda erkinlikni hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stiradi, o'ziga va kelajagiga ishonch uyg'otadi, o'z-o'zini tarbiyalashda, mustahkam irodani shakllantirishga undaydi.

O'quvchilar ongiga ta'sir *o'zaro fikr almashish jarayonida shakllanadigan murakkab psixologik xususiyat bo'lib, o'qituvchi kom-*

munikativ qobiliyatining universal omili hisoblanadi. O'qituvchilarning o'zaro suhbatlari va faoliyatlari jarayonida tarbiyalanuvchi ongiga ta'sir etishning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u o'qituvchilarning psixikasi va xulq-atvoriga sezilarli ravishda ta'sir ko'rsatadi. Ta'sir o'qituvchilar ongiga, psixikasiga nazoratsiz kirib borishi bilan alohida ahamiyatga ega, o'qituvchilarning ijodiy faoliyatida, xatti-harakatlarida, intilishlarida yo'l-yo'riqlar ko'rsatish tarzida amalga oshiriladi.

Ongga ta'sir – shunday bir psixik jarayonki, o'qituvchilar o'qituvchining yoki biror shaxsning ta'siri ostida, o'z ongining yetarli nazorat-siz voqelikni idrok etadi. Agar o'qituvchi bunda pedagogik mahoratga psixologik tajriba va bilimlarga ega bo'lmasa, o'qituvchilar ongiga ta'sir qila olmaydi, natijada ta'lim-tarbiya jarayoni ijobiy natijalar bermaydi. O'qituvchi o'qituvchilarning hurmat-e'tiboriga sazovor bo'la olmaydi. O'qituvchi o'z tarbiyalanuvchilari ongini tashqi muhitning salbiy ta'sirlaridan, sinf jamoasi norasmiy yetakchilarining turli yashirin buzg'unchi g'oyalardan himoya qilishga mas'ul shaxsdir. O'qituvchi ongiga ta'sir o'tkazishda o'qituvchi yetakchilikni o'z qo'lga kiritishi uchun:

- o'qituvchilarning salbiy xatti-harakatlari tufayli sodir bo'ladigan emotsional his-tuyg'ularga berilmasligi;

- har bir o'qituvchining psixologik va ruhiy holatini puxta o'rganmasdan uning ongiga tarbiyaviy ta'sir o'tkazishga harakat qilmasligi;

- har bir o'qituvchiga alohida shaxs sifatida hurmat e'tibor bilan munosabatda bo'lishi;

- sinf jamoasining norasmiy yetakchisini sezdirmasdan aniqlatish va uning xatti-harakatidan doimo ogoh bo'lishi;

- pedagogik mahoratning muhim jihatlari uzluksiz o'zida takomillashtirib borishi;

- o'ylanmay aytilgan har bir so'z, noo'rin fikr-mulohazaning oqibatini hech qachon tuzatib bo'lmayligini o'qituvchi doimo his etishi lozim.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, hozirgi kunda axborot texnologiyalari maydonining nihoyatda kengligi tufayli o'qituvchilar ongi tarbiyaga salbiy ta'sir o'tkazuvchi g'oya va mafkuralar bilan band bo'lish tabiiy hol. O'qituvchilar yosh avlodni tarbiyalashda ongga ta'sir qilishning keng imkoniyatlarini o'z o'rnida qo'llay olsalar, o'qituvchilar ongini turli keraksiz g'oyalar va mafkuralardan himoya qila oladilar. Shuni unutmaslik kerakki, o'qituvchilar o'zlarining yosh xususiyatlari va psixologik ta'sirga moyilligi tufayli har qanday ta'sirga nihoyatda beriluvchan bo'ladilar.

Taqlid qilish *shaxsning psixologik xususiyati bo'lib, o'zi sevgan biror inson harakatiga, namunasiga, ibratiga amal qilishidir. O'quvchi o'zi uchun ideal deb bilgan kishining xulq-atvor namunalariга ongsiz ravishda taqlid qiladi. O'quvchilar o'zgalar xulq-atvoridan andoza olib, taqlid qilish yo'li bilan ulardan o'zining muhitida foydalanadi. Taqlid qilishning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, o'quvchilar o'z xatti-harakati va muomalasi jarayonida o'zi ko'rgan, kattalar bajargan harakatlarni takrorlashga intiladi. Taqlid qilishning yana bir xususiyati o'quvchi badiiy asarlarda o'qigan, kinofilmlarda ko'rgan sevimli idealidagi qahramon obraziga, xarakteriga, jasoratiga, imo-ishora, nutq, kiyinish uslublariга beixtiyor taqlid qiladi, o'z faoliyatida takrorlaydi.*

Beixtiyor taqlid qilish o'quvchi shaxsi shakllanishining ilk bosqichlarida muhim ahamiyatga ega. O'quvchi taqlid qilish yo'li bilan nutqni, buyumlarni, turli harakatlarni o'rganadi, xulq-atvori shakllanadi, ruhiyatidagi ushbu jarayon asta-sekin va ko'r-ko'rona davom etadi.

O'qituvchi kommunikativ qobiliyati bilan pedagogik faoliyat olib borish jarayonida o'zaro fikr almashish yo'li bilan ta'sir ko'rsatishning ko'rib chiqilgan asosiy turlari – o'quvchini ishon tirish, o'quvchi ongiga ta'sir etish, taqlid qilish – bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan psixologik xususiyatlardir va ayni vaqtda, o'ziga xos farqlarga ega. Ishon tirish va ongga ta'sirning o'zaro bog'liqligi shundan iboratki, biz ta'sir ko'rsatish usulining unisidan ham, bunisidan ham foydalanganda ko'pincha notiqlik san'atini namoyish etamiz. O'qituvchining so'z boyligi va notiqlik malakasi ishon tirish va o'quvchi ongiga ta'sir etishning muhim manbalaridir.

4.2. Pedagogik ta'sir ko'rsatish – kommunikativ qobiliyatning asosiy usuli sifatida

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy-siyosiy mustaqillik qo'lga kiritilgach, hayotning barcha sohalarida, shu jumladan, ta'lim sohasida ham tub islohotlar olib borilib ulkan o'zgarishlar ro'y bermoqda. Islohotlar respublikaning rivojlanish va taraqqiyot yo'li deb e'tirof etilgan demokratik, insonparvar, huquqiy jamiyatni barpo etish uchun xizmat qiladi. Demokratik, insonparvar, huquqiy jamiyatni barpo etish vazifasi o'sib kelayotgan yosh avlod zimmasiga yuklanadi. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»

hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning nutqlari va qator asarlarida ta'lim va tarbiya O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyoti sohasida ustuvor deb e'lon qilinib, uning maqsad va vazifalari belgilab berilgan.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish o'qituvchining muhim kommunikativ qobiliyatlaridan biri bo'lib, avvalo, o'qituvchining tashqi qiyofasini ifodalovchi madaniyati, munosabatga kirishishi va nutq madaniyati asosida o'quvchilar bilan muntazam tarbiyaviy faoliyat olib borish jarayonida namoyon bo'ladi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish – tarbiyalanuvchiga ongli intizom va muvofiq fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilish, tarbiyani ma'lum bir maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun shaxsga muntazam va tizimli ta'sir ko'rsatish, jamiyatning ijtimoiy-tarixiy tajribalariga yondashib shaxsni har tomonlama kamol toptirish, uning xulq-atvori va dunyoqarashini takomillashtirish, yosh avlodni muayyan maqsad asosida tarbiyalash, ijtimoiy on va xulq-atvorni xalqimizning boy mafkuralari asosida shakllantirishga yo'naltirilgan faoliyat jarayonidir. Pedagogik ta'sir ko'rsatish asosida tarbiyalanuvchining ongi shakllanadi, ma'naviy boyligi va his-tuyg'ulari rivojlanadi, unda ijtimoiy hayot uchun zarur bo'lgan ijtimoiy aloqalarni tashkil etishga xizmat qiladigan xulqiy odatlar hosil bo'ladi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish bilan jamiyatning shaxsga qo'yadigan axloqiy talablariga muvofiq keladigan xulqiy malaka va odatlari hosil qilinadi. Bunga erishish uchun o'quvchining ongi, hissiyoti va irodasiga ta'sir etib boriladi. Agar bularning birortasi e'tibordan chetda qolsa, o'qituvchining ta'lim va tarbiyaviy maqsadlarga erishishi qiyinlashadi. Tarbiya jarayoniga o'qituvchi rahbarlik qiladi. U o'quvchilar faoliyatini belgilaydi, ularning pedagogik jarayonda ishtirok etishlari uchun sharoitlar yaratadi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish mazmunida tarbiya mohiyati ifodalangan bo'lib, uning mazmuni mamlakatning ijtimoiy maqsadlaridan kели chiqib asoslanadi. Tarbiya mohiyati turli davrlarda har xil ifodalangan bo'lsa ham, ammo yo'naltiruvchanlik xususiyatiga ko'ra bir-biriga o'xshash g'oyalarni ifodalaydi. Zero, har bir xalqning taraqqiy etishi, davrlarning qudratli bo'lishi avlodlar tarbiyasiga ko'p jihatdan bog'liqlig qadimdan o'z isbotini topgan.

Har qanday ijtimoiy jamiyatda yosh avlod tarbiyasi muayyan maqsad asosida tashkil etiladi. Tarbiyaning maqsadi ijtimoiy jamiyat taraqqiyligi

qiyoti, uning rivojlanish yoʻnalishi, ijtimoiy munosabatlar mazmunidan kelib chiqib belgilanadi. Bugungi kunda Oʻzbekiston Respublikasida tashkil etilayotgan tarbiyaning asosiy maqsadi komil insonni tarbiyalab kamolotga yetkazishdan iborat.

Pedagogik taʼsir koʻrsatishning asosiy tarbiyaviy usullari hayotdan, millatning yashash tarzidan, milliy anʼana va urf-odatlardan kelib chiqib tanlanadi. Ular oʻquvchilar tarbiyasini pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq tarzda tashkil etish nuqtai nazaridan tanlab oladi.

Pedagogik taʼsir koʻrsatish oʻquvchilarning ijtimoiy foydali mehnat faoliyatini pedagogik jihatdan maʼlum bir maqsadga muvofiq tarzda tashkil etish uchun foydalaniladigan vositalar tizimidan iborat. Ushbu vositalar tarbiyalanuvchi shaxsiga qaratilgan boʻlib, oʻquvchilarning xulq-atvorini shakllantiradi.

Taʼlim va tarbiya jarayonida oʻqituvchi tomonidan pedagogik taʼsir koʻrsatishning asosiy usullari: talab, istiqbol, ragʻbatlantirish va jazolash, jamoatchilik fikri.

Talab – taʼlim va tarbiya jarayonida oʻqituvchining tarbiyalanuvchiga nisbatan shaxsiy munosabatlarida namoyon boʻladi. Oʻquvchining u yoki bu xatti-harakati oʻqituvchi nazarida boʻlib, ijobiy jihatlari ragʻbatlantirib boriladi yoki, aksincha, nojoʻya xatti-harakati toʻxtatib qoʻyiladi.

Istiqbol – taʼsirchan pedagogik usul boʻlib, oʻquvchilarda mustaqil fikr yuritishni, maʼlum bir maqsadga, orzuga erkin intilish hissini takomillashtiradi. Bu maqsadlar ularning shaxsiy intilishlarida, qiziqish va muddaolarida namoyon boʻladi. Ushbu usul maktab oʻquvchilarini shaxs sifatida eng muhim insoniy fazilatlaridan biri boʻlgan maqsadga intiluvchanlikni rivojlantiradi.

Ragʻbatlantirish va jazolash – tarbiyaviy taʼsiming eng anʼanaviy usuli boʻlib, oʻquvchilar xulq-atvoriga ijobiy taʼsir etishdan iborat. Yaxshi xulq, foydali mehnat va xatti-harakat, axloqiy hislat, topshiriqlarning soʻzsiz bajarilishi uchun oʻquvchi ragʻbatlantiriladi. Nomaqbul xatti-harakat, tartibbuzarlik, oʻz burchini bajarmaslik jazolash orqali bartaraf etiladi. Ushbu usul axloqiy taʼsir koʻrsatishni taʼminlaydi, uni qoʻllash jarayonida oʻqituvchidan nihoyatda ehtiyotkorlik, sezgirlik va hushyorlik talab etiladi.

Jamoatchilik fikri – tarbiyaviy taʼsir koʻrsatishning eng muhim usuli boʻlib, oʻquvchilarning ijtimoiy foydali faoliyatini bajarilish natijalariga qarab muntazam ragʻbatlantirib borishda namoyon boʻladi. Jamo-

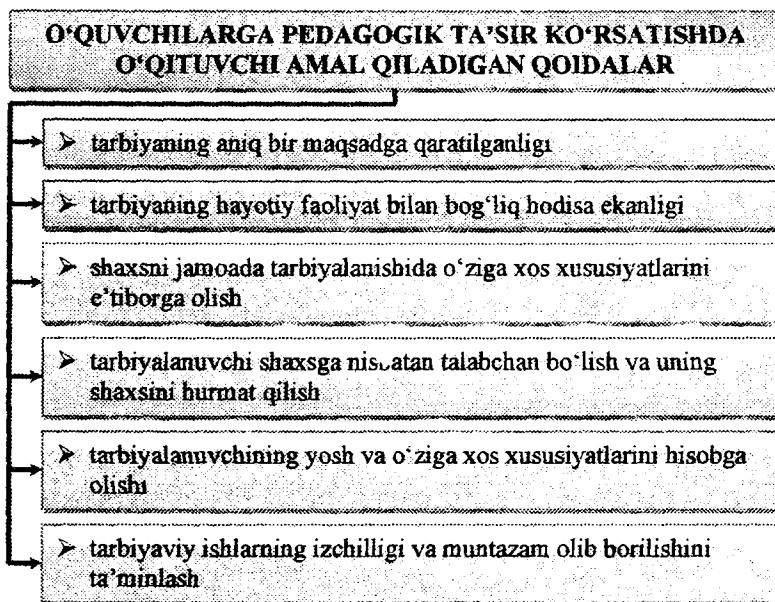
aning tarbiyaviy vazifalarini ma'lum bir yo'nalishda amalga oshirilishi ta'minlaydi, o'quvchilarning bir-birlariga do'stona munosabatini shakllantiradi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish usullaridan samarali foydalanishning er muhim sharti o'qituvchining insonparvarlik nuqtai nazaridan yondashishini talab etadi. Ushbu usullar kasbiy mas'uliyatni his etadigan yagona intilishga qaratilgan jonli kishilarning jonli munosabatidir. Pedagogik ta'sir qilish o'quvchilar psixikasining anglanmaydigan sohasiga qaratilgan bo'lib, tarbiyachi bilan tarbiyalanuvchilarning yaqindan aloqador bo'lishini, ularning o'zaro bir-birlariga ishonishini, o'zaro tushunishini ta'sir qilish mazmuni, shaxsning bir butun holatiga amaliy ta'sir qilishini nazarda tutadi. Shunday qilib, ta'sir qilish ta'lim-tarbiya samaradorligi hozirgi zamon talablari darajasida takomillashtirib borishda yo'l-yo'ri yaratib, o'quvchilarning faolligini rag'batlantiradi.

O'qituvchi tarbiyalanuvchilarning o'zaro tarbiyaviy ta'sirga ega ekanliklarini, ularning o'zaro kommunikativ munosabatlari hamda faoliyatlar o'rtasidagi bog'lanishning mavjudligi, uning samaradorligini belgilashi unutmazligi shart. O'qituvchi sinf jamoasiga va alohida tarbiyalanuvchi pedagogik ta'sir ko'rsatishida muvaffaqiyatlarga erishishi uchun, o'quvchilar orasida o'zaro pedagogik munosabatlar tizimini oqilona rejalashtirish va psixologik muhitni ijobiy tomonga o'zgartirishi lozim. To'g'ri tashkil etilgan va har jihatdan mukammal bo'lgan, yosh avlodning qalbi va ongini asrashga, ularni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga qaratilgan pedagogik munosabatlar tizimini tashkil etish uchun o'qituvchi har bir o'quvchi ruhiyatini chuqur bilib olishi, ularning ichki imkoniyatlaridan xabardor bo'lishi, axborot berishi, fikr almashishi, ular qayg'usini, tuyg'ularini tushunishi va hamdard bo'lishi zarur. Pedagogik munosabatda muvaffaqiyatlarga erishish uchun o'qituvchi:

- o'quvchilar bilan bo'lajak munosabatni model lashtira olishi;
- munosabatda bo'ladigan sinf jamoasi xususiyatlarini oldindan bilishi;
- bevosita samimiy va hamjihatlikka asoslangan munosabat o'rnatish
- munosabatda ustunlikka ega bo'lib, uni demokratik talablar asosida oqilona boshqarish;
- munosabatning ijobiy va salbiy jihatlarini uzluksiz tahlil etib borish lozim.

O'qituvchi tarbiyachi sifatida tarbiyalanuvchi o'quvchilarni o'zi uchun hamisha tarbiya obyekti deb hisoblashi kerak. Biroq tarbiyalanuvchi o'qituvchi-tarbiyachi bilan erkin va ongli munosabatda bo'lishga erishsagina, tarbiyaviy munosabatlar samarali xarakter kasb etadi. Tarbiyaviy faoliyatning kommunikativ munosabatlar jarayonida o'ziga xos qator qoidalari ham mavjud bo'lib, o'qituvchi o'quvchilarga pedagogik ta'sir ko'rsatishda ushbu qoidalarni mukammal bilishi lozim:



6-chizma

4.3. O'qituvchining kommunikativ qobiliyatida so'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazish

So'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazish o'qituvchining madaniy saviyasida va o'quvchi muloqotida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki insonning "aql-zakovati, fikr-tuyg'ulari, bilimi va madaniyat saviyasi, tafakkuri ma'lum darajada so'zda ifoda etiladi. Muomala madaniyatida so'z aqldan kuch, tildan ixtiyor oladi" (*Aziz Yunusov*). So'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazishni

amalda oʻz pedagogik faoliyatida qoʻllovchi oʻqituvchi oʻz hissiyotlarini ijodiy taʼsirlanishini boshqarish koʻnikmalariga ega boʻlishi va oʻz hi tuygʻularini faqat taʼlim-tarbiyaviy maqsadni amalga oshirish uchun ifodalashi hamda oʻquvchi qalbini noʻrin soʻzlar bilan jarohatlab qoʻymasligi soʻzlarni aniq ifodalashda pedagogik takt normalaridan chiqib ketmasligi lozim. Soʻz qudrati haqida R.Dekartning quyidagi fikrlari oʻqituvchilarga ham bevosita taalluqlidir: *“Soʻzlarning maʼnolarini, qudratini odamlarga aniq ifodalab tushuntirib bering, shunda siz insoniyat olamini barcha anglashilmovchiliklarning yarmidan xalos qilgan boʻlasiz”*.

Bunda oʻqituvchining shirinsuxanligi mujassamlashgan notiq sanʼati hamda aktyorlik qobiliyatini namoyon qila olishini alohida eʼtibor etish kerak. Oʻqituvchi aktyordek tayyor tekstni yod olmaydi, biroq u har gal takrorlanmas vaziyatda ijod qiladi. Soʻz bilan ogʻzaki taʼsir oʻtkazish oʻqituvchidan fikrlarni, pedagogik qobiliyat texnikasini, ijodkorlikni talab qiladi.

Oʻqituvchining imo-ishoralari va yuz harakatlari soʻz bilan ogʻzaki taʼsir qilishni kuchaytiradi. Yuz harakatlari va imo-ishoralar nutq ovozining baland-pastligi bilan mos kelishi kerak. *Ogohlantiruvchi soʻzlar, notiqlik sanʼati asosida taʼsir etish, vazifani ijro etishga undovchi buyruqlar, taʼqiqlangan iboralarni ishlatmaslik, hazil orqali fikrni anglatish, oʻquvchining erkin mulohazalarini maʼqullash yoki nojoʻy harakatlari uchun ayblash soʻzning ogʻzaki taʼsir etuvchi komponentlaridir.* Soʻz bilan imo-ishoraning va yuz harakatlarining birligi maʼlum qilinayotgan axborot hajmdorligi va taʼsirchanligini kuchaytirishi lozim. Har qanday sharoitda oʻqituvchi oʻquvchilar bilan sinfda uchrashish maxsus hozirlik koʻrishi lozim.

Oʻqituvchining sinf jamoasi bilan boʻlgʻusi muloqotga tayyorga likka doir ibratli misol F.Samuylenkovning *“Masterstvo, pedagogik ehtiyot takt – eto avtoritet uchitelya”* (“Oʻqituvchining mahorati va takti uning obroʻsidir”) kitobida keltiriladi: *“Men VIII “B” sinfga kirishgan oʻqituvchi oʻqituvchilar xonasidayoq yuzimdagi tabassumni qaytaraman. Sinfga kirishdan oldin ongli ravishda bir lahza toʻxtab oʻzimni toʻgʻrilab olaman, oʻzimga jiddiy, deyarli ifodasiz tus beraman. Oʻquvchilar bilan kam, juda aniq, keskin gaplashaman. Hech qanday hazilga yoʻl qoʻymayman. Dars berayotgan vaqtda oʻtirmayman. Bolalar bilan rasman xushmuomalada boʻlaman. Bunday marom saqlash menga oson emas, lekin shunga oʻrganganman, chunki hozirchi*

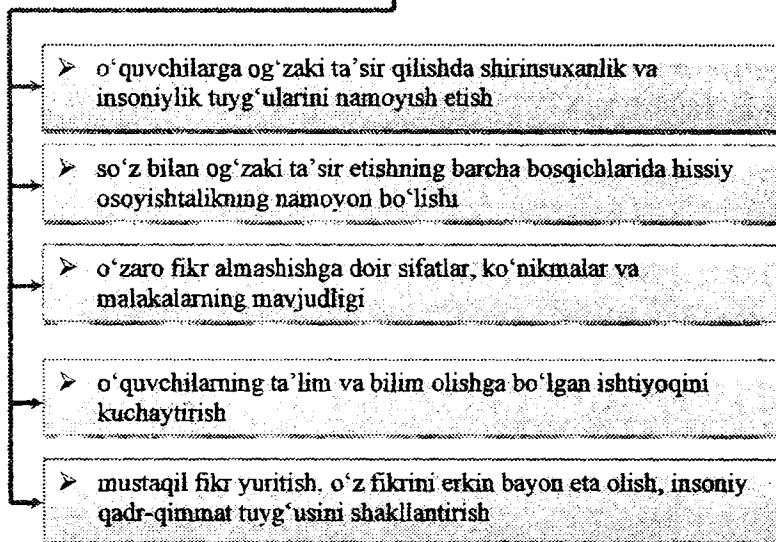
bu sinfda o'zimni boshqacha tutishim mumkin emas: sinf tez ta'sirlanuvchan, tezda "qirg'oqdan chiqib ketadi va yana qaytib oqimga tushishi qiyin". Olimning bu mulohazalari hozirgi kunda ham o'z qudratini yo'qotgan emas. U o'qituvchining deyarli har bir harakatda jiddiy fikr yuritishga ilohiyatidir. Darhaqiqat, o'qituvchining har qanday hazili yoki bachkana qiligi darhol teskari reaksiya berishi mumkin. Hatto engil hazilga ham sinf o'quvchilari qizg'in javob beradi, ularning fikrini qaytadan "jamlab" diqqatini jalb etish va ish kayfiyatini yaratish keyin juda qiyin bo'lishi mumkin.

So'z bilan og'zaki ta'sir qilishda o'qituvchi nutqi nihoyatda muxtasar, ravon va muloyim bo'lishi, intonatsiyalar o'z o'rnida ishlatilishi kerak. So'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazish qudrati Sharq xalqlarida azaldan ma'lum bo'lgan. Chunki, o'qituvchining *"Ma'noli va bejirim gapira bilishi, nutq daryosidagi maqbul va nomaqbul to'lqinlarni ilg'ay olishi, so'zning orqa-o'ngini, munosib o'rnini farqlay bilishi, nutqiy fahmu farosat, tahrir so'z odobi kabi fazilatlar Turonda inson umumiy axloqining, ma'naviy rasoligining tayanch ustunlaridan sanalgan"*, deb ta'kidlaydi tilshunos olim N.Mahmudov.

Hozirgi davrda o'qituvchi faoliyatida uchraydigan kommunikativ munosabatlarda so'z bilan og'zaki ta'sir etish nihoyatda xilma xil bo'lib, bevosita pedagogik ta'sir ko'rsatishning nisbatan mustaqil ko'rinishini o'zida mujassamlashtiradi. Bilish, anglash, ekspressiv (his-tuyg'uga berilish holati), ijtimoiy an'anaviy muloqot, inson holatini so'zsiz tushunish, dilkashlik o'qituvchining pedagogik faoliyatida uchraydigan doimiy takrorlanib turadigan kommunikativ munosabatlarning turlaridir. Tarbiyaviy jarayonni tashkil etishda ularni nazarda tutish lozim.

Ayniqsa, pedagogik ta'sir ko'rsatishni tashkil etishda so'zning ahamiyati bilan bog'liq bo'lgan pedagogik muomala madaniyatiga va tarbiyachining shirin so'zligiga alohida talablar qo'yiladi. So'zlashganda odob va ehtirom o'qituvchining pedagogik mahoratida uchraydigan muhim insoniy fazilati sifatida namoyon bo'ladi. Xushmuomalalik – o'qituvchi va tarbiyachilarning sinfda individual ish olib borish jarayonida ota-onalar hamda o'quvchilar bilan muloqotni aniq bir tarbiyaviy maqsadni ko'zlagan holda tashkil eta olishi va ta'lim-tarbiyaviy faoliyatni to'g'ri boshqara bilishidir. O'qituvchining kasbiy faoliyatida xushmuomalalikning yosh o'qituvchi amal qiladigan quyidagi mezonlarini alohida ta'kidlab o'tamiz:

YOSH O'QITUVCHI AMAL QILISHI LOZIM BO'LGAN XUSHMUOMALALIK MEZONLARI



7-chizma

O'qituvchi kasbiy mahoratida muhim ahamiyatga ega bo'lgan insoniy fazilat hamda xushmuomalalikni o'zida shakllantirishi uchun muntazam faoliyat olib borishi zarur. O'qituvchi pedagogik faoliyati o'z shaxsiy o'z-o'zini tarbiyalashning o'zaro fikr almashish va aloqadorlikka doir quyidagi tizimlarini tavsiya etish mumkin.

1. Kasbiy faoliyat jihatidan o'z-o'zini anglashni (muomalada o'zaro fikr almashishga doir sifatlarini, ijobiy va zaif tomonlarini aniqlashni amalga oshirish va shu asosda o'zaro fikr almashish asosida o'z-o'zini tarbiyalash dasturini ishlab chiqish.

2. O'z kasbiy faoliyatiga quyidagi yo'nalishlarda baho berish masalalariga muvofiq: kishilar bilan bo'lgan muomaladan so'ng olingan taassurotlarni tahlil qilish, o'quvchilar bilan muomalaning so'nggi holatlari o'rganib, muomala haqida o'zining yutuq va kamchiliklarini tahlil qilish muomaladagi imkoniyatlaringizni atrofda (o'qituvchilar jamoasi, ota-onalar, o'quvchilar) qanday baholashi haqidagi tasavvurlarga ega bo'lish.

3. Oʻzida insonparvarlikning asosiy xususiyatlarini rivojlantirish yuzasidan ixtisoslashtirilgan oʻz-oʻziga taʼsir oʻtkazuvchi “autogen” mashqlar asosida ishlash.

4. Oʻquvchilar va ota-onalar bilan turli jamoat ishlarini olib borish, bundan oʻzaro fikr almashish faoliyatida koʻnikma va malakalar (maʼruzalar, suhbatlar, kamolot yoshlar uyushmalari) hosil boʻladi.

5. Soʻz bilan ogʻzaki taʼsir oʻtkazishda salbiy kayfiyatlarni engish tajribasini shakllantiradigan va xushmuomalalikni rivojlantiradigan vaziyatlar tizimini yaratish.

6. Xushmuomalalikka milliy anʼana va urf-odatlarimiz, oʻzbekona muomala madaniyati, milliy maʼnaviyatimiz nuqtai nazaridan yondashish.

7. Oʻz ona tilida puxta, loʻnda va jarangdor soʻzlar tuza olish va uni nutqiy mahorat bilan ifodalash taʼlim muassasalarida oʻrganilayotgan har bir fan oʻqituvchisi uchun eng zarur kommunikativ qobiliyatlardan biridir.

Taklif etilgan ushbu tizim asosida pedagogik faoliyat olib borish oʻqituvchi kasbiga oid shaxsiy fazilatlaridan biri boʻlgan insonparvarlik va xushmuomalalikni shakllantiradi. Oʻqituvchi kasbiy faoliyati davomida nutqidagi soʻz qudratini takomillashtirib boradi. U oʻzbek tilining boy imkoniyatlaridan unumli foydalanish orqali soʻz boyligini goʻzal, ravon, ifodali, taʼsirchan boʻlishiga intiladi. Zero, goʻzal va taʼsirchan soʻzlay bilish ham sanʼat. Bu sanʼatdan bebahra boʻlgan oʻqituvchining kasbiy mahorati shakllanmaydi. Qaysi fanni oʻqitishdan qatʼiy nazar, oʻqituvchining asosiy quroli soʻz boyligidir, u soʻz qudrati asosida kommunikativ qobiliyatini namoyish etadi.

Mavzuni oʻzlashtirish uchun savollar

1. Oʻqituvchining kommunikativ qobiliyati deganda nimani tushunasiz?

2. Oʻqituvchining fikr almashuvi bilan bogʻliq xususiyatlarini taʼriflang?

3. Tarbiyaviy jarayonda taqlid qilishning ahamiyati haqida fikringiz?

4. Oʻquvchi ongiga taʼsir etishning asosiy manbalarini belgilang?

5. “Pedagogik taʼsir koʻrsatish” iborasini izohlab bering?

6. Oʻzbekiston Respublikasida yosh avlod tarbiyasidan asosiy maqsad nimada?

7. Pedagogik taʼsir koʻrsatishning asosiy usullariga taʼrif bring?

8. Sinf jamoasi bilan bo'lg'usi muloqotga tayyorgarlik shartmi?
9. Pedagogik munosabatda muvaffaqiyat garovi nimalardan iborat?
10. Xushmuomalalikda yosh o'qituvchi amal qiladigan mezonlarni ta'riflang?
11. So'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazish komponentlari haqida mulohazalaringizni bildiring?

Talabalarining mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'z fikr-mulohazalaringizni bildirib, "Mustaqil ish" yozing:

- 1) "O'qituvchining kommunikativ qobiliyatini rivojlantirish"
- 2) "Hozirgi kunda yosh o'quvchilar uchun zarur bo'lgan pedagogik ta'sir ko'rsatish mezonlari".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonun //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq 1997, 20-29 betlar.
2. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq 1997, 31-61 betlar.
3. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T.: O'zbekiston, 2009. – 24 bet.
4. I.A.Karimov. Yuksak ma'naviyat–engilmas kuch.–T.:2009.–176 b.
5. Батаршев А.В. Психодиагностика способности к общению или как определить организаторские и коммуникативные качества личности.- М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1999.- 176 с.
6. Грехнев В.С. Культура педагогического общения: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1990. – 155 с.
7. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество Библиотека учителя и воспитателя.- М.: Педагогика, 1990.- 144 с.
- 8.Mahmudov N. M. O'qituvchi nutq madaniyati. Darslik. – T.: O'z Milliy kutubxonasi, 2007. – 185 b.
9. Самуйленков Ф.М. Мастерство, педагогический такт – это авторитет учителя. – М.: Просвещение, 1990. – 254 с.
10. Sultonova G.A. Pedagogik mahorat. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005.- 149 b.
11. Suxomlinskiy V.D. Bolalarga jonim fido. –T.: "O'qituvchi" 1984.–254 b.

12. Tarbiyaviy ish metodikasi. //Pedagogika institutlari uchun o'quv qo'llanma (L.I.Ruvinskiy tahriri ostida). – T.:“O'qituvchi”, 1991.–376 b.
13. Hotamov N.T. Davraga she'r ulashing. – T.. “MERIYUS”, 2009. – 287 b.

5 – BOB. PEDAGOGIK MULOQOT – O‘QITUVCHINING IJODIY FAOLIYATI SIFATIDA

Tayanch tushunchalar:

Pedagogik muloqot; kommunikativ xususiyatlar; jonli muloqot kasbiy funksional javobgarlik; kasbiy pedagogik muloqot; tarbiyaviy didaktik; kommunikativ madaniyat; ruhiy psixik to'siq; pedagogik ta'si vositasi; kasbiy – axloqiy fenomen; pedagogik ijodkorlik; kasbiy – ijodiy kategoriya; pedagogik kommunikatsiya; pedagogik ta'sir; kommunikativ vazifalar; kommunikativ muloqot funksiyalari; norasmiy muloqot; progressiv yoki progностik yo'nalish; modellash tirish; texnologik shakl.

5.1. O‘qituvchining kasbiy faoliyatida muloqot tizimi

O‘qituvchining eng muhim sifatlaridan biri uning o‘quvchilar bilan o‘zaro hamkorlikda ta’lim–tarbiyaviy faoliyatni samarali tashkil qilishi ular bilan qizg‘in muloqot qila olishi va ularga jonkuyar, mehribon rahbar bo‘lishidir. Pedagogik–psixologik yo‘nalishlarda olib borilayotgan ilmiy- tadqiqot ishlarida, o‘qituvchilarning sarmahsul pedagogik faoliyatni amalga oshirishlari uchun zarur bo‘lgan kommunikativ qobiliyat to‘g‘risida ko‘plab fikr va mulohazalar yuritilgan.

O‘qituvchi o‘z kasbiga qiziqmasa, o‘quvchilarga nisbatan mehr–muhabbati bo‘lmasa, ular bilan qizg‘in muloqot qila olish qobiliyati, ya’ni kommunikativ xususiyatlari rivojlanmaydi. Uzoq yillar davomida pedagogika sohasida olib borilgan tajribalar shundan dalolat beradiki kommunikativ faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun, o‘qituvchining integral fanlar asoslarini va o‘quv – tarbiyaviy ishlar metodikasini chuqur bilishi yetarli emas. Zero, u bilim hamda amaliy ko‘nikma va malakalarini o‘quvchilarga faqat bevosita jonli muloqot vositasida bera oladi. O‘qituvchi va o‘quvchilarning jonli muloqoti, ta’lim muassasalarida pedagogik faoliyatning muhim sharti va mazmuni sifatida namoyon bo‘ladi.

Insonning hayot tarzida eng muhim tarkibiy vosita bo‘lgan muloqot har qanday kasbiy faoliyatning barcha turlarida mavjud. Biroq bir qato kasb egalarida (chunonchi, pedagog, shifokor, san’atkor va hokazo) kasbiy faoliyatga shunchaki hamroh bo‘lgan oddiy omil emas, balki

kasbiy ahamiyat kasb etadigan, uning asosini tashkil etadigan muhim kategoriya sanaladi. Bu holda muloqot insonlar o'rtasidagi odatiy o'zaro hamkorlik shakli emas, balki kasbiy faoliyatning muvaffaqiyatini ta'minlovchi kategoriya sifatida mavjuddir. Ayniqsa, pedagogik faoliyatda muloqot muhim funksional, o'qituvchi uchun kasbiy jihatdan ahamiyatli vosita sanalib, o'zaro ta'lim va tarbiyaviy ta'sir quroli sifatida namoyon bo'ladi, bunda muloqotning muhim shartlariga va qonuniyatlariga, qo'shimcha vazifalariga rioya qilishga to'g'ri keladi.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, har qanday kasb egasining kishilar bilan odatiy o'zaro hamkorlik tizimida muloqot go'yo, shunchaki o'z-o'zicha sodir bo'ladi. Ma'lum bir maqsadga qaratilgan ta'lim-tarbiyaviy jarayonda esa, muloqot ijtimoiy vazifaga aylanadi, natijada o'qituvchi pedagogik muloqot qonuniyatlarini puxta bilishi, kommunikativ qobiliyat va kommunikativ madaniyatga ega bo'lishi talab qilinadi.

Odatiy va kasbiy kommunikativ vaziyatni qiyoslab ko'ramiz. Aytaylik, do'stingizga nimanidir gapirib berayapsiz. Masalan, biror ko'rgan filmingiz to'g'risida, uning mazmun va g'oyasini bimalol so'zlayapsiz. Bu holda muloqotning turmushda ro'y beradigan odatiy kommunikativ shaklidagi shaxsga yo'naltirilgan tizimi bilan ish ko'rgan bo'lasiz. Tasavvur qiling, Sizga shu vazifani auditoriyada, minbarda turib, o'quvchilar oldiga chiqib gapirib berish taklif etildi. Siz kommunikatsiyani amalga oshirish vazifasini, avvalo, muloqotning tabiiy shakllari o'miga kasbiy-funksional javobgarlik hissini, ya'ni kasbiy jihatdan anchagina murakkablashgan pedagogik faoliyatni darhol his etasiz.

Kasbiy-pedagogik muloqot deganda, o'qituvchi va ta'lim-tarbiya jarayoni obyektlarining o'zaro hamkorlik tizimi tushuniladi, uning asosiy faoliyat mazmuni o'zaro axborot almashish, shaxsni bilish, tarbiyaviy ta'sir o'tkazish sanaladi. O'qituvchi bu jarayonni faollashtiruvchisi sifatida maydonga chiqadi, uni tashkil etadi va boshqaradi.

A.N.Leontev pedagogik muloqotning tarbiyaviy-didaktik ahamiyatini baholar ekan, quyidagi fikrlarni bildiradi: faol pedagogik muloqot – o'qituvchining, umuman olganda pedagogik jamoaning ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarni bilish va o'rganish kaliti va o'quv faoliyatining ijodiy xarakteri, o'quvchi shaxsining shakllanishi uchun eng yaxshi sharoit yaratadigan, ta'lim-tarbiyada maqbul bo'lgan emotsional muhitni ta'minlovchi, jumladan, ruhiy psixologik to'siqlarning paydo bo'lishini oldini oladigan, bolalar jamoasida ijtimoiy-psixologik jarayonlarni to'g'ri

yo'lga solib boshqarishni ta'minlaydigan va o'quv tarbiyaviy jarayonda o'qituvchining o'z pedagogik mahoratidan oqilona foydalanishi uchun imkoniyatlar yaratadigan muhim vositadir.

Pedagogik faoliyatda muloqot o'quvchilarga zamon talablar asosida ta'lim berish vazifalarini hal qilish vositasi, tarbiyaviy jarayonlarni ijtimoiy-pedagogik jihatdan ta'minlash tizimi sifatida namoyor bo'ladi.

Ilg'or pedagogik tajribalarni tahlili hamda taniqli olimlar A.S. Makarenko, V.A. Suxomlinskiy va boshqalarning pedagogik faoliyatini o'rganish natijasida shunday xulosaga kelish mumkin, aynan o'quvchilar bilan o'qituvchi muloqotining pedagogik ta'sir vositasi nihoyatda beqiyos, muloqotni pedagogik mahoratning eng muhim birlamchi vositas sifatida chuqur egallaganlik ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini har tomonlama oshirishni ta'minlaydi. A.S. Makarenko muloqotni pedagogik ta'sirning ajoyib vositasi sifatida ta'riflab, insonlararo muloqotni ta'minlovchi eng muhim va nozik faoliyat ekanligini aytadi. Pedagogik muloqot – shunchaki ijtimoiy-psixologik, pedagogik yoki kommunikativ hodisa emas. avvalo, kasbiy axloqiy fenomendir (hodisa). Jamiyatda axloq normalariga qat'iy rioya qilish hamda pedagogik vositalarning ilg'or jarayonlarini amaliy hayotga keng tatbiqi uchun o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlik texnologiyalarini mukammal egallash lozim. Shunday «texnologiya»larning mavjudligini pedagogik tadqiqotlar isbotlab berdi.

O'qituvchining kommunikativ faoliyati maqsadli faoliyatga nisbatan ko'pincha, ikkilamchi xarakterga ega bo'ladi, pedagogik mehnatning o'ziga xosligi ham aynan kommunikativ faoliyat uning asosini tashkil etishidan iborat ekanligidadir.

Pedagogik muloqot o'qituvchilar pedagogik ijodkorligining yaxli tizimida qanday ahamiyat kasb etadi? Pedagogik faoliyatning muhim mikroelementlari nostandart echimlardan iborat, garchi o'qituvchi faoliyatida pedagogik vaziyatlar bir qarashda bir-biriga o'xshash ko'rinsa-da, o'qituvchining ushbu vaziyatlardagi har bir xatti-harakati mutlaqo noyob va betakrordir. O'qituvchining ijodiy pedagogik faoliyat tahlil qilinganda, mukammal shaklga ega bo'lgan tizimlardan ibora ekanligini ko'ramiz:

– o'qituvchining sinfda, o'quvchilar jamoasi bilan ta'lim-tarbiyaviy maqsadlarga qaratilgan ijodiy tayyorgarligi;

– o'quvchilar bilan bevosita o'zaro hamkorlik asosidagi ijodkorlik.

O'qituvchining pedagogik muloqoti jarayonidagi ijodkorligi bir nechta ko'rinishda namoyon bo'ladi:

- o'qituvchining o'quvchilarni mukammal bilish jarayonidagi ijodkorligi;

- ular bilan o'zaro hamkorlik tizimidagi ijodkorlik;

- o'quvchiga bevosita ta'sirni tashkil qilishdagi ijodkorligi;

- o'z xulq-atvorini boshqara olishda (muloqotni o'zini-o'zi bilgan holda bir maromda olib borish) ijodkorlik;

- o'quvchilar bilan o'zaro munosabatlarni tashkil qilish jarayonida ijodkorlik.

Modomiki, shunday ekan, ta'kidlash lozimki, o'qituvchining muloqoti kasbiy-ijodiy kategoriya bo'lib, pedagogik faoliyatda o'qituvchi tomonidan ko'plab kommunikativ vazifalarni hal qilish jarayoni va ijobiy natijalar majmuasidir.

O'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida muntazam pedagogik ta'sir o'tkazish metodlari bilan ishlaydi: masalan, dars jarayonida yangi materialni tushuntirishda, o'quvchiga aybi uchun dashnom berishda. Ushbu vaziyatda yosh o'qituvchi, avvalo, nimalarga e'tibor berishi kerak: Birinchidan, vaziyat tahlil qilinadi; ikkinchidan, murakkab vaziyatdan chiqishning mumkin bo'lgan variantlari saralanadi, uchinchidan, ushbu faoliyat, odatda, tezkor amalga oshiriladi (bunda ham pedagogik kommunikatsiyaning o'ziga xosligi namoyon bo'ladi) va optimal metodlar tanlanadi, faqat shundan keyingina pedagogik ta'sir tashkil qilinadi. Biroq hali tanlangan ta'sir metodiga adekvat bo'lgan, u orqali pedagogik ta'sir amalga oshiriladigan muloqot tizimini topishimiz kerak. Ya'ni, ma'lum bir maqsadga qaratilgan umumiy pedagogik vazifani hal etgandan so'ng, ta'sir metodini tanlab bevosita ta'sirni tashkil qilish uchun asosiy vazifa sifatida kommunikativ vazifa belgilanishi kerak.

Kommunikativ vazifa pedagogik faoliyatda, nisbatan ishlab chiqaruvchi xarakterga ega bo'lib, murakkab vazifani hal etadi. Zero u pedagogik vazifadan kelib chiqqan, shu sababli o'qituvchi tomonidan tanlanadi va belgilanadi. Aytish mumkinki, kommunikativ vazifa aynan kommunikatsiya tiliga o'tkazilgan pedagogik vazifaning o'zi. Kommunikativ vazifa pedagogik vazifaning asosini aks ettirib, unga nisbatan yordamchi, instrumental xarakterga ega bo'lgan jarayondir.

Pedagogik amaliyotlar natijasi shundan dalolat beradiki, o'qituvchi o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlikning o'ziga xos to'g'ri metodini tanlab hamda vaziyatni to'g'ri baholagan taqdirda ham, ko'pincha o'z

pedagogik ta'sirini kommunikativ jihatdan ta'minlay olmaydi, ya'ni kommunikatsiyani o'zaro muloqotda amaliy jihatdan tatbiq eta olmaydi.

Pedagogik ta'sirning o'qituvchi tomonidan tanlanib qo'llaniladigan metodlari bevosita muloqot orqali amalga oshiriladi. Shunday ekan, mazkur jarayonni yuksak mahorat bilan, ongli ravishda tashkil etish, pedagogik faoliyatda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan har qanday vaziyatda bu jarayonga tayyor turishi zarur. Buning uchun har bir o'qituvchi mustaqil, o'z pedagogik tajribalariga va mahoratiga asoslanib, o'quvchilarga pedagogik ta'sir etishning quyidagi mantiqiy obrazi jadvalini tuzadi, o'zi uchun kerakli bo'lgan, ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni mustaqil ravishda yig'ib, qayd qilib borishlari hamda kasbiy ko'nikma va malakalarini oshirib borishlari mumkin:

<i>Pedagogik vazifa va uni hal qilish jarayoni</i>	<i>Belgilangan vazifani hal qilish uchun tanlangan pedagogik ta'sir metodlari tizimi</i>	<i>Pedagogik ta'sir etish metodikasini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kommunikativ vazifalar tizimi</i>	<i>Pedagogik ta'sir ko'rsatish (natijalar)</i>

8- chizma. Pedagogik ta'sir etishning mantiqiy shakli.

5.2. O'qituvchining kommunikativ vazifalarni bajarishi

Har xil pedagogik stajga ega bo'lgan o'qituvchilar bilan o'tkazilgan so'rovnomalar natijasida quyidagilar aniqlandi: ularning ko'pchiligi, garchi pedagogik ta'sir vositalarini doimiy qo'llasalar ham, kommunikativ vazifalarni pedagogik jarayonning muhim zaruriy elementi sifatida anglab yetmaydilar. Bunda deyarli barcha o'qituvchilar o'z pedagogik vazifalarini doimiy ravishda amalga oshirish uchun tanlangan ta'lim va tarbiya metodlari tizimini hamda pedagogik ta'sir ko'rsatish kabi komponentlarni yaxshi anglab yetadilar.

O'zining pedagogik amaliyotini doimiy ravishda tahlil qiladigan o'qituvchi uchun kommunikativ vazifalarni o'z faoliyatining asosiy instrumental komponenti sifatida anglashi qanchalik muhim ekanligini, bunda amalga oshirilishi lozim bo'lgan tarbiyaviy ta'sir modeli qanchalik oydinlashishini, ta'sirning o'zi yanada jozibali, aniq, yorqin bo'lishiga ishonch hosil qiladi.

O'qituvchi «Favqulotda vaziyatlarda nima qilish kerak?» degan savolga yetarlicha muvaffaqiyatli javob bera olsa ham, «Qanday qilib amalga oshirish kerak?» degan muammoning javobida ikkilanib, o'ylanib qoladi. Bu savolga javob berish uchun – o'quvchilar bilan muloqot tizimini, mantiq va usullarini aniq belgilab olishi kerak.

A.S.Makarenko o'z faoliyatida qo'llagan pedagogik ta'sir ko'rsatish metodikasida foydalanilgan metodlar, aksariyat hollarda ta'lim-tarbiyada mo'ljalni aniq olib, o'quvchilar bilan muloqotda vaziyatni to'g'ri tashkil qilish bilan belgilanishini ko'rish mumkin. Ayrim holatlarda o'ziga xos «yuzma-yuz hujum», ba'zan tarbiyalanuvchining o'qituvchi bilan bevosita muloqotisiz ham gap nimada ekanligini tushunish imkoniyatini beradigan muloqot, yig'ilishlarda rasmiy suhbat tizimi yoki sinf jamoasi bilan turli tadbirlarni birgalikda o'tkazish, har bir o'quvchining nimalarga qodir ekanligini anglab yetish imkoniyatini namoyon etadi. O'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanadigan pedagogik ta'sir ko'rsatish metodlari orasida aynan – jamoaviy va yakka tartibdagi suhbat metodlari muhim ahamiyatga ega. Biroq bu metodlardan foydalanish samaradorligi va muloqot jarayonida paydo bo'ladigan vaziyatlar turlicha bo'lishi mumkin. Aynan ushbu metodlar ta'lim-tarbiya jarayonida ta'sir o'tkazish metodlarining samaradorligini ta'minlaydi.

Kishilarning kundalik hayot tarzidagi muloqotiga e'tibor beramiz. Tasavvur qiling, notanish kishidan biror narsani so'rashingiz kerak. Tabiiyki, asosiy metod – iltimos qilish. Biroq, bevosita so'raladigan narsa haqida gapirishdan oldin, sizga muvaffaqiyatni ta'minlaydigan dastlabki vaziyatni tashkil qilishga intilishingiz kerak. Bu holda siz ma'lum kommunikativ metodlardan foydalanib xushmuomalalik bilan psixologik muhitni tashkil qilasiz, muloqotingizdagi obyektни psixologik jihatdan zabt etishni amalga oshirasiz, keyin esa bevosita ta'sirni amalga oshirasiz. Sinfda, o'quvchilar jamoasi bilan muloqot jarayonida foydalaniladigan har bir ta'sir usuli xuddi shu kabi kommunikativ ta'limotga ega bo'lishi kerak.

Pedagogik vazifalarni bajarishda foydalaniladigan kommunikativ metodlarni belgilash doimo murakkab muammo sanalgan. Ayniqsa, yosh o'qituvchilar pedagogik faoliyatlarining dastlabki yillarida bu qiyinchiliklarni keskin his qilishadi.

O'qituvchining kommunikativ vazifalarni bajarishi – pedagogik faoliyatning turli shakllaridan, sinf jamoasining shakllanib ulgurgan darajasidan, muloqotni boshqarish tamoyillaridan, vaziyat qatnashchilari

bo'lgan o'quvchilarning individual yosh xususiyatlaridan, ta'sirning rejalashtirilayotgan metodlaridan kelib chiqadi. Pedagogik vazifaning kommunikativ vazifaga mutanosibligi, kommunikativ vazifani tanlangan ta'lim-tarbiyaviy ta'sir metodikasi bilan nisbatlash va ularning birligini tashkil etish muloqot jarayoni va umuman pedagogik o'zaro hamkorlikning samaradorligini ta'minlaydi.

Bu o'rinda quyidagi bog'liqlik ko'zga tashlanadi: birinchidan, sinti jamoasi bilan ishlash metodikasi muloqot tizimi bilan vositalanadi, ikkinchidan esa, muloqot va joriy kommunikativ vazifalarni hal qilish yo'llari tanlangan pedagogik ta'sir metodikasi strategiyasi bilan belgilanadi. Kasbiy-pedagogik muloqot asoslarini bo'lajak o'qituvchi oliy pedagogik ta'lim muassasalarida, qizg'in pedagogik faoliyati davomida hamda o'z-o'zini tarbiyalash jarayonida egallashi mumkin. Bunda o'qituvchi quyidagi muhim kommunikativ vazifalarni mukammal bilib bajarishi lozim:

O'QITUVCHI BILISHI LOZIM BO'LGAN MUHIM KOMMUNIKATIV VAZIFALAR

- 
- Kasbiy-pedagogik muloqotning uzaksiz jarayonlarini o'rganish qonuniyatlari, tizimi va tamoyillarini mukammal bilish.
 - Pedagogik kommunikatsiya ta'lim-tarbiya jarayonida bevosita qo'llash tartibi va texnologiyalarini muntazam egallab borish.
 - Kasbiy-pedagogik muloqotning ko'nikma va malakalarini uzaksiz o'zlashtirib berish.
 - Kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish.

9-chizma.

Ushbu yo'nalishlar o'qituvchining kasbiy muloqot ko'nikmalarini egallash jarayonini to'la ta'minlay oladi, deb o'ylash xato bo'ladi. Umumiy ijodiy pozitsiyalarni o'zining kasbiy-pedagogik, muloqot faoliyati tajribasi bilan doimiy ravishda o'zaro nisbatlash, o'zi uchun uning tizimi mantiqi, optimal individual shakllarini aniqlash pedagogik muloqotni

egallash bo'yicha olib boriladigan faoliyatning muqarrar sharti sanaladi. Shuningdek, pedagogik kommunikatsiyaning nazariy qoidalarini o'qituvchi o'z tajribalarida aprotatsiyalashi (sinovdan o'tkazish) zarur.

Ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchi kommunikativ vazifalarni qanday amalga oshiradi va u qanday funksiyalarni bajaradi? Pedagogik faoliyatda kommunikativ vazifalarning ahamiyati ko'p qirrali ekanligini o'qituvchi yaxshi his qiladi. Ta'lim-tarbiya davomida o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlik, o'quvchilarni qandaydir jamoaviy ishlarni bajarishga uyushtirish, jamoa a'zolarining o'zaro munosabatlarini shakllantirish, maqbul emotsional mikroiklimni ta'minlash kabi kommunikativ vazifalarning pedagogik muammolarni hal qilishda yordam beradigan masalalari ro'yxatini hali uzoq davom ettirish mumkin. O'qituvchining kommunikativ muloqoti ko'plab funksiyalarga ega bo'lgan tizimdir:

- axborot-kommunikativ;
- regulatsion-kommunikativ;
- affektiv-kommunikativ.

Kommunikativ vazifalarni bajarish jarayonida bu funksiyalar yaxlit, kompleks tarzda amalga oshirilishi kerak, aks holda, o'qituvchining o'quvchilar bilan muloqot olib borish samaradorligi past bo'ladi va belgilangan natijalarni bermaydi.

Kasbiy faoliyatini endigina boshlayotgan yosh o'qituvchilar o'z-o'zini muntazam tahlil qilib borishi, dars jarayoniga pedagogik jihatdan samarali tayyorgarlik ko'rishi uchun har tomonlama chuqur bilimga ega bo'lishi talab qilinadi. Jumladan:

- o'z o'quv predmeti yuzasidan chuqur bilimga ega bo'lishi va o'rganilayotgan materialni puxta va mukammal bilishi;
- pedagogik - psixologik va metodik jihatdan o'quvchilar bilan muloqotga jiddiy tayyorgarlik ko'rishi;
- har bir o'quvchini va sinf jamoasining ichki psixologik xususiyatlarini o'rgangan bo'lishi;
- muloqotda o'zini erkin tutishi va ruhiy psixologik his-tuyg'ularini jilovlay olishi;
- sinf jamoasi bilan muloqot qilishning kasbiy ko'nikma va malakalarini egallashi;
- pedagogik madaniyat va pedagogik taktning yuksak namunalari namoyish eta olishi, pedagogik tafakkur va dunyoqarashning rivojlanganligi;

●fanlarni o'qitishning maqsadi, vazifasi va mazmuniga mos vosita va metodlarni tanlash mezonlari asosida mashg'ulotning texnologik xaritasini tuza olishi;

●sodir bo'lishi mumkin bo'lgan tasodifiy pedagogik vaziyatlarni oldindan bilishi va unga nisbatan keskin choralar ko'rishi.

O'quvchilar bilan muloqotda pedagogik tayyorgarlikning muvaf faqiyatli bo'lishi ko'p jihatdan o'qituvchining kommunikativ ko'nikma va malakalarni egallashiga va uni qo'llay olish layoqatiga bog'liq.

Kasbiy pedagogik kommunikativ muloqotning muhim komponenti o'qituvchining o'z fikr va mulohazalarini, emotsional his-tuyg'ularini aniq ifoda eta olish mahoratidir. Turli tasodifiy pedagogik vaziyatlarda o'qituvchi g'azablanganda, quvonganda, xafa bo'lganida, tushkun bi ahvolga tushganida ichki his-tuyg'ularini bir holatdan boshqa holatga, bi shakldan boshqa shaklga aktyorlarga xos iqtidor bilan rol o'ynab vaziyatdan chiqishni ham bilishi lozim.

Shu ma'noda taniqli rus pedagogi A.S.Makarenko o'z asarlarida o'qituvchining kasbiy fazilati to'g'risida fikrlarini quyidagicha bayon qiladi: *"Pedagog darsda ma'lum bir o'ziga xos rolni o'ynamasligi mumkin emas. Sinf sahnasida rol o'ynashni bilmaydigan o'qituvchi kasbiy faoliyat olib borolmaydi. U ma'lum ma'noda aktyor. Bizning xulq-atvorimiz, fe'limiz, xarakterimiz biz uchun pedagogik qurol bo'lishi ham aslo mumkin emas. Bolalarni qalb va ko'ngil azoblari bilan, hijronli his-tuyg'ularimiz yordamida tarbiyalashga umuman yo'l qo'yib bo'lmaydi. Axir biz insonmiz. Har qanday boshqa kasb egalarida ko'ngil zahmatisi, ish bitirish mumkin bo'lsa, pedagog ham ko'ngil azobisiz faoliyat olib borishi lozim bo'ladi. O'quvchiga ba'zan muloqotda ko'ngil azobini namoyish etishga to'g'ri keladi. Buning uchun pedagog sahnadagi aktyordek ijobiy rol o'ynashni ham bilishi kerak.*

Biroq shunchaki tashqi, sahnaviy rol o'ynash yaramaydi. Bu o'yinda pedagogning ajoyib shaxsiy mahorati bilan bog'laydigan qandaydir kamar bor, bu sizning go'zal xulqingizni namoyish etib beruvchi rolingiz. Bu sahnadagi o'yin o'lik bir holat yoki texnika emas, balki qalbingizdagi yashirin his-tuyg'ularingizni, mehringizni namoyon etuvchi haqiqiy jarayondir".

Ma'lum ma'noda o'qituvchi pedagogik faoliyatida uning ruhiy ta'sirlanishi, qayg'urishi, boshqa kasb egalarining tabiiy his-tuyg'ularidagi farq qiluvchi o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Ta'kidlash joizki o'qituvchi o'zining kommunikativ vazifalarni bajarish jarayonida boshqa

kasb egalari kabi tashqi muhitning turli ta'siri ostida va insoniy histuyg'ular girdobida yashaydi, kasbiy faoliyatining o'ziga xosligi ham ana shunda namoyon bo'ladi va o'qituvchining ta'sirlanishi, histuyg'ulari, hayajoni pedagogik maqsadga muvofiq bo'lishi lozim.

O'qituvchining kommunikativ vazifalarni bajarish jarayonida pedagogik ta'sir ko'rsatish, pedagogik faoliyat tufayli sodir bo'ladigan qayg'unish, his-hayajon, murakkab hayotiy va pedagogik maqsadga qaratilgan o'qituvchi tashvishlarining yig'indisidir, aynan shu jarayonda o'qituvchining kasbiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hayotiy, g'ayriixtiyoriy tashvishlar yig'indisi saqlanadi. Natijada, pedagogik vaziyatlarda o'qituvchining qayg'unishi pedagogik ixtiyoriylik yuzasidan o'z faoliyati oldida javobgarlik hissini ham paydo qiladi. Shu sababli, g'ayriixtiyoriy tashvishlar o'qituvchining ixtiyoriy tashvishlari va pedagogik ta'lim-tarbiyaviy maqsadlarga qaratilgan histuyg'ulari asosida amalga oshiriladi.

5. 3. Pedagogik muloqotni tashkil etish yo'nalishlari

Ta'kidlash joizki, o'qituvchining pedagogik faoliyatida o'quvchilar bilan olib boradigan muloqoti muhim ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bu pedagogik muloqotning butun tizimida uning ma'naviy mazmundorligini oshirishni talab etadi, zero aynan pedagogik muloqot, ta'lim-tarbiyaning ma'naviy asoslarini shakllantirishga qaratilgan. Ijtimoiy-psixologik, tarbiyaviy va ma'naviy vazifalarning murakkabligi o'qituvchilarning kommunikativ faoliyatiga yuksak talablarni qo'yadi. O'qituvchilar kasbiy faoliyatida yuksak pedagogik va psixologik natijalarga erishishi uchun, ko'p yillik nazariy va amaliy tajribalar asosida tadqiqotchi olimlar tomonidan taklif etilgan muloqotning quyidagi yo'nalishlaridan foydalanish tavsiya etiladi:

1. Muloqotning birinchi modellashirish yo'nalishi: O'qituvchi tomonidan o'quvchilar bilan muloqotga bevosita tayyorgarlik jarayonida o'quvchilar bilan bo'lajak har qanday muloqot turini modellashirish.

2. Muloqotning ikkinchi yo'nalishi: O'quvchilar bilan dastlabki muloqotni tashkil etish jarayonidayoq o'zaro ta'sir metodlaridan bevosita foydalanib, tashabbuskorlikni qo'lga olish.

3. Muloqotning uchinchi yo'nalishi: Tobora takomillashib, rivojlanib borayotgan pedagogik faoliyatda muloqotning turli texnologik shakllardan unumli foydalanish va uni boshqarish.

4. Muloqotning to'rtinchi yo'nalishi: keyingi pedagogik faoliyat uchun olib boriladigan muloqot tizimini modellashtirish va muloqotning amalga oshirilgan tizimini doimiy tahlil qilib borish.

Muloqotning birinchi, modellashtirish yo'nalishida, o'qituvchi o'quvchilar bilan dars jarayonida uchrashishga tayyorlanib, nafaqat oldindagi faoliyat mazmunini, balki muloqotning mumkin bo'lgan usullari va ta'sirchan ohanglarini o'ylab olishi lozim. Pedagogik muloqotning ushbu bosqichi naqadar muhim ahamiyatga ega ekanligini tasavvur qilib, kommunikativ vazifalarning bajarilish holatini oldindan puxta o'ylash kerak. U har qanday darsning kommunikativ tizimini mukammal, o'ziga xos ravishda rejalashtirishga imkoniyat yaratadi.

Ushbu prognostik yo'nalishda pedagogik vazifalarni kommunikativ vazifalar sohasiga o'tkazish bo'yicha murakkab jarayon amalga oshiriladi. Ularning bir-biriga muvofiq kelishiga erishiladi. Ayni paytda, o'quvchilar idrok etish orqali o'qituvchi tomonidan o'rganilayotgan yangi dars materiallarini va o'qituvchining xatti-harakatini kuzatib baholaydilar.

O'qituvchi o'zi uchun bo'lajak darsning noyob xususiyatlarini va kommunikativ rejasini tuzishi mumkin. Unda darsning har bir pedagogik vazifasiga, kommunikativ vazifaning ma'lum bir usullari mos kelib, uni hal qilishning o'ziga xos yo'nalishlari namoyon bo'ladi.

O'quvchilar bilan bo'lajak muloqotni modellashtirishning muhim sharti o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro emotsional birligi bo'lib, u o'qituvchiga darsning quyidagi ehtimoliy atmosferasini oldindan ko'ra bilish imkoniyatini beradi:

- bo'lajak darsda o'quvchilar jamoasi bilan ro'y berishi mumkin bo'lgan turli vaziyatlarni oldindan ko'ra olish;

- o'quvchilar bilan o'zaro demokratik va erkin munosabatning har xil darajalarini tashkillashtirish, uni rivojlantirish istiqbollarini belgilash;

- darsda o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishini va ijodiy kayfiyatini vujudga keltirish.

Ilg'or o'qituvchilar ish tajribasining tahlili shuni ko'rsatadiki, dars jarayonida o'quvchilar bilan bo'lajak muloqotni modellashtirish juda muhim. Zero, bu jarayon darsning didaktik tamoyillarini har tomonlama belgilab beradi, o'qituvchini ijodiy faoliyatga yo'naltiradi, unda o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlikning mukammal shakllariga nisbatan turli muloqot modellarini takomillashtirish imkoniyati paydo bo'ladi. Muloqotni modellashtirish bevosita yangi dars oldidan tezda bajarilishi

mumkin, ba'zan esa doimiy xarakter kasb etadi. U o'qituvchiga o'zining dars jarayonidagi kommunikativ munosabatini va emotsional xulqini, his-tuyg'ularini oldindan ko'ra bilish imkoniyatini yaratadi.

Muloqotning ikkinchi boshlang'ich yo'nalishida – o'quvchilar bilan bevosita munosabatni tashkil qilish uchun o'qituvchi tashabbuskorlikni va kommunikativ ustunlikni o'z qo'lga olishi kerak, bu unga keyingi yo'nalishlarda doimiy muloqotni o'zi boshqarish imkoniyatini beradi. Muloqotda tashabbuskorlikni qo'lga olish, o'qituvchining ta'lim-tarbiyaviy jarayonni hamisha oqilona, ziddiyatsiz boshqarishini ta'minlaydi. Ta'kidlash joizki, barcha o'qituvchilar hamisha sinf jamoasi bilan kommunikativ muloqotda ustunlikka erishish imkoniyatini qo'lga kiritmaydilar.

Ikkinchi boshlang'ich yo'nalishda bo'lajak muloqotning shart-sharoitlari va tizimi aniqlashtiriladi, oldindan rejalashtirilgan muloqot modeli tatbiq etiladi. Kommunikativ muloqotning dastlabki daqiqalaridayoq o'qituvchi tanlangan ta'lim metodlaridan foydalanish imkoniyatlarini aniqlashtirishi, o'quvchilarning umumiy kayfiyatini, ulardagi ijodkorlikni va ishchanlik kayfiyatini his qilishi lozim.

Hozirgi zamon ijtimoiy-psixologik tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, inson muloqotda uning tashabbuskori bo'lishi ham mumkin, ba'zan esa, vaziyatga qarab, o'zaro munosabatning faol yoki passiv subyekti sifatida qatnashishi ham mumkin. Kasbiy-pedagogik muloqotning o'ziga xos xususiyati shundaki, o'qituvchining tashabbuskorligi bu o'rinda muloqotni boshqarish vositasi sifatida yaxlit o'quv-tarbiyaviy jarayonni ham boshqaradi. Aytish lozimki, ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan dars jarayonida o'qituvchi hamda ta'lim oluvchilarning o'zaro ijodiy faoliyatida bilim olishga qaratilgan izlanishni boshqarish, faqat pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil qilingan muloqot natijasida amalga oshiriladi.

Masalan, darsda yangi mavzuni o'quvchilar ongiga singdirish, yangi materialni tushuntirishda yoki muammoli vaziyat hosil qilishda sinf jamoasi bilan muloqotni to'g'ri tashkilashtirish, o'qituvchi uchun naqadar zarur, buning natijasida o'quvchilar birgalikda ahil jamoa bo'lib, darsda, bilimlarni o'rganishda o'zaro erkin fikr yuritadilar va izlanadilar. Muloqotda o'qituvchining tashabbuskorligi, ta'lim-tarbiyaviy hamda ijtimoiy-psixologik jihatdan qator strategik va taktik muammolar echimini topish imkoniyatini beradi: o'qituvchining o'quv-tarbiyaviy jarayondagi yo'naltiruvchanlik roli, o'quvchilarning yaxshi kayfiyati, his-tuyg'ularini shakllantiradigan, o'quv-tarbiyaviy faoliyat samaradorligini

ta'minlaydigan kerakli ijtimoiy-psixologik muhitni yaratish imkoniyat beradigan qizg'in kommunikativ muloqotni pedagogik maqsad muvofiq ta'minlaydi.

Darsda o'quvchilar bilan muloqotni tashkil qilishda o'qituvchini tashabbuskorligi quyidagi vaziyatlarda namoyon bo'ladi:

- sinf jamoasi bilan dastlabki suhbat jarayonini oqilona, pu tashkil qilish;

- tashkiliy marosim va tadbirlardan (salomlashish, o'quvchilar tartib bilan o'tqazish, davomatni tekshirish va hokazo) rasmiy va shaxs muloqotga tezkor o'tish;

- o'quvchilar bilan ijtimoiy-psixologik hamkorlikka oson erishi muammolarini izlash;

- o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlikning tashkiliy va sermazm bo'lishida har qanday salbiy to'siqlarning paydo bo'lishiga yo'l qo' maslik;

- o'quvchilar bilan o'zaro munosabatda o'zining shaxsiy insoz fazilatlarini namoyon etish;

- ayrim o'quvchilarga nisbatan bir qolipdagi va bir holatdagi salt munosabatlarni bartaraf qilish;

- butun o'quvchilar jamoasi bilan yaxlit o'zaro ijobiy munosaba tashkil etish;

- o'zaro hamkorlikning boshlang'ich vaziyatlarida o'quvchilar moasini erkin muloqotga safarbar qila oladigan vazifa va masalala ongli ravishda qo'yilishi;

- ta'lim va tarbiya tizimida ta'qiqlangan pedagogik talablarni qo lamaslik, aksincha, yangi, sinalgan, texnologik jihatdan mukammal d topilgan pedagogik talablarni ko'paytirish;

- o'qituvchi tashqi ko'rinishi bilan (orastalik, tartiblilik, faoll xushmuomalalik, muosharat odobi va hokazo) kommunikativ mur sabatni ta'minlashga erishishi;

- o'zaro hamkorlikning nutqiy va noverbal vositalarini (mimil pantomimika, ma'noli qarash) qo'llash orqali munosabatga faol kirishi;

- o'quvchilar jamoasiga o'zining xayrixohligini, moyilligini, do' ligini «namoyish etish»;

- o'quvchilar bilan muloqotda pedagogik faoliyatning yorqin e'tiborni tortadigan maqsadlarini qo'ya bilish va ularga erishish yo'llar ko'rsatish;

● o'quvchilarning har xil vaziyatlarda ichki kayfiyatlarini, his-tuyg'ularini tushunish, uni hisobga olish, hamjihatligini ko'rsata bilish.

Pedagogikaga oid darslik va qo'llanmalarda ta'lim – o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro birgalikdagi hamkorlik faoliyati, bir-birlariga o'zaro ijobiy ta'sir vositasi sifatida talqin qilinadi. Biroq, bu faoliyatning ijtimoiy-psixologik tizimi hamma vaqt ham e'tiborga olinmaydi. Bu o'rinda ham qator muammolar yuzaga keladiki, ular ta'lim va tarbiyaning mazmun va metodik aspektlariga salbiy ta'sir qilishi mumkin. O'zaro hamkorlik o'qituvchi va o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik birligini ko'zda tutadi. Dars jarayonida ko'p holatlarda bunga e'tibor berilmaydi.

Pedagog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda aniqlanishicha, dars davomida o'qituvchi va o'quvchilarning psixologik jihatdan bir-birlariga moslasha olmasligining 25 dan 150 gacha bo'lgan turli holatlari yuzaga keladi. Bular ongli nazorat qilinmaydi, demak o'qituvchilar tomonidan bu holatga nisbatan ma'lum bir maqsad belgilanmaydi. Aksincha, to'g'ri topilgan va darsda amalga oshirilgan muloqot tizimi o'quvchilarni faollashtiradi, ularni o'quv faoliyatiga qizg'in ishtirok etishga intilishini ta'minlaydi. Shunday qilib, o'quv faoliyatining ijtimoiy-psixologik tomoni ta'limni optimallashtirishning amaliy zahirasi sanaladi. Ba'zan ta'limning yangi metodlarini emas, balki mavjud bo'lgan metodikasining ishonchli ijtimoiy-psixologik ta'minotini izlash kerak bo'ladi.

Darslardan o'zlashtirmovchi o'quvchilar xulqidagi chekinishlarning psixologik xususiyatlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, uning salbiy hislatlari, tengdoshlari bilan munosabatda passivligi, xulqining o'zgaruvchanligi nafaqat o'z faoliyatidan, balki o'quvchilar jamoasidagi holatidan hamda u bilan do'stona munosabat yetishmaydigan muloqotdan qoniqmasligi oqibatida paydo bo'ladi. Bu holatlarning barchasi o'quvchining psixologik kayfiyatini keskin salbiy tomonga o'zgarishiga olib keladi.

Ta'lim muassasalari o'qituvchilarining pedagogik muloqoti tizimida ko'pincha, u yoki bu o'quvchining idrok etishi, tafakkuri bir qolipda shakllanadi, o'qituvchi ko'z o'ngida ular barqaror psixologik muloqot obyektiga aylanadilar. Mabodo, o'quvchi o'qituvchining ko'z o'ngida "yomon xulqlilar" qatoriga kirib qolsa, bu o'qituvchining unga nisbatan muloqot amaliyotiga ta'sir o'tkazadi. A.N.Leontev bunday munosabatning quyidagi belgilarini qayd etadi: *o'qituvchi dars jarayonida "yomon" o'quvchiga mavzuga taalluqli savolga javob berish uchun,*

“yaxshi” o‘zlashtiradigan o‘quvchiga nisbatan, kamroq vaqt ajratadi, ya’ni diqqatini unga jalb qilmaydi, o‘ylashga vaqt bermaydi. O‘quvchi noto‘g‘ri javob bersa, o‘qituvchi savolni qaytarmaydi, yo‘naltiruvchi savol, yoki fikr bermasdan, darrov boshqa o‘quvchidan so‘raydi yoki o‘to‘g‘ri javobni aytadi. Ba’zan, noto‘g‘ri javobni ijobiy baholab, “liberlik uslubi”ni qo‘llashi mumkin. Ayni paytda, “yomon” o‘quvchini noto‘g‘ri javob uchun koyiydi. To‘g‘ri javob uchun maqtamaydi. “Yomon o‘quvchining har qanday javobiga o‘qituvchining reaksiyasi sezilmay boshqa o‘quvchini javob berish uchun chaqiradi, ba’zida hatto “yomon o‘quvchilar bilan ta’sirchan pedagogik muloqotni olib bormaydi. Ushl norasmiy muloqotning natijasi ma’lum, bunday holatda o‘qituvchi o‘quvchilar bilan muloqotni ijobiy tashkil qilolmaydi.

Muloqotning uchinchi yo‘nalishida o‘qituvchi pedagogik faoliyati kommunikatsiyaning turli shakllaridan umumli foydalanib, quyidagi kommunikatsiyali vazifalarni bajaradi:

- dars davomida o‘qituvchi ko‘plab pedagogik usul va vositalar hamda shaxsiy kommunikativ vazifalarni hal qiladi;

- aslida, dars jarayonining turli qismlarida, o‘qituvchi tarbiyaviy ta’sir o‘tkazishda muloqotning o‘ziga xos tizimlarini qo‘llash talab qiladi;

- tajribali o‘qituvchilar ushbu tizimlarni deyarli osonlik bilan topa pedagogik faoliyatini endigina boshlagan yosh o‘qituvchilarga bu hol qiyinchilik bilan kechishi mumkin.

O‘qituvchining kasbiy faoliyatida muloqotni pedagogik jihatdan to‘g‘ri tashkil qilishda, uning kommunikativ madaniyatiga jiddiy talab qo‘yiladi. Dars hamda tarbiyaviy tadbirlar – o‘qituvchi va o‘quvchilarning o‘zaro munosabatlari tizimini shakllantiruvchi jarayon bo‘li aynan ushbu faoliyatda o‘qituvchi o‘zining shaxsiy pedagogik faoliyati tarkib toptiradi. Tajribali o‘qituvchilar bilan o‘zaro suhbatlardan ma’lum bo‘ladiki, darsda o‘quvchilar jamoasi bilan muloqot shaklini tanla uchun o‘qituvchi qaysidir ma’noda o‘rganilayotgan yangi material uch pedagogik metodlarni ham tanlash talab qilinadi. Shu sababli, dars yangi mavzuni o‘rganishga tayyorgarlik ko‘rilayotganda ham tarbiyaviy ta’sir rejasini tuzayotganida, muloqot tizimining o‘ziga xos mazmunan boy jihatlarni modellashtirish lozim.

Pedagogik faoliyatini endigina boshlayotgan yosh o‘qituvchilar o‘quvchilar bilan o‘zaro munosabatlar jarayonida, ayniqsa, o‘zining ka

biy pedagogik xatti-harakatlarida o'ziga xos psixologik to'siqlarga duch kelishini, o'quvchilar bilan muloqotda ziddiyatlar paydo bo'lishi mumkinligini bilishi va bunga har tomonlama tayyorgarlik ko'rishi, chuqur pedagogik va psixologik bilimlarga ega bo'lishi kerak.

Yosh o'qituvchi muloqot malakasiga ega bo'lmashligi mumkin, bu esa unda esankirab sarosimaga tushish, erkin harakat qilolmaslik, nutqida so'zlarni o'rniga qo'yib gapira olmaslik kabi salbiy holatlarni keltirib chiqaradi. Yosh o'qituvchilarda muloqotning rivojlangan ifodali vositalari yetishmasligi, nutq texnikasidan foydalanishni bilmasligi, mimik va pantomimik harakatlarda no'noqlik kuzatiladi. Ba'zan o'qituvchilar ta'lim-tarbiya jarayonida muloqotning "avtoritar uslubi"ni qo'llashlari natijasida o'zaro munosabatlar salbiy oqibatlariga olib keladi. Ushbu holatlarda yosh o'qituvchilarning chuqur bilimi va mahorati evaziga tayyorlangan ta'limiy vazifalar, xilma-xil topshiriqlar va tarbiyaviy tadbirlar, olib boriladigan pedagogik faoliyat o'quvchilar jamoasi uchun mutlaqo qiziqarli bo'lmashligi, yoki ular umuman beparvo bo'lishlari mumkin. Yosh o'qituvchilarning tasavvuricha, qiziqarli bo'lgan har qanday pedagogik tadbirlar o'quvchilar jamoasiga ta'sir qilmasligi aslo mumkin emas. Ba'zan, o'quvchilar bilan bir qolipdagi salbiy muloqot natijasida yosh o'qituvchilar ular bilan "kelisha olmaydilar", oqibatda u sinf jamoasini tark etishga majbur bo'ladi. Yangi o'qituvchi sinf jamoasining oldingi o'qituvchi bilan muloqotda sodir bo'lgan norozilik kayfiyati sirlarini o'rganadi, o'zining muloqot pozitsiyasini qo'llashga harakat qiladi. Biroq, shuni unutmaslik kerakki, o'quvchilar jamoasining o'qituvchi bilan muloqotidagi norozilik kayfiyati yangi paydo bo'lgan o'qituvchiga ham ta'sir qilishi, u sinf jamoasi bilan muloqot jarayonida o'ziga nisbatan salbiy kayfiyatdan chiqara olmasligi mumkin.

Muloqotning to'rtinchi yo'nalishida pedagogik faoliyat uchun olib boriladigan muloqot tizimi modellastiriladi va muloqotning amalga oshirilgan tizimi tahlil qilinadi. Pedagogik muloqotni tashkil etuvchi yosh o'qituvchidan:

- o'quvchilar bilan o'zaro munosabatning o'zgaruvchan har qanday sharoitlarida tez va to'g'ri psixologik mo'ljal olib tahlil qilishni;

- kommunikativ tizimni mukammal rejalashtirgan holda amalga oshirishni va ayniqsa uning eng muhim tarmog'i – nutq texnikasi va notiqlik san'atining ta'sirini puxta o'zlashtirishni;

– o‘qituvchining individual kasbiy ijodkorligiga va turli vaziyatlarda o‘quvchilar bilan muloqot qilish qobiliyatiga hamda tarbiyalanuvchining shaxsiy xususiyatlariga mos keluvchi “kommunikativ vositalarni” tez va aniq topishni;

– ayni paytda muloqotning teskari aloqasi ham mavjud ekanligini his qilib, uni modellashtirish va qo‘llab-quvvatlashni talab qiladi.

Yosh o‘qituvchilar ba‘zan kundalik faoliyatida yuzaga keladigan favqulotdagi holatlarda tez va aniq echilishi lozim bo‘lgan kommunikativ muammolarga duch keladi va bunda muloqotning kutilmagan vaziyatlariga tayyor emasligini his qiladi. Bunday vaziyatlarda o‘qituvchining aql-zakovati va pedagogik madaniyati, kasbiy tafakkuri, nutqinirivojlanganligi va leksik hamda kasbiy-leksik jihatdan so‘z boyligini mavjudligi, umumiy suhbatlashish madaniyati, o‘quvchilar bilan kommunikativ faoliyatga moyilligi asosiy rolni o‘ynaydi.

Kutilmagan, tayyorgarlik ko‘rilmagan kommunikativ muammola dan nihoyatda uddaburonlik bilan ustunlikni qo‘lga olish o‘qituvchi kasbiy faoliyatida ulkan sinov bo‘lib, prinsipial ahamiyatga ega, nega bunday vaziyatlarda muloqotning barcha variantlarini taxminiy rejalashtirish aslo mumkin emas. Bunda o‘qituvchi muloqotda pedagogik improvizatsiya (tayyorgarliksez) holatlariga ko‘nikma hosil qilish qobiliyatiga ham ega bo‘lishi kerak – vaziyatni va o‘quvchilar xatti-harakatini chuqur idrok qilib tez va haqqoniy baholashi, hech qanday mantiqiy mulohazasiz, o‘zining bilim va malakalariga, tajribalariga, pedagogik mahorati va aql-zakovatiga, sezgisiga asoslanib, aniq qaror qabul qilish vaziyatning o‘zgarishiga qarab munosabatini, shaxsiy pedagogik faoliyatini to‘g‘rilab, uzviy ravishda ushbu qarorni o‘quvchilar bilan muloqot jarayonida qo‘llashi lozim.

Mavzuni o‘zlashtirish uchun savollar

1. O‘qituvchining kasbiy faoliyatida muloqotning ahamiyati haqida gapiring?
2. Kasbiy pedagogik muloqot tushunchasini izohlang?
3. A.N.Leontev pedagogik muloqotning tarbiyaviy – didaktik ahamiyatini qanday baholaydi?
4. Pedagogik muloqot o‘qituvchi ijodkorligi tizimiga qanday ta’sir etadi?
5. Pedagogik ta’sir etishning mantiqiy obrazini tasvirlab bering?

6. Ta'lim - tarbiya jarayonida o'qituvchi qanday kommunikativ vazifalarni amalga oshiradi?

8. Pedagogik muloqotni tashkil etish yo'nalishlariga tavsif bering?

9. Muloqotni tashkil etishda o'qituvchining tashabbuskorligi qanday vaziyatlarda namoyon bo'ladi?

10. Muloqotni kasbiy faoliyatga mos ravishda modellashtirish to'g'risidagi tasavvurlaringiz?

11. Yosh o'qituvchi muloqot madaniyatiga qanday uslublar bilan erishadi?

Talabalarning mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'z fikr – mulohazalaringizni bildirib “Mustaqil ish” yozing:

1. “Yosh o'qituvchining pedagogik mahoratini takomillashtirishda muloqotning ahamiyati”.

2. “O'quvchilarga pedagogik ta'sir etishning ijobiy va salbiy jihatlari”.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi qonuni.

2. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq, 1997, 20-29 betlar.

3. O'zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida”gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – Toshkent; “Sharq”, 1997, 31-61 betlar.

4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. T.: O'zbekiston, 2009, 176 b.

5. Грехнев В.С. Культура педагогического общения: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1990. – 144 с.

6. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi. – T.: O'zbekiston, 1999 – 29 b.

7. Леонтев А.Н. Деятелност. Сознание. Личност. – М.: Политиздат, 1975.- 304 с.

8. Sultonova G.A. Pedagogik mahorat . – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 1991. – 149 b.

9. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism: Pedagogika nazariyasi. (M.X.Toxtaxodjayeva va boshqalar) – T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2007. – 380 b.

10. Tarbiyaviy ish metodikasi. //Pedagogika institutlari uchi o'quv qo'llanma (L. I. Ruvinskiy tahriri ostida). – T.: “O'qituvchi 1991. – 376 b.

11. Tolipov O'., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiya: nazariy va amaliyot.- T.: Fan, 2005.- 206 b.

12. Turg'unov S.T., Maqsudova L.A. Pedagogik jarayonlar tashkil etish va boshqarish. – T.: “Fan”, 2009. – 168 b.

13. Шедровицкий Г.П. Коммуникация, деятельность, рефлекс //Исследование речемыслительной деятельности. – Алма-ата, 1974. с. 12-28.

6 – BOB. O‘QITUVCHI KASBIY FAOLIYATIDA MULOQOT MADANIYATI VA PSIXOLOGIYASI

Tayanch tushunchalar:

“Ta’lim to’g’risida”gi Qonun; pedagogik muloqot madaniyati; o’qituvchining etnopsixologik fazilatlar; kundalik muloqot; an’anaviy muloqot; “ustoz – shogird” an’analari; muloqot obyekti; pedagogik ziddiyatlar; muosharat odobi; muomala madaniyati; milliy va umumbashariy qadriyatlar; so’z va nutq; badihago’y; qissaxon; voiz; fozil kishi; shirinsuxanlik; notiqlik qobiliyati; ma’naviyat mezon; ma’naviy madaniyatni shakllantirish omillari; psixologik taktika.

6.1. O‘qituvchi kasbiy faoliyatida muloqot madaniyatining shakllanishi

O‘qituvchi kasbiy faoliyatida muloqot madaniyatini shakllantirish muammosi kishilik jamiyatining ehtiyojlari va talablaridan kelib chiqqan holda hal qilinadi. Shu boisdan hozirgi davrda O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”da kasb tanlash motivlari, kasbiy tayyorgarlik, kasbiy layoqat va kasbiy mahorat bilan cheklanib qolmaslikni, balki bo‘lg‘usi pedagog kadrlar shaxsiy faoliyatida kasbiy madaniyatni tarkib toptirish mutlaqo zarur ekanligi ta’kidlanadi. Respublikamizda o‘qituvchilik kasbining o‘ziga xos etnopsixologik fazilatlar, hislatlari, qobiliyatlari ish uslublari, pedagogik mahorat sirlarini egallash yo‘llari, shaxslararo muloqot madaniyati yuzasidan turli davrlarda har xil ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Muloqot madaniyatining tarbiyalovchi imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish ko‘p jihatdan o‘qituvchining shaxsiy sifatleri bilan belgilanishini ta’kidlab o‘tish lozim. Pedagogik muloqot madaniyatining har jihatdan to‘g‘ri tanlangan, o‘qituvchining ma’naviy saviyasi, betakror xususiyatlariga muvofiq keluvchi uslubi quyidagi vazifalar majmuini hal qilishga yordam beradi:

birinchidan, muloqotda har bir o‘quvchiga alohida e’tibor va diqqatlik sinf jamoasi bilan umumiy muloqot jarayonini soddalashtiradi, o‘qituvchining erkin pedagogik faoliyati uchun zamin tayyorlaydi, ziddiyatli vaziyatlarni oson hal qiladi;

ikkinchidan, har bir o‘quvchi bilan o‘zaro munosabatni erkin muloqot asosida tashkil qilish, ularning yosh xususiyatlariga monand pedagogik va psixologik muloqot uslublarini tanlash, uning ruhiyatini bilishga, ichki dunyosiga “kirib borish”ga yo‘l ochadi;

uchinchidan, pedagogik muloqotda o'qituvchining ma'naviy-axloqiy normalari muvaffaqiyatlar kaliti bo'lib, ta'lim-tarbiya samaradorligini oshiradi, muloqotning barcha bosqichlarida o'qituvchining o'z faoliyatidan qoniqish hissini va xotirjamligini ta'minlaydi.

O'qituvchining o'quvchilar bilan bo'ladigan muloqot madaniyatini individual uslublarini shakllantirish metodikasi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

MULOQOT MADANIYATI INDIVIDUAL USLUBLARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI	
1.	O'quvchilar bilan muloqot qilish madaniyatining individual shaxsiy xususiyatlarini o'rganishi:
	✓ o'quvchilar shaxsiy xususiyatlarini mustaqil tahlil qilish; ✓ o'quvchilar ichki imkoniyatlariga har tomonlama tavsif berish; ✓ o'qituvchining muloqot madaniyatini to'g'ri tashkil etishi.
2.	Shaxsiy muloqotda ro'y beradigan kamchiliklarni darhol bartaraf etishi:
	✓ kamchiliklarga barham berish choralarini darhol izlab topish; ✓ har qanday vaziyatda o'quvchilarga qo'pollik qilmaslik; ✓ o'quvchi shaxsini mensimaslik kabi salbiy holatlarni bartaraf etish.
3.	O'qituvchi o'zi uchun muloqot madaniyatining eng qulay bo'lgan uslublarini tanlab olishi:
	✓ pedagogik faoliyatiga monand muloqot madaniyati modelini ishlab chiqishi; ✓ o'z-o'zini kuzatish bilan muloqotdagi yutuq va kamchiliklarini muntazam taqqoslab borishi; ✓ muloqotda milliy ma'naviyatimiz, urf-odat va an'analarimiz imkoniyatlaridan doimiy foydalanish.
4.	Muloqot madaniyatida pedagogik faoliyat qonuniyatlaridan chetga chiqmaslik:
	✓ har bir o'quvchining individual xususiyatlariga mos muloqot tizimini ishlab chiqishi; ✓ muloqotning tarbiyaviy ta'sirini va samarasini e'tirof etish; ✓ muloqot madaniyati asosida pedagogik mahoratni namoyish etish.

10- chizma.

Pedagogik faoliyatni endigina boshlayotgan yosh o'qituvchilar o'z kasbiy mahoratlarini oshirish maqsadida o'quvchilar bilan muloqot madaniyatini shakllantirish ustida muntazam ish olib borishlari zarur.

Ta'lim-tarbiyaviy jarayonni tashkil etishda pedagogik muloqot madaniyati o'qituvchi va o'quvchilarning bevosita o'zaro munosabatini ma'lum bir maqsad sari hamjihatlikka yo'naltiruvchi kuchdir. Bu o'rinda o'qituvchi quyidagi vaziyatlarni e'tiborga olishni alohida ta'kidlash lozim:

- o'qituvchining ilk tarbiyaviy faoliyatidan boshlab muloqot madaniyatiga rioya qilishi, bu jarayonda o'qituvchi va o'quvchilar jamoasi bilan har kungi muomalani vaziyatga qarab rejalashtirishi, har bir harakat, so'z ohangiga e'tibor, an'anaviy muloqotning eng yaxshi xususiyatlarini o'zlashtirishi;

- muloqot asosida sinf jamoasidagi turli vaziyatlarni qayd etish, o'quvchilar xatti-harakatining oldingi holati bilan, tarbiyaviy faoliyatdan keyingi holatini qiyoslab chiqib baho berish;

- o'z muloqot uslubi natijalarini tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qilib, kamchiliklarni uzluksiz bartaraf etib borish. Zarur so'z, ovozdagi yoqimli ohang, hulq-atvorni vujudga keltirish;

- pedagogik muloqot madaniyatining samarali kechishi uchun uning shart-sharoitlarini bilib olishning o'zi kifoya qilmaydi, o'quvchilar bilan o'zaro muomalaning "ustoz-shogird" an'alariga xos boshlanishi va o'zaro fikr almashish asosida muhim vazifalarni hal qilish bilan muomala obyektining diqqatini o'ziga jalb qilish;

- muloqot obyekti, ya'ni o'quvchining diqqatini o'ziga jalb qilish deganda nimani anglash kerak? Buning ma'nosi o'qituvchi o'zining xushmuomalaligi, madaniyati, go'zal xulqi, muloqotda o'quvchilar qalbiga yo'l topa olishi bilan o'z mahoratini namoyish qilib, muloqot madaniyatining tashkiliy shakllariga ijtimoiy-psixologik negizni asos qilib olishidir.

Ko'rsatib o'tilgan vaziyatlar asosida pedagogik ta'sir ko'rsatish uchun, o'qituvchining pedagogik muloqot madaniyatiga, etikasi va odob-axloqiga, dilkashligiga, muosharat odobiga alohida talablar qo'yiladi. Ushbu fazilatlar o'qituvchining sinf jamoasida, ota-onalar bilan muloqot qila bilishida, o'quvchilar bilan aniq maqsadni ko'zlagan holda tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishida va ularni boshqara olishida muvaffaqiyatlar garovidir.

Kasbiy faoliyatning noyob fazilati bo'lmish pedagogik muloqot madaniyatiga amal qiladigan yosh o'qituvchi quyidagi xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirishi lozim:

- mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy talablari va ehtiyojlariga mos bo'lgan yuksak ma'naviyat darajasidagi qarashlar, kuchli va barqaror e'tiqod, davlatimiz ideallari, milliy g'oya va istiqbol mafkurasiga sodiqlilik, vatanparvarlik, fidoyilik tuyg'ulari shakllangan ijtimoiy-siyosiy faol shaxs;

- o'quvchilarga samimiy mehri-muhabbat, ularning har qanday ehtiyojlari, qiziqishlari, xatti-harakatlari motivlarini, xulq-atvorlarini tushunish ko'nikmasi va malakasining shakllanganligi;

- jamiyatda ro'y berayotgan hodisalar, jahonda ro'y berayotgan voqealar, tabiatga, boriqqa, shaxslararo, guruhlararo, millatlararo munosabatlarga nisbatan pedagogik kuzatuvchanlik, yangilikka, ijodiy izlanishga nisbatan intilish qobiliyatining mavjudligi;

- pedagogik faoliyatning barcha jabhalarida odamlarning hatti-harakatlari, munosabatlaridagi xususiyatlarni oqilona tushunish, o'z faoliyatiga nisbatan refleksiv munosabatni tarkib toptirish;

- har qanday favqulotda vaziyatlarga, jamiyatda ro'y berayotgan yangiliklarga nisbatan hamda ijtimoiy - iqtisodiy o'zgarishlarga ommakorlik va aql-idrok bilan munosabatda bo'lish, o'z oldiga to'g'ri maqsad qo'ya olish, reja tuzish, bevosita nazorat qilish, boshqarish va o'z imkoniyatlarini namoyon etib olish;

- pedagogik faoliyatlarda, jamoatchilik tizimida muvaqqat guruhi munosabatlarda ommaviy harakatlarda tashkilotchilik va boshqaruvchanlik qobiliyatini namoyish etishi;

- dunyoqarashi va tafakkur ko'lamining kengligi, dunyoviy bilimlarni bilishga nisbatan qiziqishining serqirraligi, ilmiy izlanishlarga moyilligi, muayyan ilmiy salohiyat va pedagogik mahorat darajasini muntazam oshirib borishi;

- o'quvchilar bilan muloqotda layoqatlilik, nutq madaniyatining mantiqan ixcham, ma'noli, ta'sirchan kuchga egaligi, psixologik ta'sirotkazish uslublari bilan qurollanganligi.

Har bir o'qituvchi uchun o'quvchilarga to'g'ri, omilkor axborot uzatish va unga suhbatdoshini ishonтира olishi kasbiy zaruriyat hisoblanadi. Bunda o'qituvchining muloqot madaniyati, ma'naviy olamining kengligi muhim ahamiyatga ega. O'qituvchilarning pedagogik faoliyati uzluksizdir, u pedagogik muloqot madaniyatini muntazam shakllantirib borishida quyidagi yo'nalishlarga e'tibor berishi lozim:

1. Yuksak pedagogik faoliyat nuqtai nazaridan o'z-o'zini anglashi, (muomalada o'zining o'zaro fikr almashishga doir sifatlarini, ijobiy va zaif tomonlarini bilishi) va shu asosda o'zaro fikr almashish yo'li bilan o'z-o'zini tarbiyalashi.

2. Kishilar bilan o'zaro munosabatda kommunikativ iqtidorini shakllantirib borishi, muloqot asosida to'g'ri bashorat qilish sezgilarini mashq qildirishi, muloqotda o'zining ideal tasavvurlarini, imkoniyatlarini boshqalar (o'qituvchilar jamoasi, o'quvchilar, ota-onalar) qanday baholashi haqidagi refleksiv tasavvurlarini tahlil qilishi.

3. O'zida muosharat odobining muhim xususiyatlarini rivojlantirish yuzasidan ixtisoslashtirilgan mashqlar asosida ishlashi.

4. O'quvchilar va ota-onalar bilan tarbiyaviy maqsadlarga qaratilgan turli jamoat ishlarini olib borishi, bunda o'zaro fikr almashish asosida pedagogik tashkilotchilik qobiliyatini takomillashtirib borishi.

5. Muloqot jarayonida paydo bo'ladigan salbiy holatlarni yengish ko'nikmalarini shakllantirishi, dilkashlik va xushmuomalalikni rivojlantiradigan vaziyatlar tizimini yaratishi.

O'qituvchi muloqot madaniyati asosida faoliyat olib borgan taqdirda ham, o'quvchilar jamoasi orasida turli tushunmovchiliklar, ziddiyatlar paydo bo'lishi tabiiy hol. Har qanday tajribali o'qituvchining pedagogik muloqoti jarayonida o'ziga xos qiyinchiliklar yuzaga keladi. O'quvchilar jamoasida sodir bo'ladigan har qanday pedagogik vaziyatga javobgar shaxs o'qituvchidir. Bu barcha davrlar pedagogik faoliyatida namoyon bo'ladigan tipik hodisa.

Ayniqsa, ushbu holat endigina o'z faoliyatini boshlagan yosh o'qituvchilarning pedagogik faoliyatida muammoli vaziyatlarni paydo qiladi. Yosh o'qituvchilarning o'quvchilar bilan olib boradigan ta'lim-tarbiyaviy faoliyatini doimiy nazorat qilish, ularga to'g'ri yo'nalish berish, barcha o'quv muassasalari pedagogik jamoatchiligiga, ustoz o'qituvchilar zimmasiga yuklatilishi lozim. Pedagogik faoliyatda xato va kamchiliklarga yo'l qo'yadigan o'qituvchining yoshiga va ish tajribasi ko'lamiga, odatda, o'quvchilar hech qachon e'tibor bermaydilar. Chunki, o'quvchilar yoshidan va tajribasidan qat'iy nazar barcha o'qituvchilarni ustoz deb ataydilar. O'zbekistonda ta'lim-tarbiya va pedagogik muloqotning o'ziga xos an'analari, milliyligimizga mos shakl va metodlari mavjud.

Zero, I.A.Karimov asarlarida ta'kidlanganidek, *"Mamlakatimizning istiqlol yo'lidagi birinchi qadamlaridanoq, buyuk ma'naviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy ta'lim-tarbiya tizimini takomillash-*

tirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, zamon talablari bila uyg'unlashtirish asosida jahon andozalari va ko'nikmalari darajasig chiqarish maqsadiga kaita ahamiyat berib kelinmoqda". Bu ulka mashaqqatlar evaziga amalga oshirilib kelinayotgan ta'lim-tarbiya soha sidagi islohotlarning asosiy yo'nalishidir. Hozirgi zamon o'qituvchisida hayot sinovlariga bardoshli bo'lish, millat qadriyatlarini anglasl jamiyatda o'zining munosib o'rnini topish, yuksak ma'rifatli va ulka salohiyatli bo'lish, eng so'nggi zamonaviy texnologiyalarni mukammal bilish talab etiladi.

O'qituvchi o'quvchilar bilan muloqot jarayonida yuz berishi mumkin bo'lgan turli ziddiyatli vaziyatlarni tezda bartaraf etishi uchun, avval o'z iqtidoriga, pedagogik mahoratiga tayanishi kerak. Pedagogik muloqot asosida erishiladigan yutuqlar o'qituvchining ijodiy mehnati mahsulididir. Ushbu mehnatning salbiy va ijobiy tomonlari bo'lishi shubhasiz. Har bir vaziyatni oqilona baholash, uni to'g'ri rejalashtirish, tarbiyaviy jarayonlarda aql-idrok bilan muloqotni tashkil etish zarur.

O'qituvchi bilan o'quvchilarning muloqotda bir-birlarini o'zaro ta'shinmasliklari, muloqot vositalarining qashshoqligi, har bir o'quvchining ruhiyatiga qarab muomala qilinmasligi, barchaga bir xil majburiy itoatkorlik munosabati, o'quvchilarni tor doiradagi intizomga chaqiruvchi emotsional jihatdan salbiy tus berilgan buyruq shaklidagi muloqot doimiy ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Pedagogik muloqot usullari ustidagi ishlashning asoslangan tizimini tuzish uchun, har bir o'qituvchi o'zining muammolaridan, yo'l qo'yilgan kamchiliklaridan kelib chiqib, qiyinchiliklarni tahlil qilish bilan bartaraf etishi lozim.

Pedagogik muloqotga doir barcha mashqlarning umumiy yo'nalishini mavjud pedagogik vaziyatlarda malaka hosil qilish uchun, har bir muloqot ishtirokchilarining imkoniyatlarini ochishga ko'maklashuvchi uning shaxsiy hislatlarini rivojlantirib borishni ta'minlovchi vositalarda foydalanish taklif qilinadi. Muloqotga ba'zi o'quvchilarning subyektiv qarashlarini aniqlash, shu o'quvchi bilan muloqotni oqilona hal qilinishi uchun zarur bo'lgan vazifalarni belgilash, uning xulqini tuzatish yo'li unda shunchaki ishonch kayfiyatini yaratish kerak.

Mazkur vaziyatlarda o'zaro harakatlarning tizimli vositalari majmuaasi quyidagicha belgilanishi mumkin:

- muloqot jarayonida tarbiyalanuvchi obyektning javob harakati imkoniyatlarini oldindan ko'ra bilish;

- obyektida psixologik to'siq va salbiy qarashlarni keltirib chiqaruvchi vositalarni qo'lga kiritish;
- vaziyatning o'zgarishiga qarab foydalanish mumkin bo'lgan muloqotlarning bir nechta modeliga ega bo'lish;
- o'quvchilar jamoasi fikrlarini tinglash, ularning mulohazalariga qo'shilish, ularga hamdardlik ko'nikmasini rivojlantirib borish;
- o'zaro muloqot natijalarini baholash va erishilgan yutuqlar hamda kamchiliklarni pedagogik-psixologik vositalar asosida taqqoslash.

Pedagogik faoliyat va pedagogik muloqot xarakteri o'qituvchining shaxsi, uning qarashlari nuqtai nazarlarida va xulqida namoyon bo'ladigan g'oyaviy siyosiy saviyasi, professional tayyorgarligi va bilishga intilishi bilan uzviy bog'liq. Bu asosiy hislatlardan tashqari o'qituvchining umumiy va boshqa qobiliyati, uning moyilligi xarakteri, muvaqqat psixik holatlari, shuningdek, to'plangan tajribasi muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi shaxsining professional jihatlarini va o'z-o'zini tarbiyalash yo'llaridan biri o'zining sifat va hislatlarini, shuningdek, pedagogik faoliyat va muloqotlarining barqaror xususiyatlariga, o'qituvchi bilimining saviyasi va tarbiyalanganligi natijasida erishilgan natijalarini tahlil qilishga doir mashqlarda ham namoyon bo'ladi.

6.2. Pedagogik muloqotda muomala madaniyati

Mustaqillikdan keyin amalga oshirilayotgan ta'lim tizimidagi islohotlar tufayli ulkan o'zgarishlar ro'y bermoqda. Odamlarning ongi, dunyoqarashi o'zgardi. Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, uning har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida namoyon bo'lishiga erishishni nazarda tutadi. Mazkur ijtimoiy talabning amalga oshirilishida, har bir fuqaroning bilim olishida, ijodiy qobiliyatini shakllantirishda, intellektual jihatdan rivojlantirishda o'qituvchining muloqot madaniyati va muomalasi muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun ta'kidlash joizki, pedagogik kasbga nisbatan talab va javobgarlik ham kuchaydi, o'qituvchilarning jamiyat oldidagi vazifalari yanada oshdi. Buyuk ma'naviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, zamon talablari bilan uyg'unlashtirish, uni jahon andozalari darajasiga chiqarish, o'quvchilarda mustaqil va erkin fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilish kabi vazifalarga javobgarlik hissi o'qituvchilar zimmasiga yuklatildi.

Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek, «Yosh avlodimizni qalbi va ongini asrash, ularni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, farzandlarimizning dunyoda ro'y berayotgan siyosiy jarayonlarning ma'no-mazmuni va asl sabablarini chuqur anglashi, c atrofida sodir bo'layotgan voqealar haqida haqqoniy ma'lumotlarga eng muhimi, o'z mustaqil fikriga ega, sodda qilib aytganda, oqni qoradan ajratishga qodir bo'lishiga erishish ta'lim-tarbiya va ma'navi ma'rifiy ishlarimizning asosiy sharti va mezoni bo'lishi kerak... bugun vaziyatda mustaqil ong va mustaqil fikrga ega bo'lgan shaxsni tarbiyalash masalasi nafaqat ma'naviy, kerak bo'lsa, muhim siyosiy ahamiyat kasb etadi». Bu vazifalarning bajarilishiga, ta'lim-tarbiya sohasida islohotlarning asosiy amalga oshiruvchisi bo'lgan o'qituvchining o'quchilar bilan o'zaro muomalaga kirishish madaniyati orqali erishiladi. O'quvchi ma'naviy muhitining shakllanishi o'qituvchilarning yuksak axloq namunasi orqali namoyon bo'ladi. Bu o'rinda o'qituvchining shaxsiy va ijtimoiy harakati pedagogik muloqot madaniyati zahirida shakllanib, takomillashadi.

Pedagogik muloqotda o'qituvchining eng yaxshi fazilatlari va xarakteristik harakatlari o'quvchining ideali sifatida namoyon bo'ladi. O'quvchining o'qituvchi shaxsi haqidagi qarashlari, uning hatti-harakati, pedagog mahorati uning ma'naviy madaniyatiga mos kelmasa, yaxlit pedagog jarayonni mukammal tashkil etish ham ijobiy natijalar bermaydi. O'qituvchi subyekti bilan, o'quvchi obyekti o'rtasidagi qattiq avtoritar inqilab ham o'zaro muloqot madaniyatiga salbiy ta'sir etadi, natijada o'quvchining ichki hissiyoti hamda shaxsiy fazilatlari rivojlanmaydi.

Pedagogik muloqot madaniyati o'qituvchi faoliyatini muvaffaqiyatli olib borishga yo'naltiruvchi eng muhim vosita, bunda o'qituvchining muhim fazilatlari, uning muloqot madaniyatiga asoslangan muomalasidir. Muomala barcha falsafiy va psixologik fanlarda o'ziga xos ta'rifga ega. Pedagogikaning kategoriyasi sifatida **muomala** o'quvchilar qalbiga yo'l to'ldirish olish, ularga yondashish uchun mehrini qozonish, pedagogik nuqtai nazardan ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar bilan o'zaro aloqani bog'lashga qaratilgan o'qituvchining pedagogik qobiliyatidir.

O'qituvchi o'quvchilar bilan muomalaga kirishish asosida:

1. O'z ijodkorligini va pedagogik mahoratini namoyish qiladi.
2. Yosh avlodni milliy mafkuramiz va milliy madaniyatimiz ruhi tarbiyalaydi.

3. Sharqona udum va urf-odatlarimiz asosida barkamol shaxsni shakllantiradi.

4. O'zining ta'lim-tarbiyaviy imkoniyatlarini namoyish etgan holda, har bir o'quvchi qalbiga yo'l topadi.

Muomala o'qituvchi faoliyatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, o'zida ulkan pedagogik imkoniyatlarni mujassamlashtiradi. Pedagogik muomalada o'qituvchi quyidagi faoliyatga qat'iy amal qilishi lozim:

- o'qituvchida tarbiyalash mahoratining shakllanganligi. Uning tarbiyaviy jarayonga oid so'z va ohangni tanlay bilishi va ta'sir o'tkaza olishi;

- muomala obyekti bo'lmish o'quvchilar diqqatini jalb qiluvchi nutq, pauza, harakat, imo-ishoralarni o'z o'rnida ishiatishi, tarbiyaviy ta'simi bilishi;

- o'quvchilarning ichki ruhiyatini, psixologik xususiyatlarini bilgan holda muomalaga jalb etishi, darsni boshlashdan oldin o'quvchilarni ta'lim va tarbiyaviy muloqotga tayyorlashi;

- o'quvchilarga og'zaki, o'zaro ta'sir ko'rsatishning tarbiyaviy usullarini bilishi. O'qituvchining nutqi ravon, o'quvchilar ongiga ijobiy ta'sir qiladigan bo'lishi.

Nihoyat, o'qituvchining o'quvchilar bilan kundalik muomalasi shunga olib keladiki, u o'quvchilarning xatti-harakatlaridagi chuqur ma'no va haqiqiy sabablarni turli vaziyatlarda payqab oladi, buning uchun namuna sifatida uning o'zi tez-tez qayd qilgan dalillardan va o'quvchilarning xulq-atvop usullaridan foydalanadi. O'qituvchining o'quvchilar bilan muomalasi tarbiyani boshqarish vositasi sifatida qaralib, birlashtiruvchi hamda o'rni to'ldiruvchi vazifasini bajaradi. Muomala o'zaro munosabatlar doirasida sodir bo'ladi. Boshqarish vositasi bo'lgan muomala pedagogik faoliyatdan oldin sodir bo'ladi.

Pedagogik muloqot o'qituvchining pedagogik faoliyatida o'zaro axborot almashish jarayoni vazifasini bajaradi. O'qituvchi o'quvchilar bilan muloqot jarayonida bevosita o'z tarbiyalanuvchilari, umuman o'quvchilar jamoasi haqida, unda ro'y berayotgan turli ichki hodisalar haqida g'oyat xilma-xil axborotlarga ega bo'ladi va o'zining kelgusi ta'lim-tarbiyaviy rejalarini hamda pedagogik faoliyatini belgilaydi. Shu bilan birga, o'qituvchi muloqot asosida o'z tarbiyalanuvchilariga ma'lum bir maqsadga qaratilgan axborotlar tizimini ma'lum qiladi. Bunda o'qituvchi tomonidan yo'l qo'yiladigan arzimas bir xatolik, adolatsizlik, qo'pollik o'quvchilar bilan o'zaro muloqot madaniyatining buzilishiga sabab bo'ladi va tuzatib bo'lmaydigan og'ir oqibatlariga olib keli-

shi mumkin. O'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro muloqot madaniyatiga erishishi natijasida quyidagi holatlar paydo bo'ladi:

- pedagogik muloqot orqali o'qituvchi tarbiyalanuvchi obyekt bilan o'ziga xos muomala muhitini yaratadi. Bunday muhitda o'qituvchi o'zining psixologik, mimik, pantomimik, notiqlik san'ati, ta'sir o'tkazish kabi qobiliyatlar tizimini namoyish etadi;

- o'qituvchining shirinsuxanligi, ochiq chehrali bo'lishi, samimiy muomalasi muloqotda ijobiy natijalarga erishish kalitidir;

- o'quvchilar jamoasi bilan muomalada o'qituvchining doimo psixologik bilimlarga tayanishi ta'lim-tarbiyaviy faoliyatda bir xil muvozanatni saqlaydi;

- o'qituvchi o'quvchilar jamoasi bilan o'zaro muloqotga kirishar ekan, yaxshi muomalasi bilan ular hissiyotida yashiringan eng nozik qatlamlarni ham anglab olishga qodir bo'ladi.

Mukammal shakllangan pedagogik muloqot madaniyati asosida obyekt va subyektning ichki hissiyoti bilan ular harakatlarining uyg'unlashuvi sodir bo'ladi. Ushbu o'zaro uyg'unlashuvni yuzaga keltiradigan muomalaning asosiy bog'lovchisi so'zdir. *So'z – mazmunan o'qituvchining nutqida, ma'rasida, dialog, monolog va deklamatsiyalarida o'z ifodasini topadi.*

Pedagogik muloqot madaniyati vositasida o'qituvchi har qanday axborotni qarab chiqar ekan, o'quvchilarning shaxsi va psixologik xususiyati haqidagi axborotlarning muhimligini alohida e'tiborga olishi lozim. Pedagogik muloqot madaniyati, o'qituvchini g'oyat xilma-xil sharoit va ko'rinishlarga moslashishiga imkoniyat yaratadi. Bular sirt-dan qaraganda unchalik ahamiyatli bo'lmasada, o'quvchilar ichki dunyosida sodir bo'layotgan, ularni tushunish uchun juda muhim bo'lgan zarur ichki jarayonlar ko'rinishlarining alomatlarini bilib, ta'lim-tarbiyaviy faoliyat olib boradi.

O'qituvchi o'quvchilarning ichki dunyosini tushunib, muloqotga kirishishi lozim. O'qituvchining muloqot madaniyati asosida gapiradigan har bir so'zi, fikri, turli hodisa va jarayonlar o'quvchilar tomonidan har xil ko'rinishda tushuniladi, bu o'quvchining fikr mulohazasiga, ichki dunyosining teranligiga, tafakkuri va dunyoqarashining kengligi bilan izohlanadi, bunda o'qituvchi mahoratining uchta jihatiga alohida e'tibor qaratiladi: hayotiy tajribasi; pedagogik faoliyat jarayonida egalagan ko'nikma va malakasi; muayyan o'quvchilar jamoasi bilan muomalada bo'lish tajribasi.

6.3. Sharqona tarbiya va muosharat odobining muloqotga ta'siri

Odamlarning mehr-oqibati, bir-birlariga nisbatan o'zaro hurmat e'tiborda bo'lishlari o'zaro muomala jarayonida namoyon bo'ladi. Xalqimizda azaldan muloqot salomlashish madaniyatidan boshlanadi. Salomlashish turli xalqlarda har xil amalga oshiriladi. Xalqimizda salomlashish axloqlilikning yuksak namunasi sifatida e'tirof etilib, uning negizida umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi, shu millatning ruhiy xususiyatlari, o'zaro munosabatlarining ma'naviy asoslari, bo'lajak muloqotning xarakteri, o'zaro hamkorligi aks etadi. "Qur'oni Karim"da salomlashish odobi musulmon ahlining qat'iy majburiy burchi tarzida bayon etiladi: "Ey mo'minlar, o'z uylar-ingizdan boshqa uylarga to'izn so'ramaguningizcha va egalariga salom bermaguningizcha kirmangiz. Mana shu sizlar uchun yaxshiroqdir. Shoyad ushbu eslatmadan ibrat olsangizlar"(24.27), (24.61).

Ajdodlarimizning madaniy va ma'naviy merosi, ular yaratgan so'z, xalq tilining tuganmas boyligi yosh avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu o'rinda Abu Nasr Forobiy, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Hisrav Dehlaviy, Abu Hamid G'azzoliy, Kaykovus, Shayx Sa'diy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqa Sharq va G'arb donishmandlarining boy meroslarida farzandlarni tarbiyalash va kamolotga etkazish asosiy muammo sifatida targ'ib qilingan. Ular so'zni va nutqni ta'lim-tarbiyada ilohiy ne'mat va hikmat deb bilishgan hamda har bir so'zning o'z o'imi va ahamiyati borligini, tarbiyada so'z-dan kuchliroq va qudratliroq narsa yo'qligini, tilga e'tibor – elga e'tibor ekanligini, so'z sehri mo'jizalar yarata olishini ta'kidlab kelganlar. Bularning barchasi mudarris va shogirdlarning samimiy muloqoti jarayonida amalga oshirilgan. Mudarrislar barkamol va tarbiyalangan insonning o'nta nishonasi borligini alohida ta'kidlashgan:

- birinchisi: xalq to'g'ri deb topgan narsaga noto'g'ri deb qaramaslik;
- ikkinchisi: yoshlikdan o'z nafsiga erk bermaslik;
- uchinchisi: birovlardan aslo ayb qidirmaslik;
- to'rtinchisi: yomonlik va omadsizlikni yaxshilikka yo'yish;
- beshinchisi: agar gunohkor uzr so'rasa, uzrini qabul qilish va kechirimli bo'lish;
- oltinchisi: muhojirlar hojatini chiqarish;

- ettinchisi: doimo e'l g'amini eyish;
- sakkizinchisi: a'ybini tan olish;
- to'qqizinchisi: el bilan ochiq chehrali bo'lish;
- o'ninchisi: odamlar bilan doimo shirin muomalada bo'lish.

Muloqot Sharqona tarbiyada axloq ko'rki sanalgan. Muallim har bir o'quvchining qanday dunyoqarashga egaligi, tafakkuri, bilim saviyasi, hayotga nisbatan munosabati odamlar bilan o'zaro muloqotida namoyon bo'lishini uqtirishgan. Sharq mutafakkirlari merosida muloqot – azaldan insonlar o'rtasidagi o'zaro aloqa vositasi bo'lgan. Muloqotning asosiy quroli til hisoblangan. Shuning uchun ham til – aloqa quroli sifatida ta'riflanadi.

Insonning tili shirin, muomala madaniyatiga ega bo'lsa, qisqa vaqt ichida xalq orasida obro'-e'tibor topadi. Ko'p gapirish hech qachon kishiga obro' keltirmaydi. Shuning uchun ham o'tmishda yashab o'tgan mutafakkirlarimiz tilga, aytiladigan har bir so'zga hurmat bilan, o'ylab yondashish lozimligini uqtirib o'tganlar. O'qituvchi *"so'z aytishdan avval, har daqiqada so'z ortidan keladigan oqibatlarni o'yla"*shi (I.P.Pavlov) kerak. Alisher Navoiy o'z adabiy meroslarida muomala madaniyati, xushmuomalaklik, tilning ahamiyati to'g'risida, shirinso'zlik haqida noyob fikrlarni bayon qilgan. Bygungi kunda ham bu fikrlar o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. *"Til shirinligi – ko'ngilga yoqimlidir, muloyimligi esa foydali. Shirin so'z sof ko'ngillar uchun acal kabi toilidir"* - deydi alloma.

O'quvchilar nutqini o'stirishda o'qituvchining til boyligi muhim ahamiyatga ega: bir tomondan, shirin tillilik o'quvchilarni o'qitish va tafakkurini rivojlantirishning muhim omili bo'lib hisoblanadi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, o'qituvchining til boyligi nutqining obrazli, chiroyli, jarangdor, namunali bo'lishini ta'minlaydi, natijada o'quvchi diqqatini o'ziga jalb etadi. Zotan, til va nutqning teranligi, o'qituvchining mahoratini, ma'naviy boyligini, o'qituvchilik qobiliyatining qay darajada ekanligini ifodalaydigan o'lchov, ko'rsatkich hisoblanadi. Amerikalik taniqli shoir Rolf Emerson: *"Nutq qudratli kuch: u ishontiradi, undaydi, majbur qiladi"* deydi. Sharq mutafakkirlari ijodida til va nutq vositalari orqali notiq, voiz, badihago'y, qissaxon kabi maxsus san'at ahillari va mudarrislar diniy, ta'lim-tarbiyaviy, islomiy aqidalarni ommaga singdirishgani, pand-nasihatlar qilishgani bayon etiladi. Ushbu nutq sohiblari keng qamrovli bilimga, boy axborotga ega bo'lishgan.

Alisher Navoiy *"Voiz olimning o'zi avvalo halol ish ko'ruvchi bo'lishini, uning nasihatidan chiqmaslikni"* o'z asarlarida bayon etgan. Shuning uchun til shirinligi va notiqlik san'ati ustida ishlash, nutq madaniyatini takomillashtirib borish har bir o'qituvchining eng asosiy ijtimoiy burchi va mas'uliyati hisoblanadi. Ta'lim-tarbiya jarayonida nutqning ta'sir kuchi nihoyatda beqiyosdir. O'qituvchining tili, nutqiy qobiliyati o'quvchilarning o'zlarini tuta bilishlariga, xulq-atvori va fikr yuritishlariga ulkan ta'sir etuvchi kuchli vositalardir. O'qituvchining *"til boyligi va notiqlik san'ati barcha zamonlarda yonma-yon yashab kelgan"* (A.P.Chexov). Uning his-tuyg'usi, intilishlari, iroda va e'tiqodi nutqida aks etadi. O'qituvchi til boyligi bilan o'quvchilarda xursandchilik, ruhlanish, muhabbat, Vatanga sadoqat, g'azablanish, nafratlanish hissiyotlarini uyg'otadi, bilim olishga undaydi. Shuning uchun o'qituvchi *"tilning xalq o'tmishi, hozirgi va kelajak avlodni buyuk bir yaxlitlikka, tarixiy, jonli bir jipslikka aylantiruvchi eng hayotiy, eng boy va eng mustahkam vosita"* (K.D. Ushinskiy) ekanligini unutmasligi kerak.

Kishilarning bir-birlari bilan o'zaro munosabatlarida shirinsuxanlik, go'zallik, so'zlashuv ohangidagi muloyimlik muosharat odobi deyiladi. Muosharat odobi insonning go'dakligida ota-ona bag'rida, oilada shakllantirilishi kerak. "Qush uyasida ko'rganini qiladi" deyiladi xalq maqollarida. Oilada o'rganilgan muosharat odobining poydevori mustahkam bo'ladi. Bola maktabda, ulg'aygach esa, ijtimoiy muhitda ko'nikma hosil qilish jarayonida oilasida o'rganilgan muosharat odobining kuch-qudratini doimo his qiladi.

O'quvchilarda muosharat odobini shakllantirish uchun o'qituvchining o'zi avvalo xushmuomalaligini namoyish etib, o'quvchilar qalbiga yo'l topa olishi, mehribonligi, ular bilan hamdard, hamfikir bo'lib, o'mak bo'lishi muhim ahamiyatga ega. Sharq mutafakkirlari asarlarida muosharat odobi turli ko'rinish va nomlarda bayon etiladi. Jumladan, Al Forobiyning "Fozil odamlar shahri" asarida asosiy g'oya – fozil kishilar obrazi. U kim bo'lishidan qat'iy nazar shohmi, gadomi, oddiy fuqaromi fozil kishidir. Shaharning fozil kishilari bir-birlariga nisbatan hurmat va izzatda bo'ladilar. Ota-ona va farzand, ustoz va shogird, do'stlar, qarindoshlar o'rtasida sharqona nazokat, mehr va ehtirom mavjud. Forobiy asarida bundan bir necha asr ilgari ham ota-bobolarimizning ma'naviyati naqadar yuksak bo'lganligi va bu avlodlarga o'mak bo'lishi ta'kidlanadi. Onore de Balzak *"Xushmuomalalik va kamtarlik kishining chinakam ma'rifatli ekanligidan dalolat beradi"* deydi. Ingliz donishmandi Jon

Libbok *"Odamlar boodobililik yordamida hattoki kuch bilan erishish mumkin bo'lmagan g'alabalarga erishishi mumkin"*ligini aytadi. Demak, muosharat odobi nafaqat milliy an'analarimiz va urf-odatlarimizning ko'zgusi bo'lgan, balki turkiy xalqlarning noyob insoniy fazilati sifatida e'tirof etilgan.

Insonning eng ulug', lekin murakkab va mashaqqatli faoliyatlaridan biri odamlar orasida, ya'ni jamiyatda o'z o'mini topib yashashidir. By faoliyatning murakkabligi shundaki, ko'pchilikka qo'shilish, ular bilan ahil bo'lib yashash uchun insonda shunga yarasha muomala va munosabat bo'lishi kerak. Muomala va munosabatda o'quvchilarning diliga to'g'ri kelmaydigan qo'pol va dilozor muloqot olib boruvchi o'qituvchilarni hech kim yoqtirmaydi. O'quvchilar xushfe'l, shirinsuxan, adolatparvar, muomalasi shirin o'qituvchi va tarbiyachilarni dildan yoqtirishadilar va hurmat-e'tibor qilishadi. Insonlar orasida munosib o'rinini topish, inoq va hamjihat bo'lib yashash shartlaridan biri odamning kamtarligidir. Kamtarin inson hech qachon o'zining yutug'i bilan, badavlatligi bilan, ilm-hunari bilan maqtanmaydi, hamma vaqt kamgap, sodda bo'ladi. Ammo insondagi kamtarlik samimiy bo'lmog'i zapyp.

Shirin so'z muloqotga kirishishning asosiy qurolidir. U inson qalbini ilitadi, qo'pol co'z inson qalbini jarohatlaydi. O'qituvchining *"aql-zakovati, fikri, his-tuyg'ulari, bilimi va madaniy saviyasi, tafakkuri ma'lum darajada so'zda ifoda etiladi. Muomala madaniyatida so'z aqldan kuch, tildan ixtiyor oladi"* (Aziz Yunusov). Chunki so'zning qudrati katta. O'qituvchi o'z so'ziga, tiliga nihoyatda ehtiyotkor bo'lmog'i lozim. Eng avvalo, o'quvchilarga muomala madaniyatini, kattalar oldida o'zini tuta bilishi, gapini bo'lmasligi, yoshi ulug'larga gap qaytarmaslikni o'rgatish zarur.

Muloqot madaniyati hamma joyda kerak. Ish joyida, transportda, uyda biz kim bilan qanday muomala qilishni bilishimiz zarur. O'qituvchining qanchalik bilimli, aql-zakovatli ekanligi o'quvchilarning bir-birlari bilan va ota-onalari bilan olib boradigan muloqoti orqali namoyon bo'ladi.

Odamlar butun ichki dunyosini, maqsadini, muomala va munosabatlarini bir-birlariga so'z yordamida yetkazadilar, amalga oshiradilar. Shu tufayli so'zlashuv munosabatlari nihoyatda go'zal va muloyim bo'lishini hayot taqozo etadi. So'zga boy, shirinsuxan kishilarning muomalalari yoqimli, ishi ham yurishgan bo'ladi. Bunday kishilarni yoqtiradilar, hurmat qiladilar. So'zlashuv ham o'ziga xos san'atdir. Bu san'atning ildizi

muosharat odobi bo'lib, uni mukammal o'rganish har bir inson uchun zarur. Shy bilan birga, ona tilini mukammal o'rganmoq va sof adabiy tilda o'quvchilar bilan muloqot qilish o'qituvchining notiqlik qobiliyatidir.

6.4. Muloqot asosida ma'naviy madaniyatni shakllantirish mezonlari va omillari

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov mustaqillikning dastlabki yillaridayoq mamlakatimizni rivojlantirishning ma'naviy-axloqiy negizlari haqida o'z fikrlarini bayon etgan: *"Mustaqil O'zbekistonning kuch-qudrat manbai – xalqimizning umuminsoniy qadriyatlarga sodiqligidir. Xalqimiz adolat, tenglik, ahil qo'shnichilik va insonparvarlikning nozik kurtaklarini asrlar osha avaylab asrab kelmoqda. O'zbekistonni yangilashning oliy maqsadi ana shu an'analarni qayta tiklash, ularga yangi mazmun bag'ishlash, zaminimizda tinchlik va demokratiya, farovonlik, madaniyat, vijdon erkinligi va har bir kishini kamol toptirishga erishish uchun zarur shart-sharoit yaratishdir"*.

Darhaqiqat, O'zbekiston zaminida Sharq ma'naviy madaniyatining muhim jihatlari uyg'onish davrida rivojlangan bo'lib, bu davrda yashab ijod etgan al-Xorazmiy, al-Kindiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Firdavsiy, Umar Xayyom, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Shayx Sa'diy, Tusiy, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yugnakiy, Lutfiy, Mirzo Ulug'bek, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi ko'plab mutafakkirlarning ijodiy meroslari pedagogik tafakkur taraqqiyotida, insonning ma'naviy-axloqiy kamolotida, umumbashariy ma'naviy qadriyatlarning yuksalishida muhim bosqich bo'ldi. Ular Sharqona odob-axloq talablari asosida komil insonni tarbiyalashning ma'naviy asosini yaratishga muvaffaq bo'ldilar.

Ushbu davr ma'naviy qadriyatlari mazmunida avvalo, insonning ichki va tashqi holati, hissiyoti, mehnatga, turmushga munosabati, mehr oqibati, muhabbati, sadoqati, bilim o'rganishga intilishi, ma'naviy kayfiyati, aql-idroki, erki, insonni tabiatning eng buyuk mahsuli sifatida kuylash, tasvirlash, oliy axloqli, yuksak insoniy fazilatlarga ega bo'lgan adolatli jamoa vakilini tarbiyalash g'oyasi ilgari surilgan. Ularning yosh avlod ma'naviy madaniyatini tarbiyalashdagi ahamiyati ham naqadar bebaho ekanligini ta'kidlab, Prezidentimiz I.A.Karimov **"Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch"** asarida ma'naviyat tushunchasiga shunday ta'rif beradi: *"...Ma'naviyat – insonni ruhan poklanish, qalban*

ulg'ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon-e'tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg'otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir, desak menimcha tariximiz va bugungi hayotimizda har tomonlama o'z tasdig'ini topib borayotgan haqiqatni yaqqol ifoda etgan bo'lamiz". Demak, ma'naviy madaniyat manbalarida ilgari surilgan g'oyalarga amal qilish, ularni yosh avlodga o'rgatish va ongiga singdirish o'qituvchining jamiyat va Vatan oldidagi yuksak burchidir.

Inson o'z qadr-qimmatini va o'zligini umurta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya jarayonida anglay boshlaydi. Ta'lim muassasalarida o'qituvchi tomonidan o'zaro muloqot asosida olib boriladigan quyidagi xususiyatlar negizida o'quvchilarda muloqot orqali ma'naviy madaniyatni shakllantirish **mezonlari** (*O.Musurmonova*) ifodalangan:

- har bir insonning qiziqishlarini ko'ra bilish, his etish va hurmat qilish;

- milliy-ma'naviy madaniyat manbalarini o'rganish, o'zligini anglashga ehtiyoj;

- inson hayotida mehnatning o'mini to'g'ri tushunish;

- insonparvarlik, mehr-oqibat, iymon, e'tiqod, milliy qadriyatlarni e'zozlash;

- Vatanga muhabbat, sadoqat, o'z manfaatlarini jamiyat, xalq manfaatlaridan yuqori qo'ymaslik;

- ota-ona, qarindoshlar va boshqa atrof-muhitidagi kishilarga nisbatan muruvvatli, sahovatli bo'lish.

O'qituvchi ta'lim-tarbiyaviy jarayonda o'quvchilar ma'naviy madaniyatini shakllantirishda muloqotning cheksiz imkoniyatlaridan foydalanib ong va faoliyat birligini ta'minlashi taqozo etiladi. Ma'naviy ong o'quvchining dunyoqarashi, bilimi, his-tuyg'usi, idroki, irodasi va diqqatining majmuasi bo'lib, u o'qituvchining pedagogik mahorati negizida ta'lim-tarbiyaviy faoliyat asosida shakllantiriladi. O'z navbatida, ong ham faoliyatga ta'sir ko'rsatadi va uni tartibga soladi.

O'quvchilarning tarbiyaviy muhitda uyushtirilgan ma'naviy faoliyatda ma'naviy madaniyat muammolarini erkin, ongli va adolatli yecha olishga intilishi ta'minlanishi kerak. O'qituvchi bilan o'zaro muloqot jarayonida o'quvchi ongli ravishda o'z munosabatlarini bildirishga, to'g'ri xulosa chiqara olishga, milliy g'urur asosida ularni avaylashga, asrashga, sevishga, umrboqiyiligini ta'minlashi ma'naviy burchi ekanligi o'rgatiladi.

O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov o'zining "Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch" nomli asarida *"Ma'naviyatni shakllantirishga bevosita ta'sir qiladigan yana bir muhim hayotiy omil – bu ta'lim-tarbiya tizimi bilan chambarchas bog'liqligidir. Ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratib bo'lmaydi – bu sharqona qarash, sharqona hayot falsafasi.Ma'naviyatni tushunish, anglash uchun avvalo insonni tushunish, anglash kerak. Shuning uchun ham o'zligini, insoniy qadr-qimmatini anglab yetgan har qanday odam bu haqda o'ylamasdan yashashini tasavvur qilish qiyin"*, – deb ta'kidlaydi.

Ma'naviy madaniyatning muhim belgilarini shakllantirishda, ta'lim-tarbiya tizimini ma'naviy muhit, ma'naviy faoliyat va ma'naviy anglash bosqichlaridan iborat andozalar asosida tashkil etishda ushbu mezonlar talablariga rioya qilish belgilangan maqsadni samarali amalga oshirish imkoniyatini beradi. Bunda o'qituvchining muloqoti asosida o'quvchilar ma'naviy madaniyatini shakllantirish jarayoniga ta'sir etuvchi quyidagi omillar ham muhim ahamiyatga ega:

1. O'quvchi ma'naviy faoliyat asosida o'zligini anglashni shakllantirish uchun ma'lum bir muhitda ma'naviy qadriyatlar bilan harakat orqali muloqotga kirishadi. Harakatsiz muhit va faoliyat bo'lishi mumkin emas. Shuning uchun o'quvchilar ma'naviy madaniyatini shakllantirish samaradorligini *ma'naviy harakat omili* ta'minlaydi.

2. Ma'naviy qadriyatlarning mohiyati, ma'naviy-axloqiy tajriba, o'qituvchining ta'sirchan nutqiy muloqoti vositasida o'quvchilar ongiga singdiriladi. *Nutqiy aloqalar* tarbiya jarayoni obyektlari va subyektlari orasida kechadi va o'quvchi ma'naviy madaniyatini shakllantiruvchi *omil* bo'lib xizmat qiladi. O'quvchining xulq namunasi, ma'naviy harakati, nutqiy aloqalar samaradorligi o'qituvchi va o'quvchining muloqoti asosidagi faoliyat munosabatlari bilan belgilanadi.

3. Ma'naviy qadriyatlarning tarbiyaviy imkoniyatidan ta'sirlanish va amaliy faoliyatda ularga tayanish, umuminsoniy qadriyatlar darajasiga ko'tarilishini ta'minlab, o'quvchi ma'naviy madaniyatini tarbiyalashdagi ahamiyatini yanada takomillashtirish ta'lim-tarbiya jarayonining ishtirokchilaridan (o'qituvchi va o'quvchi) doimiy ijodkorlikni talab qiladi. *Ijodkorlik* – milliy-ma'naviy qadriyatlar asosida o'quvchi ma'naviy madaniyatini shakllantirishda *muhim omil* hisoblanadi. O'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida uning imkoniyatlaridan keng va samarali foydalanadi.

4. O'quvchi ma'naviy madaniyatini shakllantirishning muvaffaqiyati *o'qituvchining muloqot olib borish psixologik taktikasi omillariga ham bog'liq*. Ushbu omilni harakatlantiruvchi sharoitlar:

- o'qituvchining pedagogik-psixologik va maxsus fanlar integratsiyasi bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishi;
- mutaxassisligi bo'yicha kasbiy mahorati;
- o'quvchilar bilan o'zaro do'stona muloqot madaniyati;
- o'quvchilarning ruhiy holatini tez bilib olishi;
- o'qituvchi ma'naviy madaniyatining shakllanganlik darajasi;
- ta'lim-tarbiyaning zamonaviy usul va metodlarini tanlay bilishi;
- zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari to'g'risida chuqur ma'lumotlarga ega bo'lishi;
- o'qituvchining pedagogik jamoa orasidagi hurmat – e'tibori.

5. O'qituvchi muloqot asosida *o'quvchilarda ham ijodkorlik omilini takomillashtirib boradi*. O'quvchida uning sifatлари quyidagi belgilar bilan namoyon bo'ladi:

- ma'naviy qadriyatlarni, an'analarni o'zlashtirishga qiziqishda ehtiyoj va talabning kuchliligi;
- o'rganilayotgan fanlar asoslarini egallashga ijobiy munosabat;
- ma'naviy madaniyat saviyasi, dunyoqarashi;
- o'z-o'ziga nisbatan talabchanlik;
- tabiatga, atrof-muhitga ongli munosabat;
- yangiliklarni va axborot texnologiyalarini o'rganishga qiziqish;
- ijtimoiy va shaxsiy faolligi;
- nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish ko'nikmasi;
- tashabbuskorligi va ijodkorligi.

O'quvchilarda ma'naviy madaniyatni shakllantirish jarayonining muvaffaqiyatli borishi ta'lim mazmuniga asoslanib, o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro hamkorlikdagi faoliyatini to'g'ri tashkil etish saviyasiga bog'liq. Bu quyidagi faoliyat turlarini mukammal bilishni taqozo etadi:

Birinchidan, o'zaro hamkorlikdagi faoliyat ijodkorlikni, mas'uliyatni, faollikni va eng asosiysi muloqot madaniyatiga rioya etishni talab qiladi.

Ikkinchidan, har bir darsda o'qituvchi ham, o'quvchi ham belgilangan maqsadni aniq qo'ya bilishi, amalga oshiriladigan vazifalarni to'g'ri belgilab olishi lozim.

Uchinchidan, dars jarayonida bilimlar mazmunining ilmiyligi, uzluksizligi, izchilligi va tarbiyaviy xarakteri, o'qituvchining notiqlik

san'ati asosida bayon etish shaklining mukammalligi, qiziqarliligi o'quvchilarda ta'limiy va tarbiyaviy tomondan o'rganiladigan qadriyatlarga qiziqishni kuchaytiradi, ularda tarixiy, adabiy, milliy va diniy xarakterdagi milliy qadriyatlar bo'yicha o'z bilim va ko'nikmalarini oshirish ishtiyoqi rivojlanadi.

To'rtinchidan, o'qituvchining pedagogik mahorati, nazariy va uslubiy tayyorgarligi, o'z kasbiga, faniga munosabati, olib boradigan darsi andozasini va uning natijasini oldindan ko'ra bilish, har bir dars samaradorligini ta'minlovchi texnik va texnologik belgilardan biridir.

Beshinchidan, dars jarayonida o'quvchilar jamoasiga erkin fikr yuritish, o'z fikr-mulohazasini erkin bayon etishga imkoniyat yaratish, o'quvchilar jamoasi fikriga tayanish, ularning fikr-mulohazalari, istak-xohishlarini e'tiborga olish, o'quvchilarning mustaqil ishlaridan keng foydalanish zarur.

Oltinchidan, o'quvchilar bilimiga, xulqiga beriladigan bahoning xolisona va adolatli bo'lishi barcha ta'lim va tarbiyaviy faoliyatni to'g'ri tashkil etilishiga ijobiy ta'sir etuvchi omil ekanligini unutmaslik kerak.

Xulosa qilib ta'kidlash joizki, ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilar ongiga muloqot asosida milliy qadriyatlar va ma'naviy madaniyatni shakllantirish, o'qituvchi va o'quvchining o'zaro muloqotini hozirgi zamon pedagogik talablari asosida mukammal tashkil etilishini ta'minlaydi.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. Pedagogik muloqot madaniyati o'qituvchi kasbiy faoliyatida qanday ahamiyat kasb etadi?

2. O'qituvchining muloqot madaniyatini shakllantirish metodikasi qanday bosqichlardan iborat?

3. Pedagogik muloqot madaniyatiga erishish uchun o'qituvchi qanday vaziyatlarni e'tiborga olish darkor?

4. O'quvchilar diqqatini o'ziga jalb qilish deganda nimani anglash lozim?

5. O'qituvchining pedagogik muloqot madaniyatiga xos xususiyatlariga ta'rif bering?

6. Pedagogik muloqot madaniyatini shakllantirish yo'nalishlari haqida fikr bildiring.

7. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi ziddiyatlarni keltirib chiqaruvchi holatlar?

8. O'qituvchining muloqotga kirishishi deganda nimani tushunasiz?
9. Yosh o'qituvchilarning pedagogik muloqot madaniyatiga xoxususiyatlar?
10. O'quvchilar ma'naviy madaniyatini shakllantirish jarayonig ta'sir etuvchi omillar?
11. Prezidentimiz I.A. Karimov ta'rif bo'yicha ma'naviyatni shakllantirishga bevosita ta'sir etuvchi muhim hayotiy omil nima?

Talabalarning mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'z fikr – mulohaza laringizni bildirib “Mustaqil ish” yozing.

1. “Hozirgi kunda yosh o'qituvchilarning muloqot madaniyatini rivojlantirish muammolari”
2. “Sharq mutafakkirlari va faylasuf olimlari ijodiy merosid muloqot madaniyatining ifodalanishi”.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi qonuni //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq 1997, 20-29 betlar.
2. O'zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to’g’risida”gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 31-61 betlar.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T.: O'zbekiston, 2009. – 176 b.
4. Mahmudov N. M. O'qituvchi nutq madaniyati. Darslik. – T. O'zb. Milliy kutubxonasi, 2007. – 185 b.
5. Musurmonova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – T. O'qituvchi, 1996. – 192 b.
6. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. Asarlar 15-tom. - T.: “Fan” 2005.
7. Ochilov M. Muallim qalb me'mori: Saylanma. –T.: O'qituvchi, 2000.
8. Omonov N.T. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - T.: “Iqtisod–moliya”. 2009. – 240 b.
9. Педагогика. (Под ред. П.И. Пидкасистого). - М.: Педагогическое общество России, 2003.- 608 с.

10. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism: Pedagogika nazariyasi. (M.X.Toxtaxodjayeva va boshqalar) – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2007.– 380 b.
11. Pirmuxamedova M. Pedagogik mahorat asoslari.- T.: 2001.
12. Sultonova G.A. Pedagogik mahorat. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005.- 149 b.
13. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri – T.: A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993. – 187 b.
14. O‘zbek pedagogikasi tarixi. //A.Zunnunov tahriri ostida. – T.: O‘qituvchi, 1997. – 272 b.
15. Hotamov N.T. Davraga she’r ulashing. – T.: “MERIYUS”, 2009. – 287 b.
16. Husanov B. G‘ulomov V. Muomala madaniyati. Darslik. – T.: “Iqtisod – moliya” 2009.- 156 b.

7 – BOB. O‘QITUVCHI VA O‘QUVCHI O‘RTASIDAGI MULOQOT

Tayanch tushunchalar

Muomala kategoriyasi; muloqot; axloqiy me'yorlar; mutq dinamikasi; muloqot funksiyalari; prognostik etap; norasmiy liderlar; modellashtirish; pedagogik jarayon; kommunikativ aloqa; tashkilotchi va ijrochi; interaktiv muloqot; perseptiv muloqot; jonli muloqot; muloqot odobi; tavoze; ishonchni qozonish; ta'sir etish; ma'qullash; demokratik yondashuv; avtoritar uslub; demokratik uslub; liberal uslub; muloqotni boshqarish bosqichlari; muloqotni ta'minlaydigan talablar.

7.1. Pedagogik muloqotning o'ziga xos xususiyatlari va funksiyalari

Muloqot – yunoncha so‘z bo‘lib, suhbatlashuv, shaxslararo suhbat va o‘zaro fikr almashuv ma’nosini bildiradi hamda ikki yoki undan ortiq kishilarning so‘zlashuvida paydo bo‘ladi. Inson muloqot jarayonida ijtimoiy tajriba, ta’lim-tarbiya, turli munosabatlar, axloqiy me’yorlar g‘oya va mafkura omillari ta’sirida yashab ijtimoiylashadi va shaxs sifatida kamolotga yetadi. Kishilar o‘rtasidagi o‘zaro muloqot pedagogik–psixologik fanlarning asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanib, u o‘z ichiga shaxslararo munosabatning eng muhim mexanizmlarini qamrab oladi.

Psixologiya fanida muomala kategoriyasi keng ma’noda tushuniladi hamda hamkorlik faoliyatining ichki aloqasini mujassamlashtirib, o‘zaro ta’sir va o‘zaro munosabatni aks ettiradi va ijtimoiy protsessual faoliyatni ifodalaydi.

Pedagogikada muloqot o‘qituvchi va o‘quvchilar jamoasining o‘zaro ta’sir malakasi, usuli va tizimini anglatib uning mohiyati, o‘zaro axborot almashishida, ta’lim va tarbiyaviy ta’sir o‘tkazishida, o‘zaro bir-birlarini tushunishga erishishlarida namoyon bo‘ladi hamda quyidagi xususiyatlarga ega:

- muloqot o‘qituvchining pedagogik faoliyatida eng muhim kasbiy qurol hisoblanadi;

- muloqot jarayonida uning maqsadga muvofiq amalga oshirishni ta’minlash uchun ijtimoiy nazorat va ijtimoiy qonuniyatlar muhim ahamiyatga ega;

● o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarining eng muhim tarkibiy qismi muloqot sanalib, motivatsiyada motiv qanday ahamiyat kasb etsa, u ham xuddi shunday muhim rol o'ynaydi;

● pedagogikada muloqot – o'qituvchining o'quvchilarga ta'sir o'tkazish asosida o'zaro munosabatini faol tashkil qilishi, muayyan bir maqsadni dastur asosida amalga oshirishning rejalashtirilgan funksiyasini bajarishidir;

● muloqot – hamkorlik faoliyatining ehtiyojidan vujudga kelib chiqadi va shaxslararo munosabat rivojlanishining ko'p qirrali jarayoni hisoblanadi;

● noto'g'ri pedagogik muloqotdan o'quvchilarda qo'rquv, o'z kuchiga ishonchsizlik paydo bo'ladi, ularning diqqat-e'tibori, ishchanlik harakati susayadi, nutq dinamikasi buziladi, mustaqil va erkin fikrlash qobiliyati pasayadi.

Pedagogik muloqot – bu o'qituvchining o'quvchilar bilan darsda va darsdan tashqari faoliyatda o'zi uchun eng qulay bo'lgan psixologik muhitni vujudga keltirib, ijobiy ruhiy iqlimni yaratishi uchun imkoniyat beruvchi kasbiy munosabatidir.

O'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro yaqin muloqotidan asosiy maqsad:

- salbiy holatlarni vujudga keltiruvchi barcha jarayonlarga barham berish;
- o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilish;
- o'quvchilarni faollikka, erkin fikrlashga, o'z fikr-mulohazalarini cho'chimasdan bayon qilib unga tayanishga o'rgatish;
- o'quvchilarning yashirin qobiliyatlarini rivojlantirish;
- dars va darsdan tashqari jarayonlarda quvonch va shodlik kayfiyatini paydo qilish.

A.S.Makarenkoning fikricha, o'qituvchi muloqoti hypmat va talabchanlikka asoslangan munosabat shaklida bo'lishi lozim.

V.D.Suxomlinskiy o'qituvchining "... maktab hovlisida gapirgan har bir so'zi puxta o'ylangan, aql va mulohazalarga boy, ma'lum bir tarbiyaviy maqsadga qaratilgan bo'lishi kerak" deb ta'kidlaydi. O'qituvchining har bir so'zi olimning fikricha, nafaqat o'quvchi qulog'iga aytiladi, balki uning qalbiga ham qaratilgan bo'lishi shart. Umuman ilg'or o'qituvchilarning fikricha, ta'lim va tarbiya faqat o'qituvchi va o'quvchining o'zaro hamkorlik pozitsiyasi asosidagi muloqot jarayonida quriladi.

O'qituvchining pedagogik muloqoti ijtimoiy-psixologik jarayon bo'lib, quyidagi funksiyalar bilan xarakterlanadi:

PEDAGOGIK MULOQOT FUNKTSIYALARI

- o'zaro axborot almashishni yo'lga qo'yish;
- ta'lim-tarbiyaviy faoliyatni birgalikda tashkil etish;
- o'quvchilarni erkin fikr-mulohaza yuritishga o'rgatish;
- salbiy holatlarni sinf jamoasi bilan birgalikda bartaraf etish;
- do'stlar uchun qayg'urish va ularga yordam berishga erishish;
- o'zligini anglash, o'quvchilar bilan muloqotda qoniqish his etish.

11-chizma.

Muloqot jarayonida o'qituvchi qisqa muddatda o'zining psixologik bilimlariga tayanib o'quvchilarning psixik xususiyatlarini mukammal bilishga harakat qilishi lozim. O'quvchilarning ichki dunyosiga, ruhiy holatiga kirib bormasdan, unga nisbatan turli tarbiyaviy jazolar qo'llash tanbeh berish mumkin emas. Bu holat o'quvchilar bilan o'zaro muloqotni tuzatib bo'lmaz darajada buzilishiga, o'quvchilarning yashirin holatga o'z "qobig'i"ga kirib olishiga sabab bo'ladi.

O'qituvchilarning o'zaro axborot almashishi bilan bog'liq xususiyatlari, uning sinf jamoasiga singib keta olish qobiliyati bilan bog'liq. Sinf jamoasida ro'y berayotgan har qanday voqea va hodisalar o'qituvchilar nazoratida bo'lishi, ularning oqibatini o'qituvchilar tez va adolatli tahlil qilishi va oldini olishi lozim. Bu faqat faol o'quvchilar bilan axborot almashib turish natijasida amalga oshiriladi. Shundagina, o'qituvchining o'quv tarbiyaviy jarayondagi faoliyati uchun qulay sharoitlar yaratiladi va ijobiy natijalar beradi.

O'qituvchi ta'lim – tarbiyaviy faoliyatni o'quvchilar bilan birgalikda tashkil etadi. Bunda sinfning faol o'quvchilari hamda norasmiy liderlar bilan o'zaro muloqotning adolatli bo'lishi muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarni tarbiyaning turli elementlarini ongli ravishda mustaqil bajarishga jalb etish, bunda o'quvchilarga tashkilotchilik va ijro etish rollarini bajarishga imkoniyat yaratib berish lozim.

O'qituvchining to'g'ri tashkil etilgan muloqoti o'quvchining o'zligini anglash funksiyasini takomillashtiradi. Bunda o'qituvchining vazifasi muloqot asosida o'quvchilarga o'zining "Men"ligini anglashni, shaxs sifatida o'z fikrini dadil va erkin gapirishni, jamoada o'z o'mini bilishni, o'z-o'zini baholashni o'rgatishi kerak.

Pedagogik muloqot tuzilishi jihatidan o'qituvchi ijodkorligining noyob namunasidir. Pedagog olimlar o'qituvchining o'quvchilar bilan muloqotiga ko'plab tavsiflarni ilmiy asarlarida bayon etsalarda, muloqot, avvalo, o'qituvchining shaxsiy psixologik xususiyati sifatida namoyon bo'ladi. Olimlar esa, muloqot uchun o'qituvchiga yo'nalish beradi xolos. Jumladan, rus pedagogi V.A.Kan-Kalikning fikricha, o'qituvchining pedagogik muloqoti tuzilishi quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

1. Prognostik bosqich (modellash): O'qituvchi tomonidan sinf jamoasi bilan bo'lajak muloqotni modellash.

2. Kommunikativ aloqa: O'quvchi bilan dastlabki o'zaro tanishuv jarayonida bevosita muloqotni tashkil etishga erishish.

3. Pedagogik jarayon: O'qituvchining xatti-harakati, pedagogik mahorati bevosita muloqotni boshqarishga qaratilgan bo'lishi kerak.

4. Natijalar tahlili: Amalga oshirilgan muloqotni tahlil etish, yutuq va kamchiliklarni xolisona baholab kelgusi faoliyat uchun modellash-tirish.

Olimning fikrlari asosida muloqotning ushbu yo'nalishlarini quyidagicha ta'riflash mumkin?

Modellashtirish bosqichida auditoriyaning barcha andozalarga javob berishi, har bir o'quvchining psixologik xususiyatlarini o'rganishi, ta'lim-tarbiyaviy jarayonda uchrashi mumkin bo'lgan qiyinchiliklar dinamikasini oldindan ko'ra olish va bartaraf etish, muloqotning o'zaro hamkorlik asosida qurilishi, ya'ni muloqot o'qituvchi shaxsiga emas, balki o'quvchi shaxsiga ham mos kelishini ta'minlash zarur.

Kommunikativ aloqa bosqichida sinf jamoasini o'zaro muloqotga tez jalb etadigan suhbat texnikasini puxta bilish, ularning barcha qiziqishlariga javob bera olish, erkin fikr bildirishlariga imkoniyat yaratish va o'quvchilar ongiga ijobiy ta'sir etishning turli usullarini qo'llash metodlarini egallash lozim.

Pedagogik jarayon bosqichida o'qituvchining faoliyati bevosita ta'lim-tarbiyaviy ishlarni ma'lum bir yo'nalishga solish, o'quvchilar tashabbusini qo'llab-quvvatlash, sinf jamoasining rasmiy va norasmiy liderlari bilan adolatli muloqotni tashkil etish, o'z fikrlarini jamoa fikrlari

bilan real sharoitga moslashtira olish ko'nikmalarini yaratish kal faoliyat olib boriladi.

Natijalar tahlilida o'qituvchi o'z faoliyatiga xolisona baho berish yutuq va kamchiliklarni inobatga olib, kelgusi ta'lim-tarbiyaviy faol yatida tanqidiy qo'llashni bilishi lozim, ushbu yo'nalishda maqsad, rej va natijalarning birligi ta'minlanadi, o'quv-tarbiya jarayonida o'qituvcl o'quvchilar bilan muloqotni tashkil etish va boshqarishda rahbarlikn tashabbuskor bo'la olishni bilishi kerak.

O'quvchilarning axloqiy jihatdan tarbiyalanganligi uning atrof-mu hitga nisbatan bo'lgan munosabatlarida ham namoyon bo'ladi. Axloqi tarbiyalanganlik o'quvchining his-tuyg'ularida ichki kechinmalarida ifi dalanadi va xulq-atvorida, o'qituvchi bilan muloqot jarayonida yuzag qalqib chiqadi. O'quvchilar bilan yaqin munosabatda bo'lish va mehr bonlikni namoyish etish, o'qituvchining sinf jamoasi bilan munosabatn to'g'ri va odilona muloqotini tashkil etishda asosiy zamin bo'ladi.

Muloqot turli rollar orqali shaxs faoliyati uchun ijtimoiy maydc yaratadi, shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini shakllantiradi. O'qituvcl ta'lim-tarbiya jarayonida o'zining shaxsiy tashabbuskor va rahbarli rolini namoyish etadi. Dars jarayonida esa o'qituvchi o'quvchilarni *tas/ kalotchi va ijrochi* rollarida bo'lishga imkoniyat yaratishi kerak. Muloq asosida shaxs o'zligini tanishni o'rganadi. O'qituvchi darsni rejalashtir ekan, faqat o'rganilayotgan dars mavzusi to'g'risidagi ma'lumotl asosida o'quvchilarni axborot ko'lamiga jalb etishni o'ylamasligi keral balki o'qituvchining yordamiga muhtoj bo'lgan o'quvchilarni topish ularga yordam berish uchun sharoit yaratishi, har bir o'quvchinin qiziqishini ta'minlovchi sharoitlarni ko'ra olishi va o'zaro hamkorlikn ta'minlashi lozim.

Pedagogik faoliyatda o'qituvchi muloqot asosida o'quvchilar bila yaxshi munosabatni tashkil eta olishi, demokratik talablarni qo'llashi v birgalikda ijodiy faoliyat olib borishi kerak. Pedagogik muloqot esa, b o'qituvchi kasbiy faolligining bir ko'rinishi bo'lib, bunda ta'lim v tarbiya muammolari o'qituvchi hamda o'quv-tarbiya jarayonining boshq ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro ta'sir vositasi bilan hal qilinadi. B vaziyatda o'qituvchi baho beruvchi rovida namoyon bo'ladi hamda unin o'zi baho oluvchi hisoblanadi. bunday hollarda pedagogik ta'sir ko satish vazifalari va vositalari hamda o'qituvchining o'quvchilar bila pedagogik muloqoti quyidagi prinsiplarda namoyon bo'ladi:

Kommunikativ muloqot.

Interaktiv muloqot.

Perseptiv muloqot.

1. Kommunikativ muloqotda bir tomonlama axborot uzatiladi. Muomala o'z ichiga hamkorlik faoliyatining qatnashchilari bilan o'zaro axborot almashuvini qamrab olgan bo'lib, kommunikativ muloqot sifatida tavsiflanishi mumkin. O'qituvchi va o'quvchi bir - birlari bilan muloqotga kirishishi jarayonida muloqotning muhim vositalari bo'lmish til va nutq faoliyati bevosita muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Interaktiv muloqotning muhim jihati ikki tomonlama bir-biriga ta'sir etishdir. Muloqotga kirishuvchi o'qituvchi o'zaro ta'sir etishda, o'quvchilarning tarbiyaviy faoliyatiga nafaqat so'z orqali, balki fikr almashinuv, xatti - harakat va xulq-atvori bilan o'zaro ta'sir o'tkazishi tushuniladi.

3. Perseptiv muloqotda o'qituvchi va o'quvchilar jamoasi o'zaro bir-birlarini idrok qilishi, anglashi tushuniladi. Bunda muloqotga kirishuvchilar o'zaro bir-birlarini idrok qilish asosida ulardan biri ikkinchisining ishonchini qozonadi, aqlli, farosatli, tajribali, yuksak tayyorgarlikka ega barkamol inson sifatida idrok qilinadi.

Muloqotning har uchala tomonini yaxlit olib qaraganda o'zaro hamkorlik faoliyatini tashkil qilishning usullari va unda ishtirok etuvchilarning murosabatlari yaqqol namoyon bo'ladi. Pedagogik muloqot muvaffaqiyatli tashkil etilishi uchun, o'qituvchi o'quvchilar bilan hamkorlik faoliyatiga chuqur kirishib keta olishi, shaxsni har tomonlama shakllantirishning maqsad va vazifalarini chuqur anglab, faoliyat olib borishi lozim.

7.2. O'qituvchi va o'quvchilarning jonli muloqotini tashkil etish

I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX sessiyasida so'zlagan nutqida "O'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'mini ongli intizom egallashi... o'qituvchining bosh vazifasi o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iboratligini, demokratik jamiyatda bolalar, umuman, har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanishi, mustaqil fikrlash katta boylik..." ekanligini ta'kidladi.

Demak, o'qituvchilarning asosiy vazifasi shaxs erkinligini, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishdan iborat. Shundagina ta'lim tizimida yoshlarga erkin fikrlash imkoniyatlari yaratiladi. Davlat siyosatining

ustuvor sohasi bo'lmish barkamol inson tarbiyasiga mas'ul – o'qituvchilar zimmasiga bugungi kunda rivojlanayotgan jamiyatimiz uchun yuksak ongli, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, irodasi baquvvat, o'z kasbini mukammal biladigan XXI asr kadrlarini tayyorlash mas'uliyati yuklangan.

O'qituvchining ta'lim-tarbiya sohasidagi faoliyatida erishishi lozim bo'lgan barcha ijobiy natijalari uning o'quvchilar bilan jonli va erkin muloqotni to'g'ri tashkil etishi muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi so'z san'atining cheksiz qudrati asosida o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi, har bir darsni samarali tashkil etib olib boradi, o'quvchilar bilan so'zlashishni biladi, tarbiyaning suhbat, ma'ruza, hikoya qilish kabi usullaridan o'rinni foydanadi. Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar bilan qizg'in muloqotni amalga oshiradi.

Ta'lim-tarbiyaviy faoliyatni mukammal tashkillashtirish o'qituvchining jonli muloqotni samarali tashkil etishiga bog'liq. Bunda o'qituvchi va o'quvchining muloqoti ijobiy natijalar berishi uchun o'qituvchida o'quvchilar bilan erkin so'zlashuv qobiliyati bo'lishi kerak. Zero, o'qituvchi bilan o'quvchining muloqotini bog'lovchi asosiy vosita – so'zdir. O'qituvchining so'z boyligi qanchalik ko'p bo'lsa, muloqot olib borish qobiliyati tez namoyon bo'lib, ijobiy natijalarga erishishi osor bo'ladi.

Odatda, so'z boyligi qashshoq bo'lgan o'qituvchilar o'z pedagogik faoliyatlarida o'quvchilar bilan tez-tez ziddiyatlarga duch keladilar. O'qituvchining jonli muloqoti har qanday tarbiyaviy tadbirning mazmur va mohiyatini o'quvchiga tabiiy holda yetkazadi, shu jarayonning obyekti va subyekti o'rtasida muloqot uchun mustahkam ko'priklar yaratadi va ichki hissiyot bilan harakatlarning uyg'unlashuvini ta'minlaydi.

Jonli muloqot – o'qituvchi tomonidan tashkil etiladigan, har qanday ta'lim-tarbiyaviy tadbir mohiyatini og'zaki so'z bilan o'quvchilarga etkazadigan, o'qituvchini ziddiyatli jarayonlardan olib chiqish qudratiga ega bo'lgan faoliyatdir.

Yosh o'qituvchi pedagogik mahoratida mujassamlashgan nutqning jozibadorligi, bilim saviyasining va tafakkurining kengligi, o'z fikr dunyoqarashi, ma'naviy madaniyat darajasi, pedagogik qobiliyati, ta'lim-tarbiyaviy maqsadlarning mutanosibligi har qanday dars va darsdars tashqari ta'lim-tarbiyaviy tadbirning muvaffaqiyatini ta'minlovchi hamda o'qituvchi jonli muloqotini tashkil etuvchi omillardir. O'qituvchi kasbiy

faoliyatidagi jonli muloqot qobiliyatini takomillashtirish uchun o'z oldiga doimo quyidagi savollarni qo'yib, unga mustaqil fikr-mulohazasi asosida javob bera olishi kerak:

1. Nimaga o'rgatish:

a) o'quvchilarni o'rganilayotgan mavzu bo'yicha ilmiy yangiliklardan xabardor etish, fan terminlarini tushuntirish, o'quv predmetini to'liq o'zlashtirish;

b) o'quvchilarda shaxs erkinligini, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish;

v) o'quvchilarning o'rganilayotgan fan bo'yicha qobiliyatlarini, ko'nikma va malakalarini shakllantirish;

g) yangi mavzuni fanlararo aloqadorlik asosida tushuntirish;

d) dars jarayonini pedagogik va axborot texnologiyalarining qiziqarli metodlari asosida tashkil etish.

2. Kimni o'rgatish:

a) kelajakda mamlakat taraqqiyoti uchun mas'ul, davlat siyosatining ustuvor sohasi bo'lmish barkamol insonga ta'lim-tarbiya berish;

b) o'quvchilarni bilim olish va tarbiyalanishi jarayonida duch keldigan muammolar va qiyinchiliklarni mustaqil bartaraf etishga o'rgatish;

v) o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilish;

g) dars va darsdan tashqari ta'lim-tarbiya jarayonini o'quvchilar fikrlarini inobatga olgan holda tashkil etish;

d) yosh va murg'ak qalb egasi bo'lmish o'quvchilarning psixologik o'zgarishlari va rivojlanishlarini inobatga olish;

e) iqtidorli o'quvchilar bilan yakka holda pedagogik faoliyat olib borish.

3. Qanday o'rgatish:

a) o'qituvchi o'z faoliyati davomida to'plagan pedagogik tajribalari asosida kompyuter, axborot va innovatsion texnologiyalarni qo'llagan holda ta'lim berishi;

b) yuksak pedagogik mahorat bilan dars va darsdan tashqari vaziyatlarda tarbiyaviy jarayonni milliy mafkura, an'ana va qadriyatlar asosida tashkil etish;

v) o'quvchilarni bilim olishga qiziqishini oshirish maqsadida pedagogik ta'sir ko'rsatishning turli usullaridan foydalanish;

g) ta'lim-tarbiyaviy faoliyatda belgilangan maqsadga erishish uchun, mahalla faollari, ota-onalar bilan o'zaro hamkorlikni mustahkamlash.

O'qituvchining o'quvchilar hamda o'qituvchilar jamoasi bilan uzviy aloqada bo'lishi, uning jonli muloqotni to'g'ri tashkil etishda muhim aha-

miyat kasb etadi. O'quvchilar bilan jonli muloqotga kirishib, ularning hurmat-e'tiboriga sazovor bo'lish birdaniga sodir bo'ladigan va ta'lim tarbiya sohasida yutuqlarga darhol yetaklaydigan jarayon emas. Buning uchun o'qituvchi yillar davomida tayyorlanadi, pedagogik mahora sirlarini egallaydi, tajribali ustoz o'qituvchilarning yutuqlarida foydalanadi. Yosh o'qituvchilar uchun jonli muloqotni yaratishda quyidagi vazifalarga e'tibor berish talab qilinadi:

- o'quvchilarning individual xususiyatlarini, psixik holatini chuqur o'rganish, sinf jamoasining rasmiy va nerasmiy liderlari faoliyati bilan tanishish, ularga nisbatan adolatli munosabatda bo'lish;

- jonli muloqot asosida mustaqil fikrlovchi, o'zining qadr-qimmatini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga intiluvchi erkin shaxsga ta'lim-tarbiya berishi shartligini unutmashlik;

- jonli muloqotning pirovard natijasi o'quvchilarni o'z aqli, o'z tafakkuri, o'z mehnati bilan mas'uliyatni his etishini ta'minlashi, ularning ongli ravishda ozod va hur fikrlovchi inson bo'lib tarbiyalanishini ta'minlash;

- jonli muloqot tufayli o'quvchilarning yuksak darajadagi intellektual salohiyatlarini, aql-zakovati qudratini yuzaga chiqarishga erishish.

Pedagogikada jonli muloqotning muhim jihatlaridan biri uning vositalaridir. Vositalar tashkilotchilik qobiliyati, baho beruvchi, intizomga undovchi bo'lishi mumkin. Ilmiy adabiyotlarda o'qituvchi o'z ishi ning mohir ustasi bo'lishi uchun tashkilotchilik qobiliyati asosida ta'sir ko'rsatishga ko'proq yondashishi lozimligi ta'kidlanadi.

O'qituvchilarning jonli muloqoti uchta qarama-qarshi shakllarga ega bo'lgan faoliyatlardan birida namoyon bo'ladi:

- ta'lim-tarbiyaviy faoliyatda o'qituvchi bilan o'quvchilarning birgalikda hamkorlik qilishlari;

- o'qituvchining o'quvchilarga tazyiq o'tkazishi va ularning faolligini ro'yobga chiqarmasligi;

- o'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro muloqotda, nisbatan mo'tadil munosabatda bo'lishi va o'quvchi jamoasi tomonidan hal etila yotgan barcha muammolardan o'zini chetga olishi.

Muloqotdagi noo'rin vaziyatlarni o'qituvchining o'zi tajribasizligi tufayli paydo qiladi. U o'quvchilar bilan bir xil o'zaro jonli muloqot olib bora olmaydi, ba'zi ishtirokchilarga nisbatan tazyiq o'tkazsa, ba'zi ishtirokchilarga muvofiq ravishda faoliyat olib boradi.

O'qituvchi jonli muloqotga emotsional tus berish bilan neytral holat orqali muloqotdagi faoliyatini ijodiylikdan salbiylikka o'zgartirishi mumkin. Bularning hammasi muloqot muhitini, sinfdagi ma'lum iqlimni o'zgartiradi. Takomillashgan pedagogik muloqot o'qituvchining o'z jonli muloqoti jarayonida va erishilgan yutuqlari natijalarini muntazam nazorat qilib borishini nazarda tutadi.

To'g'ri tashkil etilgan pedagogik muloqot davomida o'qituvchi tanlagan vositalar ta'lim-tarbiya jarayonining vazifa va sharoitlariga muvofiq kelishini o'lchovchi vosita sifatida tushuniladigan pedagogik nazokat mujassamlanadi. Pedagogik faoliyatda o'qituvchi jonli muloqot orqali quyidagi funksiyalarni bajaradi:

birinchidan, ta'lim-tarbiya jarayonining o'qituvchi tomonidan yakka holda olib borilishi va bu faoliyatga yagona o'zi javobgarligi;

ikkinchidan, ta'lim-tarbiya jarayonida bir maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy - psixologik tizimning bir maromda ta'minlashi;

uchinchidan, ta'lim va tarbiyaning muvaffaqiyatini belgilovchi o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro munosabatida muayyan bir tizimning tashkil qilinishi;

to'rtinchidan, o'quvchilarni mustaqil fikrlovchi erkin shaxs sifatida shakllantirish, yashirin iste'dodini ro'yobga chiqarishga erishish imkoniyatlaridan foydalanish;

beshinchidan, barkamol inson tarbiyasi davlat siyosatining ustuvor sohasi sifatida o'qituvchi pedagogik faoliyatining birlamchi vazifasi ekanligini unutmazlik.

Jonli muloqot jarayonida o'quvchilarning xulqi ijtimoiy qonuniyatlar maromiga zid kelsa, u holda uning xatti-harakatiga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatiladi, ya'ni, e'tiroz, tanbeh, ogohlantirish kabi vositalar qo'llaniladi. Jonli muloqotda o'qituvchilarning axloqiy namunalari muhim ahamiyatga ega bo'lib, axborot almashinuv, o'zaro ta'sir kabi muloqot vositalarining muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Har bir fikr va e'tiroz bildirilganda, muloqotdan o'quvchining ruhiy o'zgarishlariga, tashqi ko'rinishiga e'tibor berish, lozim bo'lganda o'qituvchining uzr so'rashi, tavoze bilan o'quvchiga murojaat qilishi o'qituvchi muomala odobining muhim belgisidir.

Ta'lim muassasalarida olib borilayotgan pedagogik faoliyatda o'qituvchi muloqot jarayonida nojo'ya xatti-harakati, qo'polliqi, o'ylanmay bildirilgan noto'g'ri fikri, ortiqcha imo-ishoralari natijasida o'quvchilar

bilan bo'ladigan jonli muloqotning buzilishiga, tuzatib bo'lmay qaltis vaziyatlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

Buning natijasida muloqot odobi, yaxshi muomala bilan fikr almashuv o'z o'rnini nizoli vaziyatga bo'shatib beradi. Ushbu salbiy holatlarga yo'l qo'yilmaslik uchun, pedagogik muomalada o'quvchilar bilan o'zaro munosabat hurmat va ishonch negizida qurilishi kerak. Bunda o'qituvchi o'quvchining huquq va majburiyatini, maktabda, jamoada, oilada bajaradigan vazifalari nimalardan iborat ekanligini har lahzada eslatib turishi lozim.

7.3. O'qituvchining o'quvchilar bilan muloqotni tashkil etish usullari va muloqotda tarbiyaviy jarayon tamoyillari

O'qituvchining o'quvchilar bilan muloqoti samarali bo'lishi uchun suhbatdoshni o'ziga moyil qilib olish zarur. O'zaro moyillikka erishish uchun amalda qo'llanilib kelinadigan bir qator murakkab bo'lmagan pedagogik ta'sir etuvchi usullardan foydalaniladi. Ularning eng muhimlari o'quvchi *ishonchini qozonish hamda ta'sir etish va ma'qullash* usullaridir.

Ishonchini qozonish usuli o'quvchilar bilan muloqot asosida ta'sir ko'rsatishning yuqori samara beradigan usulidir. U o'quvchi ongiga qaratilgan bo'lib, idrok qilish orqali o'quvchilar ishonchini qozonishni va ularning roziligini nazarda tutadi. Ishonchini qozonish dalillash, isbotlash orqali olib boriladi. Ishonchini qozonish usuli muloqot dasturi sifatida darsdan tashqari jarayonlarda, o'quvchi bilan yakka holda suhbatlarda, ma'naviy-tarbiyaviy soatlarda qo'llaniladi. Ishonchini qozonish usuli yordamida o'qituvchi o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantiradi, ularda o'z-o'zini tarbiyalashga nisbatan javobgarlik hissini oshiradi.

Ishonchini qozonish usuli nafaqat o'qituvchi bilan muloqot jarayonida, balki ta'lim-tarbiyaviy faoliyatdan tashqari holatlarda ham o'quvchiga ta'sir qiladi. O'quvchi ishonchini qozonish ijobiy yoki salbiy natijalar paydo qilishi ham mumkin. O'qituvchi ishonitirish bilan o'quvchida ijobiy hislatlarni uyg'otishi uchun tarbiyaviy metodlarni o'z o'rnida qo'llashi shart. Tarbiya jarayonida har bir o'quvchining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishi zarur. Chunki bir xil yoshdagi o'quvchilar psixik jihatdan turli xarakterga ega bo'lishi mumkin. O'quvchilarning qobiliyat va iqtidorlari, qiziqishlari, irodaviy hislatlari har xil bo'lgani uchun bir o'quvchiga nisbatan foydali bo'lgan ishonchini qozo-

nish usuli, boshqasiga zararli bo'lishi mumkin. Shuning uchun har bir o'quvchining ruhiyatini, psixologiyasini, ichki dunyosini o'qituvchi mun-tazam o'rganib borishi, o'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini, tar-biyalanuvchi temperamentining umumiy tiplarini o'rganish metodikasini bilish lozim. Masalan, ko'rish va eshitish qobiliyati, faolligi, tez anglashi, sust fikr yuritishi, hovliqma yoki vazminligi, sergap yoki kamgapligi, serg'ayrat yoki g'ayratsizligi, yalqov yoki tirishqoqligi, pala-partish va chala ishlaydigan, yoki ishga tez kirishib ketishi kabilar nerv faoliyati tizimiga bog'liq bo'lib, o'qituvchi o'quvchilar ishonchini qozonishi uchun ularni bilishi va zarur bo'lgan xulosalarni ishlab chiqishi shart.

O'quvchilar ishonchini qozonishning yana bir muhim xususiyati o'quvchilarni shaxs sifatida rivojlanishida o'z-o'zini tarbiyalashidir. O'z-o'zini tarbiyalash o'quvchining o'zini o'zi idora qilishi, o'zida erkinlikni, ijtimoiy mavqeini, tashabbuskorlik va mustaqillikni shakllantirishdir. O'quvchining yashirin qobiliyatlari o'z-o'ziga ishonch orqali yuzaga chiqadi. O'quvchi uchun o'z-o'zini baholash qiyin jarayon. O'quvchi ta'lim-tarbiya berayotgan o'qituvchilarga ishonch bilan ergashib, o'ziga nisbatan ishonch ruhida tarbiyalanar ekan, unda avvalo, mustahkam iroda shakllanadi, o'z burchini to'g'ri tushunadi, bilish va o'rganishga qiziqishi kuchayadi, o'z-o'zini har tomonlama takomillashtirishga intiladi, o'ziga atrof-muhitdagi o'rtoqlari ko'zi bilan xolisona ba'ho beradi, o'ziga ishonadi va unda qoniqish hissi paydo bo'ladi. Xarakteridagi salbiy odatlarni, zararli sifatlarni tez anglab, ularni yo'qotish va bartaraf etishga intiladi.

Ta'sir etish va ma'qullash usuli muloqotning umumiy jarayonidir. Ikki suhbatdoshning bir-birlariga ta'sir ko'rsatishlari, tarbiyaviy maq-sadni ma'qullatirish vositasi sifatida o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ushbu usul vositasida o'qituvchi o'quvchi ruhiyatiga va xulq-atvoriga tarbiyaviy maqsadni ko'zlab sezilarsiz ravishda psixologik ta'sir ko'rsatadi. O'quvchi psixikasida nazoratsiz kiradi. Ushbu usul, muloqot jarayonida o'qituvchi o'quvchilarda axloqiy-irodaviy hislatlarni faol takomillashtiradi. O'qituvchi xushmuomalaligi, muosharat odobining cheksiz qudrati bilan o'quvchilar psixikasining anglanmagan qirralariga pedagogik ta'sir etadi, o'qituvchi va o'quvchining yaqindan muloqotda bo'lishini, bir-birlariga ishonchini, topshiriqlarni ma'qullab vaqtda bajarish uchun javobgarlik hissini shakllantiradi.

O'qituvchi o'quvchilar jamoasi bilan pedagogik muloqotni har to-monlama mukammal tashkil etish va ko'zlangan maqsadga erishishi

uchun tarbiyaviy jarayonning jamiyat talablariga mos keluvchi yetakchi *tamoyillaridan* o'rinli foydalanishi lozim:

1. Tarbiyaviy maqsadni amalga oshirishda demokratik yondashuv. Muloqot jarayonida o'qituvchi o'quvchini ijtimoiy qadriyat deb tan olishi, har bir bola, o'smir va o'spirinning betakror va o'ziga xos xususiyatlarini hurmat qilishi, uning ijtimoiy xulqi va erkinligini e'zozlashi lozim. Zero, ta'limni ishch qilishdan asosiy maqsad, tarbiyada demokratiyaning ustunligi, tarbiyani ma'muriy ehtiyoj va qiziqishlardan yuqori qo'yish, tarbiyachi va tarbiyalanuvchining bir-birlariga o'zaro ishonchi, hamkorlik asosida pedagogik munosabat mohiyatini ijobiy tomonga yo'naltirish demakdir. Muloqotni demokratik uslubda tashkil etishdan maqsad, ta'lim-tarbiyani insonparvarlashtirish, pedagogik faoliyat markazida inson shaxsi nurganini unutmazlik, insonga nisbatan bebaho boylik sifatida munosabat tuyg'ularini o'quvchilarda ham shakllantirish vazifasi bajariladi.

2. O'quvchilar bilan do'stona munosabat. Aslida muloqotdan maqsad o'quvchilar bilan do'stona munosabatni ro'yobga chiqarishdir. O'quvchi shaxsini hurmat qilish o'qituvchining insonparvarlik tuyg'ularidan kelib chiqadi. O'quvchi shaxsini hurmat qilish, ularga cheksiz mehr-muhabbat ko'rsatish va ularga ishonish shart. Bolalarga nisbatan hurmat tuyg'usi ularning kuchiga kuch qo'shadi, o'z imkoniyatlariga ishonch tuyg'usini shakllantiradi, tarbiyaning samaradorligini oshiradi. O'quvchi shaxsini hurmat qilish va munosabatni adolatli talabchanlik mezonlari asosida qurishdir. Do'stona muloqot o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi bilimlarni puxta o'zlashtirilishini ta'minlaydi va mukammal shaxsiy fazilatlarini tarkib toptirishga xizmat qiladi. Pedagogik jarayonda sodir bo'ladigan muomala odobi o'qituvchilarning axloqiy madaniyati, tarbiyalanganlik darajasida aks etadi. O'qituvchining o'ziga va o'z kasbiga, o'quvchilarga bo'lgan munosabati uning muloqotida yaqqol namoyon bo'lishi mumkin.

O'z faoliyatini endigina boshlagan o'qituvchilar, ayniqsa, har bir o'quvchining kelajagiga umid bilan qarashlari, unga individual yondashishga harakat qilishlari, tarbiyaviy jazolash usullarini tartibsiz qo'llamasliklari, o'quvchilar jamoasi oldiga istiqbolli tarbiyaviy maqsadlarni qo'yishga intilishlari lozim. Yosh o'qituvchilar ma'lum bir pedagogik mahorat sirlarini egallashga intilmasalar, o'z fanidan bilimlari sayoz bo'lsa, shaxslararo munosabatlarga ijodiy yondashmasalar, kommunikativ qobiliyatini takomillashtirib bormasalar, o'quvchilar uni asta - sekin

tan olmay qo'yishadi. Natijada o'qituvchi va o'quvchilar muloqotida tuzatib bo'lmas xatoliklar paydo bo'lishi mumkin.

3. Muloqotni ijtimoiy hayot qonuniyatlari bilan bog'lab olib borish. Yosh avlodning o'sib ulg'ayishi va shakllanishiga hayot, ijtimoiy muhit qonuniyatlari ham muntazam ta'sir etadi. Muhit ijtimoiy omillarning eng muhim xususiyati bo'lib, u shaxsga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Muhit deganda, shaxsning tarbiyalanib, shakllanishiga ta'sir etuvchi tashqi olam voqealari, hodisalar majmui tushuniladi. Muhit tushunchasi o'zida geografik-hududiy, ijtimoiy va mikro-muhit xususiyatlarini ifodalaydi. Ayniqsa, oila, maktab, do'stlar davrasi, tengqurlar kabilarni o'z ichiga oladigan mikromuhit shaxsni tarbiyalash jarayoniga muhim ta'sir etishi pedagog va psixolog olimlar tomonidan e'tirof etilgan. Oila muhiti o'quvchining tarbiyasi va barkamol inson sifatida shakllanishida o'ziga xos muhim tarbiyaviy ta'sirga ega. Shuning uchun o'qituvchi muloqotni tashkil etishda ota-onalar, mahalla faollari, o'quvchilar jamoasi faollari, uchastka nozirlari bilan doimiy aloqada bo'lib, ular bilan birgalikda faoliyat olib borishi kerak. Muloqotda ijtimoiy hayot qonuniyatlarini hisobga olish, o'quvchilarni maqsadli tarbiyalashda muvaffaqiyatlarga erishish uchun zamin yaratadi.

4. Muloqotni tashkil etishda mehnat faoliyatining o'rni. Ta'lim muassasalarida o'quvchi mehnat faoliyati bilan o'z qobiliyati va iste'dodini namoyon qiladi. Mehnat – yosh avlodni yuksak ongli, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvorini namoyon qiluvchi, kasbiy qobiliyatlarini uyg'otuvchi, tarbiyaviy jarayonning eng qadimiy va sinalgan vositasidir. O'quv mehnati va ijtimoiy foydali mehnat o'quvchi shaxsiga ijobiy ta'sir etadi, bu ikki faoliyat birligi bolani jismonan chiniqtiradi va faollashtiradi, xulq mukammalligini ta'minlaydi, tashabbuskor va izlanuvchan qilib shakllantiradi. Shunday ekan, o'qituvchi o'quvchilar bilan muloqotni ularning mehnatsevarligiga yoki dangasaligiga qarab belgilasa ham bo'ladi. Ta'lim muassasalarida bolalarni ilk yoshidan boshlab mehnatsevarlik ruhida, mehnatga muhabbat va mehnat qiluvchilarga hurmat ruhida tarbiyalashda o'zaro muloqotning o'rni cheksiz. Ta'lim muassasalarida o'qishning o'zi ham mehnatdir. Muloqotdan maqsad, ta'lim-tarbiyaviy faoliyatda muvaffaqiyatlarga erishish uchun u mehnat tarbiyasi bilan aloqadorlikda olib borilishi lozim.

5. Qo'rquv va hayajonga asoslangan muloqot uslubi. Bunday muloqot uslubiga, odatda, yosh, tajribasiz o'qituvchilar tushib qolishi

mumkin. Ushbu uslub asosida boshlangan muloqot, ko'pincha, o'quvchilarni tez-tez ogohlantirish, ularni qattiqqo'llik bilan tarbiyalashga harakat qilish, o'qituvchi yoqtirmagan o'quvchilar xatti-harakatini ta'qiqlash vaziyatida olib boriladi. O'quvchilar faolligi, tashabbuskorligi inkoetiladi. Natijada o'qituvchi bilan o'quvchilar orasida ko'z ilg'amaqarama-qarshiliklar paydo bo'ladi.

Muloqot jarayonidagi ushbu qarama-qarshiliklar o'quvchilarda o'ztushunchalariga muvofiq paydo bo'lgan dastlabki sifatlar bilan o'qituvchining o'quvchilarga qo'yadigan talablari va ularni bajarish imkoniyatlari o'rtasida ziddiyatlarning kelib chiqishidan paydo bo'ladi. Ba'zar o'quvchining ongi bilan xulqi bir-biriga muvofiq kelmasligidan, yok o'qituvchining o'quvchilar yosh xususiyatlarini, fe'l-atvori, xarakteri qiziqishlari, jismoniy, ruhiy hamda fiziologik jihatdan sog'lomligini bilmasliklari oqibatida ziddiyatlar kelib chiqadi. Muloqot jarayonidagi ushbu ziddiyatlarni bartaraf etishda asosan o'qituvchining o'zi qizg'in faoliyat olib borishi, ustoz o'qituvchilar tajribalaridan foydalanishi, lozin bo'lganda, tortinmasdan ulardan yordam so'rashi maqsadga muvofiqdir.

O'quvchilar ta'lim-tarbiya jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni, axloqiy normalarni o'zlashtiradilar. *O'quvchi eng yaxshi insoniy fazilatlarini, axloq-odobni, muloqot madaniyatini asosan o'qituvchi tim solida anglab olishini unutmashlik kerak.* O'quvchilar jamoasida o'qituvchilar bilan o'zaro munosabatlar insonparvarlik tamoyillariga asoslanadi. Ular odatda ikki xil bo'lib biri rasmiy, ikkinchisi norasmiy muomala deyiladi.

Rasmiy muomala munosabatlari O'zbekiston Respublikasining Qonunlari, direktiv hujjatlariga asoslanadi.

Norasmiy muomala pedagogik etika va estetikaning qonuniyatlari; va o'qituvchi odobiga asoslanadi va jamoaning har bir a'zosi tomonidan ixtiyoriy ravishda bajariladi. Muloqot odobi psixologik qonuniyatlari odob normalari va qoidalari, talablari hamda o'qituvchilar jamoasining fikri asosida boshqariladi.

7.4. O'qituvchining muloqot asosida sinf jamoasini boshqarish uslublari

Ijtimoiy munosabatlar ko'lamining kengayishi o'qituvchidan o'sil kelayotgan yosh avlodni o'ta murakkab xususiyatga ega munosabatlar jarayonida har tomonlama chuqur bilimga ega, barkamol inson qilib tar

biyalash vazifasini qo'ymoqda. Psixologik, intellektual va fiziologik jihatdan sog'lom muhitda mukammal tarbiyalangan inson hayotiy qarama-qarshiliklar, xususan turli buzg'unchi g'oyalar ta'siriga tushib qolish, nosog'lom turmush kechirish va noqonuniy xatti-harakatlarni sodir etishdan o'zini saqlab qola oladi. Shuningdek, shaxsning aqliy salohiyatga egaligi jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlovchi asosiy omildir.

O'zbekiston Respublikasida demokratik va huquqiy jamiyat barpo etilayotgan mavjud sharoitda yosh avlodning mustaqil va erkin fikrlay olishi ro'y berayotgan voqea-hodisalarga shaxsiy munosabatini bildirishga imkon beradi. Ijtimoiy borliqda kechayotgan o'zgarishlarga nisbatan shaxsiy nuqtai nazarining shakllanishi shaxs faolligini ko'rsatuvchi muhim jihatlardan biridir. Qolaversa, mustaqil fikr egasi bo'lgan shaxs o'z imkoniyatlari, qobiliyatini erkin namoyon eta oladi. Ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarning ham asosiy maqsadi erkin, mustaqil fikr-ga ega bo'lgan barkamol shaxs va malakali mutaxassislarni tarbiyalab voyaga etkazishdan iborat.

Ushbu yuksak javobgarlikni talab qiluvchi vazifalar o'qituvchilar zimmasiga yanada ulkan mas'uliyatlarni yuklaydi. Bu xususda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov quyidagilarni e'tirof etadi: *«Umumlashtirgan holda kadrlar tayyorlash tizimining shakllanishi va faoliyat ko'rsatishining asosiy tamoyillaridan biri... ta'lim tizimini tuzilish va mazmun jihatidan isloh qilish uchun o'qituvchilarni va murabbiylarni qayta tayyorlash... o'quvchi yoshlarni Vatanga sadoqat, yuksak axloq, ma'naviyat va ma'rifat, mehnatga vijdonan munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalash»¹ lozim.*

Pedagogik mahorat bo'lajak o'qituvchilarda yosh avlod ta'lim-tarbiyasi uchun mas'uliyat hissini shakllantiradi. O'qituvchi bunday murakkab vazifalarni amalga oshiruvchi, davlat va jamiyatning ishonchli vakilidir. O'quvchilar jamoasini birlashtiruvchi sinfda ta'lim-tarbiyaviy jarayonni tashkil etish va boshqarishda o'qituvchining bilimi, pedagogik mahorati va psixologik xususiyatlari ochiq namoyon bo'ladi. Avvalo, o'qituvchi va o'quvchilar orasida o'zaro hamkorlik va bir-birlariga nisbatan ishonch tuyg'ulari bo'lishi hamda o'qituvchi o'z kasbiy bilimlaridan tashqari boshqa o'quv fanlarini ham puxta egallagan bo'lishi lozim.

Zero, sinf jamoasini boshqarish – pedagogik jamoa, ota-onalar oldida o'qituvchining obro'–e'tibori qay darajada ekanligini ko'rsatuvchi

¹ Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. – Toshkent, O'zbekiston, 2000. – 23-bet.

mezon. O'qituvchining axloqiy saviyasini, bilimni muloqot asosida sinf jamoasini boshqarishda erishayotgan yutuqlari belgilaydi. Odatda, o'qituvchilarning xarakteri, individual xususiyatiga qarab: tashabbuskor, ijodkor, tashabbusiz, o'z fikriga ega bo'lmagan, barcha ishlarga befarq qarovchilar toifasiga ajratishadi. Pedagog va psixolog olimlarning ko'p yillik ilmiy izlanishlari, kuzatishlari va ilmiy tajribalariga asoslangan holda o'qituvchilarning rahbar sifatida sinf jamoasini boshqarishida qo'llaydigan muloqot uslublari quyidagicha tavsiflanadi:

1. *Avtoritar uslubda faoliyat ko'rsatuvchi o'qituvchilar.*
2. *Demokratik uslubda faoliyat ko'rsatuvchi o'qituvchilar.*
3. *Liberal uslubda faoliyat ko'rsatuvchi o'qituvchilar.*

Avtoritar uslubda faoliyat olib boradigan o'qituvchi ish faoliyati va xarakterida quyidagi xususiyatlar mujassamlashgan bo'ladi:

- o'zi yakka holda guruh faoliyatining yo'nalishlarini belgilaydi;
- o'zi o'quvchilarga ko'rsatmalar va buyruqlar beradi;
- ta'lim-tarbiyaviy jarayonga javobgarlikni o'z zimmasiga oladi;
- o'quvchilarning unga so'zsiz bo'ysunishini da'vo qiladi;
- qattiq intizom asosida ish olib boradi;
- topshiriqlarning to'liq bajarilishini talab qiladi;
- gap qaytargan, fikr bildirgan o'quvchini yoqtirmaydi;
- aytgan tashakkuri ham buyruqdek chiqadi, so'zlari qattiq va qo'pol;
- o'quvchilarga biror muammoni to'liq tushuntirmasdan talab qiladi.

Avtoritar uslublarda pedagogik faoliyat olib boruvchi o'qituvchi "Mening aytganim aytgan, deganim degan" shaklidagi prinsip asosida pedagogik faoliyat olib boradi. U sinf jamoasi bilan muloqotga kirishishda quyidagi uslublarni qo'llaydi: buyruq, ko'rsatma berish, qattiqqo'llik bilan ishlash, tarbiyaviy jazo turlarini tez-tez qo'llash. O'qituvchi o'quvchilar bilan muloqot jarayoniga qo'pol, dag'al, do'q-po'pisa, majbur etish qo'rqitish, cho'chitish orqali kirishadi. Ushbu uslub o'qituvchi asab tizimini doimiy taranglashib yurishiga sabab bo'lib, uning sog'ligiga putur etkazish mumkin. Natijada o'qituvchi tez charchaydi. Avtoritar usulning ijobiy tomonlari ham bor: ya'ni, ular faqat favqulodda vaziyatlar jarayonida ishlatilishi (yong'inda, suv toshqinida, aholini evakuatsiya qilishda) mumkin. O'qituvchi muloqotining ushbu uslubda boshqarilishi sinf jamoasini tarqoqlikka, hamjihatlikning buzilishiga olib keladi.

Demokratik uslub asosida faoliyat olib boradigan o'qituvchining bosh shiori o'quvchilarda mustaqil va erkin fikr yuritish ko'nikmalarini va ongli intizomni hosil qilishdan iborat. O'qituvchining muloqoti barcha

demokratik talablar asosida quriladi. Zero, «Demokratik jamiyatda bolalar, umuman har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi»¹. Ushbu uslubni mukammal egallagan o'qituvchi o'z pedagogik faoliyati va xarakterida quyidagi xususiyatlarni mujassamlashtiradi:

- pedagogik faoliyatda sinf jamoasining fikr mulohazalariga tayanib ta'lim-tarbiyaviy ishlarni tashkil etadi;

- sinf jamoasining tashabbusini ma'qullaydi, rivojlantiradi, o'quvchilarning erkin fikr bildirishlariga imkoniyat yaratadi;

- muloqot jarayonida o'quvchilar fikr-mulohazalarini inobatga olib, pedagogik faoliyatida qo'llaydi;

- muloqotga kirishishning asosiy shakllari: iltimos, maslahat berish, samimiy muomala.

Demokratik uslubda muloqotni tashkil etuvchi o'qituvchi hozirgi zamon talablariga, ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlardan kutilayotgan maqsadlarga javob bera oladi. O'qituvchining vazifasi barkamol inson tarbiyasini davlat siyosatining ustuvor sohasi deb bilgan holda, yuksak ongli, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan tengdoshlariga namuna bo'ladigan bilimli, ma'rifatli, aql-zakovatli, yuksak ma'naviyatli o'quvchilarni tarbiyalash uchun qizg'in pedagogik faoliyat olib borishi lozim. Muloqot jarayonida o'quvchilarning jamoa bo'lib birlashishlari, ularda o'zaro yordam tuyg'usini o'stirishga xizmat qilishi kerak. Samarali demokratik tarbiyaviy jarayon, sinf jamoasi a'zolarining qobiliyat va iste'dodlarini yuzaga chiqaradi, o'quvchining jamoada har tomonlarni rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar paydo qiladi. O'quvchilar bilan muloqotning erkin demokratik asosda tashkil etilishi sinfning ahil jamoa bo'lib biriashib, tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishda muvaffaqiyatlarga erishishiga zamin yaratadi. Yaxshi uyushgan jamoada har bir o'quvchining fikri ulkan tarbiyaviy kuchga ega.

Liberal uslub asosida faoliyat olib boruvchi o'qituvchi xususiyatlariga sho'rolar zamonidan qolgan ta'lim-tarbiya tizimiga xos mafkuraviy qarashlar mujassamlashgan. O'qituvchining pedagogik faoliyati va xarakterida quyidagi xususiyatlar mavjud:

- tashabbusiz, eski qolipda pedagogik faoliyat olib boradi;
- sinf jamoasining tarbiyaviy faoliyatiga aslo aralashmaydi;
- ta'lim-tarbiyaga oid muammolarga yuzaki qarab chiqadi;
- o'z mustaqil fikriga ega emas, javobgarlikdan o'zini olib qochadi;
- o'quvchilarga berilgan topshiriqlarning natijalari bilan qiziqmaydi;

¹ Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. – Toshkent, O'zbekiston, 2000. – 97-bet.

- o'z qavchilar kelajagiga, taqaliga o'zgarish, o'z am qalay u,

- o'z pedagogik faoliyatiga sovuqqonlik bilan munosabatda bo'ladi.

Biroq, yillar o'tib, zamonlar o'zgargan sari, XXI asrda jamiyatnin ijtimoiy talablaridan kelib chiqib, o'qituvchining xulq-atvori, pedagogi va psixologik bilimlar saviyasi, o'z kasbiy faoliyatiga nisbatan munc sabati, pedagogik va axborot informatsion texnologiyalarini puxta o'z lashtirish saviyasi ham o'zgarimoqda. Shu sababli, o'qituvchilar o'z biliu va tafakkurlari nuqtai nazaridan kelib chiqib, sinf jamoasini boshqar shning turli shakl va metodlarini amalda qo'llamoqdalar. Sinf jamoas ning har qanday boshqaruv uslubi o'qituvchi muloqoti asosida tashkil et ladi. Muloqotdan kutilayotgan natija, tarbiya asosida o'quvchining ongir va tafakkurini boyitish va o'zgartirishdir.

7.5. O'qituvchining sinf jamoasini muloqot asosida boshqarish bosqichlari

Biz yuqorida ta'kidlab o'tilgan fikrlarga asoslanib, muloqot asosid sinf jamoasini boshqarishda o'qituvchi uchun lozim bo'lgan quyidag bosqichlarni tavsiya etamiz:

Sinf jamoasi bilan muloqotni tashkil etishning birinchi bosqich
Mazkur bosqichda talab faqat o'qituvchilar tomonidan qo'yiladi. Bu sinf jamoasi shakllanishining boshlang'ich nuqtasidir. Ushbu davrda o'quvchilar jamoasi hali tarbiyalanuvchi jamoa bo'lmay, balki «birlikli tashkil etuvchi» guruh hisoblanadi. Ushbu bosqichda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan talablarning qo'yilishiga e'tiborsiz qarashi tabiiy holat. O'qituvchi tashkilotchi sifatida jamoa a'zolarining uzluksiz ijodi faoliyatlarini tashkil qilishi va ularni yagona maqsad atrofida birlashtirishga erishishi lozim, shundagina jamoa qaror topadi. O'qituvchi muloqoti asosida o'quvchilarning jamoa faoliyatida ishtirok etish faollashadi, faoliyat natijasini birgalikda muhokama qilish, qilinaja ishlarni rejalashtirish jamoa a'zolarida mas'uliyat, javobgarlik, faoliyat birligi jamoa faoliyatiga nisbatan qiziqishni paydo bo'lishiga olib keladi. O'quvchilarning jamoa faoliyatini tashkil etish borasidagi tajribalarga ega emasliklari bois o'qituvchining asosiy maqsadi muloqot asosida jamoa a'zolarini oddiy tarzda uyushtirishdan iborat.

Ushbu bosqichda o'qituvchining talabchanligi, jamoaning barcha a'zolariga birday talabni qo'ya olishi, u tomonidan qo'yilayotgan talabning qat'iyligi, izchilligi hamda murosasizligi muhim omil hisoblanadi. Bu vaziyatda o'qituvchining muloqotda «hukmdorlik» qilishi uzoq

qayvon tushib qolishi mumkin. Jamoa hayotining barcha bosqichida jamoa faollarning paydo bo'lishi ushbu davr uchun xarakterli hodisadir.

Sinf jamoasi bilan muloqotni tashkil etishning ikkinchi bosqichi. Ushbu bosqichda jamoa faollarining o'qituvchi muloqotidan kelib chiquvchi talablarni qo'llab-quvvatlashi hamda o'z navbatida bu talablarni jamoa a'zolari zimmasiga qo'yishi bilan tavsiflanadi. O'qituvchi jamoada paydo bo'ladigan muammolarni yolg'iz o'zi hal qilmaydi. Jamoa faollari bilan qizg'in muloqot natijasida tarbiyaviy ishlarni olib boradi.

O'quvchilar amaliy faoliyatining doimiy ravishda murakkablashib borishi mazkur davrning muhim xususiyati sanaladi. Ikkinchi bosqichda o'qituvchi muloqotni jamoaning muhim ishlarini o'quvchilar tomonidan mustaqil rejalashtirilishiga, tadbirlarni o'tkazishga, faoliyat natijalarini muhokama qilishga, jamoa faoliyatining ijodiy xususiyat kasb etishini ko'rsatuvchi omillariga tayanib tashkil qiladi.

Jamoada mustaqil faoliyatning yuzaga kelishida jamoa faollarining roli beqiyosdir. Ammo jamoa faollari, jamoa a'zolari orasida hurmat qozona olishi, ularga namuna bo'lishi, o'z burchlarini aniq va puxta bajarishi hamda o'z mavqelaridan noo'rin foydalanmasliklari kerak.

Sinf jamoasi bilan muloqotni tashkil etishning uchinchi bosqichi. Sinf jamoasi faoliyatida bu bosqich sermahsul hisoblanadi. Endilikda jamoa ishiga faqat faollargina emas, balki uning butun a'zolari qiziqadi. Jamoa hayotida ijtimoiy va erkin fikrlash vujudga keladi. O'qituvchi mazkur yo'nalishda muloqotni maqsadga muvofiq va izchil pedagogik faoliyat olib borgan sharoitdagina o'quvchilarda erkin fikr yuritish va ongli intizomni shakllantirishga erishishi mumkin. Shu maqsadda o'qituvchi muloqot asosida u yoki bu tadbir rejasini, jamoaning birgalikdagi faoliyatini va uning a'zolari xatti-harakatini jamoa bo'lib muhokama qiladi, turli mavzularda suhbatlar va ma'ruzalar uyushtiriladi, o'quvchilar o'rtasida samarali axborot vositalari yordamida ijtimoiy-g'oyaviy, axloqiy, estetik, ekologik, huquqiy, iqtisodiy va hokazo bilimlarning targ'iboti tashkil etiladi.

Sinf jamoasi bilan muloqotni tashkil etishning to'rtinchi bosqichi. Bu bosqichda o'qituvchi muloqoti barcha sinf a'zolarining jamoa oldida turgan vazifalari asosida o'z-o'zlariga qat'iy talablar qo'ya olishlari bilan tavsiflanadi. Shuni aytish joizki, har bir bosqichda ham jamoa a'zolari o'zlariga nisbatan muayyan talablar qo'yishlari lozim. Ammo qo'yilgan har bir talab o'ziga xos yo'nalishi bilan ajralib turishi zarur.

axloqiy talablar qo'ya olishlari bilan ahamiyatlidir. Jamoaning hayoti faoliyati mazmuni jamoa a'zolarining har biri uchun shaxsiy ehtiyoj aylanadi. Jamoadagi tarbiya jarayoni o'z-o'zini tarbiyalash asosida o borilishi kerak. Biroq bu holat jamoaning muayyan shaxsni yana rivojlantirishdagi roli va o'rmini pasaytirmaydi. To'rtinchi bosqich o'qituvchi muloqoti asosida amalga oshiriladigan vazifalar ancha murakab va mas'uliyatlidir. Mazkur bosqichda jamoa oldiga istiqbolli, yuks va murakkab talablarni qo'yish uchun mutlaqo qulay sharoit yaratiladi.

A.S.Makarenko sinf jamoa a'zolari o'rtasida yuzaga keluvchi muasabatlarining ichki xususiyatlariga ulkan ahamiyat bergan va jamoa shakllanadigan quyidagi eng muhim belgilarni ajratib ko'rsatgan:

1) O'z jamoasi bilan g'ururlanish asosida o'z qadr-qimmatini ar lash.

2) Jamoaning har bir a'zosida qaror topgan do'stona birlik.

3) Tarbiyali, ishchan harakatga yo'llovchi faollik.

4) Hissiyotni boshqara olish hamda muloqot odobiga amal qilish.

Tajribali pedagog olim tomonidan ta'kidlab o'tilgan ushbu fikr o'qituvchining sinf jamoasi bilan tashkil etiladigan muloqotida va o'qu chilar oldiga qo'yadigan talablarni tanlashda muhim ahamiyat kasb eta Puxta o'ylab qo'yilgan talablar tizimining muntazam amalga oshirili maktabda muayyan tartib o'rnatilishini ta'minlaydi.

O'qituvchi muloqotini ta'minlaydigan talablar quyidagi sharo larda ijobiy natijalar beradi:

1. Qo'yilayotgan talablar o'quvchi shaxsini hurmat qilish tuyg'i bilan uyg'unlashgan bo'lishi hamda ularning yosh xususiyatlari inobat olingan bo'lishi kerak.

2. Talablar muayyan maktab yoki sinfdagi mavjud sharoitni hisob olgan holda qo'yilishi lozim.

3. Jamoaning ta'lim-tarbiyaviy faoliyatiga nisbatan qo'yilayotg talablari jamiyat talablari bilan uyg'unlashgan holda olib borilishi shart

4. O'quvchilarning tashqi qiyofasi, kiyinishi, yurish-turishi ham muomalasiga nisbatan qo'yilayotgan talablar, ularda ma'naviy max niyatni shakllantirishga xizmat qilishi lozim.

O'qituvchi qo'yilayotgan talablar hajmini va tizimini bilib o'rgang holda, talab qo'yish metodikasini ham o'zlashtirgan bo'lishi lozim.

Xulq-atvorni tarkib toptirishga yo'naltirilgan talablar bilan tanis tirish mazkur talablar ustida mashq qildirish bilan qo'shib olib borili:

kerak. Xulq-atvorni talbiyasini o'ngin talbiyasiga qaraganda ancha murakkab ish. O'quvchilar talablar mohiyatini yaxshi anglashlari mumkin, biroq aksariyat holatlarda ularga rioya qilmaydilar. Shu bois muntazam ravishda xulq-atvorni mashq qildirish lozim.

Talablarning qo'yilishi jarayonida ularga o'quvchilarning amal qilishi ustidan nazorat o'rnatiladi. Nazorat qilib borish turli shakllar yordamida amalga oshiriladi, chunonchi, xulq-atvor jurnalini yuritish, sinf xonasidagi navbatchilik, stendda baholarni qayd etib borish va boshqalar. Qo'yilayotgan talablarning bajarilishi yuzasidan nazorat muntazam ravishda, izchil olib borilishi va haqqoniy bo'lishi zarur. Olib borilgan nazorat natijalaridan o'quvchilarni ogoh etib borish maqsadga muvofiqdir.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. Pedagogikada muloqot qanday xususiyatlarni o'zida namoyon etadi?
2. O'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro yaqin muloqotidan asosiy maqsad nima?
3. Pedagogik muloqot funksiyalariga ta'rif bering?
4. V.A.Kan-Kalik o'qituvchining pedagogik muloqoti tizimini qanday yo'nalishlar asosida ta'riflaydi?
5. Muloqotning har bir bosqichida yosh o'qituvchi nimani bilishi kerak?
6. Tashkilotchi va ijrochi o'quvchilar to'g'risida tasavvurlaringiz?
7. O'qituvchining o'quvchilar bilan pedagogik muloqoti qanday prinsiplarda amalga oshiriladi?
8. O'qituvchining jonli muloqoti qanday uslublar asosida takomillashtiriladi?
9. Pedagogik faoliyatda o'qituvchi muloqot orqali qanday ta'lim va tarbiyaviy funksiyalarni bajaradi?
10. O'qituvchining pedagogik ta'sir etuvchi usullariga ta'rif bering?
11. O'qituvchining rahbar sifatida sinf jamoasini boshqarishda qo'llaydigan muloqot uslublariga ta'rif bering?
12. O'qituvchi muloqotini ta'minlaydigan asosiy talablar haqida o'z fikringizni bildiring?

Talabalarning mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'z fikr – mulohazalarinigizni bildirib “Mustaqil ish” yozing:

1. "Muhoqotining pedagogik – psixologik xususiyatlarini".
2. "Demokratik jamiyatda o'qituvchi va o'quvchi munosabati".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni //Barkamolavlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq 1997, 20-29 betlar.
2. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dastur to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 31-61 betlar.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T. O'zbekiston, 2009. – 176 b.
4. Barkamol avlod orzusi //Tuzuvchilar: Sh.Qurbonov, H.Saidov R.Ahliddinov. – To'ldirilgan 2-nashri. – T.: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi". 2000. – 248 b.
5. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении: //Кн для учителя.1987 -190с.
6. Karimov I.I. O'qituvchi, ustoz, murabbiy.... //Talabalar va yosh o'qituvchilar uchun. Risola. – Qo'qon DPI, 2009. – 99 b.
7. Педагогика. (Под ред. П.И. Пидкасистого).- М.: Педагогическое общество России, 2003.- 608 с.
8. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism: Pedagogika nazariyasi. (M.X Toxtaxodjayeva va boshqalar) – T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2007. – 380 b.
9. Pirmuxamedova M. Pedagogik mahorat asoslari.- T.: 2001.
10. Sultonova G.A. Pedagogik mahorat. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005.- 149 b.
11. Suxomlinskiy V.D. Bolalarga jonim fido. – T.: O'qituvchi 1984. – 254 b.
12. Tarbiyaviy ish metodikasi. //Pedagogika institutlari uchun o'quv qo'llanma (L. I. Ruvinskiy tahriri ostida). – T.: O'qituvchi, 1991.- 376 b.
13. Hotamov N.T. Davraga she'r ulashing. – T.: "MERIYUS" 2009. – 287 b.
14. Husanov B.G'ulomov V. Muomala madaniyati. Darslik. – T. Iqtisod –moliya 2009.- 156 b.

8 – BOB. PEDAGOGIK NAZOKAT VA ODOB-AXLOQ

Tayanch tushunchalar:

Pedagogik nazokat; xulq – atvor; barkamol inson; talabchanlik va qattiqqo'llik; etnopedagogik tuyg'ular; informatsion jarayon; qo'pol va dag'al so'zlar; ishonch tuyg'usi; nisbiylik va subyektivlik; dilkashlik; pedagogik takt; ekstravert shaxslar; introvert shaxslar; o'qituvchining kommunikativ madaniyati; yuksak odob namunasi; xushmuomalalik; shirinsuhanlik; pedagogik taktga zid; pedagogik dilkashlikni o'rganish dasturi; o'z-o'zini tarbiyalash; individual – tipologik DASTUR; mimika va pantomimika.

8.1. Pedagogik nazokat haqida tushuncha

O'qituvchining o'quvchilar muhitiga uzviy ravishda qo'shilib keta olishi nihoyatda qiyin jarayon. Lekin uning pedagogik faoliyati bevosita o'quvchilar orasida olib boriladi. O'zaro munosabatlarni ishonch va do'stlik tuyg'ulari bilan mustahkamlab borish o'qituvchidan jiddiy psixologik tayyorgarlikni talab qiladi. Buning uchun o'qituvchi avvalo, turli xarakterdagi o'quvchilardan iborat bo'lgan, sinf jamoasida tez-tez o'zgarib turadigan pedagogik vaziyatlarga darhol o'z munosabatini bildirishi va unga odilona baho berishi kerak. U o'quvchilar xatti-harakatini to'g'ri idrok etishi, vaziyatlarni oldindan ko'ra bilishi, tarbiyaviy metodlarni o'z o'mida qo'llashi, o'quvchilar bilan muomalada bosiqlik, sabr, milliy an'ana va turmush tarzimizdan kelib chiqqan muruvvat va himmat, odamiylik va mehr-oqibat tuyg'ularini ko'rsata olishi shart. Bu vazifalar o'qituvchining zimmasiga yuklanadigan va u rioya qilishi lozim bo'lgan **pedagogik nazokat** deb atalmish faoliyatning zarur shartidir.

Pedagogik nazokat – o'qituvchi axloqiy-ma'naviy qiyofasini namoyon etuvchi me'yor tuyg'usi yoki xulq va odob qoidalariga rioya qilishi demakdir. Pedagogik nazokat o'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro munosabatini tashkil qilish vositasi. Psixologik til bilan aytilganda, nazokat insonning bir qolipdagi barqaror tasavvurlarida mujassamlashgan shaxsiy insoniy hislatlarining yig'indisidir.

Pedagogik nazokat me'yorlari o'qituvchidan avvalo yuksak insoniy fazilatlarga ega bo'lishni talab qiladi. Zero, ta'lim-tarbiya tizimini isloh qilishning asosiy maqsadlaridan biri komil inson tarbiyasi bo'lib, u davlat

siyosatining ustuvor yo'nalishi deb e'lon qilingan. O'ngi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli yoshlarni tarbiyalab voyaga etkazish o'qituvchi zimmasida. Shunday ekan, hozirgi demokratik jamiyat o'qituvchisining o'zi avvalo barkamol inson bo'lishi, mukammal bilimlar sohibi, o'z kasbining yetuk egasi bo'lishi zarur. O'qituvchi xulq-atvorida pedagogik nazokat ma'lum bir muddatda shakllanib tugaydigan jarayon emas, uning omillari ham jamiyat taraqqiyoti natijasida uzluksiz sayqallanib boradi.

PEDAGOGIK NAZOKATNING UZLUKSIZLIGINI TA'MINLOVCHI OMILLAR:

- pedagogik nazokat o'qituvchining butun pedagogik faoliyatida sayqallanib takomillashib boruvchi jarayon
- pedagogik nazokat odatda tugallangan shaklga ega bo'lmay, insoniy fazilatlar evaziga uzluksiz boyib boradi
- o'qituvchi pedagogik nazokatning tarkibiy qismlarini ijtimoiy muhitga va odamlarning yashash tarziga, urf-odatiga qarab o'zgartirishi mumkin;
- o'qituvchi pedagogik nazokatning nozik qirralarini chuqur egallashga doimo intilishi talab etiladi
- pedagogik nazokatni o'qituvchi har bir o'quvchi bilan o'zaro munosabatda o'zi uchun eng qulay shaklga keltirib, ma'lum bir muvozanatda saqlaydi
- o'z kasbini sidqidildan sevishi, halolligi, rostgo'yligi, axloqiy pokligi, odamiyligi, kamtarligi, samuniy muomalasi pedagogik nazokatning zarur talablaridir
- pedagogik nazokat asosida o'qituvchining mehribonligida tarbiyada talabchanlik va qattiqqo'llik hislatlari mujassamlashgan bo'ladi
- pedagogik nazokat asosida o'qituvchi pedagogik odob va axloq normalarini o'zining dunyoqarashi va axloqiy tajribasi bilan boyitib boradi

O'qituvchi pedagogik nazokatga ta'lim va tarbiya jarayonidagi har bir vaziyatga adolatli baho berishi, o'quvchilarning xatti-harakatini to'g'ri idrok etishi, sabot va matonat, o'zini tuta bilish, sabr-toqat, sezgirlik, vijdon, oriyat kabi xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirishi bilan erishadi. Pedagogik faoliyatda o'z kasbini sevgan o'qituvchigina butun kuch g'ayratini, qalb nuri va dil haroratini shu ishga bag'ishlaydi va o'z faoliyatida yaxshi natijalarga erishadi. Bolalarni sevisish, ularga mehr-muhabbatli bo'lish o'qituvchi axloqiy qiyofasini namoyon etuvchi muhim fazilatlaridir.

O'qituvchi deyarli har kuni o'quvchilar bilan uchrashadi, savol-javob qiladi, ularning yaxshi xulq va ezgu ishlarini ma'qullaydi, bilimlarini baholaydi, nojo'ya xatti-harakatlari uchun tanbeh berib, lozim bo'lganda tarbiyaviy metodlarni qo'llaydi.

Pedagogik nazokat doimiy izlanishni, ijodkorlikni talab qiladi. Doimiy ijodiy izlanishda bo'lgan o'qituvchi tadqiqotchilik ko'nikma va malakalariga ega bo'ladi, ilm-fan muammolari, tarbiya etikasi va psixologiyasi yuzasidan erkin fikr yurita oladi.

O'qituvchi o'quvchilarning kattalar bilan muloqotga kirishish tizimiga ma'lum darajada kirib borib, ularning ichki qoidalarini o'rganishga harakat qilishi kerak. Bu narsa o'quvchilar bilan suhbatlashish orqali, fe'l-atvorini o'rganish, tengdoshlari va kattalar bilan munosabatlarini kuzatish, o'quvchilar hayotidagi turli voqealar va muammolarni birgalikda tahlil qilish, ular muhitida ro'y berayotgan hodisalarga nisbatan fikr-mulohazalarini bilish asosida amalga oshiriladi. Bunda u o'quvchilar jamoasida ro'y berib turadigan, tashqi tomondan kuzatganda aslo bilib bo'lmaydigan yashirin hodisalar va voqealarni o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladi. Natijada o'qituvchi ta'lim-tarbiyaviy jarayonda o'z oldida turgan vazifalarni hal etishda o'quvchilarning o'zlarini ham jalb qila oladi.

Ijobiy natijalarga erishish uchun, o'qituvchi o'quvchilarning **ishonchini** qozona olishi shart. Yosh o'quvchi "do'st"lar ishonchini qozonish yoki ishonchiga kirishi uchun o'qituvchi pedagogik nazokat imkoniyatlarini o'z o'mida qo'llay olishi lozim. O'zaro ishonch munosabatlari o'rnatilgach, o'quvchilar og'ir damlarda o'qituvchidan yordam so'rab murojaat qiladilar, o'z mulohazalarini u bilan baham ko'radilar. O'zaro ishonch norasmiy munosabatlarda ham o'qituvchiga o'quvchilarning bazzan anglab bo'lmaydigan ichki dunyosini ko'rish imkoniyatini beradi. O'quvchilar bilan munosabatlarda pedagogik nazokatni qo'llash natijasida:

● o'qituvchi o'quvchilarning xarakterini, ichki dunyosini yaxshi bilib oladi, o'quvchilar bilan munosabatda do'stona muloqot qilish imkoniyatlari paydo bo'ladi;

● o'qituvchi o'quvchilar bilan chin ko'ngildan bir-biriga yaqin bo'ladi, ba'zan eshitmasligi kerak bo'lgan o'quvchilarning o'zaro sirli gaplarini eshitmasdan o'tib ketishi mumkin, negaki o'zgalar gapini tinglash odobsizlikdir;

● o'qituvchi ba'zan o'quvchilar jamoasining kundalik ishlariga aralashmasligi, jamoada ro'y beradigan ba'zi ko'ngilsiz hodisalarni ijobiy hal etishni jamoa faollari zimmasiga havola etishi mumkin.

Bulaming hammasi o'qituvchining o'quvchilar bilan bo'ladigan ixti-loflariga, kelishmovchilik va ziddiyatlariga barham beradi.

Mamlakatimizda har qanday kasb egasi avvalo odob va axloq namu-nalariga ega bo'lishi tabiiy, lekin pedagogik nazokat va odoblilik mut-laqo o'zgacha harakatni va muomalani talab qiladigan o'qituvchilar uchun chinakam mahoratdir. Chunki bu hislatlar faqatgina pedagogik qobiliyat va iste'dodga ega bo'lgan o'qituvchida yillar davomida shakl-lanadi.

8.2. Pedagogik nazokatning mohiyati va xususiyatlari

O'qituvchining pedagogik nazokati mohiyatida, avvalo, etnopedago-gik tuyg'ular, milliy qadriyatlar, urf-odat va an'analar, o'zbekona tavoze va muomala madaniyati, o'quvchilar jamoasiga singib keta oladigan har qanday ijtimoiy muhitga moslashuvchi individual qobiliyatlar, kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar mujassamlashgan bo'ladi.

Hozirgi kunda informatsion jarayonning jadal rivojlanishi o'quvchi ruhiyatiga keskin ta'sir qiladi. Ularning psixologik xususiyatlarini, ruhiy holatini bir maromda ushlab turish uchun o'qituvchidan kuchli iroda, muomala madaniyati va bosiqlik, pedagogik mahoratning keng imko-niyatlaridan foydalanish talab qilinadi. Yosh avlod tarbiyasida o'qituvchi eng qiyin vaziyatlarda ham pedagogik nazokatning quyidagi holatlariga rioya qilishi va ushbu faoliyatga o'zini moslashtirishi lozim:

● emotsional his-tuyg'ular va kechinmalarda, stress va affekt holat-larida o'zini boshqara olish qoidalariga rioya qilish;

● o'zining xulq-atvor xususiyatlarini doimiy bir muvozanatda saqla-gan holda qo'llash;

● bachkana qiliqlar, ortiqcha xatti-harakatlar, pedagogik etikaga to'g'ri kelmaydigan bema'ni so'zlardan o'zini qat'iy tiyish;

● o'qituvchiga xos notiqlik san'ati sirlarini puxta egallash, o'quvchi shaxsiga og'ir ta'sir etadigan, uning ruhiyatini jarohatlaydigan iboralarni ishlatmaslik, muomalada, jazo metodlaridan foydalanishda qo'pol va dag'al so'zlar qo'llamaslik;

● dars jarayonida hissiy, aqliy bilim berishda belgilangan muayyan psixologik va fiziologik me'yorlarga asoslanish, manmanlikka yo'l qo'y-maslik, o'z holatidan boshqa holatga o'tishdan saqlanish;

● o'qituvchilar jamoasi va o'quvchilar bilan, ota-onalar hamda notanish kishilar bilan munosabatda kommunikativ qobiliyatning rasmiy va qat'iy muomala hamda ishbilarmonlik uslublariga asoslanish.

Pedagogik nazokatni egallash malakalari. Pedagogik nazokat pedagogik mahorat bilan birga yillar davomida ustozlar tajribasini o'rganigan holda va o'z hayotiy hamda kasbiy faoliyati tajribalaridan kelib chiqib shakllantirilib boriladi. O'qituvchining ma'naviy yetuklik darajasi, nazokat sirlarini o'rganishda o'quvchilar bilan muloqot qilish ko'nikma va malakalarini egallashi, maxsus psixologik bilimlarga ega bo'lishida, o'z ustida tinimsiz mehnat qilishi natijasida erishiladi. Avvalo bu bilimlar o'quvchilar yosh xususiyati psixologiyasini va bolalarning individual xarakterini bilish bilan bog'liq.

Axloq asoslarini bilish, xatti-harakatlarda axloqiy ma'noni kasb ettirish ham katta ahamiyatga ega. Shu bilan birga, o'quvchi ruhiyatiga ijobiy-tarbiyaviy ta'sir etish yo'llarini bilish o'qituvchilarning kundalik faoliyatiga aylanishi lozim:

- o'quvchilarni chin ko'ngildan sevisht, o'z muhabbatini o'zaro munosabatda ko'rsata olish;

- o'quvchilarni xulqi va ruhiyatidagi yashirin ichki tuyg'ularni anglashga harakat qilish, ko'rish va kuzatish;

- sinf jamoasidagi har qanday sharoit va muhitga moslashish;

- sinf jamoasi bilan o'zaro hamkorlikni ta'lim-tarbiyaviy maqsadga muvofiq yo'lini tanlash;

- o'quvchilar bilan norasmiy suhbatlarda o'z ichki hissiyotini sezdirmaslik, aksincha ular ishonchini qozonish.

Pedagogik nazokatning asosiy xususiyati shundan iboratki, o'qituvchiga muloqotni ijobiy hissiyotlar asosida qurishga, o'quvchilar bilan psixologik kontaktga kirishish uslublarini saqlashga yordam beradi. Pedagogik nazokatning quyidagi xususiyatlari hozirgi kunda muvaffaqiyat poydevori hisoblanadi:

● o'qituvchi pedagogik nazokat talablariga amal qilib, o'zida muloqotning erkin demokratik asosini shakllantiradi;

● sinf jamoasida ongli intizomni vujudga keltiradi; o'quvchilar bilan haqiqiy muloqot madaniyatiga erishadi;

● o'qituvchi sinfda yakka (avtoritar) hukmronlikdan, erkin muloqotga o'tib, demokratik prinsiplar asosida pedagogik faoliyatga kirishish shaklini qo'llaydi;

● o'quvchilarni ongli ravishda tartib-intizomga muloqot asosida o'rgatadi.

Pedagogik nazokat asosida o'qituvchi o'quvchilar bilan muloqotda qarama-qarshilikka yo'l qo'ymasligi o'zaro munosabatni to'g'ri tashkil etishga yordam beradi. Bizga ma'lumki, o'qituvchining fikr-mulohazalarida nisbiylik va subyektivlik alomatlar ham mavjud. U hammaga birdek, to'g'ri munosabatda bo'la olmasligi tabiiy holdir, lekin u mohiyatan barcha o'quvchilarga holis niyatli, yaxshilik qilishga intiluvchi, adolatli kishi ekanligiga ishonch uyg'otishi kerak. Bu holat pedagogik nazokatning muhim xususiyatlaridan biridir.

8.3. O'qituvchi nazokatida dilkashlik va pedagogik takt

Pedagogikada axloq va odobning muhim xususiyatlaridan biri bo'lmish dilkashlik insonning atrofidagi odamlar bilan barqaror, yaqin munosabatda bo'lishga intilishi deb ta'riflanadi. Bu intilish o'qituvchining o'quvchilar va atrofidagi kishilar bilan tez aloqa o'rnatish va belgilangan maqsadga erishishini ta'minlaydi. Albatta bu jarayon birdaniga sodir bo'lmaydi, ayniqsa yosh o'qituvchilardan psixologik bilim, kishilar bilan muloqotda xushmuomalalik, ehtiyotkorlik talab qilinadi. Psixologlar o'qituvchilarning dilkashlik xususiyati ikki toifadagi odamlar xarakterida mujassamlashgan deb ta'kidlaydilar:

Birinchisi, *ekstravert* shaxslar: Ular barcha ishlarda faol, jiddiy va vazmin, osoyishtalikka va tashqi ta'sirchanlikka moyil kishilardir.

Ikkinchisi, *introvert* shaxslar: Ular faqat o'z ichki olamiga beriluvchan, atrofidagi odamlarga aralashmaydigan, o'z-o'zini nazorat qilishga, doimo ichki xavotirga moyil kishilardir.

Pedagog olimlar o'qituvchining dilkashligi ekstravert yoki introvert xususiyatlarga ega bo'lgan shaxslar xarakterining birlashuvida paydo bo'lishini ta'kidlaydilar. Biroq, *ko'pincha, pedagogikada ekstravert tipdagi shaxslar dilkash insonlar sifatida e'tirof etilganlar*. O'qituvchida

ushbu hislatlarning mavjudligi, uning pedagogik nazokat qoidalariga rioya qilib dilkashlik xususiyatlarini rivojlantirishi pedagogik mahorat sirlarini takomillashtirish zamini va shartidir.

Dilkashlik munosabatini doimiy ravishda o'z kasbiy faoliyatida mujassamlashtirgan o'qituvchi quyidagilarni unutmasligi kerak:

- sinf jamoasiga nisbatan bir qolipdagi fikrlarning muayyan tizimiga ega bo'lishi;

- o'quvchilar bilan doimo erkin muloqot qila olishi, har bir o'quvchiga individual shaxs sifatida yondashishi;

- birorta ham o'quvchisining yomon bo'lishiga, ularning hurmat e'tiborini qozonmasligi mumkin emasligiga ishonch hosil qilishi;

- biror o'quvchiga nisbatan ishonchsizlik, salbiy munosabat sinf jamoasi bilan o'zaro yaxshi munosabatni yo'lga qo'yilishiga xalaqit qilishini bilishi;

- o'quvchilar bilan muloqotda haddan tashqari masofani (subordinatsiya) saqlash mumkin emasligi;

- sinf jamoasida sodir bo'ladigan kulgili vaziyatlarda o'qituvchining o'ta jiddiy va qat'iy bo'lishi jamoadagi qaltis ahvolni murakkablashtirib yuborishini unutmasligi;

- har bir o'quvchiga beriladigan xolisona va adolatli baho (ijobiy yoki salbiy) o'qituvchi va o'quvchi orasidagi munosabatni mustahkamlaydigan ko'prikanligini unutmaslik.

O'qituvchining kasbiy pedagogik faoliyatida dilkashlik fazilati o'quvchilar jamoasi bilan qizg'in, muvaffaqiyatli muloqotga kirishib ketishida namoyon bo'ladi. Avvalo, o'qituvchi o'zining kasbiy-pedagogik dilkashlik fazilati haqida va uning nima ekanligini va tarkibiy qismlari nimalardan iboratligi to'g'risida aniq ma'lumotga ega bo'lishi lozim. Shu bilan birga, o'qituvchi o'zining kasbiga xos bo'lgan shaxsiy fazilatlarini nuqtai nazaridan e'tibor berib, dilkashlikning qanday jihatlari o'zida shakllantirish lozimligini aniqlashi va o'z-o'zida kommunikativ hislatlarni tarbiyalashning shaxsiy rejasini tuzishi kerak.

Pedagogik kommunikatsiyaning o'qituvchi kasbiy faoliyatidagi ahamiyati shundan iboratki, unda o'qituvchining yuksak kommunikativ madaniyati qay darajada ekanligi namoyon bo'ladi. O'qituvchining kommunikativ madaniyati o'z navbatida turli pedagogik vaziyatlarda paydo bo'ladigan oddiy insoniy dilkashlik xususiyatiga tayanadi. Har birimizda, o'z shaxsiy muloqotimizning va o'zgalarning biz bilan olib boradigan

shirin xushmuomalali muloqotidan ko'plab ajoyib taassurotlar xotiramizda saqlanadi. O'zaro muomalada dilkashlik fazilatlarini namoyish etadigan ko'plab pedagog ustozlarni bilamiz. Ular har qanday vaziyatlarda kishilar bilan bimalol muloqotga kirishib keta oladilar. Biroq, muloqotda butun suhbat jarayonini faqat o'ziga qaratib, kommunikatsiyaning qoq markazida faoliyat ko'rsatishni istovchi o'qituvchilar ham bor. Hayotda yana shunday o'qituvchilar uchraydiki, ular muloqotda kamgap, suhbatda istar-istamas ishtirok etishadi, mutlaqo faol kommunikativ rolni bajarishmaydi. Faqat kommunikativ xulqi bilan suhbatdoshini qo'llab turadi. Ba'zan hech kim bilan umuman muloqotga kirisha olmaydigan tund toifali o'qituvchilar ham uchraydi. Ammo, pedagogik faoliyatda muloqotdagi xushmuomalalilik nafaqat insoniy fazilat sifatida, balki o'qituvchilik kasbini tanlagan har bir kishining **kasbidagi yuksak shaxsiy fazilati** sifatida namoyon bo'ladi. Xushmuomalalilik, Sharq mutafakkirlari ijodida yuksak odob namunasi sifatida tasvirlangan. Dilkashlik, o'qituvchi uchun ajoyib bezak hisoblanadi va muosharat odobi sifatida talqin qilinib, o'quvchilar ongiga singdirilgan.

O'qituvchining xushmuomalaligi va dilkashligi o'zida butun bir global insonparvarlik jarayonini qamrab oluvchi, ko'plab tarkibiy qismlardan iborat bo'lgan ajoyib fazilatlaridan biridir. O'z pedagogik kasbidan voz kechgan sobiq o'qituvchilar bilan suhbat jarayonida shu narsa ma'lum bo'ldiki, ularning ko'pchiligi qo'pol, muloqotda nazokatsiz kishilar. Odamlar bilan muloqotga kirishish, ular uchun qiziqarli emas. Shu sababli o'qituvchi sifatida kasbiy hislatlari ham shakllanmagan. Muloqot jarayoni – doimiy, uzoq vaqt davomida shakllanuvchi, keng qamrovli jarayon. Zero, shuning uchun pedagogik faoliyat – muomalada qo'pol, nazokatsiz o'qituvchilarni charchatadi, ish jarayoni uning g'ashiga va asabiga tegadi, ta'lim muassasasidagi faoliyatiga putur etkazadi.

Xushmuomalalilik va dilkashlik shaxsning insoniy fazilati sifatida o'qituvchilarning ham kasbiy faoliyatidagi yuksak fazilatlaridan biriga aylanib, o'qituvchining pedagogik muloqoti unumdorligini ta'minlaydi. Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni kasbga yo'naltirishda, xushmuomalalilik va dilkashlikni shakllantirish uchun maxsus tayyorgarlikdan o'tishni taqozo etadi. O'qituvchining dilkashligi – uchta tarkibiy qismni birlashtiruvchi jarayondir:

- muloqotda zaruriyatning mavjudligi;
- muloqotdan keyin, muloqot paytida, muloqotgacha yaxshi kayfiyat;

● kommunikativ ko'nikma va malakalarga ega bo'lish.

Ushbu ta'rifda muloqotning o'qituvchi kasbiy faoliyatidagi ijodiy jihatlari ko'rsatilgan. Biroq, muloqot uchun zaruriyatning hamisha mavjudligi – umuminsoniy xususiyat bo'lib, u barcha kasb egalariga taalluqlidir.

Rus olimi A.V.Mudrik o'z ilmiy tadqiqotlarida o'qituvchining xushmuomalalilik bilan muloqotga kirishishi va unga ko'nikma hosil qilishga nisbatan qobiliyatini aniqlaydigan quyidagi mezonlarni ajratib ko'rsatadi:

● inson tafakkurining o'ziga xos xususiyatlarga muvofiqligi;

● notiqlik san'atini mukammal egallaganlik yoki nutqda erkinlik;

● xushmuomalalilik va shirinsuxanlik;

● empatiya va o'z-o'zidan paydo bo'ladigan o'tkir zehnga ega bo'lish;

● ma'lum bir maqsadga qaratilgan aniq ijtimoiy munosabat (masalan, muloqot jarayonining natijalariga emas, balki o'ziga nisbatan qiziquvchanlik);

● kommunikativ mahoratda – vaqtini, suhbatdosh ichki dunyosini, munosabatni, vaziyatni aniq mo'ljalga olish.

Ushbu nuqtai nazardan ta'kidlash joizki, o'qituvchining kasbiy faoliyatida mavjud bo'lgan pedagogik dilkashlik ham o'ziga xos mazmunga ega va uning quyidagi tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

● ta'lim va tarbiyaning turli sharoitlarida o'quvchilar bilan doimiy muloqotda bo'lish uchun barqaror zaruriyatning mavjudligi;

● o'qituvchining shaxsiy va kasbiy jihatdan dilkashlik va xushmuomalalik fazilatlarini namoyon qilishda uzviylikning doimiyliigi;

● dilkashlik va xushmuomalalikning barcha bosqichlarida ruhiy xotirjamlikni his etish;

● muloqotning samaradorligi va pedagogik faoliyatning turli tarkibiy qismlariga ijobiy ta'sir etishi;

● pedagogik kommunikatsiya jarayonini amalga oshirishda qobiliyatning mavjudligi;

● o'qituvchining pedagogik kommunikativ ko'nikma va malakalarni doimiy egallab borishi.

Hozirgi kunda ta'lim-tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi, o'quvchilarni erkin, mustaqil fikr yuritishga va ongli intizomga o'rgatish, intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiya-

lash, o'qituvchidan chuqur bilimga, kasbiy malaka va ko'nikmalarga yuksak axloqiy fazilatlariga ega bo'lishni talab qiladi. Shu jihatdan o'qituvchining o'quvchilar bilan munosabatida "Pedagogik takt" muhim pedagogik qobiliyat sifatida e'tirof etiladi.

Takt so'zi azaldan pedagogikada tarbiyaviy ta'sir etish ma'nosini bildiradi va o'quvchilar bilan o'zaro munosabatni boshqarishga yordam beruvchi axloqiy kategoriya sifatida ta'riflanadi. O'quvchilar bilan muloqot jarayonida ro'y beradigan eng og'ir vaziyatlarda ham pedagogik takt o'qituvchidan mutlaqo bosiqlikni, suhbatdoshiga nisbatan hurmat va ehtiromni talab qiladi.

Pedagogik takt – o'qituvchi kasbiy mahoratining asosi bo'lib, o'quvchilarga barcha demokratik talablar asosida pedagogik ta'sir o'tkazish muloqotni insonparvarlik tuyg'ulari asosida o'rnatish o'lchovi, o'quvchilarda mustaqil fikr yuritishni hamda ongli intizomni tarkib toptirish ko'nikmalarini hosil qilish shaklidir. Pedagogikada o'qituvchining o'quvchilar bilan munosabati ularning yosh xususiyatlariga qarab belgilanishi va bu qonuniyatga amal qilinishi qat'iy talab qilinadi. Shunday ekan, o'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida hali to'liq shakllanmagan ta'sirlarga va ruhiy kechinmalarga tez beriluvchi, ota-onasining sevimli farzandi bo'lgan murg'ak qalb egalari bilan muloqot qilayotganligini aslo unutmasligi kerak.

O'quvchilar bilan muloqotda pedagogik taktga zid bo'lgan qo'pollik adolatsizlik, qo'rqitish, haqorat, mensimaslik, pedagogikaga zid bo'lgan jazolash usullarini qo'llash va boshqa ular shaxsiga salbiy ta'sir qiladigan turli jargon so'zlar ishlatish o'quvchilar qalbini umuman tuzalmaydigan darajada jarohatlab qo'yishi, yoki o'qituvchining obro'siga putur etkazishi mumkin. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi bunday qarama-qarshiliklar, ko'pincha, dars va darsdan tashqari jarayonlarda sodir bo'ladi. Bunda, ayniqsa, yosh o'qituvchilarning pedagogik takt sirlarini bilmasligi, tajribasizligi pand beradi.

O'qituvchining taktik mahorati birdaniga shakllanib qolmaydi, u yillar davomida pedagogik faoliyatda, ustozlar tajribasini o'rganishda dars jarayonida, sinfdan tashqari faoliyatda va tarbiyaviy soatlarda o'quvchilar bilan muloqotda takomillashib boradi. Dars jarayonida pedagogik mahoratning asosi bo'lmish pedagogik taktga ega bo'lish o'qituvchi uchun juda zarurdir.

Yosh o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik dilkashligini o'rganish DASTURI

I.

1. O'zingizda kishilar bilan muloqotga ehtiyoj sezasizmi?
2. Yolg'iz o'zingiz qolganingizda zerikasizmi, odamlar orasida bo'lishni istaysizmi, yoki aksincha, yolg'iz qolishdan qoniqish hosil qilasizmi?
3. Ko'chada tanishingizni ko'rib qolsangiz, u bilan gaplashish istagi paydo bo'ladimi, yoki ehtimoliy suhbatdan qochishni istaysizmi?
4. Tanish do'stlaringiz ko'pmi?
5. Nima deb o'ylaysiz, tanishlaringiz siz bilan muloqotdan zavq olishadilarmi?
6. Zaruriyat yuzasidan notanish kishilar bilan oson muloqotga kirisha olasizmi?
7. Telefonda uzoq gaplashasizmi (do'stlaringiz, tanishlaringiz, hamkasblaringizga qaraganda)?
8. Sizda ba'zan shunday holat bo'ladimi: masalan, jamoa bilan doimiy muloqot qilishdan charchagansiz, yolg'iz o'zingiz qolishni istaysiz, ammo bir necha soniya vaqt o'tmasdan, siz yana kishilar va do'stlaringiz bilan muloqot qilishga ehtiyoj his qilasizmi?
9. Ba'zan tanishlaringiz haqida o'ylaganingizda ular bilan gaplashish istagi paydo bo'ladimi va suhbatning lozim bo'lgan mavzusi ham topiladimi?

II

1. O'quvchilar bilan muloqotga kirishish istagida doimiy ehtiyojni his qilasizmi?
2. Ishdan bo'sh vaqtlaringizda bolalar va o'quvchilaringiz haqida o'ylaysizmi?
3. Sizda shunday holat bo'ladimi: masalan, o'qigan kitobingiz haqida yoki ijtimoiy hayotda ro'y bergan biror taassurotli hodisa haqida o'quvchilaringizga aytib berish, o'z mulohazalaringizni bildirish istagi paydo bo'ladi? Bu holatingizni batafsilroq sharhlab bering.
4. Bolalar, sinf, ular bilan muloqot qilish haqida o'ylaganingizda sizda birdaniga o'qitish, tarbiyalash istagi paydo bo'ladimi?
5. O'quvchilarga ta'til berilgan paytlarda ular bilan muloqot qilish istagi sizda paydo bo'ladimi?

6. Sizning ishchanlik faoliyatingizga, o'quvchilar bilan bo'lajak muloqot jarayonini qanday tashkil etish va ular haqida o'ylashingiz ta'sir etadimi, nima deb o'ylaysiz?
7. O'quvchilar jamoasi bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlar oldidar maktabga kelganingizda siz qanday taassurotni his etasiz? Batafsil tahlil qiling.
8. Ma'lumki, tanaffus payti – ta'lim muassasasi hayotida sershovqir payt. Bu vaqtda sizni qanday his-hayajon qamrab oladi: befarqlik asabiylashish holati, charchoq va toliqish, o'quvchilarni kuzatish va ayrimlariga tanbeh berish istagi, bu ko'rinishdan qoniqish hissi?
9. Dars oldidan o'qituvchilar xonasidasiz: sinf jamoasi bilan bo'lajak muloqot haqida o'ylaysizmi, bu o'y va fikrlar ishchanlik kayfiyatingizga qanday ta'sir etadi?
10. Sinfga kirib kelishingiz, o'quvchilar bilan salomlashish, umumar darsning boshlanishi, ushbu vaziyatlar sizga qanday ta'sir etadi (tez harakat qilishga da'vat etadi, ishchanlik kayfiyatini uyg'otadi, tetiklaniradi, ko'ngillarga yaxshi kayfiyat bag'ishlaydi umuman ta'sir qilmaydi va hokazo)?
11. Dars jarayonida o'zlashtirmovchi va intizomsiz o'quvchilarga nisbatan asabiylashish holatingizni oson bartaraf eta olasizmi?
12. Siz uchun o'quvchilar bilan dars jarayoni qiziqarlimi, yok o'zingizni ko'proq betaraf his qilasizmi?
13. Sinf jamoasi bilan munosabatlar yo'lga qo'yilmasa, o'zingizni qanday his qilasiz: qayg'urasiz, munosabatni yaxshilashga urinasiz, befarqsiz, o'z aytganingizni majburlab bajartirasiz, o'quvchilar fikrini ham ma'qullaysiz?
14. Dars jarayoni yaxshi o'tganidan qoniqishni his qilasizmi? Bu sizning ishchanlik kayfiyatingizga ta'sir etadimi, o'quvchilar bilan muloqot qilish zaruriyatini keltirib chiqaradimi?
15. O'quvchilaringizni ko'chada, mahallada ko'rib qolgan paytlaringizda, ular bilan suhbatlashish istagi paydo bo'ladimi?
16. Transportda, ko'chada yurgan betaraf vaziyatlaringizda o'quvchini kuzatib, uning ruhiy holatini tushunish istagi paydo bo'ladimi?
17. Sinfda dars o'tish davomida siz uchun ma'lum bo'lgan holatni tahlil qiling: o'quvchilarni tushunishga intilish, ularning kayfiya-

timi va ruhiy kechinmalarini his qilish, sinf jamoasining kayfiyatidan qat'iy nazar belgilangan dars rejasini amalga oshirish.

18. Darsga tayyorlanayotgan paytingizda yangi mavzuni o'rganish bo'yicha turli pedagogik texnologiyalarni tanlash bilan bir qatorda, o'quvchilar bilan muloqotga kirishish variantlarini ham o'ylab olasizmi?
19. O'quvchidan jahlingiz chiqsa, sizning asabiylashgan holatingiz uzoq vaqt davom etadimi?
20. O'qituvchilik kasbingizni o'zgartira olarmidingiz? Agarda o'zgartirsangiz, qaysi kasbni tanlagan bo'lardingiz?

III.

1. O'quvchilar bilan odatiy, nisbatan barqaror pedagogik muloqot usullari sizda shakllanganmi yoki yo'qmi: uni tahlil qiling?
2. Siz tanlagan muloqot usullari pedagogik faoliyatingizda sizga qanchalik yordam beradi deb o'ylaysiz?
3. Siz o'zlashtirgan muloqot usullari dars jarayonida paydo bo'ladigan kutilmagan vaziyatlarda qanday ahamiyatga ega?
4. Siz odamlar bilan kundalik muloqot qilish va sinf jamoasiga dars o'tish davomida o'quvchilar bilan bo'ladigan muloqotni farqlay olasizmi? Agar farqlasangiz, bu farqlar nimalardan iborat?
5. Sinfdagi pedagogik muloqotingiz paytida odamlar bilan kundalik muloqotdan farqli nimalar paydo bo'ladi?
6. Sinf jamoasi bilan pedagogik muloqot usullarini, ba'zan kishilar bilan odatiy kundalik muloqot qilish vaziyatiga ko'chirgan holatlaringiz bo'ladimi? Tahlil qiling.

O'tkazilgan o'z-o'zini kuzatish asosida, o'zingiz uchun dilkashlik xususiyatlarini kasbiy fazilat sifatida ahamiyatini aniqlang, shunda siz o'quvchilar bilan muloqot jarayonida pedagogik faoliyatingizdagi asosiy kamchiliklardan kelib chiqqan holda o'zingiz uchun **“Kommunikativ jihatdan o'z-o'zini tarbiyalashning individual-tipologik dasturi”**ni tuzishingiz mumkin. Ushbu dastur – kasbiy fazilat sifatida o'qituvchida dilkashlik va xushmuomalalikni rivojlantirish dasturi (o'quvchilar bilan muloqotga kirishish darajasi past bo'lganida) bo'la oladi hamda o'quvchilar bilan muloqotda salbiy ko'rinishlarni bartaraf etish (siqqlik, tortinchoqlik, keskinlik va hokazo), kasbiy-kommunikativ ko'nikma va malakalarni qisqa muddatda shakllantirishga zamin yaratadi.

Kommunikativ jihatdan o'z-o'zini tarbiyalash tizimi individual berilgan tavsiyalar inobatga olingan holda ishlab chiqilgan bo'lishi kerak. Tabiiyki, muloqotga oid ko'p narsalarni har qanday o'qituvchi o'zining shunchaki sog'lom tafakkuri va tajribasi bilan ishlab chiqishi mumkin. Masalan, boshqalar bilan muloqotda tabiiy noqulaylikni his qiladigan odamlar, bunday muloqotdan keyin o'z tajribasini ongli ravishda orttirishi, psixologik to'siqlarni ma'lum bir maqsadni ko'zlab bartaraf etish lozim. Buning uchun yosh o'qituvchi turli seminarlarda, yig'ilishlarda o'qituvchilar davrasida ko'proq chiqish qilishga intilishi, hamkasblari va kishilar bilan muloqot qilishning har bir imkoniyatidan foydalanish kerak. Masalan, birorta muammo haqida bir nechta hamkasblaringiz bilan gaplashish vazifasini qo'ying. Yoshi ulug', tajribali o'qituvchilarga o'zingizni qiziqtirgan muammoli savollar bilan murojaat qiling, do'kon sotuvchisining xaridorlar bilan muomalasidagi xatti - harakatini sharhlab bering va hokazo. Ko'chada yo'lovchining savoliga javob berganingizda u bundan qoniqish hosil qilganini tushunishga harakat qiling. Har safada darsga tayyorgarlik ko'rib, yangi materialni tushutirishda nafaqat pedagogik vositalar va metodlarni qanday qo'llashni, balki sinf jamoasi bilan qanday muloqotga kirishish haqidagi fikr xayolingizni band qilsin. O'quvchilar bilan maktabdan tashqari ta'lim va tarbiya jarayonida muloqot qilish haqida o'ylang. Sizga ajoyib taassurot qoldirgan, yaxshi kayfiyat bag'ishlagan muloqotdagi vaziyatlarni aslo unutmang. O'quvchilar bilan muloqotdagi ba'zi muvaffaqiyatsizliklarni tahlil qilishgining urining. Xatolaringizni tan oling va ko'ra biling, sizga qoniqish bag'ishlashi uchun navbatdagi muloqotlarni qanday tashkil qilishni o'ylang.

Sizga muloqotda noliyiq inson ekanligingizni aytishsa, aslo ruhiy tushkunlikka tushmang. Xulqingiz, xatti-harakatlaringiz, hayot va ish tajribangiz bilan shaxsiy xususiyatlaringiz buning aksi ekanligiga, muloqotda dilkashlik va xushmuomalalilik fazilatlarini sizda mavjudligiga o'zingizni ishonitirishga harakat qiling. Tajribalar asosida o'z kasbiy holatingiz ustida tinimsiz ishlash, muloqotda dilkashlikni kasbiy jihatda ahamiyatli xususiyatlarini rivojlantirish, kommunikativ qobiliyatlarni takomillashtirish, pedagogik kasbiy ko'nikma va malakalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Agarda ta'lim va tarbiyadan ko'zlangan maqsad shaxsning shaxsiga ijobiy ta'siri ekan, demak, aynan o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlik sharoitida o'qituvchi ularning ma'naviy dunyosiga kirib borishi kerak.

Quyidagi ko'rsatkichlar asosida o'zingiz yoki kasbdoshlaringizning darsini tahlil qiling, keyin esa o'zingizni yoki kasbdoshingizni sinf jamoasi bilan muloqotiga yakuniy tavsif bering:

1. Sinfga kirish (tetik, ishonchli, shaxdam, ishonchsiz, bo'sh).
2. Muloqotning boshlang'ich bosqichida o'zini erkin his etish, umumiy kayfiyat (tetik, barkamol, betaraf, siqiq, ishonchsiz).
3. Kommunikativ kayfiyatga tavsif (muloqotga har taraflama muammal tayyorgarlikni ta'riflash, yoki ifodalanadigan kommunikativ kayfiyatning yo'qligi).
4. Kommunikativ tashabbusni shaxdam namoyon qilinishi, faoliyatga yaxshi kayfiyat bilan kirishish, bu kayfiyatni sinfga «yuqtira olish», darsning ko'tarinki ruh va neytral boshlanishi; yoki ruhan toliqqanlik, muloqotni tashkil qilishda tashabbusning yo'qligi.
5. Darsda zarur (umumiy, butun dars davomida, bosqichma-bosqich, ba'zi vaziyatlarda) bo'lgan o'qituvchiga xos ruhiy kayfiyatni yarata bilish.
6. Dars jarayonida va o'quvchilar bilan muloqot davomida o'z ruhiy hissiyotini boshqara olish (barqaror ruhiy holat, dars davomida yuzaga keladigan vaziyatlarga muvofiq tarzda o'zini boshqara olish qobiliyati, kayfiyatning buzilishi, o'z ijodiy kayfiyatini boshqarishda beqarorlik).
7. Dars jarayonida tashkil qilingan muloqot xarakteri (uyg'un, sermahsul, yengil, rasmiy; yoki majburiy, zo'rma-zo'raki muloqot).
8. Ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni hal etish, o'quvchilar bilan o'zaro munosabatlarni tashkil qilish uchun muloqotni boshqarish samaradorligi (tezkorlik, nazokatlilik, muloqotda o'z shaxsiy uslubi samaradorligini his qilishi, o'zaro muloqot va ta'sir o'tkazish metodlari birligini tashkil qila olish malakasi; yoki muloqotdan ta'lim-tarbiyaviy ta'sir quroli sifatida yetarlicha foydalana olmaganlik).
9. Nutq (yorqin va jarangdor; obrazli va intonatsiyali; chuqur hissiyotga berilish bilan; oddiy va betaraf; bosiq va vazmin gapirish; yoki ifodaliligi kam, ta'sirchanlikning yo'qligi; betaraf; yo'riqnomaviy-ido-raviy).
10. Mimika (ifodali, tetik va dadil, yorqin ko'rinishga ega bo'lish, tashqi ko'rinishning pedagogik maqsadga muvofiqligi, his tuyg'ularga boy, bosiq va vazmin ko'rinishni yuzda aks etishi).
11. Pantomimika (ifodali va ta'sirchan harakat, yoqimli inson, sevimli ustoz sifatida o'zligini namoyish eta olish, his tuyg'ularga boy, bosiq va vazmin bo'lish, betaraf, beo'xshov harakatlardan saqlanish).

Ushbu tahlilga yakun yasab, o'zingiz uchun foydali bo'lgan xulo salar chiqaring, o'zingizda mavjud bo'lgan kamchiliklarni aniqlab, ularn bartaraf etishga harakat qiling. Pedagogik faoliyatingizda ijodiy muloqo madaniyati va texnologiyasini shakllantirish bo'yicha maxsus tizim bilal ishlang, ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan trening, dilkashlik va xush muomalalikni shakllantiruvchi o'zingiz uchun maxsus mashqlar tizimin yarating.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. Pedagogik nazokat me'yorlari o'qituvchidan nimani talab qiladi?
2. O'qituvchi hulq – atvorida pedagogik nazokat qanday shakl lanadi?
3. Yosh o'qituvchi qiyin vaziyatlarda pedagogik nazokatning qan day holatlariga rioya qilishi kerak?
4. Pedagogik nazokat tuyg'usi qanday xususiyatlarga ega?
5. Pedagogikada axloq va odobning muhim xususiyati bo'lgai dilkashlikka ta'rif bering?
6. Yosh o'qituvchining kasbiy faoliyatida dilkashlik qanday namo yon bo'lishi lozim?
7. O'qituvchining dilkashligini namoyon qiluvchi tarkibiy xusu siyatlar haqida gapiring?
8. A.V.Mudrik ta'rifi bo'yicha o'qituvchining xushmuomalalilil bilan muloqotga kirishish mezonlari nimani anglatadi?
9. Pedagogik dilkashlikning tarkibiy qismlari nechta?
10. O'qituvchi kasbiy mahoratining asosi bo'lgan pedagogik taktg ta'rif bering?
11. Kasbiy–pedagogik dilkashlikni o'rganish DASTURInl o'qin; va javob yozing?

Talabalarning mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'z fikr – mulohaza laringizni bildirib "Mustaqil ish" yozing:

1. "Hozirgi demokratik jamiyat o'qituvchisining pedagogik nazo kati"
2. "Yosh o'qituvchining hushmuomalaligi, dilkashligi va pedago gik takti".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 20-29 betlar.
2. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 31-61 betlar.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T.: O'zbekiston, 2009. – 176 b.
4. Ананев Б.Г. Человек как предмет познания. - Л.: ЛГУ. 1968.- 340 с.
5. Barkamol avlod orzusi //Tuzuvchilar: Sh.Qurbonov, H.Saidov, R.Ahliddinov. – To'ldirilgan 2–nashri. – T.: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi", 2000. – 248 b.
6. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: "Sharq", 1997. – 63 b.
7. Батаршев А.В. Психодиагностика способности к общению или как определит организаторские и коммуникативные качества личности. - М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1999.- 176 с.
8. Грехнев В.С. Культура педагогического общения: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1990. – 144 с.
9. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi.– T.: O'zbekiston, 1999. – 29 b.
10. Загвязинский В.И. Педагогическое творчество учителя. Библиотека учителя и воспитателя. – М.: Педагогика, 1987.- 160 с.
11. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику. - М.: Ин-т практ. психологии, 1997.- 368 с.
12. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism: Pedagogika nazariyasi. (M.X.Toxtaxodjayeva va boshqalar) – T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2007. – 380 b.
13. Pirmuxamedova M. Pedagogik mahorat asoslari.- T.: 2001.
14. Самуйленков Ф. Мастерство, педагогический такт – это авторитет учителя. – М.: Просвещение, 1990.- 254 с.
15. Sultonova G.A. Pedagogik mahorat. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005.- 149 b.

9 – BOB. PEDAGOGIK TEXNIKA HAQIDA TUSHUNCHA. PEDAGOGIK TEXNIKANI SHAKLLANTIRISH USHLUBLARI

Tayanch tushunchalar:

Pedagogik texnika; imo–ishora; ma'noli qarash; istehzoli tabassum; tarbiyalanuvchi obyekt; aktyorlik san'ati; integratsion usullar; ilg'or va novator o'qituvchilar; ma'naviy va estetik qiyofa; "Mehnat professiogrammasi"; kommunikativ malakalar; gnostik malakalar; pedagogik ijodkorlik; "Murabbiylik shartlari"; mimika; pantomimika; hissiy holat; o'qituvchining anatomik–fiziologik xususiyati; ijobiy tarbiyaviy ta'sir; nutq tempi; ovoz diapazoni; relaksatsiya usullari; integratsion bilimlar; o'qitish samaradorligi.

9.1. Pedagogik texnika haqida ma'lumot

Pedagogik texnika – o'qituvchining nafaqat ta'lim–tarbiya jarayonida, balki butun kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan umumiy pedagogik bilim va malakalari majmuidir. Pedagogik texnikaning muhim jihatlari – bu avvalo, o'qituvchining mahoratini belgilovchi kasbiy ko'nikmalar hisoblanadi, ya'ni uning savodli va ifodali so'zlay olishi, o'z fikr–mulohazasini va bilimini tushunarli tilda ta'sirchan bayon qilishi, his–tuyg'usini jilovlay olishi, o'zining shaxsiy xususiyatlariga xos mimik va pantomimik qobiliyatlarga ega bo'lishi, aniq imo–ishora, ma'noli qarash rag'batlantiruvchi yoki istehzoli tabassum, so'zning cheksiz qudrati orqali o'quvchilar ongiga va tafakkuriga ta'sir o'tkazishi, hozirjavoblik psixologik bilimlarga ega bo'lishi kabilardir.

O'qituvchining pedagogik texnikasi qanday ko'nikma va malakalardan iborat ekanligi, pedagogik texnika vositasida o'qituvchi ta'lim muassasalarida ta'lim–tarbiyaviy faoliyatni zamonaviy talablar asosida qanday tashkil qilishi, o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishida qanday ahamiyatga ega ekanligi kabi muammolar hozirgi kungacha dunyo olimlarining diqqatini o'ziga jalb etib kelmoqda.

Hozirgi kunda pedagogik texnika tushunchasi ikkita guruhga bo'lib o'rganiladi. Birinchi guruh komponentlari o'qituvchining shaxsiy axloqiy fazilatlar va xulqi bilan bog'liq bo'lib, ta'lim–tarbiya jarayonida o'z-o'zini boshqarish malakalarida (refleksiya) namoyon bo'ladi:

● ta'lim-tarbiya jarayonida o'z xatti-harakatlarini boshqarishi, (mimika, pantomimika);

● ta'lim-tarbiya jarayonida o'z hissiyatini va kayfiyatini jilovlay olishi va turli nojo'ya ta'sirlarga berilmaslik;

● mukammal ijtimoiy perseptiv qobiliyatlarga (diqqat, kuzatuvchanlik, xayol) egaligi;

● nutq texnikasini (nafas olish, ovozni boshqarish, nutq tempi) bilishi va o'z o'mida qo'llay olishi.

Pedagogik texnikaning ikkinchi guruh komponentlari o'qituvchining shaxs va jamoaga ta'sir ko'rsatish malakalari bilan bog'liq bo'lib, bu guruh ta'lim-tarbiya jarayonining texnologik tomonini qamrab oladi:

● o'qituvchining didaktik, tashkilotchilik, konstruktiv, kommunikativ qobiliyatlari;

● ma'lum bir reja asosida o'z oldiga qo'yilgan talablarning bajarilishini nazorat qilishi;

● ta'lim muassasasida va o'quvchilar jamoasida ta'lim-tarbiya bilan bog'liq bo'lgan ijodiy faoliyatni tashkil eta olishi;

● o'quvchilar bilan pedagogik muloqot jarayonini bir muvozanatda saqlab boshqara olishi.

O'qituvchining tarbiyalanuvchi obyektlar oldida o'z harakatlarini boshqarishida aktyorlik san'atiga xos bo'lgan xususiyatlari, ya'ni mimik va pantomimik qobiliyatlari muhim rol o'ynaydi. Aktyor bir obrazni ma'lum bir muddatda tayyorlab, bir yoki bir necha marotaba bir xil ko'rinishda sahnada namoyish etsa, o'qituvchi butun o'quv yili davomida, har bir darsda yangi mavzuni o'tilgan mavzular bilan bog'lab, zamonaviy innovatsion usullar vositasida o'quvchilar ongiga yetkazish uchun chuqur tayyorgarlik ko'radi, sinf jamoasidagi o'ziga xos pedagogik va psixologik muhitni, har bir o'quvchining shaxsiy xususiyatlarini e'tiborga olib pedagogik faoliyat ko'rsatishga majbur. Bunday ulkan mas'uliyatni yuqori saviyada bajarish uchun o'qituvchidan yuksak pedagogik texnik tayyorgarlikka ega bo'lish talab etiladi.

Hozirgi zamon o'qituvchisi pedagogik mahorat tizimida pedagogik texnikaning rolini beqiyos deb biladi. Chunki u o'qituvchiga o'z gavdasini tuta bilishi (mimika, pantomimika), his-tuyg'ularini (emotsiyasini) boshqara olishi, ishtiyoq, qobiliyatlari, nutq texnikasini egallashi va ularni o'quv faoliyatida, o'qishdan tashqari ta'lim va tarbiyaviy faoliyatlar jarayonida qo'llash yo'llarini tushuntiradi.

Demak, pedagogik texnika o'qituvchi kasbiy faoliyatida shunday kasbiy va shaxsiy malakalar yig'indisiki, u o'qituvchining pedagogik faoliyatiga ta'sir ko'rsatishi, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish va boshqarish ishlarida asosiy yo'l ko'rsatuvchi bo'lib xizmat qiladi.

Ilg'or va novator o'qituvchilarning texnik mahorati pedagogik faoliyat olib borishlarida, mimik va pantomimik harakatlarida, ovozi ni idora qila olish xususiyatlarida kuzatiladi. Bu shundan dalolat beradiki, o'qituvchilar pedagogik texnika san'atini mukammal egallaganlar, uning ko'nikma va malakalarini o'zlarida aniq shakllantirishgan va turli pedagogik vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatlariga egadirlar.

Pedagogikada o'qituvchi chuqur hissiyotga berilishini, shaxsiy hayotidagi turli ruhiy vaziyatlar tufayli kayfiyatining o'zgarib turishini o'zi qattiq nazorat qilish talab qilinadi. Ushbu nazoratni o'qituvchining o'zi boshqarishi lozim. Bu jarayonning ijobiy natijalari o'qituvchining refleksiv qobiliyatlarida namoyon bo'ladi.

Pedagogik texnikaning yana bir muhim xususiyati pedagogik ta'sir ko'rsatishdagi o'qituvchining ma'naviy va estetik qiyofasi. Bu tarbiyalanuvchilarga yaqqol namoyon bo'ladigan xususiyatdir. Agar o'qituvchi ma'naviy qashshoq bo'lsa, nutqi tartibsiz va muloqotda no'noq bo'ladi, didi past, o'z hissiyotlarini jilovlay olmaydigan qo'pol bo'lsa, uning ta'lim-tarbiya berishi haqida gap bo'lishi mumkin emas.

Pedagogik texnikaning sirlarini egallash yo'llari o'qituvchi rahbarligida olib boriladigan mashg'ulotlar va mustaqil pedagogik faoliyat jarayonida shakllanib boradi. Pedagogik texnika sirlarini mukammal egallashda va uni takomillashtirishda kasbiy jihatdan o'qituvchi o'z – o'zini doimiy shakllantirib borishi, ya'ni o'z oldiga qo'yilgan talablar nuqtai nazaridan mohir o'quvchi shaxsiy fazilatlarini va kasbiy malakalarini shakllantirishga qaratilgan faoliyati muhim rol o'ynaydi.

9.2. Pedagogik texnika xususiyatlari

Pedagogik texnikaning muhim xususiyatlaridan biri o'qituvchining o'quvchilar bilan bevosita muloqoti jarayonida shakllanadigan kasbiy texnik ko'nikma va malakalaridir. Bunda pedagogik texnikaning ko'nikma va malakalari o'qituvchining pedagogik mahorati bilan aloqadorlikda shakllanib boradi.

Rivojlangan pedagogik texnika xususiyatlari o'qituvchiga o'quvchilar bilan muloqot jarayonida zarur so'z va gap ohangi, qarash, imo-ishorani tez va aniq topish, kutilmagan pedagogik vaziyatlarda bosiqlik va osoyishtalik, aniq fikr yuritish, vaziyatni fikran va tez tahlil qilish kabi

qobiliyatlarini namoyish etish bilan ifodalanadi. Pedagogik texnikaning ushbu xususiyatlari o'qituvchi kasbiy mahoratida aniq ifodalangan individual shaxsiy shakl oladi, ya'ni o'qituvchining psixologik-fiziologik xususiyatlari asosida uning shaxsiy pedagogik texnikasini tarkib toptiradi.

Individual pedagogik texnikaning shakllanishi o'qituvchining yoshi, jinsi, mijozi, fe'l-atvori, salomatligi, anatomik-fiziologik xususiyatlariga bog'liq. O'qituvchilarda individual shaxsiy pedagogik texnika malakalarini shakllantirish muammolari, ayniqsa, psixolog olimlarning tadqiqot markazidan o'rin olgan. Psixolog olimlar R.Z.Gaynutdinov, M.G.Davletshin, S.Jalilova, M.Abdullajonova kabilar o'qituvchilarning individual kasbiy faoliyatini batafsil o'rganishib, o'qituvchining shaxsiy "Mehnat professiogrammasi"ni ishlab chiqdilar. Olimlarning fikrlariga ko'ra o'qituvchi professiogrammasi o'qituvchilarga qo'yiladigan maxsus talablarni o'z ichiga oladi hamda har bir fan o'qituvchisining alohida ixtisoslashgan xarakteristikasini belgilab beradi. Jumladan, ular ta'lim muassasalarida pedagogik faoliyat olib boradigan "O'qituvchi-murabbiy professiogrammasi"da quyidagi hislatlar, ya'ni "Pedagogik texnika" malakalari mujassamlashgan bo'lishini ta'kidlaydilar:

1) O'qituvchining shaxsiy hislatlari: *bolalarni sevishi, kamtarligi, dilkashligi, mehnatsevarligi.*

2) Kasbiga xos bilimlari: *ta'lim va tarbiya jarayoni mohiyatini bilishi, pedagogik va psixologik bilim asoslarini egallashi, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga asosan psixologik imkoniyatlarini anglashi, tarbiyaviy ta'sir etishning samarali usullaridan oqilona foydalana olishi, ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan faoliyat mazmunini puxta bilishi.*

3) Kasbiga xos hislatlari: *milliy mafkura, umuminsoniy qadriyatlar, milliy an'ana va urf-odatlarining asl mohiyatini tushunishi, kuzatuvchanligi, pedagogik qobiliyatga egaligi, o'zini qo'lga ola bilishi, o'zini anglay olishi, pedagogik takt, nutq madaniyati.*

4) Shaxsiy pedagogik uddaburonligi: *dars mashg'ulotlarida zarur materiallarni tanlay olishi, o'quvchilarning bilish faoliyatini boshqarishi, ta'lim-tarbiya jarayonini istiqbolli rejalashtirishi, o'quvchilar jamoasini boshqara olishi.*

5) Tashkilotchilik malakalari: *o'quvchilar jamoasini uyushtira bilishi, turli ziddiyatli vaziyatlarda ham o'quvchilar jamoasini boshqarishi, amaliy muammolarni hal etishda uddaburonligini namoyish eta olishi.*

6) Kommunikativ malakalari: o'quvchilarni o'ziga jalb etishni bilishi, o'quvchilar va ota-onalar bilan maqsadga muvofiq pedagogik muloqotlarni tashkil qilishi, o'quvchilarning jamoada o'zaro munosabatlarida bir xil muvozanatni tartibga solishi.

7) Gnostik malakalari: o'quvchilarning asab psixik holati darajasini aniqlay olishi, o'z pedagogik faoliyati natijalarini tanqidiy tahlil qila olishi, ustoz o'qituvchilar mahoratini nazariy va amaliy jihatdan o'rganib borishi, psixologik va pedagogik adabiyotlardan to'g'ri foydalana bilishi, o'quvchilar xulq-atvorini mukammal o'rganishi.

8) Ijodiy hislatlari: o'z pedagogik mahoratini doimiy takomillashtirib borishi, o'quvchilarni tarbiyalashda o'z dasturini ishlab chiqishi va uni muvaffaqiyatli amalga oshirishi, o'quvchilar nazari bilan voqelikni tahlil qilish qobiliyati, o'quvchilarga pedagogik ta'siri natijalarini oldindan ko'ra olishga intilishi.

Psixolog olimlarning fikricha, ushbu professiogramma yosh o'qituvchilarga o'zlarining kelgusida o'qituvchilik kasbini to'g'ri va ongli ravishda tanlab, kasbiy mahoratlarni takomillashtirib borishlariga yordam beradi. Demak, o'qituvchi professiogrammasi ham pedagogik texnikani egallashning muhim xususiyatlaridan biri bo'lib, o'qituvchilarning o'z kasbiy texnikasini mukammal egallab, rivojlantirib borishiga va o'z kasbiy faoliyatidan qanoatlanishni his etishga olib keladi. Bularning barchasi o'qituvchilarning tinimsiz pedagogik mehnati tufayli yuzaga keladi. O'qituvchining pedagogik texnikasi – pedagogik faoliyatining tashkiliy shakli bo'lib, qo'l bilan tutib bo'lmaydigan, behad uzoq ijodiy izlanishlar va azob-uqubatlil kechinmalar, tinimsiz pedagogik faoliyat, o'qituvchining fahm-farosati, bilimi va mahorati bilan amalga oshiriladigan qizg'in ijodiy mehnatining mahsulidir.

Bir maromda olib boriladigan tizimli ijodiy mashg'ulot tufayli aktyor yuksak cho'qqilarni egallaydi. O'zgalar obrazini mujassamlashtirishda u ma'lum bir qolipdan aslo chiqib keta olmaydi. Demak har qanday ijodkorlik, hatto pedagogik ijodkorlik ham ma'lum bir belgilangan qolipda shakllanishi kerak. U o'qituvchining ichki kechinmalari, tuyg'ulari va hissiy reaksiyalari asosida qurilishi aslo mumkin emas. Chunki, tarbiyalash san'atida o'qituvchining pedagogik texnikasi, ya'ni "bir qolipda"gi mehnat madaniyati borki, u boshqa biror kasbiy faoliyatga aslo o'xshamaydi. Shuning uchun, respublikamizda tarbiyaviy texnologiyalarni muntazam bilishga intilish, o'qituvchi kadrlarni tayyorlash va ularning malakasini uzluksiz oshirib borish o'qituvchining bir qolipdagi

mehnat madaniyatini shakllantirishga, pedagogik texnika malakalarini doimiy oshirib borishiga qaratilgan. Ta'kidlash joizki, hali biror o'qituvchi oliy ta'lim muassasasini tugatib, yoki malaka oshirish kurslarida bilim olib birdaniga pedagogik texnika sirlarini mukammal biladigan tajribali o'qituvchi bo'lib qolgani yo'q. *O'qituvchida pedagogik texnika ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatish jarayonida, o'quvchilar bilan yakama-yakka muloqot jarayonida, pedagogik amaliyotda shakllanib boradi.*

Hozirgi davr talablari nuqtai nazaridan, o'qituvchiga qo'yilayotgan javobgarlik hissi kengayib, murakkablashib bormoqda. Mamlakatimizda ta'lim-tarbiya sohasida olib borilayotgan islohotlarning yuksak natijalari bevosita o'qituvchilarning qizg'in mehnati samarasiga bog'liq. Vatanimizning porloq kelajagi uchun yosh avlodni har tomonlama yetuk, barkamol inson qilib voyaga etkazishda o'qituvchining kasbiy bilimi, faoliyat texnikasi mutlaqo yangilanib, hozirgi zamon talablariga javob bera oladigan darajada bo'lishi kerak. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" talablariga muvofiq o'qituvchi o'zining ta'lim-tarbiyaviy faoliyatida milliy-madaniy va umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligiga doimo e'tibor berib kelishi lozim. O'qituvchining pedagogik texnikasi ham vatanparvarlikka, xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlashga, o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishiga asoslangan bo'lishi shart. Shu ma'noda taniqli adib Tursunoy Sodiqova asarlarida hozirgi kun o'qituvchisiga qo'yiladigan "Murabbiylikning shartlari" oqilona berilgan: "...Siz insonlarning hech bir yo'q joydan "shoxini ko'kartirish", qulfi dilini ochish, dunyosini kengaytirish, kechagi holatidan bugunini yuksakroq qilish uchun bu ishga qo'l urdiniz. Ammo oldin biling: umringizni sarflab olib borayotgan harakatlariniz ro'parangizdagi o'quvchiga yoqayaptimi, yo'qmi? Bor gap shunda!

Murabbiylikni xohlagan, shu kasbga o'qigan odam murabbiy bo'lib qolmaydi. Ustozlikning o'ziga xos parhezlari, bosib o'tilmaydigan chegara chiziqlari bordir! Birinchidan, dilingizda ustoz—murabbiyning yozilgan yozilmagan qonun-qoidalariga bo'ysunaman, degan Allohga qasamingiz bo'lsin! Ikkinchidan, niyatingiz sof bo'lsin! Men insonlarni faqat yaxshilikka o'rgataman deng, orqamda o'z qo'lim bilan yaratilgan fayzli bog'lar qoladi, deb tilak tilang! Toki shogirdlaringiz sizning sharofatingiz bilan faqat savob ishlarga dahldor bo'lsinlar. Uchinchidan, haqiqiy murabbiy bo'laman desangiz, birovga biror narsa o'rgatishni astoydil xohlang va siz ilm oluvchiga nisbatan muhabbat qo'ying!

Har bir ishingizga fidoyilik bilan kirishing. Buning otini ixlos deydilar Shu ishtiyiq sizda qanchalik kuchli bo'lsa, Tangri sizga shuncha ko'quv beradi, ep beradi, mushkullaringizni O'zi osonlashtiradi. Mural biylikda ta'tilga chiqish, sog'ligi, kayfiyatiga qarab faoliyatini to'xtatis degan gap yo'q. **Yo'lda ham, cho'lda ham, hamma fasl, hamm manzilda, qo'yingchi, umringizning oxirgi nuqtasigacha siz faoliyu ustidasiz.** Bu degani, sizning borlig'ingiz, har bir so'z, har bir ishorangi odamlar uchun nur, madad va xaloskorlikdir.

*Nazardan qolgan, qarg'ish olgan, loqayd murabbiylar tarbiy maskanlariga qadam bosmasliklari kerak. Ular ishlayveradilar, amm o'qituvchilikning noni yuqmaydi, ro'shnolik ko'rmaydilar, falokatlar arimaydi, niyatlariga yetmaydilar. Chunki muqaddas kitoblarda "nel bersak, egallab turgan kasb koringizdan berurmiz" deb yozilgan. Kasl ga halollik buyuk ibodatdir"*¹¹. Adiba o'qituvchidan o'z kasbiga sadq qatli bo'lishni, fidoyilikni, yuksak ma'naviyatni, tinimsiz mehnatni o'quvchilarga nisbatan mehr va muhabbatni, halol va pokiza bo'lishni talab qiladi. Bu aynan o'qituvchi pedagogik texnikasining ham muhim xususiyatlaridan biridir.

9.3. Pedagogik texnikani namoyon etishda o'qituvchining tashqi ko'rinishi

O'qituvchining tashqi ko'rinishi pedagogik texnikasini namoyon etuvchi muhim xususiyatlaridan biridir. Har qanday insonning tashqi ko'rinishi atrofdagilarga estetik ma'no va zavq kasb etib, doimiy e'tiborda bo'lishini unutmaslik kerak. O'qituvchining tashqi ko'rinishi asosan namoyish etuvchi muhim hususiyatlari uning chehrasidagi mehar, ribonlik, jiddiylik, yurishida bosiqlik, tabiiylikdir. O'qituvchi sinfga kirishi bilan so'zsiz o'quvchilar e'tiborida bo'ladi, ular bilan muloqotga kirishadi.

Sinf sahnasida bajarilayotgan uning xoh ijobiy, xoh salbiy xatti harakatlari o'quvchilarga ta'sir o'tkaza boshlaydi. Ayniqsa, yosh o'quvchilar ilk bor darsga kirishlaridan oldin his-hayajonini, qo'rquvni engishlari, o'zlarini erkin tutishlari, birinchi dars paytida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan har qanday muvaffaqiyatsizlikdan o'zlarini yo'qoq masliklari lozim.

O'qituvchining tashqi ko'rinishida, pedagogik texnikasi tizimida mimik, pantomimik holatlar muhim ahamiyatga ega. O'qituvchinin

¹¹ Sodiqova T. Murabbiy kim?... – T.: "Islom universiteti", 2006, 11 – bet.

xatti-harakatini bevosita namoyish etuvchi mimik va pantomimik ifodasi, o'qituvchining imo-ishorasida, ma'noli qarashlarida, rag'batlantiruvchi yoki istehzoli tabassumida namoyon bo'ladi va ular o'qituvchi-tarbiyachining pedagogik ta'sir ko'rsatishida, mashg'ulotlarni samarali va mazmunli o'tishida puxta zamin tayyorlab beradi.

MIMIKA - bu o'z fikrlarini, kayfiyatini, holatini, hissiyotini qosh, ko'z va chehra muskullarining harakati bilan bayon qilish san'atidir. Ba'zan o'qituvchi chehrasining va nigohining ifodasi o'quvchilarga katta ta'sir ko'rsatadi.

Mimik harakatlar, ifodalar ma'lumotlarning hissiy ahamiyatini kuchaytirib, ularni chuqur o'zlashtirish imkoniyatini beradi. O'quvchilar o'qituvchining muomalasi va xatti-harakatiga qarab kayfiyatini, munosabatini tezda «uqib» oladilar. Shuning uchun oiladagi ba'zi noxushliklar, hissiyotga berilish, g'am va tashvishning o'qituvchi chehrasida va mimik belgilarida ifodalanishi mumkin emas. Chunki ushbu noxushliklar o'qituvchining pedagogik faoliyatiga dars mashg'ulotlarini mukammal bajarishida o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatadi. O'qituvchining chehrasida, mimik belgilarida faqat dars mashg'ulotlariga xos bo'lgan, o'quvchilarga ta'lim va tarbiyaviy topshiriqlarni yechishga yordam bera oladigan ko'rinishlarni ifodalash lozim.

O'qituvchining chehrasidagi ifoda, nutqi, o'quvchilar bilan o'zaro munosabati uning individual xarakteriga mos bo'lishi kerak. O'qituvchi chehra ko'rinishidagi mimik ifoda, ta'lim-tarbiya qonuniyatlariga mos ishonch, ma'qullash, ta'qiqlash, norozilik, quvonch, faxrlanish, qiziquvchanlik, befarqlik, ikkilanish kabi xususiyatlarni ifodalashi mumkin. Bunda ovozdagı turli o'zgarishlar, nutqning tushunarli bayon etilishi muhim ahamiyatga ega. Mimik ifodaning asosiy belgilarini namoyish etishda qosh, ko'z, chehra ko'rinishi ishtirok etadi.

Qosh, ko'z, chehra o'quvchilar javobidan qoniqish, xursand bo'lish, faxrlanish yoki e'tirof, norozilik, qoniqmaslik, xafa bo'lish va boshqa belgilarni ifodalash bilan birga, o'quvchilar diqqatini bo'lmasdan, boshqalarga xalaqit bermasdan ta'lim-tarbiya ishlarini samarali olib borishga ham yordam beradi. Shuni alohida qayd qilib o'tish joizki, mimik ifodalar o'qituvchining xarakterini, ichki dunyosini, ma'naviyatini, pedagogik faoliyatining individual xususiyatlarini bekamu ko'st namoyish etadi. O'qituvchining mimikasi ifodalangan nigohi o'quvchilarga, yoki ayrim o'quvchiga qaratilgan bo'ladi. Doskaga, eshikka, derazaga, ko'r-

gazmali qurollarga yoki devorga nigoh tashlab mimik ifodalarni namoyish qilish aslo mumkin emas.

PANTOMIMIKA – bu o'qituvchining gavdasi, qo'l, oyoq harakati va bosh harakati bilan ta'lim-tarbiyaviy faoliyatida o'quvchilar bilan muloqoti muhim ahamiyat kasb etishi barcha ma'lum. Biroq o'quvchilar bilan muloqotda o'qituvchining pantomimikasi, ya'ni, gavda, qo'l, oyoq harakati to'g'ri ifodalanmasa, ta'lim-tarbiyaga asoslangan muloqot natija bermasligi mumkin. O'qituvchi o'z gavdasi, qo'li, oyoq harakatlarining holati orqali har qanday pedagogik ma'lumotlarning obrazini "chiza" olsa, o'quvchilar bundan zavqlanadilar, ular ichki his-tuyg'ulari, tashqi hissiyotlari bilan qo'shilib butun ongini o'quv materiallari mazmunini o'zlashtirishga qaratadilar. Pantomimika gavdani rost tutib yura bilish, qo'l va oyoq harakatlarining bir-biriga mosligi, fikrlarini aniq va to'liq bayon qilib qo'lini, boshini turli harakatlarda ifodalash o'qituvchining o'z bilimiga, kuchiga ishonch bildiradi. Shuning uchun o'qituvchining o'quvchilar oldida o'zini tutib turish holatini tarbiyalashi lozim. (oyoqlari 12-15 sm. kenglikda, bir oyoq sal oldinga surilgan holda turish). O'qituvchining yurishi, qo'l va oyoq orqali imo-ishoralari ortiqcha harakatlardan holi bo'lishi kerak. Masalar auditoriyada orqaga oldinga tez-tez yurish, qo'llari bilan turli imo-ishoralarni qilish, boshini har tomonga tashlash va hokazo. Bunday holatlar dars davomida o'quvchilarning e'tiborini bo'lib, g'ashini keltiradi va o'qituvchi qo'lini qo'ldan qo'lga o'tkazib, o'qituvchiga nisbatan hurmatsizlik kayfiyatini uyg'otadi.

O'qituvchi mashg'ulot o'tish jarayonida faqat oldinga yurish tavsiya qilinadi. U yondan, bu yonga yurish talabalar fikrini bo'ladi. Ol tomonga yurayotganida o'qituvchi muhim voqealarni bayon qilish mumkin, chunki bunda talabalar o'qituvchini butun diqqatlari bilan eshitayotgan bo'ladi.

O'qituvchining pantomimik harakatlari tizimida o'z hissiy holatini boshqara olishi muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi o'quvchilar bilan muloqot jarayonida qizg'in kuzatuv ostida bo'ladi. Uning kayfiyatidagi o'zgarishlar pantomimik harakatlarida namoyon bo'ladi. Shu tufayli o'quvchilarga ta'lim-tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish jarayonida (darsdan darsdan tashqari mashg'ulotlar paytida, tarbiyaviy ishlar jarayonida) o'z hissiyotini boshqara olishi, jiddiy bo'lishi, umidbaxshlik, xayrixohlik kayfiyatida bo'la olish qobiliyatlariga ega bo'lishi zarur. Pantomimik harakatlar tizimi o'qituvchiga birdaniga paydo bo'ladigan ko'nikma

emas. Buning uchun o'qituvchi o'z ustida tinimsiz ishlashi, ilk pedagogik faoliyati davrida kamchiliklarini tezda topib bartaraf eta olishi darkor. Chunki, yillar davomida o'qituvchi o'zining har bir harakatiga moslashib uni odat qilib olishi mumkin. Mukammal pantomimik malakalarga ega bo'lgan o'qituvchi o'z-o'zini nazorat qila oladi, ko'p yillik faoliyati davomida sog'lom asab tizimini o'zida tarbiyalab asabiylashishdan, hissiy va aqliy zo'rqiqlardan o'zini saqlay oladi.

- sport bilan muntazam shug'ullanib borish;
- yoshlar psixologiyasiga oid bilimlarni doimiy o'rganib borishi;
- o'quvchilarga nisbatan xayrixohlik va optimizmga ega bo'lishi;
- o'z harakatini nazorat qilishi (muskul zo'riqishini, qo'l, oyoq va bosh)
- harakatini, nutq tempini bir maromda saqlashda nafas olishini tartibga solish;
- madaniy hordiqni to'g'ri uyushtirishi (dam olishi, o'z sog'ligiga doimiy e'tibor, lirika, musiqa, yumoristik hajviyalarni sevib o'qiy olish);
- o'z-o'ziga tanqidiy munosabatda bo'lib, ta'sir ko'rsata olish.

13-chizma

O'qitish samaradorligini oshirish va ijobiy tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish uchun o'qituvchining harakatlarida aktyorlik va rejissyorlik malakalari ham mujassamlashgan bo'lishi lozim. Xususan, gumanitar fanlar o'qituvchilari aktyorlik qobiliyatiga ega bo'lishlari lozim. Ma'lum mavzular, obra'lar, tarixiy qahramonlar haqida so'zlaganda aktyorlik, rejissyorlik malakalari zarur. Ular o'qituvchiga o'quvchilarning his-tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatishda, mavzu qahramonlariga nisbatan hissiy-qadriyatli munosabatda bo'lish tajribasini o'zlashtirishiga yordamlashadi.

Pedagogik texnika malakalari o'qituvchining maxsus fanlar bo'yicha bilimlarni egallash, pedagogik mahoratini takomillashtirishga intilish, o'z kasbiga qiziqish, burch hamda mas'uliyatni his qilish asosida oshiriladi. Ular yoshlarni o'qitish, tarbiyalash, tashkil qilish, targ'ibot qilish, mustaqil bilim olish ishlariga yordam beradi.

O'qituvchining tashqi ko'rinishida nutq texnikasi, his-tuyg'ularini boshqara olish, mimik va pantomimik malakalar bir qolipda mukammal olib borilganda ko'zlangan maqsadga albatta erishiladi. Bunda so'z, gap ohangi, qarash, imo-ishoralar, kutilmagan pedagogik vaziyatlarda uddaburonlik, osoyishtalik bilan ziddiyatdan chiqish, voqelikni oldindan ko'ra olish va adolatli tahlil qilishga asoslanish maqsadga muvofiqdir. Bu xususiyatlar o'qituvchining shaxsiy, individual psixik, fiziologik fazilatlar asosida tarkib topadi. Pantomimik harakatlarni boshqarishda ham o'qituvchining individual pedagogik texnikasi, yoshi, jinsi, mijozi, fe'l-atvori, sihat-salomatligi va anatomik-fiziologik xususiyatlari muhim ahamiyatga ega.

O'qituvchi avvalo tarbiyachi sifatida o'zida yuqoridagi malakalarni shakllantirishi, ularning mazmunini chuqur o'zlashtirib, pedagogik texnikani egallashning imkoniyatlaridan foydalanishi kerak. Shunda u o'qituvchini pedagogik mahorat sari etaklaydi. Shunday qilib, o'qituvchining tashqi ko'rinishi ham pedagogik texnikaning muhim xususiyatlaridan biri bo'lib – tarbiyalanuvchilarga ko'rib, eshitib turgan narsalarini erkin fikrlash o'qali, o'z mulohazalarini mustaqil, cho'chimasdan o'qituvchiga yetkazish imkoniyatini beradi. *“Tarbiyachi tashkil etishni, yurishni, hazillashishni, quvnoq yoki jahldor bo'lishni bilishi lozim, u o'zini shunday tutishi kerakki, uning har bir harakati, yurish-turishi, kiyinishi bolalarni tarbiyalasin”* – deb yozgan edi taniqli pedagog A.S. Makarenko.

9.4. Pedagogik texnikani egallash mahorati

O'qituvchi pedagogik faoliyatida pedagogik texnikaning ko'nikma va malakalarini mukammal takomillashtirgan holda o'z mahoratini oshirish uchun quyidagi jarayonlarni bilishi lozim:

1. O'qituvchi o'zlashtirishi lozim bo'lgan pedagogik texnikaning muhim tarkibiy qismlaridan biri uning nutq texnikasidir (nutq tempi, diksiyasi, tovush ohangini baland, o'rta, past qila olishi va hokazo).

Dars jarayonida o'quv materiallarini idrok qilishda o'qituvchining nutqi muhim rol o'ynaydi. Olimlarning fikricha, o'quvchilar tomonidan 1/2 foiz o'quv materialini tafakkur orqali idrok qilish va o'zlashtirish o'qituvchilarning nutqiga va uning so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishiga bog'liq. O'quvchilar o'qituvchining nutqini nihoyatda kuzatuvchanlik va qiziqish bilan tinglaydilar. Past ohangda gapiradigan o'qituvchining dars o'quvchilar uchun zerikarli bo'ladi, nihoyatda baland gapirish, oddiy

suhbat chog'ida ovozni baland qilib so'zlashish o'quvchilarni darsdan bezdiradi va charchatadi. O'quvchilarning bunday o'qituvchi ta'limidan ko'ngillari soviydi. Shuning uchun o'qituvchi savodli gapirishi, o'z nutqini chiroyli va tushunarli, ta'sirchan qilib bayon qilishi, o'z fikr va his-tuyg'ularini so'zda aniq ifodalash malakalariga ega bo'lishi lozim.

Chiroyli, savodli, ta'sirchan gapiruvchi o'qituvchilarning nutqlari o'quvchilar ongiga tez ta'sir etadi, o'quv materiallarini oson o'zlashtirib olishiga katta imkoniyat yaratadi, o'quvchilar bunday o'qituvchilarning darslarini toqatsizlik bilan kutadilar. O'qituvchilar o'z nutqlari ustida tinimsiz ishlashlari, so'zlarning chiroyli, ma'noli, ta'sirchan bo'lishi uchun mashq qilishlari, ovoz diapazonlarining kuchi, nutq tembrining harakatchanligi va diksiyasini doimo mashq qilib borishlari lozim.

Ovoz diapazoni chegarasi baland yoki past gapirish toni bilan belgilanadi. Diapazonning qisqarishi tovushning past tonligiga olib keladi. Past ohangda so'zlashish o'qituvchining idrokini bo'shashtiradi va susaytiradi.

O'qituvchi tovush diapazonini, uning tembri bilan bog'lab ishlatsa, gaplari chiroyli, mayin, jozibali chiqib, tinglovchilarni o'ziga jalb etadi va o'quv materiallari mazmuni yanada yaxshi idrok qilinadi.

O'qituvchining notiqlik texnikasi so'zlarni aniq, to'g'ri, tiniq eshitarli va tushunarli bayon qilishida namoyon bo'ladi. To'g'ri va mukammal ovoz diksiyasiga ega bo'lgan o'qituvchi so'zlarni ifodali bayon qiladi. Ifodali gapirishda til, lab, kichik tilcha, pastki jag' ishtirok etadi. O'qituvchi ifodali gapirishi, so'zlarni talaffuz qilishi uchun yuqoridagi organlarni doimo mashq qildirishi lozim. Shunday qilib, pedagogik texnikada nutq malakalari muhim ahamiyat kasb etar ekan, o'qituvchi doimo gapirish tempi, ritmi, diksiyasi, ovoz kuchi, diapazoni, harakatchanligi ustida mashq qilishi zarur, ushbu jarayon alohida bir faslda ko'rib chiqiladi.

2. Pedagogik texnika malakalarini mukammal egallash uchun avval, o'qituvchi o'z fanini, o'qitadigan predmetining boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorlikda bilishi, pedagogik va axborot texnologiyalarini, pedagogika va psixologiya fanlari asoslarini davr taraqqiyoti darajasida bilishi, kasbiy jihatdan o'z-o'zini tarbiyalay oladigan bo'lishi zarur. Chunki pedagogik texnika o'qituvchilarning individual shaxsiy xususiyatlariga ham bog'liq. Har bir o'qituvchi o'z tafakkuriga, fikrlash qobiliyatiga, o'zining kasbiy yo'nalishi, kasbiy laboratoriyasiga ega bo'lishi kerak. Bu yo'nalish va laboratoriyani o'qituvchilarning o'zlari mustaqil fikr yuritishlari, mustaqil bilim olishlari, pedagogik mahoratini oshirib

borishlari orqali qo'lga kiritadilar va mohir o'qituvchiga xos fazilatlarini tarbiyalaydilar hamda kasbiy ideal sari harakat qiladilar.

3. Pedagogik texnika sirlarini mukammal bilish o'qituvchining tashkiliy - metodik malakalarini egallashiga ham bog'liq. Bu malakalar zarur bilimlar bo'yicha ma'ruzalarni tinglash, maxsus adabiyotlarni o'qish orqali qo'lga kiritiladi. Tashkiliy-metodik malakalar aytilgan yo'l yo'riqlar, ko'rsatmalarni o'zining individual kasbiy tajribasida sinat ko'nikma hosil qilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tashkiliy-metodik malakalarning individual xususiyatlari, jamoa va guruh bo'lib ishlash, o'qish, faoliyat ko'rsatish asosida qurilgani ma'qul. Chunki guruh yoki jamoa bo'lib o'qish, ishlash har bir o'qituvchiga releksiv qobiliyatlari asosida, o'zini boshqalar ko'zi bilan ko'rishni va baharishni, faoliyatidagi nuqsonlarni seza bilishni, muomala va xulq atvorning yangi shakllarini izlab topish va sinash imkoniyatini beradi. Besa o'z-o'zini bilish, o'z-o'zini tarbiyalash uchun asos bo'ladi va pedagogik vazifalarning yangi usullarini tekshirib ko'rish, nazariy masallarni hal qilish uchun tajriba maydonini tashkil qilishga zamin yaratadi. Demak, tashkiliy - metodik malakalarini egallashda guruh, jamoa faoliyati, mashg'ulotlar pedagogik texnika asoslarini egallash imkoniyatini beradi.

4. Pedagogik texnikani bir maromda egallashda, har bir o'qituvchining o'z individual dasturini ishlab chiqishi muhim ahamiyat kas etadi. Bunday dasturni tuzishdan oldin o'qituvchi o'zida pedagogik texnika malakalarini shakllanganligining boshlang'ich darajasini aniqlash zarur. Ya'ni, o'qituvchining dastlabki o'quv-tarbiya ishlaridagi natijalarida, nutq madaniyatining to'g'ri yoki noto'g'ri qo'yilishida, harakatidagi mimik va pantomimik holatlarda ro'y beradigan nuqsonlar e'tirof etiladi. Bunda natija yaxshi bo'lsa, kelajakda pedagogik texnikani egallash ancha oson bo'ladi.

Ushbu faoliyat natijasida ko'nikma va malakalar yanada rivojlan tiriladi. Individual dastur pedagogik texnika malakalarining yetishmaydigan jihatlarni to'ldirish uchun xizmat qiladi. Bu dastur ma'lum mashqlar yoki mashqlar majmuini o'z ichiga oladi.

5. Shuni ham unutmaslik lozimki, pedagogik texnikani namoyish etishda o'qituvchining umumiy madaniyati, ma'naviy va estetik dunyo qarashi muhim o'rin tutadi. Agar o'qituvchining tashqi ko'rinishi qash shoq, so'zlarni talaffuz qilish qobiliyati past, estetik jihatdan ommi, bo'lau bo'lmas voqealarga nisbatan o'z hissiyotiga erk beradigan bo'lsa, tarbi

yalanuvchilarning e'tiqodiga, aql-idrokiga, bilish va anglash tafakkuriga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Demak, o'qituvchi o'zidagi ana shu nuqsonlarni qayta tarbiyalashi lozim.

Ta'kidlash joizki, pedagogik texnikaning ko'nikma va malakalarini egallash yo'llari to'g'risida bildirilgan fikrlarga e'tibor bermaslik, pedagogik faoliyat jarayonida ularning beqiyos ahamiyatiga yetarlicha baho bermaslik, shuningdek, pedagogik texnika malakalarini tanqidiy, har bir o'qituvchining individual xususiyatlarini hisobga olmay ish yuritish pedagogik mahoratni egallashga salbiy ta'sir ko'rsatadi va o'quv-tarbiyaviy jarayonda o'qituvchilarning ta'lim-tarbiyaviy faoliyatida nuqsonlarning ko'payishiga olib keladi.

Pedagogik texnikani egallashning asosiy yo'llari o'qituvchining malaka oshirish kurslariga ishtiroki, ustoz murabbiylar rahbarligidagi mashg'ulotlar (ulardan pedagogik texnika sirlarini o'rganish) va mustaqil (kasbiy jihatdan o'z-o'zini tarbiyalash) ishlashdir. Pedagogik texnika ko'nikma va malakalarini egallash individual-shaxsiy salohiyat ekanligini hisobga olib, pedagogik texnikani egallashda va uni takomillashtirishda kasbiy jihatdan o'z-o'zini tarbiyalash, ya'ni talabalik yillarida o'zida tajribali o'qituvchilarning shaxsiy fazilatlarini va kasbiy malakalarini shakllantirishga qaratilgan faoliyat yetakchi rol o'ynaydi, deb aytish mumkin. Kasbiy ideal sari intilishda bu harakat pedagogik texnikani egallashda muhim rol o'ynaydi.

Tashkiliy-metodik jihatdan pedagogik texnika mashg'ulotlari individual, guruh yoki ketma-ketlikda o'tkaziladi. Masalan, zarur bilimlar ma'ruzalarda yoki tegishli adabiyotlarni mustaqil o'qish asosida, integratsion bilimlarni egallash, portal, kompyuter texnologiyalari yordamida egallanishi mumkin. Avtomatlashtirishga doir ayrim oddiy harakatlar (turli artikulyatsiya, fonatsion nafas olish usullari, relaksatsiya usullari va shu kabilar) o'qituvchi tomonidan muntazam mashg'ulotlar asosida egallanadi. Tegishli ko'nikmalarni ishlab chiqish, individual ishlashni dastlab o'qituvchining nazorati va rahbarligida, keyin esa mustaqil ishlash talab qiladi.

Pedagogik texnika malakalarini shakllantirishda o'qituvchining jamoada faoliyat olib berishi va mashg'ulotlarda o'z-o'zini nazorat qilishi alohida rol o'ynaydi. Pedagogik texnika mashg'ulotlarining bu shaklini ancha batafsilroq ochib berish maqsadga muvofiqdir, chunki u hozirga qadar o'qituvchilar uchun mo'ljallangan o'quv va metodik adabiyotlarda ma'lum darajada ko'rsatib berilmagan.

Har qanday jamoada, xoh o'qituvchilar, xoh o'quvchilar jamoasi bo'lsin, o'qituvchi ular oldida o'zini boshqa kishilar ko'zi bilan ko'rishi, hulq-atvor va muomalaning yangi shakllarini izlab topishi va sinab ko'rishi, o'zining jamoa bilan birga bajaradigan ishi xususiyatlarini anglashi lozim. Shundagina pedagogik faoliyatning individual uslublarini ongli ravishda shakllantirish imkoniyati paydo bo'ladi. Jamoa shaxsning o'z-o'zini bilishi va o'z-o'zini tarbiyalash laboratoriyasi, pedagogik vazifalarni hal qilishning yangi usullarini tekshirib ko'radigan, nazariy va amaliy masalalar, turli muammolar muhokama qilinadigan tajriba maydoni bo'lib qolishi mumkin.

Psixologlar pedagogik texnikaning keng imkoniyatlarini jamoa bo'lib o'rganishni, o'qituvchilar orasida bunday jamoalarning eng qulay miqdorini 10–14 kishidan iborat etib belgilashni ta'kidlab o'tadilar. Qatnashchilarning xuddi shunday miqdori ulardan har birining boshqa o'qituvchilar bilan birga faoliyat olib borishda individual psixologik muammolarini juda to'liq ravishda aniqlab hal etish, refleksiv va empatik darajasini jiddiy oshirish, kasbiy pedagogik fahm-farosatini rivojlantirish, boshqalarga ta'sir etish vositalarining kengaytirish imkoniyatlarini ochib beradi.

Shu narsa muhimki, guruh qatnashchilari, bo'lajak o'qituvchilar kasbiy hamkorlik jihatidan birga ishlash malakalarini egallashga faol intilishlari, o'z-o'zini bilish va kasbiy jihatdan o'z-o'zini tarbiyalash bo'yicha muvaffaqiyatli faoliyat olib borishga psixologik jihatdan tayyor bo'lishlari kerak.

Barcha hollarda ham individual, ham guruhiiy mashg'ulotlar boshlanishidan oldin pedagogik texnikani egallashning individual dasturi tuzib chiqilishi lozim. Bunday dasturni tuzish uchun avvalo pedagogik texnika malakalarini shakllantirishning boshlang'ich darajasini aniqlab olish zarur. Biroq, tajribalarning ko'rsatishicha, odatda, mazkur bosqichda faqat malakalar haqidagina emas, shu bilan birga dastlab avtomatlashtirilgan (ta'limni boshlash vaqtiga kelib) ko'nikmalar haqida ham mulohazalar olib berish mumkin. Masalan, nafas olish va ovozning tabiiy bir holatga qo'yilishi, so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish, bundan oldingi tarbiyaviy metodlarning natijasi bo'lgan savodli, ifodali nutq, mimik va pantomimik harakatlar bo'lishi mumkin.

Bunday ko'nikma va malakalarning mavjudligi pedagogik texnika imkoniyatlarini mukammal shakllantirishni ancha osonlashtiradi. Shunga qaramasdan barcha hollarda ana shu ko'nikmalarni tegishli malakalar

tarkibiga kiritish yuzasidan muayyan faoliyat olib borilishi zarur. Pedagogik texnika malakalarini shakllantirishning boshlang'ich darajasiga qarab uni egallashning individual dasturi yetishmaydigan malakalarni shakllantirishga qaratilgan ayrim mashqlarni yoki ularning to'liq majmuasini ishlab chiqish lozim.

Pedagog va psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, o'z faoliyatini endigina boshlayotgan o'qituvchilar duch keladigan qiyinchiliklarning asosiy sababi aynan pedagogik texnikaga oid ma'lumotlarni bilmasligi oqibatida sodir bo'lmoqda. Pedagogik texnika to'g'risida yuqorida aytib o'tilgan fikr va mulohazalarga e'tibor qilmaslik, pedagogik faoliyatda nazariy va amaliy tajribalarning yo'qligi, o'z faoliyatiga tanqidiy nazar bilan baho berolmaslik oqibatida hamda o'qituvchida individual pedagogik texnikani rivojlantirish, tahlil qilish va uni takomillashtirish yuzasidan aniq maqsadga qaratilgan pedagogik faoliyatning yo'qligi mazkur qiyinchiliklarning asosiy sabablaridan biri ekanligini unutmash kerak.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalaridagi kasbiy tayyorgarlik jarayonida pedagogik texnikani egallash bo'lajak o'qituvchiga o'zining kasbiy yo'nalishining boshlanishidayoq ko'pgina xatolardan holi bo'lishda, talabalarga ta'lim-tarbiya berishning yuksak samaradorligiga erishishda yordam beradi.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. O'qituvchining pedagogik texnikasi qanday ko'nikma va malakalardan iborat?
2. Pedagogik texnika tushunchasi ikki guruhga bo'linib o'rganiladi, ularga ta'rif bering?
3. Pedagogik texnikaning muhim xususiyatlari nimalardan iborat?
4. "O'qituvchi-murabbiy professiogrammasi"da talqin etilgan pedagog hislatlarini ta'riflang?
5. O'qituvchi harakatlarida aktyorlikka xos xususiyatlarga ta'rif bering?
6. T.Sodiqovanning falsafiy fikri: pedagogik texnika va "murabbiylik shartlari"ga o'z mulohazalaringizni bildiring?
7. O'qituvchining tashqi ko'rinishida pedagogik texnikaning qanday holatlari muhim ahamiyat kasb etadi?
8. O'qituvchining pedagogik faoliyatida mimik va pantomimik harakatlar qanday ahamiyatga ega?

9. O'qituvchining o'z hissiy holatlarini nazorat qilishida qanday faoliyat turlari muhim rol o'ynaydi?

10. Yosh o'qituvchilar o'z shaxsiy pedagogik texnikasini takomillashtirish uchun nimalarga e'tibor berishlari lozim?

11. Pedagogik texnikaning ko'nikma va malakalarini takomillashtirish jarayoniga oid fikrlaringiz?

Talabalarning mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'z fikr – mulohazalaringizni bildirib, "Mustaqil ish" yozing:

1. "Pedagogik texnikaning o'qituvchi kasbiy faoliyatidagi o'rni"

2. "O'qituvchining pedagogik texnikasini takomillashtirishda hozirgi kun talablari".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 20-29 betlar.

2. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 31-61 betlar.

3. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. – T.: O'zbekiston, 2009. – 24 bet.

4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T.: "O'zbekiston", 2009. – 176 b.

5. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat - Toshkent, TDPU, 2003.

6. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi. – T.: O'zbekiston, 1999. – 29 b.

7. Загвязинский В.И. Педагогическое творчество учителя. Библиотека учителя и воспитателя. – М.: Педагогика, 1987.- 160 с.

8. Коджаспирова Г.М. Теория и практика профессионального педагогического самообразования. - М.: МГОПИ, Альфа, 1993.- 120с.

9. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism: Pedagogika nazariyasi. (M.X.Toxtaxodjayeva va boshqalar) – T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2007. – 380 b.

10. Макаренко А.С. О воспитании //Золотой фонд педагогики. - М.: Школьная пресса, 2003.- 192 с.

11. Самуйленков Ф. Мастерство, педагогический такт – это авторитет учителя. – М.: Просвещение, 1990.- 254 с.
12. Sodiqova T. Murabbiy kim?... – T.: Toshkent islom universiteti, 2006. – 83 b.
13. Sultonova G.A. Pedagogik mahorat. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005.- 149 b.

10 - BOB. NUTQ TEXNIKASI VA NOTIQLIK MADANIYATI

Tayanch tushunchalar:

Notiqlik san'ati; qadimgi Yunoniston; "San'atlar shohi"; suhbat metodi; ideal notiq; ovoz ritorikasi; nutq odobi; suhango'ylar; nutq texnikasi; til va nutq; nutqning ravonligi; nutqning ta'sirchanligi; grammatik norma; nutqning mantiqiyligi; nutqning tozaligi va ifodaliligi; dialektizm va varvarizm; jargon; tashqi nutq; ichki nutq; o'qituvchining nutq madaniyati; metonimiya; metafora; monologik nutq; dialogik nutq; kommunikativ nutq; tovush; diapazon va tembr; fonotsional nafas; diksiya; ritmika; artikulyatsiya; diafragma ishtirokida nafas olish; dialogik nafas olish.

10.1. Notiqlik san'atining paydo bo'lishi tarixi

O'qituvchining pedagogik mahoratida uning nutqi, notiqlik qobiliyati muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, ushbu muammoga mustaqillikdan keyingi yillarda jiddiy e'tibor qaratildi. Yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda, avvalo, milliy istiqlol mafkurasi muhim ahamiyatga ega. Mafkuramizning yuksak ustunlaridan biri — millat tilidir. Respublikamizning "Davlat tili haqida"gi, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunlari, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" va boshqa hujjatlarda barkamol avlod tarbiyasida o'z ona tiliga nisbatan mehr—muhabbat tuyg'ularini shakllantirish e'tirof etilgan. Yosh avlodning ma'naviy-ma'rifiy tarbiyasida o'qituvchining nutqi, uning notiqlik san'ati alohida e'tibor kasb etadi. Prezidentimiz I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining 1997-yil 29-avgustdagi IX sessiyasida so'zlagan nutqida ta'kidlaydiki, "O'z fikrini mutlaqo mustaqil ona tilida ravon, go'zal va lo'nda ifoda eta olmaydigan mutaxassisni, avvalambor, rahbarlik kursisida o'tirganlarni bugun tushunish ham, oqlash ham qiyin". O'qituvchining nutqiy madaniyatini shakllantirish uning kasbiy faoliyatida naqadar muhim ahamiyatga egaligi to'g'risida mulohaza yuritish ekanmiz, avvalo, notiqlik san'atining kelib chiqish tarixini bilish lozim. Professional notiqlik san'ati Yunoniston, O'rta Osiyo va Hindistonda o'zining uzoq tarixiga ega.

Tarixchi olimlarning (Apresyan G.Z.) ma'lumotlariga ko'ra, notiqlik san'atiga eramizdan oldingi VII asrda Yunonistonda asos solingan. Qadimgi Yunonistonda bolalarga bilim berish faylasuflar zimmasiga yuklatilar edi. Ular, notiqlik san'atining yetuk namoyandalari bo'lib, o'zlarining chiroyli so'zlari, baland va ta'sirchan ovozlari bilan odamlar tafakkuriga, ongiga kirib borganlar, ta'lim va tarbiyada ulkan yutuqlarga erishganlar. Shu sababli, notiqlik san'ati va nutq madaniyatining nazarisiga, uning cheksiz tarbiyaviy ahamiyatiga ilk marotaba qadimgi Yunonistonda asos solinganligi ilmiy adabiyotlarda bayon etiladi. Yunonistonda epos, lirika, drama, haykaltaroshlik, musiqa va me'morchilik san'atlari bilan birga notiqlik san'ati ham murakkab va muhim san'at asari sifatida e'tirof etilgan. Notiqlik san'atini davlatning muhim ijtimoiy-siyosiy ishlariga taalluqli faoliyatdagi ahamiyati uchun hamda yosh avlodni tarbiyalashda ular ongi va tafakkuriga qizg'in ta'sir etuvchi murakkab vosita ekanligi uchun Yunonistonda uni "San'atlar shohi" deb atashgan.

Eramizdan avvalgi V asr Yunonistonda "Notiqlik san'ati"ning eng takomillashgan va rivojlangan davri hisoblanadi. Bu davrda notiqlik san'atining quyidagi uchta qonuniyati qizg'in takomillashtirilib, notiqning unga jiddiy e'tibor berishi talab qilingan:

- tinglovchiga tushuntirish (ma'lum bir g'oyani);
- tinglovchining tafakkurini uyg'otish (fikrini, ongini, maqsadini);
- tinglovchini o'ziga jalb qilish (huzur-halovat va qoniqish hissini uyg'otish asosida).

Notiqlar ushbu qonuniyatlarga amal qilgan holda "tinglovchilarga halovat bag'ishlash" orqali odamlarni ezgulikka, adolatparvarlikka, vatan oldidagi burchlariga sadoqatli bo'lishga, eng yaxshi insoniy fazilatlarga amal qilib, ularni doimo bajarishga, odob va axloq qoidalariga rioya qilishga chorlar edilar. Bu ularning asosiy vazifasi hisoblanardi. Yunonistonda notiqlik san'atini chuqur egallagan, o'zlarining go'zal va chiroyli nutqlari hamda noyob asarlari bilan jamiyatda hurmat va e'tibor qozongan Sokrat (Suqrot), Platon (Aflotun), Dinarx, Giperid, Gorgiy (Horgiy), Isokrat, Isey, Esxil, Demosfen, Sitseron, Kvintilian kabi namoyondalar Yunonistonning mashhur davlat arboblari bo'lib yetishganlar.

Yunon notiqlari og'zaki nutqning shakl va qonuniyatlarini, mulohaza va isbot kabi mantiq ilmining qoidalarini chuqur o'zlashtirganlar. Ular o'z fikrlari va tuyg'ularini ruhan o'quvchilar hamda tinglovchilar tafakkuri va ongiga chuqur singdira olganlar va keskin ta'sir o'tkazganlar. Har

bir notiq o'z ustida yillab tinimsiz mashg'ulotlar olib borgan, sehrli ovoz sohibi bo'lish uchun nutq texnikasining barcha qonuniyatlariga amal qilganlar. Ular o'zlarining ta'sirchan nutqlarini namoyish qilish bilan notqlik san'atini *"Mafkuraviy va siyosiy kurash hamda yosh avlodni tarbiyalash quroli"* deb hisoblaganlar va buni o'z faoliyatlarida isbotlab berganlar.

Mashhur yunon faylasufi Sokrat (eramizdan avvalgi 469 — 399 yillar) o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berishda munozara, savol-javob usulini joriy qilib, ushbu usul orqali suhbat metodiga asos solgan.

Sokratning shogirdi Platon esa o'z ustози g'oyalarini davom ettirib, savol-javobni notqlik san'atining bir shakli sifatidagi ahamiyatini o'z asarlarida yoritadi hamda uni inson tafakkuri va ongini, dunyoqarashini og'zaki nutq bilan boyituvchi noyob uslub sifatida baholab, uni mazmunan amaliy va nazariy jihatdan yanada boyitdi.

Yunonistonda notqlik san'atining har tomonlama takomillashishi Demosfen (eramizdan avvalgi 384—322 yillar) nomi bilan uzviy bog'langan. U yoshlik yillaridanoq notqlik san'atiga qiziqdi. Tug'ma duduq bo'lishiga qaramasdan, o'quvchi va tinglovchilarning istehzolariga bardosh berib, qizg'in va shiddatli mehnati bilan notqlik mahoratini namoyish eta olgan. Faqat Demosfen Yunonistonda notqlik san'atining yetuk namoyandasi, ya'ni o'z davrida *"notqlik san'atining elitasi"* sifatida mashhur bo'ldi. U davlat tribunasini notqlik san'atiga asoslangan siyosiy va mafkuraviy kurash maydoniga aylantirdi.

Demosfenning notqlik san'ati to'g'risidagi g'oyalarini uning shogirdi faylasuf, notiq va siysiy arbоб Sitseron Mark Tulliy (eramizdan avvalgi 106—43 yillar) davom ettiradi. Qadimgi Yunonistonda nutq mahorati, uni takomillashtirish yo'llari, nazariyasi va tarixi bo'yicha o'z tajribalaridan kelib chiqib Sitseronning 19 ta asari, 800 dan ziyod maktublari hozirgi kunga qadar saqlanib qolgan. Sitseronning notqlik san'ati tarixiga bag'ishlangan *"Brut"*, *"Notqlik san'ati namoyandalari"*, *"Notiq"*, *"Notqlik haqida"* kabi asarlari shular jumlasidandir. Notqlik san'atining ulkan imkoniyatlarini, odamlarni va jamiyatni boshqarishda qudratli qurol ekanligini ta'kidlab, uni davlatning siyosiy jihatdan bosh quroli deb hisoblaydi. Shu sababli har bir davlat rahbari va davlat arbobi notqlik san'atining cheksiz imkoniyatlarini chuqur egallashi lozimligini aytadi. Sitseronning notqlik san'ati nazariyasida *"Ideal notiq"* haqidagi g'oyalari muhim ahamiyatga ega. Uning fikricha, *"Ideal notiq egasi yuksak ma'naviyatli, chuqur bilimga ega, tafakkuri boy faylasuf bo'lishi"*

kerak.” Ideal notiqlar tinglovchilar qalbiga va his tuyg‘ulariga tez, chuqur kirib borishi, ularning kayfiyatini, ruhiyatini bilib, shodlik va sevinch tuyg‘ularini, yoki, aksincha, g‘azab va nafratini ta’sirchan nutqi asosida uyg‘ota olishi lozim.

Sitseron tomonidan ishlab chiqilgan va nazariy hamda amaliy jihatdan asoslangan notiqlik san’ati haqidagi ma’lumotlarni, tizimlar va uslublarni rimlik *Kvintilian* (eramizdan avvalgi 35-95 yillar) ma’lum bir tartibga keltirib, tabaqalashtirib, undan notiqlik san’ati sohasi bo’yicha faoliyat ko’rsatuvchilar unumli foydalanishlari uchun qayta ishlab chiqadi. U notiqlik san’atining balandparvoz, asabga teguvchi teatr artistlariga xos ovoz ritorikasiga qarshi edi. Kvintilianning fikricha, notiq tashqi ovoz natijalari bilan emas, balki ilmiy asosga ega bo’lgan, mazmunan boy, mukammal va “tiniq” nutq orqali ulkan yutuqlarga erishishi mumkin. U “Tarbiya haqida” nomli asarida o’z nazariyalariga asoslanib, notiqlik san’atini o’rganish metodikasini yaratdi. Faylasuf olim o’z asarida ilk bor notiqlik san’atining ta’lim-tarbiya maskanlarida bolalar bilimi, ongi va tafakkuriga ijobiy ta’siri haqidagi g’oyalarni ilgari surdi. Kvintilian o’qituvchilar va tarbiyachilarning qizg’in faoliyat olib borishlari uchun notiqlik san’atini mukammal o’rganishga doir o’zining metodikasini taqdim etdi. Ushbu metodika notiqlik san’ati tarixida ulkan ahamiyatga ega va hozirgi davrda ham o’z qimmatini yo’qotmagan.

10.2. Sharq mutafakkirlari notiqlik san’ati haqida

Mamlakatimizda notiqlik san’atining rivojlanishi O’rta Osiyo madaniyati tarixi bilan bog’liq bo’lib, nutq madaniyati hamisha o’ziga xos mavqega ega bo’lib kelgan. O’rta Osiyoda notiqlik san’atining xususiyatlari shundan iborat ediki, u eng avval o’sha davr tuzumining manfaatlariga xizmat qilar edi. Bu davrda notiqlik san’ati ustalarini *nadimlar*, *qissago’ylar*, *masalgo’ylar*, *badihago’ylar*, *qiroatxonlar*, *muammogo’ylar*, *voizlar*, *go’yandalar*, *maddohlar*, *qasidaxonlar* deb yuritilishi ham ana shundan dalolat beradi. Movarounnahrda notiqlik san’ati voizlik deb atalgan. Voizlik, ya’ni va’zxonlik «Qur’on»ni targ’ib qilish bilan musharak holda so’zning ahamiyati, ma’nosini anglatgan. «Va’z» so’zi arab tilidan pand- nasihat ma’nosini beradi. Va’z aytuvchi, nutq so’zlovchi shaxs Voiz deb atalgan. Voizlik san’ati tinglovchining, jamoaning ongi-ga, his-tuyg‘usiga ta’sir etish mahorati bo’lib, qadimgi Sharqda hukmdorlar ushbu san’at namoyondalari xizmatini yuksak darajada qadrla-

ganlar. IX asrdan boshlab, davlat hukmdorlari notiqlik bilan bog'liq barcha tadbirlarni maxsus tayyorgarlikka ega so'z ustalariga yuklab, ularni "voizlar" deb ataganlar.

Markaziy Osiyoda XII asrdan boshlab voizlik san'ati nazariyasi va amaliyotini targ'ib qiluvchi ko'plab ilmiy va uslubiy risolalar yozilgan. Jumladan, allomalar Abu Nasr Forobiy "Fozil odamlar shahri", Unsur Ma'aliy Kaykovus "Qobusnoma", Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig", Alisher Navoiy "Majolis un-nafois", "Nazmul-javohir", Husayn Voiz Koshifiy "Dah majlis", "Mahzan ul-insho", Ali Yazdiy "Zafarnoma", Xondamir "Makorim ul-axloq", Voiz Samarqandiy "Ravozat ul-voizin", Muhammad Rafiq Voiz "Avbob ul-jinon", Quraysh Saidiy "Anis ul-voizin" kabi o'zlarining asarlari bilan "voiz"lik san'ati xazinasiga munosib hissa qo'shganlar.

Voizlik san'ati namoyandalari tinglovchilarning ijtimoiy va siyosiy mavqei hamda lavozimlarini hisobga olgan holda uch yo'nalish bo'yicha faoliyat ko'rsatishgan. Birinchisi, sultoniyot, ya'ni hukmdorlar hamda yuqori tabaqali a'yonlar uchun mo'ljallangan va'zxonlik bo'lib, unda hamdu sanolar aytilgan, ularning obro' e'tibori, martabasi, faoliyatlarini ulug'lanib maqtalgan. Ikkinchisi, jihodiya, ya'ni vatan himoyachilari mo'ljallangan va'zxonlik bo'lib, unda vatanparvarlik, jangovarlik, botinlik, qahramonlik, fidoyilik ulug'langan, dushmanga nisbatan shafqatsizlik bo'lish ifodalangan. Uchinchisi, g'aribona deb atalib, asosan mamlakatning oddiy fuqarolariga mo'ljallangan va'zxonlikdir, unda barcha fuqarolar asosan itoatkorlikka, mehnatsevarlikka chaqirilgan. Voizlikning har bir yo'nalishi o'ziga xos ohangga, usulga, jozibaga ega bo'lgan. Voizlar nutqda ma'lum bir muvaffaqiyatga erishish uchun har bir so'zning, tushuncha va ohangning badiiy jihatdan yuksak va ta'sirchanligini ta'mirlab, muayyan bir fikr, mulohaza, hukm, g'oya, mafkura va xulosani tinglovchilarga yetkazish maqsadida suxandonlik (ritorika) fanini puxta o'zlashtirishgan.

Buyuk qomusiy olim *Abu Rayhon Beruniy* (973-1048) o'zining «Geodeziya» asarida har bir fanning paydo bo'lishi va taraqqiy etishi inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishini ta'kidlab, notiqlik san'atining ildizlari bo'lmish grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojlarning hosilasidir degan g'oyani ilgari surgan.

Ulug' vatandoshimiz *Abu Nasr Forobiy* to'g'ri so'zlash, to'g'ri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va go'zal nutq tuzishdagi leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati cheksizlik

haqida shunday deydi: *“Qanday qilib ta’lim berish va ta’lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so’rash va qanday javob berish masalasiga kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmlar deb tasdiqlayman...”* Forobiy *“Fozil odamlar shahri”* asarida mudarrisning *“so’zlari aniq bo’lsin, fikrini va aytmoqchi bo’lgan mulohazalarini ravon va ravshan bayon eta olsin... Bilish va o’qishga muhabbati bo’lsin, o’rganmoqchi bo’lgan bilimini charchashni sezmasdan, osonlik bilan o’zlashtira olsin”* deydi.

Unsurul Ma’oliy Kaykovus tomonidan 1082-1083 yillarda yaratilgan, qadimgi Sharq pedagogikasining ajoyib namunalaridan biri hisoblangan «Qobusnoma»da ham nutq odobi va madaniyati haqida ibratomuz fikrlar bayon etilgan. Muallif farzandiga qilgan nasihatlari orqali o’quvchini yoqimli, muloyim, o’rinli so’zlashga, behuda gapirmaslikka undaydi. So’zlaganda o’ylab, har bir fikrdan kelib chiqadigan xulosalarni ko’z oldiga keltirib gapirish kerakligini, kishi aql-idrokli bo’lishi, o’zini xalq orasida omiy, kamtar tutishi lozimligini eslatib, mahmadonalik qilish, ko’p gapirish donolik belgisi emasligini ta’kidlaydi, hamda *“Odamlarda mavjud barcha qobiliyatlarning eng yaxshisi nutq qobiliyatidir”* deydi. *“Ey farzand, agar sen har qanday notiq bo’lsang ham, o’zingni bilganlardan pastroq tutgil, toki so’z bilimdonligi vaqtida bekor bo’lib qolmaygaysan. Ko’p bilu, oz so’zla, kam bilsang, ko’p so’zlama, chunki aqlsiz kishi ko’p so’zlaydi, deganlarki, jim o’tirish salomatlik sababidir. Ko’p so’zlovchi aqlli odam bo’lsa ham, xalq uni aqlsiz deydi...”* - deb uqtiradi alloma. U axloqlilikning birinchi belgisini suxandonlikda deb biladi. *“Suxango’ylar notiqlikda rost so’zlash kerak. So’zlaganda andishalik bo’lish, sovuq so’zlik bo’lmaslik, kam gapirish, kamtarlik, birovning so’zini diqqat bilan eshitish ularning burchidir”* deb ta’kidlaydi.

Ulug’ shoir Yusuf Xos Hojib turkiy xalqlarning XII asrdagi ajoyib badiiy yodgorligi bo’lgan *“Qutadg’u bilig”* (*“Baxt keltiruvchi bilim”*) asarida so’zlarni to’g’ri tanlash va to’g’ri qo’llash haqida *“Bilib so’zlasa so’z bilig sanalur”* degan. Mutafakkir so’zlovchini tilning ahamiyatini tushungan holda, hovliqmasdan, so’zning ma’nolarini yaxshi anglab, nutqni ravon qilib tuzishga chaqiradi va so’zning qudratini shunday ifodalaydi:

Kishi so’z tufayh bo’ladi malak,
Ortiq so’z qiladi bu boshni egik,
Tilingni avayla – omondir boshing,
So’zingni avayla uzayar yoshing.

Adib Ahmad Yugnakiy (XII-XIII) ham mudarrislarni soʻzlaganda nutqni oʻylab, shoshilmasdan, aql-idrok bilan tuzishga, keraksiz, bemaʼni soʻzlarni ishlatmaslikka, mazmundor soʻzlar izlab topishga chaqiradi. Notoʻgʻri tuzilgan nutq tufayli keyin xijolat chekib yurmagin, de soʻzlovchini ogohlantiradi:

Uquv soʻzla, soʻzni eva soʻzlama,
Soʻzing kizla, keyin, boshing kizlama.

(Soʻzni uqib soʻzla, shoshib gapirma, keraksiz, yaramas soʻzlarni yashir, yaramas gaping tufayli keyin boshingni yashirib yurma.)

Nutq odobi deb yuritilgan qoida va koʻrsatmalarda sodda va oʻrinli gapirish, qisqa va mazmundor soʻzlash, ezmalik laqmalikni qoralash keksalar, ustozlar oldida nutq odobini saqlash, toʻgʻri, rost va dadil gapirish, yolgʻonchilik, tilyogʻlamalikni qoralash va boshqa qonuniyatlarni toʻgʻrisida fikr yuritiladi.

Buyuk alloma Abdurahmon Jomiy oʻz adabiy merosida soʻz va nutqning qudrati naqadar ulugʻligini, tildek insonga chiroyli libos kiydirguvchi vosita hech qayerda boʻlmasligini bayon etgan:

Tildagi ketma-ket xatoga hayhot,
Chiroyli kiyimlar berolmas najot.
Soʻzni kiyimingdek bekamu koʻst qil,
Yoki kiyimingni soʻzingga rost qil.

Mutafakkir Alisher Navoiy davlat arbobi sifatida, oʻzbek mumtoz adabiy tilining homiysi boʻlgan buyuk shoirdir. Alisher Navoiy turkiy tilda goʻzal nutq tuzishning bayroqdori sifatida, oʻzining butun ijodiy merosi bilan oʻzbek tili boyliklarini namoyon etdi. Navoiy oʻzbek adabiy tilida buyuk asarlar yaratish mumkinligini va shu bilan oʻzbek xalqini butun jahonga mashhur qilishni isbotlab berdi. Shoir oʻzining “Muho-kamatul-lugʻatayn” asarida har bir tilning ijobiy va salbiy tomonlari borligini eslatib oʻtadi. Alisher Navoiyning “Muhokamatul-lugʻatayn”, “Mahbub-ul-qulub”, “Nazmul-javohir” asarlari oʻzbek tilida nutq tuzishning goʻzal namunalari boʻlishi bilan birga, uning yuksalishiga ham katta hissa qoʻshdi. U oʻzining “Mahbub-ul-qulub” asarida shunday yozadi “*Til muncha sharaf birla nutqning holatidir va ham nutqdurki, agar nopisand zohir boʻlsak, boshning ofatidir...*” yaʼni, til shuncha sharaf bilan nutqning qurolidir, agar u oʻrinsiz ishlatilsa boshning ofatidir Navoiy taʼlimi boʻyicha soʻz:

Har kimki chuchuk soʻz elga izhor aylar,
Har neki agʻyor durur yor aylar.
Soʻz qattigʻi el koʻngliga ozor aylar,
Yumshogʻi koʻngillarni giriftor aylar.

Xullas, Sharq mutafakkirlari, soʻz va nutqning inson hayotidagi oʻrni, vazni va qadr qimmatiga jiddiy ahamiyat berganlar. Ular har bir soʻzning nutqda oʻz oʻrni va ahamiyati borligini, nutqni qudratli qiluvchi soʻzdan kuchliroq va buyukroq narsa yoʻqligini, tilga eʼtibor – elga eʼtibor ekanligini, soʻz sehri ila odamzod moʻjizalar yarata olishini doimo taʼkidlab, isbotlab kelganlar. Soʻz orqali nutq va fikr oydinlashadi. Oʻqituvchi taʼlim-tarbiyasining samaradorligi soʻz boyligi bilan belgilanadi. Demak, “Soʻz tuzadi, soʻz buzadi, olqish ham soʻzdan, qargʻish ham soʻzdan, omonlik ham, yomonlik ham soʻz bilan, borliq ham, yoʻqlik ham soʻzdan, olamning yaralishi va gullab-yashnashi ham soʻzdan, yoʻq boʻlishi ham soʻzdan” (R. Jumaniyozov).

10.3. Nutqning asosiy xususiyatlari. Til va nutq

Oʻqituvchining pedagogik faoliyatida nutq texnikasini mukammal egallash muhim ahamiyatga ega. Zero, nutq vositasida oʻqituvchi bolaning his-tuygʻularini uygʻotadi, oʻquvchilar bilan ongli muloqotni taʼminlaydi, taʼlim-tarbiyaga oid maʼlumotlarni tahliliy idrok etadi. Buning uchun boʻljak oʻqituvchi avvalo nutq sirlarini, uning oʻquvchilar bilan boʻladigan muloqotda taʼsir kuchini puxta bilishi kerak. Nutqning oʻziga xos xususiyatlarini oʻrganish uchun, nutq texnikasiga oid talablarni bilish lozim. Bu talablar nutqning mantiq jihatdan toʻgʻri, aniq, chiroyli, yorqin va maqsadga muvofiq boʻlishidir. Nutqning quyidagi asosiy xususiyatlari ushbu talablardan kelib chiqadi:

NUTQNING ASOSIY XUSUSIYATLARI

1. Nutqning toʻgʻriligi va ravonligi.
2. Nutqning aniqligi va taʼsirchanligi.
3. Nutqning mantiqiyliги.
4. Nutqning tozaligi va ifodaliligi.

Nutqning to'g'riligi va ravonligi uning adabiy til normalariga to'g'ri kelishidir. Bunda ikkita jihatga e'tibor beriladi: urg'u va grammatik normalarga amal qilinishi.

Urg'u – so'zlarning to'g'ri talaffuz etilishini ta'minlaydi.

Grammatik norma – nutqning mazmundorligini, ma'noli ekanligini bildirib, nutq oqimidagi so'zlarning o'zgarishi, mazmunan bir-biriga birikishini ifodalovchi xilma-xil qoidalar yig'indisidir.

Nutqning aniqligi va ta'sirchanligi – mazmundor nutqning tinglovchiga ta'sir etish omilidir. O'qituvchi so'z va tilning ravonligi, notiqlik qobiliyati bilan aniq faktlar asosida o'quvchilarga bilim beradi, ularning ko'nikma va malakalarini rivojlantiradi. O'qituvchi nutqining aniq bo'lishi, o'z mas'uliyatini chuqur his etish shartidir. Aniqlik, o'rganilayotgan mavzuning o'qituvchi tomonidan ifodalanayotgan voqelikka faktlarga muvofiq kelishidir. Aniqlikning chegarasini belgilashda o'qituvchi so'zlarni to'g'ri qo'llay olishi, o'zbek tili grammatikasini mukammal bilishi, to'g'ri talaffuz eta olishi talab qilinadi.

Nutqning mantiqiyliigi – nutqning mantiqiy bo'lishi, eng avvalo o'qituvchining so'z boyligi, tafakkur yuritish qobiliyati, idrok etish mahoratiga bog'liq. O'qituvchi tilni juda yaxshi bilishi, so'z boyligi keng bo'lishi mumkin. Ammo o'zi fikr yuritayotgan mavzuga nisbatan chuqur bilimga ega bo'lmasa, bilimlarini o'z tafakkuri doirasida tahlil qila olmasa notiqlik san'ati natija bermaydi. So'zlarning o'qituvchi ifodalayotgan mavzuga mos ravishda to'g'ri ifodalanishi, so'z birikmalarining, gaplarning, matnlarning bir-biriga to'g'ri kelishi, fikmi izchil bayon etish uchur bo'ysundirilishi nutqning mantiqiy boy ekanligidan dalolat beradi. O'quvchilarga aytilayotgan fikr mantiqan bir-biriga bog'langan bo'lish kerak. Gaplar o'rtasida fikriy bog'lanish, izchillik yo'qolishi bilan o'qituvchi nutqining mantiqiyligiga putur etadi.

O'rganilayotgan mavzu matnlari o'rtasida mantiqiy bog'lanish bo'lish uchun, matnlar boshlanma bilan ajratiladi (*masalan, xulosa qilib aytganda; shu bilan birga; ta'kidlash lozimki va hokazo*). Demak, o'qituvchi nutqining mantiqiyliigi deyilganda, yaxlit bir tizim asosida tuzilgan, fikr va mulohazalar rivoji izchil bo'lgan, har bir so'z, ibora aniq maqsadga muvofiq ishlatiladigan nutq tushuniladi.

Nutqning tozaligi va ifodaliligi – O'qituvchi nutqining tozaligi, avvalo uning adabiy til lisoniy normalariga muvofiq ifodalanishi bilan belgilanadi. O'qituvchilarning chiroyli va mazmunan boy nutqi hozirgi o'zbek adabiy tili talablariga mos holda tuzilgan bo'lishi, g'ayriadabiy ti

unsurlaridan holi bo'lishiga qarab baholanadi. Nutqning toza bo'lishiga halaqit beruvchi unsurlar: dialektizm va varvarizmdir. Zero, ushbu unsurlar badiiy adabiyotda ma'lum bir badiiy – estetik vazifani bajarsada, o'qituvchining dars jarayonidagi va tarbiyaviy faoliyatidagi nutqida ishlatilmasligi kerak. O'qituvchi doimiy ravishda idoraviy atamalarni, rasmiy so'z va iboralarni noo'rin ishlatishi o'z nutqining notabiiyligiga, ishonchsiz chiqishiga sabab bo'ladi. Natijada o'quvchilar ta'lim-tarbiyasida o'qituvchi tomonidan ishontirish metodi orqali qo'llaniladigan fikrlar mukammal bayon etilmaydi.

Nutqning tozaligi, uning turli sheva so'zlaridan holi bo'lib, faqat abadiy tilda ifoda etilishidir. Til vositalari vaziyatga qarab ishlatilgan, siyqa so'z va iboralarsiz hosil bo'lgan o'qituvchi nutqi tabiiy va samimiy bo'ladi, tinglovchi va o'quvchilarning qalbiga tez borib etadi.

Jargon (muayyan kasb yoki soha mutaxassisliklariga xos bo'lmagan so'zlar); varvarizm (muayyan millat tilida bayon etilayotgan nutqda o'zga millatlarga xos so'zlarning noo'rin qo'llanilishi); vulgarizm (haqorat qilish, qo'pollik asosida qo'llaniladigan so'zlar) hamda konselyarizm (o'zni bo'lmagan vaziyatlarda rasmiy so'zlardan foydalanish); parazit (ortiqcha) so'zlarning ishlatilishi nutqning tozaligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu hodisalar o'qituvchi nutqida uchramasligi uchun, o'qituvchi o'zini, fikrini boshqara olishi, doimiy ravishda o'z nutqini boyitib borishi, mashq qilishi kerak.

O'qituvchi tilni qancha chuqur bilsa va unda so'z boyligi qanchalik ko'p bo'lsa, uning tafakkuri shunchalik boy bo'ladi. **So'z barcha dalillar, barcha fikrlar libosi, o'qituvchi nutqining poydevoridir.** Hikmatli so'zlar, ibora va maqollar, matallar hamda ko'chirma gaplardan o'rinli va samarali foydalana olish lozim. Zero, dunyoda so'z mulkidan ham ortiq va qimmatli xazina yo'qligini Sharq mutafakkirlari o'zlarining adabiy meroslarida bayon etganlar:

So'z ichra mudom aql yashirindur,
So'z chimildig'u, aql kelindur.

(Nosir Xisrav)

So'zni bilgan zarga bo'lmaydi muhtoj,
Zar qimmatli so'z bilan topar rivoj.

(Abdurahmon Jomiy)

Ham soʻz ila elga oʻlimdan najot,
Ham soʻz ila topib oʻlik tan hayot.

(Alisher Navoiy)

Agar boʻlsang ipak kabi muloyim,
Muloyim sen boʻlsang quling boʻloyn.
Qulogʻimga bergan panding olayin,
Kishiga qattiq soʻz aytguvchi boʻlma.

Oqmasdan qolmaydi bir oqqan ariq,
Bir tanda odam goh semiz, goh oriq.
Bir koʻzi qarodir bir koʻzi yorugʻ,
Qora deb qattiq soʻz aytguvchi boʻlma.

(Maxtumdul)

Til va nutq. Nutq madaniyati – til normalarini egallamoq, talaffuz urgʻu, soʻz ishlatish, gap tuzish qonuniyatlarini chuqur bilmoqdir. Shuningdek, tilning tasviriy vositalari har xil sharoitlarga mos, maqsadga muvofiq boʻlishi kerak. Nutqda til – fikr almashish quroli, oʻqituvchi qalbining oyinasi, oʻqituvchining dars berish uslubini, pedagogik mahoratini toʻliq namoyon qiluvchi vosita. Nutqda – tildagi rang-barang vositalar oʻz ifodasini topsa, bunday nutq – boy nutqdır.

Til va nutq azaldan bir-biri bilan chambarchas bogʻlangan vositalardir. Nutq qaysi tilda aytilmasin, oʻsha millat tilining qonun-qoidalari asosida roʻyobga chiqadi. Biroq ular bir-biridan farqlanadi.

Til nutq uchun moddiy material. Shu material asosida nutq tashkil topadi.

Nutq – tildagi mavjud ifoda vositalaridan foydalangan holda reallikka aylangan fikr boʻlib ikki xilda namoyon boʻladi:

❖ ichki nutq;

❖ tashqi nutq.

Oʻqituvchi ongida hosil boʻladigan, hali amalga oshmagan til elementlaridan tashkil topgan, kishining ogʻiz ochmasdan fikrlashi, mulohaza yuritishi, oʻylashi **ichki nutq**dir.

Oʻqituvchi mulohazasi va fikrining til vositasida nutq organlariga taʼsiri va harakati bilan real tovushlar sifatida yuzaga keladigan nutq **tashqi nutq** boʻlib, u ijtimoiy hodisadir.

1. O'qituvchining nutqiy faoliyati: so'zlash, mutolaa qilish va eshitishdan iborat. Nutq hodisasi monolog, dialog, polilog, deklamatsiya hamda ayrim tekst va kitob shaklida bo'lishi mumkin. Nutq maxsus belgilangan tartibda o'zining hajmi bilan notiqqa havola etiladi.

Til hodisasi fonemalar tizimida, morfemalarda, sinonimiya, omonimiylarda, mavjud grammatik qoidalarda, murakkab terminlar va frazeologik iboralarda namoyon bo'ladi.

TIL VA NUTQNING QIYOSIY TAHLILI:		
	<i>Tilning imkoniyatlari:</i>	<i>Nutqning imkoniyatlari:</i>
1.	Til aloqa materiali.	Nutq aloqa shaklidir.
2.	Tilni xalq yaratadi.	Nutqni har bir shaxs yaratadi.
3.	Tilning hayoti qadim xalq hayoti bilan bog'liq.	Nutqning hayoti esa qisqa bo'lib, u aytilgan paytdagina mavjud.
4.	Ayrim shaxslar ayni zamonda bir nechta tilni bilishi mumkin.	Ayrim shaxsning nutqi ayni zamonda faqat bitta bo'ladi, chunki u ma'lum vaqtda va ma'lum o'rinda yuz beradi.
5.	Tilning hajmi noaniqdir.	Nutqning hajmi esa aniq.
6.	Til – turg'un statik hodisa.	Nutq harakatda bo'luvchi, dinamik hodisa.

15-chizma

Til xatosida so'zning ma'nosi keskin buzilishi mumkin (Masalan: sof-sop, tif-tip, fan-pan, dil-til, nufuz-nufus, servis-serviz, xo'p-xo'b).

Nutq xatosidagi buzilishlar ko'pincha faqat akustik tomondan o'zgaradi (fikir-pikir, fabrika-pabrika, safar-sapar kabilar).

Til va nutq hodisalarining qonun-qoidalarini mukammal bilish, uning qoidalariga doimo rioya qilish, obyektiv sharoitda tinimsiz mashg'ulotlar olib borish – o'qituvchining til sofliqi, nutq madaniyati va odobi masalalariga oqilona yondashishiga olib keladi.

10. 4. O'qituvchining nutq madaniyati va notiqlik san'ati

Nutq madaniyati – ijtimoiy madaniyatni, kishilik jamiyati madaniyatini aks ettiruvchi bir ko'zgudir. Nutq madaniyati adabiy tilning har

ikki shakli — yozma va ogʻzaki shakli uchun zarurdir. Nutq madaniyatiga eʼtibor yolgʻiz oʻqituvchilardan emas, balki har bir fuqarodan ongli ravishda oʻzlashtirish talab qilinadigan insoniy fazilatlardan biridir. Uni egallash har bir oʻqituvchining va shaxsning madaniy saviyasi va bilimiga bogʻliq. Oʻqituvchi pedagogik mahoratida nutq madaniyati, uning nafaqat maʼnaviy va axloqiy jihatdan boyligini, balki bilimini, tafakkurini, ilmiy dunyoqarashini, fikr va mushohada yuritishini belgilovchi meʼyordir. Oʻqituvchining nutq madaniyati birdaniga shakllanib maromiga yetadigan jarayon emas, u pedagogik mahorat bilan, kasb faoliyati davomida, tajribali ustozlar oʻgiti natijasida yillar davomida takomillashib, sayqallanib boraveradi. Oʻqituvchining nutqiy qobiliyati madaniy, kasbiy, pedagogik talablar asosida shakllanib boradi. Uni rivojlantirish faqat oʻqituvchining shijoatiga bogʻliq. Shu qobiliyat tufayli oʻqituvchining nutq madaniyati ham shakllanib boradi. Quyidagi oʻqituvchining nutq madaniyatiga xos boʻlgan vositalarni unutmasligi kerak:

1. Nutq madaniyati oʻqituvchining maʼnaviy-axloqiy kamoloti tarkibiy qismidir. Zero nutq, millatimiz erishgan madaniyat darajasini koʻrsatuvchi, oʻz ona tilimizga eʼtiqodni namoyish etuvchi yorqin va ishonchli dalildir.

2. Nutq madaniyati oʻqituvchilarni maʼnaviy va madaniy saviyasi bilan hamda adabiy tilni mukammal bilishi bilan boshqa kasb egalaridan maʼlum maʼnoda ajratib turadi.

3. Nutq madaniyatining pirovard maqsadi erkin fikr egasi boʻlgan barkamol avlodni qanday kasb egasi boʻlib yetishishidan qatʼiy nazar maʼnaviy jihatdan tarbiyalash.

4. Nutq madaniyati — bu, avvalo, oʻqituvchilarda nutqiy koʻnikma va nutqiy malakalarni hosil qiladi. Bu koʻnikma pedagogik faoliyatda takomillashib boradi, maxsus mehnat va mashqlar evaziga malaka oshiriladi hamda erishilgan muvaffaqiyatlar tufayli qobiliyat va mahorat shakllanadi.

5. Nutq madaniyatiga oʻzbek adabiy tilini mukammal egallash asosida erishiladi. Buning uchun oʻqituvchi adabiy til qonuniyatlarini bilishi, badiiy adabiyot asarlarini doimiy oʻqib borishi, sheʼrlar yod olishi va uni deklamatsiya bilan oʻqiy olishi, radio va televideniye eshittirishlarini kuzatib borishi lozim.

6. Nutq madaniyatini egallashning yana bir koʻrinishi nutqiy taqlid boʻlib, yosh oʻqituvchilar oʻzidan yaxshiroq, chiroyliroq, maʼnoli va

ta'sirchan nutq so'zlaydigan ustoz murabbiylarning nutqiy san'atiga havas bilan qarashi va taqlid qilishi asosida o'rganishi mumkin.

Nutq madaniyatining va notiqlik san'atiga umumiy, o'xshash tomonlari bor. Har ikkala soha til va nutq, inson nutqi bilan aloqadordir. Har ikkalasi o'qituvchi nutqiy faoliyatining ta'sirchan, chiroyli bo'lishi uchun zarur hodisa bo'lib, uning nutqiy madaniyatini o'stirishga xizmat qiladi. Nutq madaniyati ham, notiqlik san'ati kabi nutqning ma'noliligi, nutqiy go'zallik, nutqiy mantiq qonuniyatlaridan oziqlanadi.

Ba'zi shaxslarda uchraydigan notiqlik san'ati og'zaki nutq sohasida shaxsiy qobiliyat va faoliyat tufayli erishiluvchi alohida san'atdir.

Nutq madaniyati va notiqlik tushunchalari orasida ba'zi o'xshashlik, umumiy tomonlar bor. Bu har ikkala sohaning pirovard maqsadi, ish faoliyatining mushtarakligida ko'rinadi. Ammo shunga qaramasdan, nutq madaniyati tushunchasi bilan notiqlik tushunchasi aynan bir xil narsa emas. O'qituvchi nutq madaniyati va notiqlik orasidagi ba'zi muhim farqli tomonlarni va belgilarni bilishi lozim. Bular quyidagilar:

1. Nutq madaniyati, chinakam ma'noda adabiy til bilan bog'liq hodisadir. Uning paydo bo'lishi, lisoniy asosi, talab va mezonlari adabiy til va uning normalari bilan bog'liq. Notiqlik san'ati uchun bular asosiy belgilar emas. Notiqalar orasida adabiy til talablariga to'la amal qilmaydiganlar, ma'lum vaqtgacha, shevada ham chinakam notiqlik san'atini namoyish qilib kishilar qalbiga qizg'in ta'sir qiluvchi kishilar uchraydi. So'zga chechanlik, notiqlik, til materialining xarakteriga qarab emas, balki, notiqning chinakam so'z ustasi ekanligiga, tinglovchilarni o'ziga jalb etishida, ta'sirchan nutqiy san'atiga qarab belgilanadi.

2. Notiqlik – bu nutqning og'zaki shakli. Notiqlik san'ati og'zaki nutq san'atidir. Nutq madaniyati esa nutqning ham og'zaki, ham yozma shakli uchun taalluqli bo'lgan tushunchalardir.

3. Nutq madaniyati jamiyat a'zolarining umumiy nutqiy faoliyatini nazarda tutadi. Nutq madaniyati sohasining maqsadi va pirovard orzusi yosh avlod nutqini madaniylashtirishni mo'ljallaydi. Chin ma'nodagi notiqlik san'ati esa, alohida shaxslarning nutqiy mahoratini va san'atini ifodalaydi. Notiqlik, asosan nutq vositasida o'qituvchilar jamiyat talablari asosida yosh avlodga muayyan ta'lim va tarbiya beradi, yuqori malakali, raqobatbardosh, o'zining mustaqil fikriga ega bo'lgan kadrlarni tayyorlaydi.

4. San'atkor notiq nutqi, asosan, ko'pchilik tinglovchilarga, keng auditoriyalarga mo'ljallangan bo'ladi. Notiqni bir kishidan ortiq shaxslar tinglaydi. Nutq madaniyati mana shunday tinglovchilardan tashqari

kishilar orasida odatiy suhbatlarni, yakka kishiga qaratilgan nutqlarni ham o'z ichiga qamrab oladi.

5. O'qituvchilar adabiy tilning keng imkoniyatlari va boyliklarini yaxshi egallagan, nutq madaniyati talablariga javob beradigan tajribali notiq bo'lishi mumkin. Biroq hamma o'qituvchi ham san'atkor ma'nosidagi mukammal notiq bo'la olmaydi. Lekin adabiy tildan foydalanuvchi har bir o'qituvchi nutq madaniyatidan xabardor bo'lishi shart.

6. Nutq madaniyati ko'pchilikka mo'ljallangan, ma'lum bir maqsadni ko'zda tutib ish ko'ruvchi soha. Bu ma'noda u keng omma uchun mo'ljallangan talabdir, ammo notiqlik – shaxsiy qobiliyatdir.

7. Nutq madaniyati – bu faqat nutq haqidagi nutqiy faoliyatga tegishli tushuncha va soha emas, u til madaniyati bilan ham, ya'ni adabiy tilni va uning normalarni o'rganish va bu normalarni qayta ishlash ishi bilan ham shug'ullanadi. Notiqlik san'ati esa bunday ilmiy – normativ faoliyatni ko'zda tutmaydi.

8. Notiqlik, ko'proq nutqning mazmunini, mantiqiy asoslarini, mundarijaviy tuzilishini e'tiborga oladi, nutq madaniyati esa, nutqning til qurilishi – lisoniy tuzilishiga e'tibor qiladi.

9. Notiqlik san'ati notiq uchun oldindan qanday so'zlash tizimi va rejasini bermaydi. Nutq madaniyati sohasi esa jamiyat a'zolarini ona tili, ya'ni adabiy til boyliklari va vositalaridan maqsadga muvofiq sharoit va uslub taqozasi talabiga ko'ra o'rinli foydalana olish ko'nikmasini beradi. Bunday ko'nikma, aslida har qanday san'atkor notiq uchun ham zarur.

10. Notiqlik san'ati haqidagi fan ancha qadimiy tarixga ega, nutq madaniyati ilmiy muammo va ilmiy soha sifatida muntazam yangilanib boradi.

O'qituvchi nutqining ta'sirchanligi va ifodaliligi. O'qituvchi nutqining ta'sirchanligi nutqning asosiy sifatlaridan biri sanaladi va nutqdagi to'g'rilik va aniqlik, mantiqiylik va tozalik tinglovchiga ta'sir etish uchun yo'naltirilgan bo'ladi.

Nutqning ta'sirchanligi deganda, asosan, o'qituvchining og'zaki nutq jarayoni nazarda tutiladi va o'quvchilar tomonidan qabul qilinishida paydo bo'ladigan ruhiy vaziyat e'tiborga olinadi. Ya'ni notiq-o'qituvchi o'quvchilarni hisobga olishi, ularning bilim darajasidan tortib, hatto yosh xususiyatlarigacha, nutq ijro etilayotgan paytdagi kayfiyatlarigacha kuzatib turishi, o'z nutqining o'quvchilar tomonidan qanday qabul qilina-yotganini nazorat qilishi lozim. Professional bilimga ega bo'lgan o'qituvchilar jo'n, sodda tilda gapirishlari maqsadga muvofiq emas, oddiy,

yeterli darajada notiqlik ma'lumotiga ega bo'lmagan yosh o'qituvchilar ham ilmiy va rasmiy tilda gapirishga harakat qilishlari kerak emas. Xullas, notiq-o'qituvchidan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi va ifodalamoqchi bo'lgan har qanday fikrini to'raligicha o'quvchilarga yetkazishga harakat qilish vazifa qilib qo'yiladi.

O'quvchilar tushuna oladigan tilda gapirish, ularni ishonтира olish o'qituvchi oldiga qo'yiladigan asosiy shartlardan biri hisoblanadi. Buning uchun esa, o'qituvchida yuqorida aytilganidek, mavzuni yaxshi bilishdan tashqari, uni bayon etishning aniq belgilangan rejasi bo'lishi kerak. Nutqdagi fikrlarni birinchi va ikkinchi darajali tarzda tuzib, ularni o'zaro bog'lab, o'quvchilarni avvalo nutq rejasi bilan tanishtirib, so'zni boshlash lozim. Vaqtni hisobga olish, notiqlik fazilatlaridan biridir. Chunki so'zlash muddati oldin e'lon qilinib, shunga rioya qilinsa, agar iloji bo'lsa, sal oldinroq tugatilsa, o'quvchilar zerikishmaydi.

Nutqning ta'sirchanligi va ifodaliligi haqidagi gap ma'lum ma'noda nutq sifatlari haqida aytilgan gaplarga yakun yasashdir. Chunki yaxshi nutqning fazilatlarini ko'rsatib o'tish, nutqda uchraydigan ayrim tipik xatoliklarni tahlil qilish, pirovard natijada ta'sirchan bir nutqni shakllantirishga xizmat qiladi. Nutqdagi fikrlarni o'quvchilarga mazmunli yetkazishning xilma-xil yo'llari va vositalari mavjud. Ularni yordamchi vositalar deb ham atash mumkin. Masalan, yumor yoki biror hikoyatni olaylik. Nutqdagi uzluksiz ilmiy-ommabop fikr oqimi, uning bir maromda bayon qilinishi o'quvchini ham, har qanday tinglovchini ham zeriktirib qo'yishi mumkin. Shunday paytda, yumor, hikoyat, qiziqarli voqealar haqida gapirish o'qituvchiga juda qo'l keladi. Yumorning nutq mazmuniga mos holda keltirilishi yana ham yaxshidir. Shunday qilinsa, o'quvchi ham dam oladi, ham o'rganilayotgan mavzuga nisbatan qiziqish paydo bo'ladi.

Nutqda mavzu doirasida ba'zi fikr va mulohazalarni keltirish ham maqsadga muvofiqdir. Bunday fikrlar notiq fikrining to'g'riligini, haqqoniy ekanligini isbotlash uchun foydalaniladi, faqat ulardan foydalanishni suiste'mol qilmaslik kerak. Badiiy adabiyot namunalaridan, hikmatli so'zlardan, tildagi ifoda – tasvir vositalaridan nutqda o'rni bilan foydalanish ham ijobiy natijalarga erishishni ta'minlaydi.

Nutqning o'quvchilarga qanday ta'sir qilishida va ularda qanday taassurot qoldirishida o'qituvchining nutqiy jarayon davomida o'zini qanday tuta bili shi, imo-ishoralari, hatto kiyinishi kabi omillarning ham o'rni bor. Samimiylik, xushmuomalalik, odoblilik, o'quvchilarga hurmat bilan qarash kabi fazilatlar nutqning o'quvchilar tomonidan e'tibor bilan tinglanishiga sabab bo'ladi.

Mukammal notiqlik san'atiga ega bo'lish – o'qituvchilar uchun ulkan mehnat talab qiladigan murakkab jarayondir. Nutqning o'tkirliги, yorqinliги va originalliги tinglovchi va o'quvchilarda his-tuyg'u va qiziqish uyg'otishi, uning e'tiborini qaratishi, aytilayotgan narsaning mazmunini yaxshilab yetkazish uchun zarurdir.

Demak, nutq aniq va ravon bo'lishi, grammatik jihatdan to'g'ri tuzilgan bo'lishi, adabiy talaffuz qoidalariga bo'ysunishi, boshlanishidan oxirigacha izchil bayon qilinishi lozim. Ana shunday nutq asosida o'rganilayotgan bilim o'quvchi xotirasida uzoq vaqt saqlanib qoladi. Shunday nutq madaniy nutq talablariga javob beradi. Buning uchun o'qituvchilardan tinimsiz izlanish va o'z ustida ishlash, filologik bilim va muttasil nutqiy mashq qilish talab qilinadi.

10.5. Nutq texnikasini egallash

O'qituvchining pedagogik faoliyatida nutq texnikasi eng murakkab va doimiy munozaralarga sabab bo'lib kelayotgan jarayon. Psixologik til bilan aytganda nutq texnikasi, notiq nutqining o'rinli yoki o'ransiz ekanligini belgilashda namoyon bo'ladi. O'qituvchi har xil vaziyatlarda, turli xarakterdagi o'quvchilar bilan muloqotda bo'ladi. Demak u o'z nutqini ana shu vaziyatlar asosida, o'quvchilar holatiga qarab tuzishi, o'zgartirishi, doimo nutqining ta'sirchan chiqishiga e'tibor berishi, o'quvchilarni zeriktirib qo'ymasliги uchun tilning tasviriy vositalari bo'lmish metonimiya, metafora kabilardan foydalanishi lozim. O'quvchilar diqqatini jalb etish, o'rganilayotgan mavzuga ularni qiziqitira olish o'qituvchi nutq texnikasining asosiy xususiyatlaridandir.

O'qituvchining takomillashgan nutqqa ega bo'lishi, o'quv materialini talabalar tomonidan puxta o'zlashtirilishini ta'minlash garovidir. Bolalar o'qituvchi nutqiga juda e'tibor beradilar. Biror harf yoki tovushni noto'g'ri aytilishi kulgiга sabab bo'ladi. Bir ohangdagi nutq-tezda charchatadi. Individual suhbat paytidagi o'qituvchining baland ovozidan o'quvchi o'zini aldanayotgandek his etadi. Bu o'qituvchiga ishonchsizlik bilan qarash hislarini uyg'otadi. Ayrim mutaxassislar insonning tovushi va uning tembri tug'ma xususiyat deb aytishadi. Lekin hozirgi eksperimental fiziologiya tovush sifatini o'zgartirish mumkinligini tasdiqlaydi. Bugungi kunda mutaxassislar tomonidan nutq texnikasini takomillashtirish bo'yicha ko'plab mashqlar kompleksi ishlab chiqilgan. Ular asosan teatr pedagogikasi tajribasiga asoslangan bo'lib, so'zlashish paytida nafas olish, tovush hosil qilish va uni ma'noli ifodalash malakalarini rivojlan-

tirishga qaratilgan, bu esa o'qituvchilarga o'z so'zi mazmunini o'quvchilarga yanada to'laqonliroq qilib yetkazishga ham imkoniyat beradi.

O'quvchi hayoti davomida o'qituvchisining nutqiy xususiyatlarini, o'quvchilarga murojaat qilish, savollarga aniq va mukammal javob berish usullarini xotirasida saqlaydi. O'qituvchining nutqi o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish vazifasini bajarishi kerak. Shuning uchun unga faqat umummadaniy emas, balki kasbiy va pedagogik talablar ham qo'yiladi. O'qituvchilar o'z so'zlarining mazmuni, sifati va oqibati uchun jamiyat oldida ijtimoiy javobgar shaxsdir. Shuning uchun ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchi nutqi pedagogik mahoratning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

O'qituvchi nutqi deyilganda, ta'kidlab o'tganimizdek, o'qituvchining og'zaki va yozma nutqi nazarda tutiladi. Yozma nutq va og'zaki nutq – bu o'qituvchining gapirish vaqtida tuziladigan nutqi bo'lib, o'quvchilar ongiga, istak va motivlariga, his-tuyg'ulariga ta'sir etuvchi muhim omillardir. O'qituvchilar og'zaki nutqi asosida zarur bo'lganda o'z kamchiliklarini tuzatib, korreksiyalab boradi.

Texnik jihatdan nutqiy tajribaga ega bo'lgan o'qituvchining nutqi quyidagilarni ta'minlashi kerak:

- o'qituvchi va uning tarbiyalanuvchilari o'rtasidagi o'zaro munosabati va mahsuldor muloqotini;
- ta'lim jarayonida bilimni to'la qabul qilinishi, anglanishi va mustahkamlanishi;
- o'quvchilar faoliyatiga, ulardagi qobiliyat va iqtidor instinktni shakllantirish maqsadida ongi va hissiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatish;
- o'quvchilarning o'quv va amaliy faoliyatini maqsadga muvofiq tashkil etish.

"Pedagogik nutq texnikasi" tushunchasi o'qituvchilarning kommunikativ xylqi tushunchasi bilan uzviy bog'liq. O'qituvchining kommunikativ xulqi deyilganda, faqat uning gapirish va axborot berish jarayonigina emas, balki, o'qituvchi va o'quvchi muloqoti uchun emotsional psixologik muhit yaratishga, ular o'rtasidagi munosabat va ish uslubiga ta'sir ko'rsatuvchi nutqni tashkil etish va unga mos o'qituvchining nutqiy nazokatini ham ko'zda tutiladi.

O'qituvchilarning pedagogik faoliyatidagi og'zaki nutqi monologik va dialogik shaklda bo'ladi. *Monologik nutqning keng tarqalgan shakllari hikoya, maktab ma'ruzasi, sharhlash kabilardir. Dialogik nutq turlari suhbat, savol - javob shaklida bo'ladi.*

Pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli olib borish uchun, o'qituvchining nutqi ma'lum talablarga javob berishi, ya'ni notiqlik mahoratini shakllantirish uchun lozim bo'lgan kommunikativ sifatlarga javob berishi hamda nutqi bir nechta adabiy normalarga mos kelishi lozim: chunonchi, zamonaviy normalarga, ifodali, adabiy til normalariga.

Pedagogik nutqning to'g'rilik, aniqlik, moslik, leksik boylik, ifodalilik va tozalik kabi kommunikativ sifatlari o'qituvchi nutqining madaniyatini belgilaydi.

Maqsadga muvofiq keladigan pedagogik nutq texnikasi o'zining mantiqiyligi, ishonchlilik, kuzatuvchanligi bilan bir nechta funksiyalarni bajaradi:

O'qituvchi nutqining birinchi funksiyasi – o'rganilayotgan bilimlarni to'liq holda berilishini ta'minlashdan iboratdir. O'qituvchi nutqining kommunikativ o'ziga xosligi bilan bilimni o'quvchilar tomonidan qabul qilinishi va esda qolishi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri aloqa mavjud. Nutq buni ta'minlashi yoki qiyinlashtirishi mumkin.

O'qituvchining nutqi faqat axborot berib qolmay, o'quvchining ongi, sezgisiga ta'sir qilishi, ularning fikrlash faoliyatiga jadallashtirishi kerak.

O'qituvchi nutqining ikkinchi funksiyasi, o'quvchining o'quv faoliyati jarayonida o'qituvchi nutqi asosida, darsda o'rganilayotgan bilimlarni samarali o'zlashtirilishini ta'minlashdan iborat.

O'quvchilar, o'qituvchi nutqini eshita turib qator operatsiyalarni bajaradi: berilayotgan axborotni ko'rgazmali shaklda aniqlashtiradi, o'zidagi bilim bilan unga nisbatan munosabat bildiradi, eslab qoladi, nutq mantiqini, fikrlar rivojini kuzatib boradi.

Ovoz tonining balandligi, tovushning yuqoriligi, bir xilda gapirish o'quvchilarni charchatadi. O'quv – biluv jarayonining samarali bo'lishiga darsda o'qituvchilar tomonidan tanlangan kommunikativ xulq uslubi ham ta'sir qiladi. o'qituvchi ko'pincha "ovozingni o'chir", "jim o'tir", "bo'shingni ko'tarib o'tir", "mashqni tugat", "kitobni yop" kabi norozilikni bildiruvchi so'zlarni ishlatadi, yoki o'quvchining mavzu bo'yicha javobini bo'ladi, "hap doimgidek hech narsa bilmaysan", "sen bu mavzuni qayerdan ham tushunarding" kabi pedagogik taktga xos bo'lmagan so'zlarni ishlatadi. Bu holat o'qituvchi bilan o'quvchi orasidagi munosabatning keskin buzilishiga, o'quvchilarning darsda faolligini pasayishiga olib keladi.

O'qituvchi nutqining uchinchi funksiyasi – o'qituvchi bilan o'quvchilar o'rtasidagi mahsuldor o'zaro munosabatni to'g'ri ta'minlashdan iborat.

O'qituvchining nutq texnikasi – o'qituvchi va o'quvchilar munosabatini boshqarish rolini ham bajaradi. Bu erda hamma narsa ahamiyatli: o'qituvchining o'quvchilarga qanday murojaat qilishi, salomlashishi, talablarni qanday qo'yishi, qanday ogohlantirishi, xohishini qanday bayon qilishi; nutqining jozibadorligi, chehradagi ifoda, qarashi ham o'quvchilarga ta'sir ko'rsatadi. Darsdan tashqari muloqotda bularning ahamiyati yanada ulkan. O'qituvchining individual muloqot uslubi (qo'rqitishga asoslangan, tarbiyaviy ta'sirga asoslangan, do'stona aloqaga asoslangan), uning psixologik xarakter xususiyatiga ham bog'liq.

O'qituvchi nutq texnikasining xususiyati – avvalo o'quvchilarga qaratilgan hamda yo'naltirilgan qizg'in va uzluksiz faoliyatdir. O'qituvchining ta'lim-tarbiya jarayonidagi nutqini bemalol pedagog monologi deb atash mumkin, unda pedagogik mahoratning eng noyob jihatlari mujassamlashgan. O'qituvchining obro'-e'tibori, asab tizimining bir maromda ishlashi, ish faoliyatining unumdorligi va ijobiy natijalarga erishishi unda nutq texnikasining qay darajada rivojlanganligiga bog'liq.

O'qituvchi og'zaki nutqining asosiy xususiyati, uning mazmuni o'quvchilar tomonidan ikkita kanal orqali tovush va vizual yo'l bilan qabul qilinishidadir. Vizual harakatlar o'qituvchi nutqining ta'sirchanligini, ifodaliligini oshiradi, u o'qituvchining kayfiyati haqida ham o'quvchilarga uzluksiz axborot berib turadi. Shuning uchun yosh o'qituvchi muloqotda o'zining tashqi ko'rinishini boshqara olish ko'nikmasini shakllantirishi kerak.

O'qituvchi og'zaki nutqining yana bir xususiyati, uning improvizatsion (hech qanday tayyorgarliksiz) xarakterda ega ekanligidadir. Tajribali o'qituvchi tekstga yoki konspektga qaramasdan, uyga maxsus tayyorlanmasdan gapiradi, o'quvchi uni tinglab turib, so'z va ifodalarda tutilayotganligini, ba'zan nutqiy kamchiliklarini ko'ra oladi. Shunday holat vujudga keladiki, go'yoki o'qituvchi notiq sifatida o'zligi haqidagi haqiqatni, fikrlarini birinchi marta o'quvchilar bilan ochayotgandek bo'ladi.

Kommunikativ nutqning muvaffaqiyatli bo'lishi uchun, o'qituvchilar o'zida ratiqlilik san'atiga xos, qator maxsus qobiliyatlarni rivojlantirishi talab qilinadi:

- ijtimoiy perseptiv qobiliyat;
- ijtimoiy tasavvur qobiliyati;
- o'zini boshqara olish qobiliyati;
- muloqotda o'zining ruhiy holatini boshqara olish qobiliyati;
- irodaviy ta'sir ko'rsatish qobiliyati;

● **ishontira olish qobiliyati.**

Nutq texnikasi malakalari va ko'nikmalarini muvaffaqiyatli egallash uchun sharoit yaratuvchi notiqning umumiy ruhiy, jismoniy xususiyatlarini takomillashtirish, bunda tasavvurni, obrazli xotira va fantaziyani rivojlantirish ko'zda tutiladi. Bunday faoliyatda *tovush, diapazon, tembr, diksiya, artikulyatsiya, ritmika, to'g'ri nafas olish* muhim rol o'ynaydi.

Tovush. Ba'zi o'qituvchilarga tovush tug'ma qobiliyat sifatida berilgan, lekin bu ham mashq qilib turilmasa buziladi. O'qituvchi o'z tovushini kuchli, egiluvchan, emotsional ta'sirchan qila olishi mumkin. O'qituvchi pedagogik faoliyatida tovushning o'ziga xosligi nimalarda namoyon bo'ladi?

Avvalo tovush, chiqarilgan havoni hiqildoqdan o'tishi paytida ovoz pardalarining tebranishi natijasida vujudga kelishini ta'kidlash lozim. Tovush o'zining quyidagi xususiyatlari bilan xarakterlanadi:

● **tovush kuchi** – tovush apparati organlarining faol ishlashiga bog'liq. Chiqarilayotgan havo oqimining tovush tirqishiga bo'lgan bosimi qancha kuchli bo'lsa, tovush ham shuncha baland bo'ladi;

● **tovush uchuvchanligi** – tovushning balandligida hamda uning kuchli nutq apparati organlarining faolligiga bog'liq. Tovush eshitishtirish uchuvchanligi, (polyotnost) bu ovozni masofaga moslay olish, tovushni boshqara olishdir.

● **tovushning ixchamligi va harakatchanligi** – o'qituvchi nutqining mazmuniga, tinglovchilarga moslab o'zgartira olish qobiliyatiga bog'liq bo'lib, bunda notiq tovushni yengil boshqarishi va tinglovchilarga moslashtira olishi tushuniladi.

Diapazon - tovushning hajmi bo'lib, uning chegarasi eng yuqori va quyi ohanglar bilan belgilanadi. Diapazonning qisqarishi nutqni bir xil ohangda zerikarli bo'lib qolishiga sabab bo'ladi. O'qituvchining bir ohangda gapirishi, tinglovchilar tomonidan axborotni idrok qilishni pasaytiradi va ularni zeriktirishi mumkin.

Tembr – tovushning rang-barangligi, yorqinligi hamda yumshoqligini namoyon qilib, shu bilan birga o'qituvchi nutqining chiroyli, mayin, jozibali, o'ziga hosligini ta'minlaydi. Ba'zilar tovush va uning tembr tug'ma deb bilishadi. Lekin hozirgi eksperimental fiziologiya tovushni to'liq qayta qurish mumkinligini isbotlab bergan.

O'qituvchida kasbiy kasallik kelib chiqmasligi uchun, tovush giginasiga amal qilish kerak. O'qituvchi ish vaqtining 50 foizi davomida gapirib turadi. O'qituvchi ish vaqti tugagach, 2-3 soat davomida uzoq

vaqt kishilar bilan soʻzlashishdan qochishi talab qilinadi. Zappy boʻlib qolsa qisqa va sekin gapirishi kerak.

Dars jadvali qoʻyilishida shunga eʼtibor berish kerak. 3-4 soat darsdan soʻng nutq apparati charchaydi, shundan soʻng 1 soat tovush dam olishi kerak. Tajribali, koʻp yillar ishlagan oʻqituvchi 2-3 soatda charchaydi va 2 soat dam olishi kerak. Yuqori nafas yoʻllari, asab tizimlari, ovqatlanish rejimiga eʼtibor berish kerak.

Oʻqituvchi nutqining tezligi, individual sifatiga, uning nutq mazmuni va muloqot holatiga bogʻliq. Turli millatlarda nutq tempi turlicha boʻladi. Chunonchi, rus tilida minutiga 120 ta soʻz atrofida, ingliz tilida 120-150 ta soʻzgacha. Tadqiqotlarga koʻra 5-6 sinflarda oʻqituvchi minutiga 60 ta soʻz, 9 - 11 sinflarda 75 tagacha soʻz gapirishi toʻgʻri boʻladi.

Materialning murakkab qismini oʻqituvchi past tempda, keyin esa tezroq gapirishi kerak. Mavzuga oid qoidalar va qonuniyatlar aytilganda, xulosa qilinganda nutq sekinlashadi.

Diksiya - aniq talaffuz qilish. Talaffuzning aniqligi oʻqituvchi uchun professional zarurat boʻlib, oʻqituvchi nutqini oʻquvchilar tomonidan toʻgʻri tushunilishini taʼminlaydi. Talaffuzning aniqligi aytilayotgan soʻz, boʻgʻin va tovushlarning qatʼiy aniqligidir. U nutq apparati barcha aʼzolarini (lablar, jagʻ, tishlar, yumshoq va qattiq tanglay, kichik til, kekirdak, tomoq orqa devori, tovush naychalari) birgalikda ishlashiga bogʻliqdir. Til, lablar, yumshoq tanglay, kichik til va pastki jagʻ nutqda faol ishtirok etadi. Shuning uchun ham ularni mashq qildirish muhim ahamiyatga egadir.

Artikulyatsiya – aniq talaffuz qilishni takomillashtirish, yaʼni artikulyatsiya – nutq organlarini harakatlantirish orqali vujudga keltiriladi. Artikulyatsiya gimnastikasi ikki turga boʻlinadi. Birinchisi nutq apparatining dastlabki mashqlari va ikkinchisi har bir unli va undosh tovushlarni toʻgʻri aytishga oʻrgatuvchi mashqlar (ifodali oʻqish, tez aytishlar).

Ritmika – bu ayrim soʻz boʻgʻinlarining aytilish muddati va toʻxtatilishi gapirishdagi toʻliq davomiylik, nutq va ifodalarning navbat bilan oʻz oʻrnida ishlatilishini bildiradi. Shu bilan birga nutqni tashkil qilish jarayoni. Bu nutqning muhim elementlaridan biri, boʻlib, baʼzan intonatsiya va pauza oʻrniga soʻzdan koʻra kuchli emotsional taʼsir qiladi.

Ritm nutqning eng asosiy qismidir, chunki «Nutq ohangi» va toʻxtamlar ham tinglovchilarga beixtiyor oʻzgacha hissiy taʼsir koʻrsatadi. K.S.Stanislavskiy ritmga quyidagicha taʼrif beradi: “Quruq soʻz novdan tushayotgan noʻxatdek yopirilib chiqadi, maʼnoli soʻz esa xuddi simob

to'ldirilgan sharcha kabi asta-sekin shakllanadi. Berilayotgan bilimlarning qiyin qismini o'qituvchi asta-sekin tushuntiradi va so'ngra yanada tezroq gapirishga o'tishi mumkin".

O'quv vaqtining ko'p qismi (1/4, 1/2) o'qituvchining nutqi bilan bog'liq bo'ladi. Shuning uchun o'quv materialini o'quvchilar tushinishi o'qituvchi nutqining mukammalligi bilan bog'liqdir.

Tarixdan ham ma'lumki, ba'zi kishilar o'zlarining nutq tovushlarini takomillashtirib borganlar. Chunonchi, Demosfen o'zining bu sohadagi kamchiliklarini tugatib borib, qadimgi Yunonistonning siyosiy oratorlaridan biriga aylangan. Yoki Vladimir Mayakovskiy ham 20 yoshidan boshlab rasmiy chiqishlar uchun og'ziga toshchalar olib, Rion daryosi bo'yida nutq so'zlashni mashq qilgan.

To'g'ri nafas olish. So'zlayotganda to'g'ri nafas olish, ovozni yo'lga qo'yish va uning tovlanishi, so'zlarni xatosiz talaffuz qilish, notiqlik san'atini takomillashtirib borish o'qituvchining nutq texnikasini shakllantiruvchi xususiyatlardir. Ovoz o'zgarishi, to'g'ri nafas olish, diksiya, ritmika asosida nutqning ko'nikma va malakalari yig'indisini mukammal rivojlantirish o'qituvchining nutq texnikasida takomillashadi.

Ovoz o'zgarishi, to'g'ri nafas olish nutq texnikasi bo'yicha ishlab chiqilgan mashqlar turkumiga kirib, o'qituvchi ravon nutqining muntazam shakllanishini ta'minlaydi. Nafas olish organizmga hayot bag'ishlovchi fiziologik funksiyalarni bajaradi. Shu bilan birga, nutqning energiya bazasi bo'lib ham hisoblanadi.

Dars davomida o'qituvchi juda ko'p gapiradi, yangi mavzuni tushuntiradi, ma'ruza o'qiydi. Agar o'qituvchi to'g'ri nafas olish texnikasini puxta egallamagan bo'lsa, uning qon tomirlarini urishi tezlashib, yuz rangi qizarib ketishi, nafas qisishi sodir bo'lishi mumkin.

Muskullarning ishtirok etishiga qarab nutqda to'g'ri nafas olish jarayoni 4 ta turga bo'linadi:

Yuqori nafas olish – elkalarni ko'tarilib tushishi va ko'krak qafasining yuqori qismi ishtirokida hosil qilinadi. Bu bo'sh, yuzaki nafas olish bo'lib, unda faqat o'pkaning yuqori qismi ishtirok etadi. Ko'krak qafas bilan yuqori nafas olish qovurg'alar o'rtasidagi mushaklar yordamida hosil qilinadi. Bunda ko'proq nafasning ko'ndalang hajmi o'zgaradi. Diafragma kam harakat qiladi. Shuning uchun ham nafas chiqarish kuchsiz bo'ladi.

Diafragma ishtirokida nafas olish – ko'krak qafasning bo'ylama hajmini ortishi hisobiga vujudga keladi. Bunda diafragma qisqaradi.

Diafragmaning qisqarishi, qovurg'achalar oralig'idagi nafas mushaklari hamda qorin mushaklari ishtirokida vujudga keladi.

Nutqiy nafas olish organizm uchun muhim hayotiy manba bo'lishi bilan birga u nutqning energiya bazasi sifatida ham faoliyat ko'rsatadi. Nutqiy nafas olish **fonotsional** nafas ham deyiladi (fono-tovush).

Dialogik nafas olish kundalik hayotda nutqimiz **dialogik** tarzda bo'lib, bunda nafas olish qiyinchilik tug'dirmaydi. Lekin darsda o'qituvchi ko'p gapirgan, ma'ruza o'qigan vaqtlarida o'zgarmagan nafas, mashq qilinmasa qiyinchilik tug'diradi: yuz qizarib ketishi, nafasni tez-tez olish holati paydo bo'lishi mumkin.

To'g'ri nafas olish jarayonida qaysi muskullar ishtirok etishiga qarab, nafas olishning quyidagi *funksiyalari* ajratiladi:

1. Elka va ko'krak qafasining yuqori qismini ko'taruvchi muskullar ishtirokida nafas olishda kuchsiz nafas olinib, o'pkaning faqat yuqori qismi faol ishlaydi.

2. Ko'krak orqali nafas olishni qovurg'alar orasidagi muskullar amalga oshiradi, diafragma kam harakatda bo'lib, nafas chiqarish kuchsiz bo'ladi.

3. Diafragmali nafas olish ko'krak hajmining o'zgarishi, diafragma qisqarishi hisobiga harakatlanadi.

4. Diafragma va qovurg'a orqali nafas olishda – diafragmaning har tomonlama hajmi o'zgarishi, qovurg'alar orasidagi va qorindagi nafas muskullari ham qatnashadi. Shu nafas to'g'ri bo'lib, bu nutqiy nafas uchun asos bo'lib hisoblanadi.

Bo'lajak o'qituvchi o'z nutqini takomillashtirishi uchun ta'lim va tarbiya jarayonida quyidagi yo'nalishlarga doimiy amal qilib borishi lozim:

- o'zbek adabiy tili qonuniyatlari va normalarini mukammal bilishi;
- o'z-o'zini va nutqiy faoliyatini muntazam nazorat qilishi;
- o'zining nutqiy madaniyatini doimiy rivojlantirib borishi;
- nutqiy muloqotni barcha holatlarida adabiy nutq qoidalarini egallash uchun o'ziga sharoit yaratishi.

O'z-o'zini nazorat va ifodali nutq malakalarini rivojlantirish uchun o'qituvchi o'z nutqiy faoliyatini kuzatishi, u jonli, xilma-xil, hissiy bo'yoqlimi yoki bir xil monotonlimi, bilib borishi lozim.

Nutqingizni tayyorlash va mashq qilish jarayonida o'zingiz mustaqil ravishda quyidagi savollarga javob toping:

Tinglovchilarda qanday fikr uyg'otmoqchiman?

Auditoriyada ijobiy muhitni qanday kayfiyat asosida yaratmoqchiman?

Nutq mazmuni va sharoiti qanday intonatsiya va ritmni talab etadi?

Har qanday ta'lim-tarbiyaviy mashg'ulot oldidan bir necha bor o'z nutqingizni yozib olib (audiodisk, diktofon) tinglang va xatolaringizni tuzatishga harakat qiling, nutqingizni qaytarib mashq qiling. Nutqingizni rang-barang badiiy-adabiy so'zlar bilan boyiting. O'z taassurotlaringizni qo'shgan holda boyitib, to'ldirib boring. O'qituvchi nutqining mukammalligi, tozaligi, ta'sirchanligi bilan o'quvchilar e'tiborini jalb qiladi, ular qalbiga yo'l topadi, hech qanday qiyinchiliksiz kasbiy pedagogik faoliyatida duch keladigan barcha ziddiyatlarni bartaraf etadi. Natijada o'qituvchi pedagogik faoliyatda aslo toliqmaydi, asab tizimi doimo sog'lom bo'ladi.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. Notqlik san'atining paydo bo'lishi tarixi haqida gapiring?
2. Sharq mutafakkirlarining asarlarida notqlik san'ati haqidagi fikrlar?
3. Nutq texnikasida nutqning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Nutqning to'g'riligi va ravonligi, aniqligi va ta'sirchanligiga ta'rif bering?
5. Nutqning mantiqiyliги deganda nimani tushunasiz?
6. Til va nutq bir-biridan qanday farqlanadi: ularning qiyosiy tahlili?
7. O'qituvchi nutqiy faoliyatining komponentlari nima, ularni izohlang?
8. O'qituvchining nutq madaniyatini rivojlantirish vositalari?
9. Nutning ta'sirchanligi va ifodaliligi qanday namoyon bo'lishini ta'riflab bering?
10. Tajribali o'qituvchi nutqida namoyon bo'luvchi ijobiy holatlar nima?
11. O'qituvchi nutqining funksiyalarini izohlab bering?
12. Bo'lajak o'qituvchi nutqiy faoliyatini qanday takomillashtirishi mumkin?

Talabalarning mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'z fikr – mulohazalaringizni bildirgan holda "Mustaqil ish" yozing:

3. "O'rta Osiyoda notqlik san'atining rivojlanishi".
4. "Hozirgi kunda o'qituvchi nutq madaniyatini takomillashtirish muammolari".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 20-29 betlar.
2. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 31-61 betlar.
3. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. – T.: O'zbekiston, 2009. – 24 bet.
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T.: O'zbekiston, 2009. – 176 b.
6. Apresyan G.Z. Oratorskoe iskusstvo. M., Izd-vo Mosk. universiteta, 1978. – 280 s.
7. Barkamol avlod orzusi //Tuzuvchilar: Sh.Qurbonov, H.Saidov, R.Ahliddinov. – To'ldirilgan 2–nashri. – T.: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi", 2000. – 248 b.
8. Kaykovus. Qobusnoma (Forschadan Muhammad- Rizo Ogahiy tarjimai).: S.Dolimov. – T., O'qituvchi, 2006. – 208 b.
9. Mahmudov N. M. O'qituvchi nutq madaniyati. Darslik. – T.: O'zb. Milliy kutubxonasi. 2007. – 185 b.
10. Muhiddinov A.G. O'quv jarayonida nutq faoliyati. – T.: O'qituvchi, 1995.
11. Navoiy A. Mahbub ul–qulub. Asarlar 15-tom.- T.: Fan 2005.
- Omonov N.T. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: Iqtisod–moliya. 2009. – 240 b.
12. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism: Pedagogika nazariyasi. (M.X.Toxtaxodjayeva va boshqalar) – T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2007. – 380 b.
13. Hotamov N.T. Davraga she'r ulashing. – T.: "MERIYUS", 2009. – 287 b.
14. Husanov B.G'ulomov V. Muomala madaniyati. Darslik. – T.: Iqtisod –moliya 2009.- 156 b.

11 – BOB. O‘QITUVCHINING TA‘LIM JARAYONIDAGI MAHORATI

Tayanch tushunchalar:

Bilish, tushunish, qo‘llash, tahlil qilish, sintez qilish, baholash; zamonaviy o‘qituvchi; samimiylilik; dars jarayoni; pedagogik ta’sir ko‘rsatish; ma’naviy – axloqiy sifatlar; dars turlari; aralash darslar; nazariy bilimlar; tashkiliy va yakuniy bosqich; ta’limiy faoliyat; tarbiyaviy faoliyat, ta’limning rivojlantiruvchi talablari; ijodiy kayfiyat; pedagogik ijodkorlik; o‘z-o‘ziga ta’sir qilish; kasbiy omilkorlik; individual kasbiy xususiyatlar; pedagogik madaniyat; texnologik madaniyat; o‘quv harakatlari; tashxislash; bashoratlash; loyihalashtirish.

11.1. Hozirgi zamon o‘qituvchisining pedagogik faoliyati

O‘qituvchi – pedagogik va psixologik jihatdan o‘z ixtisosligi bo‘yicha maxsus ma’lumotga ega, kasbiy tayyorgarlikka va yuksak axloqiy fazilatlariga boy, ta’lim muassasalarida faoliyat ko‘rsatuvchi shaxsdir.

O‘qituvchi ta’lim jarayonida o‘qitish shakllarini optimal darajada tashkil etishni, barkamol shaxsni shakllantirish nazariyasini turli yangi g‘oyalar bilan boyitishni puxta bilishi lozim. Hozirgi kunda o‘qituvchining pedagogik mahoratida *“Bilish, tushunish, qo‘llash, tahlil qilish, sintez qilish, baholash”* kabi didaktik qonuniyatlar ta’lim berishning muhim kategoriyalari sifatida e’tirof etilgan. Shaxsga ta’lim–tarbiya berish nihoyatda murakkab jarayon, qadimdan ushbu faoliyatga jamiyatning yetuk arboblari jalb etilgan. Mazkur holat yosh avlod tarbiyasi, uni tashkil etish mazmuni va nafaqat shaxs kamoloti, balki jamiyat taraqqiyotini ham belgilovchi muhim ahamiyatga molik bo‘lgan omil ekanligi ta’kidlanadi.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimiga bevosita dahldor barcha sohalarini butunlay isloh qilishga nisbatan jiddiy talablar qo‘yilgan. Chunonchi, bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov quyidagilarni qayd etadi: *“Ta’lim islohoti bizni demokratik o‘zgarishlar yangi jamiyat barpo yetish yo‘lidan dadil yetaklovchi, barchamizni harakatlantiruvchi ichki kuch bo‘lmog‘i zarur. Har birimizga... ayol bo‘lsinki, ta’lim–tarbiya tizimini o‘zgartirmasdan turib, odamlar ongini demakki, ularning turmush tarzini ham o‘zgartirish mumkin yemas”*.

Bugungi kunda o‘qituvchisiga nisbatan qo‘yilayotgan talablar mazmuni yil sayin yangilanib, zamon talablariga moslashib bormoqda. Zamonaviy o‘qituvchi ta’limni qanday tashkil etishi kerak:

●avvalo u o'z mutaxassisligi bo'yicha ta'lim beradigan fanlardan pedagogik texnologiyalarga asoslangan ma'ruza, seminar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini mazmungan yaxlitligini ta'minlashi;

●pedagogik va axborot texnologiyalari hamda o'quvchilar o'quv faoliyatini faollashtiruvchi metodlarni qo'llashi, o'quv mashg'ulotlarida pedagogik va axborot texnologiyalarining so'nggi yutuqlarini uyg'unlashtirish malakasiga ega bo'lishi;

●ta'lim muassasalarida fanlarni o'qitish mazmuniga mos ravishda pedagogik tizimni loyihalay olishi;

●ta'lim beradigan fanlar turkumini rivojlantirish istiqbollarini ochib berishga qaratilgan ilmiy izlanishlarni muntazam amalga oshira olishi;

●ta'lim-tarbiyaviy faoliyatda jahonning rivojlangan mamlakatlari pedagogika va psixologiya sohasida erishilayotgan ilg'or tajribalarni amalda modernizatsiya qilgan holda qo'llashi;

●O'rta Osiyo mutafakkirlarining boy ma'naviy meroslaridan ta'lim-tarbiyaviy faoliyatda foydalanishi;

●darsning barcha turlarida, mashg'ulotlarda zamonaviy axborot texnologiyalari asosida o'qitish metodlaridan foydalanishi;

●o'qitadigan fan turkumi bo'yicha avtomatlashtirilgan ta'lim tizimi uchun amaliy dasturlar paketini yaratishi lozim.

Zamonaviy o'qituvchi qiyofasidagi shaxs pedagogik-psixologik jihatdan yuksak tayyorgarlikka ega bo'lishi uchun, unda quyidagi fazilatlar namoyon bo'lishi kerak (so'z yuritilayotgan sifatlar mohiyatan o'qituvchi tomonidan amalga oshirilishi zarur bo'lgan vazifa, burch va mas'uliyatlarni ifodalaydi):

1. O'qituvchi mamlakatimizning ijtimoiy va siyosiy hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlar, olib borilayotgan ijtimoiy islohotlar mohiyatini chuqur anglab yetishi hamda bu borada o'quvchilarga to'g'ri, asosli ma'lumotlarni berishi lozim.

2. Zamonaviy o'qituvchining ilm-fan, texnika va texnologiya yangiliklari va yutuqlaridan xabardor bo'lishi talab etiladi.

3. O'qituvchi o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur, puxta bilimga ega bo'lishi, o'z ustida tinimsiz izlanishi shart.

4. O'qituvchi pedagogika va psixologiya fanlari asoslaridan ko'nikma va malakaga ega bo'lishi, ta'lim-tarbiyaviy faoliyatda o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda o'z faoliyati tashkil etishi zarur.

5. O'qituvchi ta'lim-tarbiyaviy faoliyatda pedagogik va axborot texnologiyalarining eng samarali shakl, metod va vositalaridan unumli foydalana olish imkoniyatiga ega bo'lmog'i lozim.

6. O'qituvchi ijodkor, tashabbuskor va tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lishi davr talabidir.

7. O'qituvchi yuksak darajadagi pedagogik mahorat, chunonchi, kommunikativ layoqatni, pedagogik texnika sirlarini (nutq, chehra, qo'l-oyoq va gavda harakatlari, mimika, pantomimika, jest) chuqur o'zlash-tirib olishga erishishi lozim.

Ayniqsa, o'qituvchi o'zining individual nutq madaniyatiga ega bo'lishi zarur, uning nutqi quyidagi xususiyatlarni aks ettirishi kerak:

- a) nutqning to'g'riligi;
- b) nutqning aniqligi;
- v) nutqning ifodali bayon etilishi;

g) nutqning sofliigi (*ya'ni, nutq tozaligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi so'zlardan holi bo'lishi, faqat abadiy tilda ifoda etilishi*); jargon (*muayyan kasb yoki soha mutaxassisliklariga xos bo'lmagan so'zlar*); varvarizm (*muayyan millat tilida bayon etiladigan, o'zga millatlarga xos so'zlarni noo'rin qo'llanilishi*); vulgarizm (*haqorat qilishda qo'llaniladigan qo'pol so'zlar*) hamda konselyarizm (*o'rni bo'lmagan vaziyatlarda rasmiy so'zlardan foydalanish*) so'zlaridan holi bo'lishi;

- d) nutqning ravonligi;

j) nutqning boyligi (*hikmatli so'zlar, ibora va maqollar, matallar hamda ko'chirma gaplardan o'rinli va samarali foydalana olish*). O'qituvchining nutqi sodda, ravon va tushunarli bo'lishi kerak.

O'QITUVCHINING INDIVIDUAL NUTQ MADANIYATI XUSUSIYTLARI

a) nutqning to'g'riligi;

b) nutqning aniqligi;

v) nutqning ifodali bayon etilishi;

g) nutqning sofliigi;

d) nutqning ravonligi;

j) nutqning boyligi.

O'qituvchi pedagogik-psixologik muloqot jarayonining faol ishtirokchisi sifatida o'zida bir qator sifatlarni tarkib topishiga erishishi zarur. Chumonchi, u eng avvalo, mulohazali, bosiq, vaziyatni to'g'ri baholay oladigan, mavjud ziddiyatlarni o'z iroda kuchi bilan bartaraf etishning uddasidan chiqa olishi zarur. *O'qituvchi o'quvchilar, ota-onalar hamda hamkasblari bilan muloqot jarayonida fikrini aniq va to'la bayon etilishiga ahamiyat qaratishi maqsadga muvofiqdir. Ular bilan munosabat jarayonida so'zni salbiy holatlar haqidagi dalillarni keltirishdan emas, aksincha, o'quvchining (yoki hamkasbi, ota-onalar) muvaffaqiyatlarini e'tirof etishi, ularning yanada boyishiga ishonch bildirishi, u bilan tillasha olishiga imkon beradi. Muloqot jarayonida o'qituvchining so'zlaridan suhbatdoshiga nisbatan xayrixohlik, samimiylilik, do'stona munosabat sezilib turishi, shuningdek, imkon qadar ko'tarinki kayfiyatda bo'lishi zarur.*

O'qituvchining mazkur talablarga muvofiq keluvchi qiyofasi uning o'quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar orasida obro'-e'tibor qozonishini ta'minlaydi.

11.2. Dars – ta'lim jarayonining asosiy shakli

Dars –ta'lim jarayonining asosiy tashkiliy usuli bo'lib, unda sinf dars tizimining barcha xususiyatlari aks etadi. Darsda o'qituvchi tashkiliy tartibni va ta'limning muntazamligini ta'minlaydi.

Dars bevosita o'qituvchi rahbarligida aniq belgilangan vaqt davomida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim jarayonining asosiy shaklidir. O'qituvchining o'quvchilarga pedagogik ta'sir ko'rsatish mahorati dars jarayonida namoyon bo'ladi.

O'qituvchi darsda muayyan tayyorgarlikka ega o'quvchilar jamoasi bilan faoliyat olib boradi. Darsda o'qituvchi o'ziga tegishli mutaxassislik fanining ma'lum bir reja asosida belgilangan mavzusini o'quvchilarga tushuntirish bo'yicha ishlaydi. Bilimlarni ta'lim metodlari asosida o'quvchilar ongiga singdiradi, o'quvchilarning olgan bilimini muntazam ravishda baholab boradi. Dars doirasida ommaviy, guruhli va individual ta'lim shakllarini birlashtirish imkoniyatlari paydo bo'ladi.

Darsda o'qituvchi rahbar sifatida har bir o'quvchining bilim olish xususiyatlarini inobatga oladi, o'quvchilarning ta'lim jarayonida o'rganilayotgan fan asoslarini egallab olishlari, ularning idrok etish qobiliyatlarini rivojlantirish va ma'naviy-axloqiy sifatlarini tarbiyalash hamda shakllantirish uchun qulay sharoitlar yaratadi.

Darsning tuzilishi oddiy va ancha murakkab bo'lishi mumkin. Bu o'quv materialining mazmuniga, darsning didaktik maqsadlariga, o'quvchilar va sinf jamoasining xususiyatlariga bog'liq.

Ta'lim jarayonida darsning quyidagi **turlari** ajratib ko'rsatilgan:

- aralash darslar;
- yangi materiallar bilan tanishish darslari;
- bilimlarni mustahkamlash va takrorlash darslari;
- o'rganilganlarni umumlashtirish va tizimlashtirish darslari;
- ko'nikma va malakalarni ishlab chiqish va mustahkamlash darslari;
- bilimlarni tekshirish darslari;

Aralash (kombinatsivalashgan) darslar, yoki murakkab tuzilishga ega bo'lgan ushbu dars jarayonida o'qituvchi quyidagi kombinatsiyani qo'llashi mumkin: *uy vazifalarini tekshirish va o'quvchilar bilan savol-javob, yangi materialni o'rganish, bilimlarni mustahkamlash, o'quvchilar bilimlarini tekshirish va baholash, uyga vazifa berish.*

O'quvchilarning **yangi materiallar bilan tanishish darsi** yoki yangi bilimlarni berish (o'rganish) darsida o'qituvchi rahbarligida o'quvchilar mustaqil ish olib boradilar, o'qituvchi darsning tuzilishi va olib borilishini quyidagicha ta'minlaydi: *yangi materialni o'rganish uchun asos bo'lgan avvalgi materialni takrorlash, o'qituvchining yangi materialni va darslik bilan ishlashni tushuntirishi, bilimlarni tekshirish va mustahkamlash, uyga vazifa berish.*

Bilimlarni mustahkamlash va takrorlash darsida o'qituvchi darsning asosiy mazmunini ilgari o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlashga qaratadi. O'qituvchi asosiy e'tiborni o'rganilgan mavzularni takrorlash tarzida mashg'ulot olib borishga qaratadi. Tuzilishi bo'yicha bunday darslarni o'qituvchi quyidagi bosqichda tashkil etadi: *o'quvchilarning bilish qobiliyatini va tafakkurini tekshirish, og'zaki va yozma mashqlarni bajarish, topshiriqlarning bajarilishini nazorat qilish, uyga vazifa berish.*

O'rganilganlarni umumlashtirish va tizimlashtirish darslarida bevosita o'qituvchi rahbarligida o'rganilgan o'quv materiallaridan murakkab savollarni takrorlash va tizimlashtirish asosida *o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlarning mavjud kamchiliklari to'ldiriladi va o'rganilayotgan yangi mavzuning muhim g'oyalari ochib beriladi. O'rganilganlarni umumlashtirish va tizimlashtirish darslarini o'qituvchi o'rganilgan mavzuning, bo'lim yoki o'quv kurslarining yakunida o'tkazadi.*

Ko'nikma va malakalarni ishlab chiqish va mustahkamlash darsi egallangan bilimlarni o'quvchilar tomonidan mustahkamlash ham-

da amaliyotda qo'llay olish bilan bog'liqdir. Ushbu ta'lim jarayoni bir nechta maxsus darslarda amalga oshiriladi. Yangi mavzularni o'rganishda davom ettiriladi. *Bunda o'qituvchining vazifasi o'quvchilarning nazariy bilimlar asosida egallagan malaka va ko'nikmalarini, hayotiy amaliyotlarida turli vaziyatlarda qo'llashni o'zlashtirib olishlarini nazorat qilishdan iborat.*

Bilimlarni tekshirish (nazorat) darsida o'qituvchi o'quvchilarning fanlar yuzasidan o'zlashtirgan bilimlarini tekshirish, ko'nikma va malakalarning shakllanganlik darajasini, o'quv materiallarining o'zlashtirishdagi kamchiliklarini aniqlash, shuningdek, navbatdagi topshiriqlarni bajarish yo'llarini belgilab olishiga yordam beradi.

Yuqorida ifodalangan dars turlarning samaradorligiga erishish o'qituvchining pedagogik mahoratiga, pedagogik-psixologik metodlarni ta'lim jarayonida qo'llay olish tajribasiga bog'liq. Darslarning majburiy elementi *tashkiliy va yakuniy bosqich* hisoblanadi. Tashkiliy bosqich maqsadlarni qo'yish va ularni o'quvchilar tomonidan qabul qilish sharoitlarini ta'minlash, bilimlarni idrok etish, anglash, eslab qolish yuzasidan beriladigan ko'rsatmalarni shakllantirish ko'zda tutiladi. Darsga yakun yasash bosqichida maqsadlarga erishish qayd etiladi. Shu bilan birga, o'qituvchi yangi, zamonaviy, odatdan tashqari ta'lim berishning darsma'ruza, dars-seminar, dars-munozara, dars-konferensiya, dars-sayohat, dars-musobaqa, mustaqil ish darslari kabi noan'anaviy ta'lim metodlaridan ham foydalanishi mumkin.

O'qituvchi o'z tajribalaridan va kasbiy mahoratidan kelib chiqqan holda, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olib ta'lim jarayonining quyidagi kombinatsiyalariga alohida e'tibor berishi lozim:

- integral fanlarning ilg'or yutuqlari, kompyuter, pedagogik texnologiyalar va axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan keng foydalanish, darsni hozirgi zamon o'quv-tarbiyaviy jarayon qonuniyatlari asosida tashkil etish;

- darsda barcha didaktik tamoyil va qoidalarning optimal nisbatlarini ta'minlash;

- o'quvchilarning qiziqishlari, iqtidori va talablarini e'tiborga olgan holda, ular tomonidan bilimlarning puxta o'zlashtirilishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish;

- o'quvchilarda fanlarning o'zaro aloqadorligi asosida bilishga qiziqishni rivojlantirish;

- o'quvchilar tomonidan egallangan bilim, ko'nikma va malakalarga, shuningdek, ular ongi va tafakkurini rivojlantirish darajasiga tayanish;

- o'quvchining o'zi qiziqqan, orzu qilgan kasbi bo'yicha mahoratini har tomonlama shakllantirishni motivatsiyalash va faollashtirish;

- o'quv-tarbiyaviy faoliyatning barcha bosqichlarida mantiqiylik va emotsionallikni ta'minlash;

- pedagogik texnologiyalarning eng so'nggi yutuqlaridan o'z o'rnida samarali foydalanishni bilish;

- zarur bilim, ko'nikma va malakalar, fikrlash va faoliyatning ratsional usullarini shakllantirish;

- mavjud bilimlarni dunyoviy bilimlar bilan doimo boyitib borish va o'z ehtiyoji darajasida foydalanish;

- har bir darsni yuksak mahorat bilan puxta loyihalashtirish, rejalashtirish, tashxislash va taxmin qilish.

O'qituvchi darsga tayyorgarlik ko'rar ekan, asosiy maqsadga erishish uchun ta'lim jarayonining quyidagi talablaridan foydalanib, o'z imkoniyatlariga erishishi lozim:

- ta'limiy;

- tarbiyaviy;

- rivojlantiruvchi.

Ta'limiy talablarga har bir darsning ta'limiy vazifalarini aniq belgilash, darsni turli axborot vositalari bilan boyitish, yangi o'rganilayotgan mavzuni ijtimoiy hayot bilan, turmush tarzi bilan bog'lab mazmunan boyitish va optimallashtirish, so'nggi pedagogik texnologiya yutuqlaridan oqilona foydalanish, turli ta'lim shakli, metodlari va ko'rinishlarini qo'llash, dars tuzilishini shakllantirishga ijodiy yondashish, darsni yuksak pedagogik mahorat talablari asosida o'tkazishni ta'minlash kabilar kiradi.

Tarbiyaviy talablardan asosiy maqsad, ta'lim jarayonida o'qituvchi tomonidan yangi o'quv materialini asosida egallangan bilimlardan tashqari uning tarbiyaviy imkoniyatlarini aniqlash, o'quvchilarni umuminsoniy va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, ularda tirishqoqlik, tartiblilik, mas'uliyatni his etish, intizomlilik, erkin fikr yuritish, qobiliyatlilik, e'tiborlilik, halollikni shakllantirishdir.

Rivojlantiruvchi talablar ta'lim jarayonida o'qituvchi o'z imkoniyatlarini o'quvchilarda o'quv-bilish faoliyatining ijobiy sifatlariga nisbatan qiziqishini oshirishga, ijodiy tashabbuskorlik va faollikni rivojlantirishga hamda o'quvchilarning mudroq qobiliyatlarini uyg'otishga, ong va tafakkurlarini dars jarayonida shakllantirishga qaratadi.

Shu bilan birga, ta'kidlash joizki, ta'limning yordamchi shakllari ham mavjud bo'lib, ular asosan o'qituvchining pedagogik tashabbuskorligi natijasida tashkil etiladi. Ta'limning yordamchi shakllari quyidagilar: turli to'garaklar, praktikum, seminar, konferensiya, maslahat (konsultatsiya), fakultativ mashg'ulotlar, o'quv sayohatlari, o'quvchilarning mustaqil uy vazifalari.

11.3. Ta'lim jarayonida o'qituvchiga qo'yiladigan talablar va ijodiy kayfiyatni boshqarish

Ta'lim jarayoni o'qituvchi ijodiy qobiliyatini namoyish etuvchi sahnadir. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan o'qituvchilik mahorati hech qachon bir yo'nalishda qotib qolmasligi kerak. O'qituvchining ta'lim jarayonidagi mahorati jamiyatda fan olamida ro'y berayotgan yangiliklar va hodisalar bilan doimo chambarchas bog'langan holda shakllanib boradi. Mamlakatimizda olib borilayotgan ijtimoiy – siyosiy o'zgarishlar ta'lim sohasida o'qituvchi oldiga yuksak vazifalarni qo'ymoqda. Zamonaviy ta'lim o'qituvchidan quyidagi vazifalarni e'tiborga olishni talab qiladi:

- o'z mutaxassisligi bo'yicha eng so'nggi bilimlardan xabardor bo'lib borish, ta'limni pedagogik texnologiyalar hamda innovatsion texnologiyalardan foydalanib amaldagi o'quv tarbiyaviy jarayon qonuniyatlari asosida tashkil etishi;

- ta'limda o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini e'tiborga olib o'z mahoratini, bilimni va qobiliyatini namoyish etishi;

- o'quvchilarning qiziqishlari, layoqati va talablarini hisobga olgan holda, ular tomonidan bilimlarni puxta o'zlashtirilishiga sharoit yaratish;

- o'quvchilar tomonidan o'rganilayotgan o'quv fanlarining o'zaro aloqadorligini ta'minlash;

- ta'limni tarbiyaviy jarayon bilan o'zaro aloqadorligi asosida shaxsni har tomonlama kamol topishini faollashtirish;

- o'quv tarbiyaviy faoliyatning barcha bosqichlarida ta'limning emotsionalligini ta'minlash;

- internet va axborot texnologiyalari asosida fanning eng so'nggi yutuqlaridan xabardor bo'lib borish;

- ta'limda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari, fikrlash va faoliyat turlarini boyitish maqsadida ular ruhiyatini doimiy o'rganib borish;

- har bir darsni puxta loyihalashtirish, rejalashtirish, tashxis va taxmin qilish.

Ta'lim jarayonida o'qituvchi erishishi lozim bo'lgan yutuqlar ko'p jihatdan uning ijodiy kayfiyatini boshqara olishi bilan bog'liq. Ijodiy kayfiyat o'qituvchi kasbida muhim ahamiyatga ega bo'lgan xususiyatlardan biridir. Ijodiy kayfiyat, o'qituvchi aql-idrokini namoyon etuvchi pedagogik mahoratning muhim qirrasi hisoblanadi. ***Ijodiy kayfiyat*** – *o'qituvchining ruhiy holatini bir maromda ushlab turuvchi, kasbiy jihatdan ijodkorligini ta'minlovchi, kasbiy xususiyatlarining o'ziga xos jihatlari ko'rsatuvchi, o'quvchilar jamoasiga tez kirishib ketishini ta'minlovchi vositadir.*

O'qituvchi o'z ijodiy kayfiyatini vujudga keltirish uchun psixologik yo'nalishlarning xilma-xil usullarini bilishi kerak. Bu darsni fikran xayoldan o'tkazish va loyihalash, har bir o'quvchi qalbiga oson yo'l topa olish mahorati, muloqot madaniyati. O'qituvchi ijodiy kayfiyatini avvalo o'zi yaratadi, bu uning xarakter xususiyatidan, o'z kasbiga nisbatan munosabatidan paydo bo'ladi. Quyida tajribali ustoz o'qituvchilar sinovidan o'tgan, ijodiy kayfiyatni ta'lim jarayonida shakllantirishning ba'zi vositalarini havola etamiz:

- Yangi o'rganilayotgan o'quv mavzusidan o'z ijodiy kayfiyati uchun vositalar qidirish.

- Sinf o'quvchilari bilan bo'layotgan har bir muloqotdan ijodiy kayfiyat uchun motivlar topa olish.

- His-tuyg'u va kechinmalarini yaxshilikka, ijodiy kayfiyatga yo'naltira olish.

- O'quvchilarning nojo'ya xatti-harakatlariga doimiy e'tibor bermaslik va qulay vaziyatda rasmiy, ta'sirchan tanbeh berish.

- Dars jarayonida aslo g'azablanmaslik, o'quvchilar kulgisini achchiq so'z bilan to'xtatmaslik, aksincha-to'g'ri qabul qila olish.

- Dars jarayonida muloyimlik, mehr-shafqatli bo'lish ulkan pedagogik yutuqlar kaliti ekanligini unutmaslik.

- Doimiy jiddiylik va asabiylashish, asab va yurak tizimini tez charchatishini unutmaslik.

Bolalar bilan bo'lajak muomala oldidan o'qituvchining ijodiy kayfiyatini hosil qilishida uning o'rganilishi lozim bo'lgan o'quv materialiga o'z hissiy munosabatini ifodalashning tashqi shakllarini oldindan topishga intilishi muhim rol o'ynaydi: bular tegishli imo-ishoralar, yuz harakatlari, gapirish ohangidir.

Muomalada ijodiy kayfiyatni vujudga keltirish va saqlashning muhim vazifasi o'qituvchining o'rganilayotgan yangi o'quv materialiga

nisbatan o'z hissiy munosabatini ifodalashda topgan tashqi shakllarni mustahkamlashdir, u o'qituvchi tomonidan quyidagi yo'llar orqali amalga oshiriladi: darsning borishini, tadbirni fikran yodga tushirish; ko'zgu oldida takrorlash; namuna sifatida san'at (adabiyot, kino, rang tasvir) asarlaridagi vaziyatlardan foydalanish.

Ta'lim jarayonida ijodiy kayfiyatni boshqarish – o'qituvchi mehnatining eng muhim kasbiy jihatdan talabi bo'lib, u o'qituvchining sinfda, o'quvchilar bilan muomalada erkin bo'lishini, xulq-atvorining samarali bo'lishini ta'minlaydi. Pedagogik ijodkorlikning asosiy bosqichlariga nisbatan o'qituvchining ijodiy kayfiyatiga muomala ta'sirining quyidagi jihatlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1) O'qituvchi sinf jamoasi bilan bo'ladigan dastlabki muomalani oldindan payqashi, uning ijodiy kayfiyatini saqlovchi omil ekanligi.

2) Sinf jamoasi bilan dastlabki aloqa bevosita muomala paytida sodir bo'lishi, o'qituvchi ijodiy kayfiyatini rag'batlantiruvchi omil sifatida.

3) O'qituvchining sinf jamoasi bilan muloqoti tizimi, pedagogik faoliyat jarayonida o'qituvchining ijodiy kayfiyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlaydi va rag'batlantiradi.

4) O'quvchilar bilan muomaladan qanoat hosil qilish, keyingi pedagogik faoliyatda o'qituvchining ijodiy kayfiyatini rag'batlantiruvchi omil ekanligi.

Pedagogik ijodkorlik va muomala jarayonida vujudga keladigan har qanday zo'riqishni, shuningdek, boshqa noxush holatlarni yengish uchun o'qituvchi o'z-o'zini tarbiyalash yuzasidan doimiy faoliyat olib borishi zarur. O'z-o'ziga ta'sir qilishning bir qator usullari mavjud bo'lib, ular dan eng muhimlari quyidagilardir: *O'z-o'zini ishonitirish, o'z-o'ziga buyruq berish, o'z-o'zini majbur qilish, o'z-o'ziga majburiyat yuklash, o'z-o'zini rag'batlantirish, o'z-o'zini jazolash, o'z-o'zini mashq qildirish, o'z-o'ziga ta'sir qilish.* O'qituvchining o'z-o'ziga ta'sir qilishi (refleksiya) va uning samarali jihatlari alohida mavzu asosida o'rganiladi.

11.4.O'qituvchining ta'lim jarayonida kasbiy omilkorligi

Mamlakatimiz ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlarning muvaffaqiyatini yuqori saviyadagi umumiy va kasbiy madaniyatga ega, metodologiya va pedagogika sohasida fundamental bilimlarni chuqur biladigan, ta'lim jarayonida pedagogik muammolarni tizimli ravishda olib boruvchi mahoratli va omilkor o'qituvchilarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu jihatdan pedagogika oliy ta'lim muassasalarida asosiy e'tibor bo'lajak o'qituvchilarda ijodiy pedagogik faoliyatning o'ziga xos usullarini shakllantirishga va takomillashtirishga qaratilgan.

O'qituvchilik kasbining mohir ustasi bo'lish, avvalo, shaxsning o'z individual xususiyatlaridan yuqori saviyada foydalanish va individual ishlay olish qobiliyatining qanday shakllanganligi bilan bog'liq. Bu usul oliy o'quv yurtida o'quv va amaliy mashg'ulotlar jarayonida shakllantiriladi va kelajakda ta'lim-tarbiyaning muvaffaqiyatini ta'minlovchi individual, o'ziga xos usullar tizimidan iborat bo'ladi. Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida mutaxassislarni tayyorlashda bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy mahorat va omilkorlikni shakllantirish g'oyasi yetakchi o'rinda bo'lishi kerak. Yuksak malakali o'qituvchining kasbiy mahoratini shakllantirish yo'llari har xil bo'lishi mumkin. Bo'lajak o'qituvchi o'z kasbiy mahoratining shakllantirilganligini bildiruvchi kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalar yig'indisiga, pedagogik muomala madaniyatiga ega bo'lishlik kasbiy – pedagogik omilkorlikning asosiy poydevori hisoblanib, o'qituvchining kasbiga nisbatan shaxsiy tavsifnomasi hisoblanadi.

Ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning muvaffaqiyati o'qituvchi kadrlarning kasb mahorati va savodxonligiga bevosita bog'liq. Shu o'rinda Prezidentimiz I.A.Karimov quyidagi fikrlarni bayon etadi: *"Ta'lim-tarbiya islohoti haqida gapirar ekanmiz, uning mazmunini lo'nda qilib ifoda etish mumkin: Bizga bitiruvchilar emas, maktab ta'lim va tarbiyasini ko'rgan shaxslar kerak"*. Bu so'zlarda ulkan ma'no bor. Negaki barcha rivojlangan jamiyatda bo'lgani kabi, o'qituvchining kasbiy mahorati ta'lim muassasasida – ta'lim jarayonida va ish faoliyatida shakllanadi. Shu nuqtai nazardan pedagogika oliy ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan bo'lajak o'qituvchi talabalar o'z mahoratlarini ikki tomonlama – amaliyotda hamda pedagogika oliy ta'lim muassasalarida ta'lim olish jarayonida shakllantiradilar. Bo'lajak o'qituvchilar ko'proq amaliy jihatdan o'z malakalarini oshirishni xohlaydilar. Chunki ish faoliyati jarayonida paydo bo'ladigan muammolar ko'p. Ularning yechimini oliy ta'lim muassasasi partasida, yetakchi olimlar hamkorligida topishni orzu qilishadi.

Bo'lajak o'qituvchilarga avvalo, kasb mahorati va uni qanday qilib shakllantirish mumkinligi to'g'risida ma'lumotlar berish maqsadga muvofiqdir. Ma'lumki, barcha sohalarida bo'lganidek, kasb mahorati ham o'qituvchida yillar davomida shakllanib takomillashadi. Shu narsa alohida e'tiborga loyiqki, o'qituvchining kasbiy mahorati, amaliy va uslubiy tajribaga ega bo'lishi uchun asosiy zamin ish faoliyati jarayonida shakllanadi. Chunki kasb mahorati o'ta murakkab va milliy xususiyatga ega bo'lgan jarayon bo'lgani bois, uni egallash, yuqorida ta'kidlanganidek, o'qituvchining uzoq yillar samarali izlanishlari, ijodkorlik mehnati evaziga ro'yobga chiqadi. Ammo pedagogik mahorat sirlarining ilmiy va

amaliy negizi o'z vaqtida berilmas ekan, uni oliy ta'lim muassasasidan keyingi kasbiy faoliyati jarayonida kashf etish har doim ham o'z samarasini bermaydi.

Har tomonlama kamol topgan, jamiyatda ilg'or turmush tarziga moslashgan, ta'lim va kasb - hunar dasturlarini hamda pedagogik va axborot texnologiyalarning eng so'nggi yutuqlaridan doimo xabardor, ongli ravishda ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, pedagogik-psixologik jihatdan bilimlarga ega bo'lgan, davlat va oila oldida javobgarlikni his etadigan fuqarolarni tarbiyalovchi o'qituvchida yuksak nazariy va metodologik tayyorgarlik bo'lishi lozim. Hozirgi zamon talablariga mos, axborot texnologiyalari hamda fan va texnikaning so'nggi yutuqlarini o'zlashtirgan, milliy va ma'naviy qadriyatlarimizni ta'lim tizimiga tatbiq eta oladigan o'qituvchidan yangicha kasb mahorati talab qilinadi.

O'qituvchi o'z kasbining mohir ustasi bo'lishi uchun, avvalo o'zining individual kasbiy xususiyatlaridan yuqori saviyada foydalanishi va individual ishlay olish qobiliyatini mukammal shakllantirib borishi lozim. Bu usul oliy ta'lim muassasasi faoliyatida o'quv va amaliy mashg'ulotlar jarayonida shakllantiriladi va kelajakda muvaffaqiyatni ta'minlovchi individual, o'ziga xos usullar tizimidan iborat bo'ladi.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida mutaxassislarni tayyorlashda kasbiy mahorat va omilkorlikni shakllantirish g'oyasi yetakchi o'rinda bo'lishi kerak. Yuqori malakali kasbiy mahoratni shakllantirish yo'llari har xil bo'lishi mumkin. Bo'lajak o'qituvchi o'z kasbiy mahoratining shakllantirilganligini bildiruvchi kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalar yig'indisiga, pedagogik muomala madaniyatiga ega bo'lishi kasbiy - pedagogik omilkorlikning asosiy poydevori hisoblanib, o'qituvchining kasbiy mahoratini namoyon qiluvchi asosiy vosita hisoblanadi.

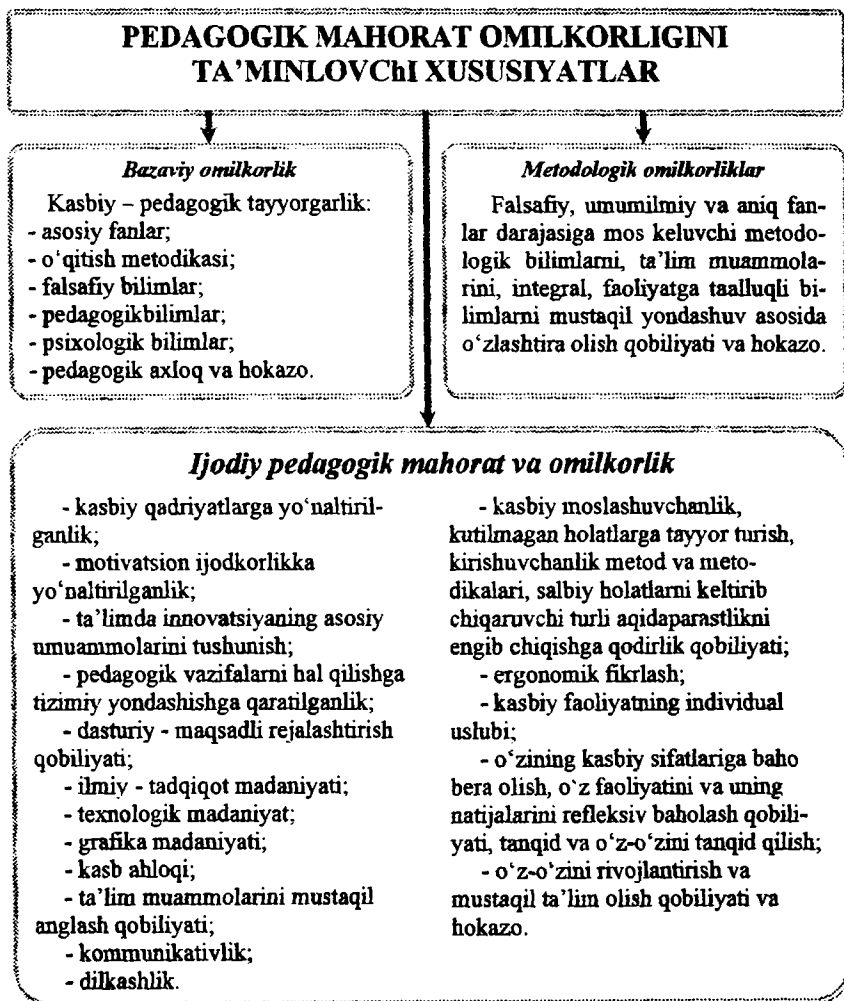
Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida yuksak mahoratli omilkor o'qituvchini shakllantirish uchta yo'nalish bo'yicha amalga oshiriladi:

- o'z mutaxassisligi bo'yicha bazaviy puxta tayyorgarlik (kasbiy va pedagogik-psixologik bilimlar);
- metodologik bilimlarni egallash madaniyati;
- pedagogik ijodkorlik va kreativlik.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida kasbiy ta'lim tizimi bo'lajak mutaxassisni shakllantiradi va uni murakkab kasbiy faoliyatga tayyorlaydi. Hozirgi kunda zamonaviy mutaxassis lozim bo'lgan kasbiy sifatlarining murakkab to'plamini an'anaviy ta'lim jarayonida qisqa fursatda egallashi lozim. Kasbiy tayyorgarlik jarayonida barcha ijobiy xususi-

yatlar amaldagi ta'lim tizimidagi kamchiliklarni bartaraf etib borgan holda ular yangi zamonaviy bilimlar bilan to'ldirilib borilsa, unga ratsional yondashuvlar joriy etilgan integral bilimlar tizimi bir-birini to'ldirib qo'llanilganda shakllantirilishi mumkin.

Ushbu jadvalda o'qituvchining ta'lim jarayonida muhim ahamiyatga ega bo'lgan pedagogik mahoratini belgilab beruvchi yuqorida keltirilgan uchta yo'nalishdan har birining (bazaviy, metodologik, ijodiy) tashkil etuvchi muhim jihatlari ko'rsatilgan:



Bo'lajak o'qituvchilarni kasbga ijodiy yo'naltirilganligining muhim jihatlaridan biri uning pedagogik madaniyati bo'lib, u pedagogik-psixologik fanlar tizimining turli yo'nalishlarida tatbiq qilingan. Chunonchi: metodologik jihatdan V.A.Slastenin, V.V.Krayevskiy, axloqiy - estetik jihatdan E.A.Grishin, D.S.Yakovleva, kommunikativlik jihatlarini A.V. Mudrik, O.O.Kiseleva, T.N.Levasheva, texnologik jihatlarini M.M. Levina, N.E.Shurkova kabi olimlar ishlab chiqqanlar.

Ayniqsa, o'qituvchining texnologik madaniyati uning texnologik faoliyati jarayonida kasbiy mahoratning muhim jihati sifatida individual pedagogik faoliyatini ochib beruvchi muhim ijodiy ko'nikmasidir. O'qituvchining texnologik tayyorgarligi "pedagogik omilkorlik" kategoriyasini tushunishning muhim qismi hisoblanadi va u pedagogik voqelikni idrok etish va saqlash vazifalarini bajaruvchi pedagogik madaniyatning mohiyatini aks ettiradi. Bugungi kunda bo'lajak o'qituvchining kasbiy faoliyatidagi muvaffaqiyatlarning asosi sifatida qaralayotgan o'qituvchining texnologik madaniyati o'quvchilarning ichki imkoniyatlarini ijodiy tomonga yo'naltiruvchi jarayondan iborat.

O'qituvchining texnologik madaniyati uning texnologik faoliyati jarayonida kasbiy mahoratining muhim jihati sifatida individual pedagogik faoliyatini ochib beruvchi ijodiy usullaridan iborat. O'qituvchining ta'lim jarayoniga tayyorgarligi "pedagogik omilkorlik" kategoriyasini tushunishning muhim qismi hisoblanadi va u pedagogik voqelikni idrok etish va saqlash vazifalarini bajaruvchi pedagogik madaniyatning mohiyatini aks ettiradi. Bugungi kunda bo'lajak o'qituvchining kasbiy faoliyatidagi muvaffaqiyatlarning asosi sifatida qaralayotgan o'qituvchining texnologik madaniyati talabalarning ichki imkoniyatlarini ijodiy tomonga yo'naltiruvchi jarayondan iboratdir.

Har bir bo'lajak oliy ma'lumotli mutaxassis-o'qituvchi o'z kasbiy faoliyatining ixtisosligi va xususiyatidan qat'iy nazar fundamental bilimlarga, kasbiy malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak. Ana shu bilim, malaka va ko'nikmalarni egallashda, bo'lajak mutaxassisga o'z kasbiga oid u yoki bu savol yoki muammo bo'yicha o'z nuqtai nazarini aniqlab olish imkoniyatini beruvchi ijodkorlik, tadqiqotchilik va mustaqil faoliyat tajribasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Kasbiy pedagogik bilimlar ta'lim jarayonining samaradorligiga zamonaviy ta'lim muhiti talablari bilan talabaning o'zgarib turuvchi o'quv dasturlari sharoitida yetarlicha yo'nalish ola bilmasligi natijasida salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Oliy pedagogika ta'lim muassasalarida ta'lim oluvchining yuksal tayyorgarlik darajasiga va ma'naviy axloqiy saviyasiga qo'yiladigan talablar ham yangilanib boradi. Ijodkor o'qituvchi esa o'z sohas bo'yicha yangi pedagogik texnologiya metodikalarini ajrata olmog' hamda uni amalda samarali qo'llay bilishi lozim.

11.5. O'qituvchining ta'lim jarayonidagi faoliyati va darsga tayyorgarligi

Har qanday ta'lim muassasasida tashkil etiluvchi ta'lim jarayonida o'quvchining faoliyati o'qituvchining bevosita rahbarligi ostida kechadi. O'qituvchining vazifasi pedagogik mahorat imkoniyatlaridan foydalanib o'quvchilarni fan asoslarini chuqur egallashga yo'naltirish, bilim olishga va kasbiy mahorat sirlarini bilishga nisbatan qiziqish uyg'otish, ijtimoiy borliqqa nisbatan erkin va ongli munosabatni tarbiyalashdan iboratdir.

O'qituvchi tomonidan ta'lim jarayonini boshqarish quyidagi bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin va o'qituvchi o'zining ijodkorligi pedagogik mahorati nuqtai nazaridan ushbu jarayonni tashkillashtiradi:

- 1) Rejalashtirish.
- 2) Tashkil etish.
- 3) O'quv harakatlari.
- 4) Natijalarni baholash va tahlil qilish.

O'qituvchi faoliyatida **rejalashtirish** bosqichi kalendar-tematik yoki darslarning rejalarni tuzish bilan yakunlanadi. Rejalar, reja-konspektlar yoki konspektlarni tuzish uchun uzoq, jiddiy ijodiy faoliyat lozim bo'ladi. O'qituvchi mustaqil ravishda o'quvchilarning tayyorgarliklari darajasini ularning o'quv imkoniyatlarini, moddiy baza holatini, shaxsiy (kasbiy imkoniyatlarini o'rganib chiqishi, o'quv materialini mazmunini tanlab olishi, dars olib borish shakli va metodini ishlab chiqishi kerak.

O'quvchilarga dars o'tish faoliyatini **tashkil etish** uchun o'qituvchi o'quvchilar oldiga o'rganilgan mavzu asosida o'quv masalalarini qo'yish va uni bajarishi uchun imkoniyatlar yaratishi lozim. Bunda o'quvchilarning faoliyati bilim olishdan iborat bo'ladi. Bilim olish faoliyatining o'ziga xos xususiyati faoliyat qonuniyatlari bilan egaligidir. Bilim olish borliqni idrok etish, o'rganish, mashq qilish va muayyan tajribalar asosida xulq-atvor hamda ko'nikma va malakalarning mustahkamlanib borishi, mavjud bilimlarning takomillashib, boyib borishi jarayoni. Bilim olishning ushbu komponenti ta'limiy xarakterga ega bo'lgan faoliyat natijasida rag'batni his etish, ehtiyojning yuzaga kelishidir.

Bilim olishning yana bir komponenti **o'quv harakatlari** sanalab, ular belgilangan maqsadga binoan amalga oshiriladi. O'quv harakatlari o'quv jarayonini tashkil etishning barcha bosqichlarida namoyon bo'ladi. Harakatlar tashqi (kuzatiladigan) va ichki (kuzatilmaydigan) ko'rinishda bo'ladi.

Tashqi o'quv harakatlariga predmetli harakatlar (yozish, rasm chizish, tajribalar o'tkazish); perseptiv harakatlar (tinglash, fikrlash, kuzatish, sezish) hamda nutqdan foydalanish kiradi.

Ichki, ya'ni mnemonik (yunonchadan «mnemonikon» — eslab qolish madaniyati) harakatlarga materialni eslab qolish, uni tartibga solish va tashkil etish, shuningdek, tasavvur va fikrlash harakatlari kiradi.

Natijalarni baholash va tahlil etish o'quv harakatlarining ajralmas qismlari hisoblanadi. Ta'lim jarayonida o'quvchi tomonidan o'zini nazorat qilish, o'zini baholash va o'zini tahlil qilishni amalga oshirish o'qituvchining o'rgatuvchi harakatlari asosida shakllanadi. Bu harakatlarni shakllantirish o'quvchilarni o'z tengdoshlari faoliyatini kuzatishga jalb etish, o'zaro nazoratni tashkil etish, o'rnatilgan mezonlar asosida o'z faoliyati natijalarini o'zaro baholash va tahlil qilishga yordam beradi.

O'qituvchining darsga tayyorgarligi. Darsning samaradorligi uni samarali tashkil etilishi bilan bog'liq. Yaxshi rejalashtirilmagan, yetarlicha o'ylab chiqilmagan, shoshilinch tuzilgan va o'quvchilar imkoniyatlariga moslashtirilmagan dars sifatli bo'la olmaydi. Darsga tayyorgarlik aniq sharoitlarda eng yuqori yakuniy natijaga erishishni ta'minlovchi o'quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil etuvchi tadbirlarni ishlab chiqishdir.

O'qituvchining ma'lum bir fan asosida darsga tayyorgarlik ko'rishida quyidagi uchta bosqich muhim ahamiyatga ega: tashxislash, bashoratlash, loyihalashtirish (rejalashtirish).

- **tashxislashda** o'qituvchi didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtiradi, uning natijalarini belgilaydi. O'qituvchining tashxislashida o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish imkoniyatlari, ularning faoliyatlari va xulqlari, motivlari, talab va layoqatlari, qiziqish va qobiliyatlari, bilimdonlik darajasi, bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish hamda tuzatish kabi holatlar namoyon bo'ladi.

- **bashoratlash** o'qituvchi tomonidan bo'lajak darsni samarali tashkil etilishining turli variantlarini tanlab olib baholash va qabul qilingan mezonlarga muvofiq darsni tashkil etishning eng ma'qul variantini tanlab olish va qo'llashdir.

- **loyihalashtirish** (rejalashtirish) o'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarish dasturini yaratish bo'lib, u darsga tayyorlanishning yakuniy bosqichi hisoblanadi. Loyiha (boshqarish dasturi) qisqa va aniq, erkin tuzilgan, o'qituvchi o'zi uchun boshqarish jarayoni (kimdan va qachon so'rash, qayerda mavzuni kiritish, mashg'ulot keyingi bosqichiga qanday o'tish)ni belgilab olishga imkoniyat beruvchi faoliyatdir.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. Hozirgi zamon o'qituvchisining pedagogik fazilati qanday bo'lishi kerak?

2. Bugungi kun o'qituvchisiga qo'yilayotgan talablar mazmuni nimalardan iborat?

3. Yosh o'qituvchining darsda pedagogik-psixologik jihatdan tayyorgarligini to'ldiring?

4. O'qituvchi individual nutq madaniyatiga ega bo'lishi uchun nimalarga e'tibor berishi kerak?

5. Pedagogik – psixologik muloqot jarayonining asosiy mohiyati nimalardan iborat?

6. Hozirgi kunda ta'lim muassasalarida o'tiladigan dars turlari haqida fikringiz?

7. O'qituvchi zamonaviy darslarning qanday kombinatsiyalarini bilishi lozim?

8. Dars jarayonida asosiy maqsadga erishish uchun qanday talablar qo'yiladi?

9. Zamonaviy ta'limda o'qituvchilarning asosiy vazifalari nimalardan iborat?

10. Ijodiy kayfiyat nima va u ta'lim – tarbiya jarayonida qanday shakllantiriladi?

11. O'qituvchining o'z – o'ziga ta'sir qilish usullariga ta'rif bering?

12. O'qituvchining kasbiy omilkorligini shakllantirish istiqbollari haqida o'z fikringizni bildiring?

Talabalarning mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'zingizning fikr – mulohazalaringizni bildirib, "Mustaqil ish" yozing:

1. "O'zbekiston Respublikasida o'qituvchi kadrlarni tayyorlash siyosati".

2. "Hozirgi kunda o'qituvchining ta'lim jarayoniga tayyorgarligi".

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 20-29 betlar.
2. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining Davlat ta'lim standartlari. - Toshkent: 2000, -20 b.
3. "Ta'lim-tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga etkazish" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 6-oktyabrda qabul qilgan Farmoni.
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T.: O'zbekiston, 2009. – 176 b.
5. Barkamol avlod orzusi //Tuzuvchilar: Sh.Qurbonov, H.Saidov, R.Ahliddinov. – To'ldirilgan 2–nashri. – T.: "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi", 2000. – 248 b.
6. Педагогика. (Под ред. П.И. Пидкасистого).- М.: Педагогическое общество России, 2003.- 608 с
7. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism: Pedagogika nazariyasi. (M.X.Toxtaxodjayeva va boshqalar)–T.:“IQTISOD-MOLIYA”, 2007.–380 b.
8. Turg'unov S.T., Maqsudova L.A. Pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish. – T.: "Fan", 2009. – 168 b.
9. O'qituvchi ish faoliyatini baholash va uni rag'batlantirish mezonlari (Metodik tavsiyanoma). – T.: 1993. – 34 b.
10. G'aybullayev N.R., va boshqalar. Pedagogika: Oliy o'quv yurtlari uchun qo'llanma. – T.: O'zMU, 2005. – 176 b.
11. G'oziyev E. Psixologiya. – T.: O'qituvchi, 1994. – 224 b.
12. G'oziyev E. O'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarish. T.: – O'qituvchi, 1984. – 104 b.

12 – BOB. O'QITUVCHINING TARBIYACHI SIFATIDAGI MAHORATI

Tayanch tushunchalar:

Yuksak malakali kadrlar; ong mahsuli; tarbiya jarayoni; tarbiyaning maqsadi; komil inson tarbiyasi; o'qituvchining tarbiyachilik mahorati; tarkibiy qismlar; shaxsning umummadaniyat unsurlari; texnologik tizim; ijtimoiy psixologik tizim; o'z-o'zini tarbiyalash; ixtiyoriylik; o'z-o'zini anglash; inson kamoloti; tarbiyalash metodlari; ko'p qirrali jarayon; obyektiv omillar; subyektiv omillar; tarbiyaning uzluksizligi; tarbiyaviy ish rejasi; tarbiyaviy tadbirlar; tarbiyalanganlik natijalari.

12.1. Tarbiyachilik mahoratining mazmuni va jarayoni

Har qanday jamiyatda barkamol avlodni tarbiyalash, voyaga etkazish va uni ma'lum bir kasbga yo'naltirish og'ir va mashaqqatli mehnat evaziga amalga oshiriladi. Bu mashaqqatli mehnat uzluksiz ta'lim va tarbiyaviy faoliyatning mahsulidir. Jamiyat taraqqiyotida tarbiyaning o'rni izohlab, Prezidentimiz I.A.Karimov quyidagi fikrlarin bayon etadi: *"Ta'lim-tarbiya – ong mahsuli, lekin ayni vaqtda o'ng darajasi va uning rivojini ham belgilaydigan omildir. Binobarin ta'lim-tarbiya tizimini o'zgartirmasdan turib, ongni o'zgartirib bo'lmaydi. Ongni, tafakkurni o'zgartirmasdan turib esa biz ko'zlagan oliq maqsad – ozod va obod jamiyatni barpo etib bo'lmaydi".* Yoshlarni o'qitish va tarbiyalash, zamonaviy bilimlarga ega bo'lgan yuksak malakali kadrlarni tayyorlashda, ayniqsa, o'qituvchining tarbiyachi sifatidagi o'rni beqiyosdir. Xususan, mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov *"Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch"* asarida o'qituvchining kasbiy faoliyatiga shunday ta'rif beradi: *"Barchamizga ayonki, inson qalbiga yo'l, avvalo ta'lim-tarbiyadan boshlanadi. Shuning uchun qachonki bu haqda gap ketsa, ajdodlarimiz qoldirgan bebaho merosni eslash bilan birga, ota-onalarimiz qatori biz uchun eng yaqin bo'lgan yana bir buyuk zot – o'qituvchi va murabbiylarning olijanob mehnatini hurmat bilan tilga olamiz... Muxtasar qilib aytganda, maktab degan ulug' dargohning inson va jamiyat taraqqiyotidagi hissasi va ta'sirini nafaqat yoshlarimiz, balki butun xalqimiz kelajagini hal qiladigan o'qituvchi va murabbiylar mehnatini hech narsa bilan o'lchab, qiyoslab bo'lmaydi".*

Mamlakatimizning kelajagi, mustaqil O'zbekistonning istiqboli, ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan tarbiyachi-o'qituvchiga, uning saviyasiga, tayyorgarligiga, fidoyiligiga, yosh avlodga ta'lim berish va barkamol inson darajasida tarbiyalab, voyaga etkazishga nisbatan shijoatiga bog'liq.

Ma'lumki, ta'lim muassasalarida tarbiyaviy jarayon bevosita o'qituvchi tomonidan tashkil qilinadi va olib boriladi. Yangicha ijtimoiy sharoitda ta'lim-tarbiyadan ko'zda tutilayotgan maqsadlarga erishish, o'quvchilarning dars va darsdan tashqari xilma-xil tarbiyaviy faoliyatlarini uyushtirish, ularni bilimli, odobli, e'tiqodli, vatanparvar, mehnatsevar, barkamol inson qilib o'stirish va kasbga yo'naltirish o'qituvchilar zimmasiga yuklatilgan.

Ko'pchilik yosh o'qituvchilarda, ta'lim berish mahoratiga qaraganda tarbiyachilik mahoratini egallash jarayoni qiyin kechadi. Albatta, buning obyektiv sabablari bor: tarbiya tushunchasi, insonning aqliy imkoniyatlarini rivojlantirish, axloqan pok, estetik didli, mehnatsevar qilib tarbiyalash omili bo'lib, ta'lim berish ko'nikmalarini egallashga qaraganda keng ma'nodagi tushuncha bo'lganligi uchun doimo ziddiyatlarga va tasodifiy hodisalarga boy. *Tarbiya – o'qituvchi va o'quvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o'rtasida tashkil etiluvchi pedagogik faoliyat bo'lib, tarbiyalanuvchini ma'lum bir maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun shaxsga muntazam va tizimli ta'sir etish, jamiyatning ijtimoiy-tarixiy tajribalariga yondashib shaxsni har tomonlama shakllantirish, uning xulq-atvori va dunyoqarashini, ijtimoiy ongini tarkib toptirishda xalqning boy mafkuralariga yo'naltirilgan qizg'in faoliyat jarayonidir.* Tarbiya asosida tarbiyalanuvchining ongi shakllanadi, ma'naviy boyligi va his-tuyg'ulari rivojlanadi, o'zida ijtimoiy hayotda o'z o'mini topish uchun zarur bo'lgan, kishilar bilan o'zaro munosabatni to'g'ri tashkil etishga xizmat qiladigan axloqiy odatlar hosil bo'ladi.

Tarbiya jarayonida jamiyatning shaxsga nisbatan axloqiy talablariga muvofiq keluvchi xulqiy malaka va odatlarini hosil qilish lozim. Bunga erishish uchun o'quvchining ongi, hissiyoti va irodasiga o'qituvchi tomonidan pedagogik mahorat qonuniyatlari asosida ta'sir etib boriladi. Agar ularning birortasi e'tibordan chetda qolsa, maqsadga erishish qiyinlashadi. Tarbiyaning mohiyati va mazmuni mamlakatning ijtimoiy-siyosiy maqsadlarini ifodalaydi, jamiyatning fuqarolar oldiga qo'yadigan talablardan kelib chiqib asoslanadi. Zero, har bir xalqning taraqqiy etishi, davlatlarning qudratli bo'lishi avlodlar tarbiyasiga ko'p jihatdan bog'liqligi qadimdan o'z isbotini topgan.

Har qanday ijtimoiy jamiyatda yosh avlod tarbiyasi muayyan maqsad asosida tashkil etiladi. Tarbiyaning maqsadi ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti uning rivojlanish yoʻnalishi, ijtimoiy munosabatlar mazmunidan kelib chiqib belgilanadi. Bugungi kunda Oʻzbekiston Respublikasida tashkil etilayotgan tarbiyaning asosiy maqsadi barkamol avlodni tarbiyalal voyaga etkazishdan iborat. Zero, *“Sogʻlom avlodni tarbiyalash – buyuk davlat poydevorini, farovon hayot asoslarini qurish deganidir”*. Barkamol avlod tarbiyasi erkin va demokratik jamiyat taraqqiyoti uchun naqadar dolzarblik kasb etishini mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov shunday ifodalaydi: *“Biz, kamil inson tarbiyasini davlat siyosatining ustuvor sohasi deb eʼlon qilganmiz. Kamil inson deganda biz, avvalo ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan oʻzgalarga ibra boʻladigan bilimli, maʼrifatli kishilarni tushunamiz”*.

Tarbiya xususida taniqli oʻzbek adibi Abdulla Avloniyning *“Al-ho sil, tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot, yo najot – yo falokat, ya saodat – yo razolat masalasidir”*¹² – deb aytgan fikrlari barcha milla vakillarining tarbiyasiga mos keluvchi haqiqatdir. Ushbu fikrlardan anglaniladiki, shaxs tarbiyasi xususiy ish emas, balki ijtimoiy, milliy va davlat ishidir.

Oʻzining kasbiy mahoratini endigina boshlagan yosh oʻqituvchilarda tarbiyachilik mahoratining koʻnikma va malakalarini egallash qiyin shakllanadi. Bunga asosan, yosh oʻqituvchilarda kasbiy sifatlar tizimini egallash harakati bilan bogʻliq subyektiv sabablar mavjud boʻladi. Bu nimaning nazarda tutadi? Boshlovchi oʻqituvchilarning ziddiyatli vaziyatlarda oʻquvchilar orasida oʻzini tuta bilishi, xilma-xil tarbiyaviy usullardan foydalanib, koʻzlangan maqsadiga erishishi tarbiyachilik mahorati bilan bogʻliq Pedagogik faoliyatni endigina boshlagan tarbiyachi-oʻqituvchilar jazo lash usullarini koʻproq egallashga harakat qiladilar. Ular oldida goʻyo tarbiyaviy maqsadlarga erishishning omili sifatida **«qanday jazolamoq kerak?»** muammosi barcha tarbiyaviy masalalarni hal qiluvchi vosita sifatida namoyon boʻladi.

Oʻqituvchi tarbiyachilik faoliyatining mazmunida, oldinga qoʻyilgan maqsad va vazifalarga muvofiq oʻquvchilar tomonidan oʻzlashtirilishi lozim boʻlgan bilim, koʻnikma va malakalar, shaxs xulq-atvori hamda sifatlari mohiyati aks etadi. Oʻqituvchi tarbiya mazmunini shaxsning shakllanishiga qoʻyiluvchi ijtimoiy talablar mohiyatidan kelib chiqib ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, kishilik munosabatlari mohiyati va darajasi

¹² Avloniy Abdulla. Turkiy guliston yoxud axloq. – Oʻqituvchi, 1992.

shuningdek, jamiyat mafkurasi g'oyalari asosida belgilaydi. Shu bilan birga, tarbiyaviy faoliyat avvalo o'qituvchining pedagogik mahorati, yuksak tashkilotchilik faoliyatiga ham bog'liqdir:

1. O'qituvchining tarbiyachilik mahorati – o'quvchilar dunyosiga kirib borishida, ularning mehniga sazovor bo'lishida, ta'lim muassasasidagi pedagogik faoliyatni to'g'ri va ma'lum bir maqsadga yo'naltira olishida namoyon bo'ladi.

2. O'qituvchining tarbiyachilik mahorati – bu maktab o'quvchisini har tarafлама rivojlantiruvchi pedagogik vaziyatlarni to'g'ri tashkil qila olish malakasidir.

3. O'qituvchining tarbiyachilik mahorati – bu «o'qituvchi-o'quvchi» munosabatini bir zunda ijobiy tomonga hal qilish emas, balki o'quvchilar jamoasi va alohida shaxsga tarbiyaviy ta'sir etish, jamoada tarbiyaviy muhitni bir maromda tashkil qilishdir.

4. O'qituvchining tarbiyachilik mahorati – bu faqat kasbiy bilimlarni mukammal egallash emas, balki tarbiya qonuniyatlari hamda o'quvchilar jamoasi hayotini tashkil qilish qonuniyatlaridan kelib chiqadigan usul va metodlarning amaliyotga tatbiq etishidir.

5. Bilim va unga asoslangan ko'nikma va malakalar – o'qituvchi tarbiyachilik mahorati mohiyatining asosi hisoblanadi. O'qituvchidan tarbiyachi sifatida intellektual qobiliyatlar tizimiga ega bo'lish talab etiladi. U tarbiyachi sifatida o'zida ushbu qobiliyatlarni yillar davomida shakllantirib borishi zarur.

Prezidentimiz I.A.Karimov jamiyat taraqqiyotida tarbiyaning asosiy mohiyatini shunday ta'riflaydi: "...Yertangi kunimiz, hayotimizning farovonligi, ...yertangi iqbolimiz barcha yezgu niyatlarimizning amalga oshirilishida, birinchi navbatda bizning o'mimizga kelayotgan yosh avlodimizni har tarafлама yetuk insonlar qilib tarbiyalashga, voyaga etkazishga chambarchas bog'liqdir". Demak, o'z faoliyatini endigina boshlayotgan o'qituvchilar va doimiy izlanishda bo'lgan tajribali o'qituvchilar ham tarbiyachilik mahoratiga zamin yaratuvchi quyidagi jarayonlarni bilishi kerak:

- har qanday pedagogik vaziyatlarda o'quvchining ichki va tashqi dunyosini to'g'ri tushunish malakasini oshirish;
- pedagogik vaziyatlarni to'g'ri idrok qilish uchun diqqatni jamlash;
- tarbiyalanuvchilarga ishonch va talabchanlik;
- tarbiyaviy vaziyatni har tomonlama puxta baholay olish qobiliyati;

- xilma-xil pedagogik taktlardan o'zi uchun eng muhimini ajrata olish qobiliyati;
- ziddiyatli tasodifiy holatlarda ikkilanmasdan to'g'ri qaror qabul qilish;
- tarbiyada ta'sir etishning turli usullaridan foydalana olish qobiliyati;
- fikr va mulohazalarini so'z bilan, mimika va pantomimik harakatlar bilan o'quvchi ongiga aniq etkaza olish;
- dars va darsdan tashqari faoliyatda o'quvchilar bilan kommunikativ aloqa o'rnatish qobiliyati;
- o'quvchilar ongida erkinlik va tashabbuskorlikni, o'z fikr mulohazalarini qo'rqmasdan bayon qilish ko'nikmalarini tarbiyalash;
- qiyin holatlarda o'quvchilarga yordam bera olish;
- tarbiyaviy tadbirlarni o'tkazishda o'quvchilar jamoasi bilan doimo maslahatlashish;
- o'tkazilayotgan tarbiyaviy tadbirlar yuzasidan o'quvchilarning fikrlarini o'rganish;
- o'z-o'zini boshqarishning turli shakllaridan unumli foydalanish;
- har bir o'quvchining yashirin ijobiy fazilatlarini ko'ra olish va takomillashtirish;
- o'quvchilarning ijtimoiy kelib chiqishiga qarab toifalarga ajratmaslik, bir xil munosabatda bo'lish.

12.2. Tarbiyachilik mahoratining tarkibiy qismlari

Pedagogikada o'qituvchining tarbiyachilik mahorati doimiy o'zgarib turadigan, jamiyat talablaridan kelib chiqib, to'ldirilib boriladigan bir butun tizimga ega. Uning bir-biri bilan bog'liq quyidagi tarkibiy qismlari o'qituvchining tarbiyaviy faoliyatida muhim yo'nalishlar bo'lib doimo, mazmunan boyitilib boriladi:

Tarbiyada maqsadning aniqligi. O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-siyosiy mustaqilligining dastlabki yillaridayoq mamlakatimizda amalga oshirilishi ko'zda tutilayotgan tarbiyaviy maqsad aniq belgilab olingan va o'qituvchi zimmasiga ulkan mas'uliyat yuklangan. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni hamda «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» g'oyalari ko'ra tarbiyachilar va o'qituvchilar zimmasiga jamiyatimiz tomonidan qo'yilayotgan talablar – erkin, ijodkor, mustaqil fikr egasi bo'lgan komil inson va malakali mutaxassisni tarbiyalab voyaga etkazishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish yo'lidagi asosiy

vazifa – bu shaxsda umumiy madaniyat unsurlarini, ya'ni, aqliy, axloqiy, jismoniy, estetik, iqtisodiy, ekologik, huquqiy, siyosiy hamda mehnat madaniyatini tarbiyalashdan iborat.

Texnologik tizim yoki tarbiya texnologiyasi bu pedagogik metod, usul va vositalarni rejali va kutilgan natijalarga erishishga imkon beradigan, shaxsga va jamoaga aniq tasir ko'rsatadigan jihatlarni tanlash tizimidir. Bu tarbiyachi-o'qituvchining o'quvchilar amaliy faoliyatini to'g'ri tashkil qila olishi va boshqarishining ko'nikma va malakalariga ega bo'lishidir. Texnologik jarayon natijalaridan asosiy maqsad, tarbiyachi ijodiy izlanishlar tufayli, o'quvchilar tashabbuskorligini ta'minlaydi. Tarbiyachi-o'qituvchining o'quvchilar o'z-o'zini boshqarish uyushmalari bilan hamkorlikda ishlashi natijasida murakkab masalalarni hal qilish uchun vaqt ajratadi. Texnologik tizimda tarbiyaviy ahamiyatga ega tadbirlarni muvaffaqiyatli uyushtirish o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liq. Uyushqoqlik bilan o'tkazilgan tadbirlar o'quvchilarning aqliy rivojlanishini, bilish tafakkurini, kasb tanlashga nisbatan qiziqishini, erkin fikrlashlarini, o'z fikr-mulohazalarini cho'chimasdan to'g'ri tasavvur bilan bayon etish tushunchalarini shakllantiradi.

Tarbiyachi-o'qituvchining mahorati har bir o'quvchiga alohida yondashuv imkoniyatlarini topish, o'quvchi iste'dodida namoyon bo'ladigan holatlarda uning faolligini oshirishga qaratiladi. Tarbiyachi-o'qituvchi tomonidan uyushtiriladigan tarbiyaviy tadbirlarga qo'yiladigan asosiy talablar: **tarbiyaviy tadbirlar hech qachon tasodifiy bo'lmasligi va har bir tadbirga puxta tayyorgarlik ko'rilishi lozim.**

Ijtimoiy psixologik tizim. O'qituvchining tarbiyachi sifatidagi mahorati – bu tarbiyalanuvchilarni ma'lum bir maqsadga muvofiq tarbiyalash uchun mo'ljalga olish san'atidir. O'quvchilar har kuni quvonchli daqiqalarni, katta va kichik ko'ngilsizliklarni birgalikda boshdan kechiradilar. Ular tarbiyachi-o'qituvchining o'zlariga nisbatan yaxshi va yomon, yoki insoniy munosabatlarini tez ajrata oladilar va bunga darhol o'z "javoblarini" qaytaradilar. Ijtimoiy psixologik bilim va malakaga ega bo'lish tarbiyachi-o'qituvchida uddaburonlikni va sezgirlikni shakllantiradi. U o'quvchilar jamoasini uyushtira oladi, o'quvchilar qalbiga yo'l topadi. Chunki o'quvchilar jamoasi umumiy maqsad asosida tashkil topgan, yuqori darajada uyushtirilgan birlashma bo'lib, shaxs shakllanishining yetakchi omili sifatida ijtimoiy munosabatlar ichida muhim yacheyka hisoblanadi.

O'quvchilar orasidagi munosabatlarga mohirona rahbarlik qilish uchun tarbiyachi jamoaning ichki va jamoalararo ziddiyatlarni ham bilishi kerak. Bu ziddiyatlarning barham topishi tarbiyachi shaxsi, uning tarbiyalanuvchilar bilan yaqin munosabatlariga bog'liq. Haqiqiy va mohir tarbiyachi-o'qituvchi bu ziddiyatlarni bartaraf etishda o'quvchilar jamoasi, o'quvchilar o'zaro munosabatlarining kuchidan foydalanadi. Har bir o'quvchi o'zining ijtimoiy va psixik olamiga ega. Uni bilish, o'rganish o'qituvchidan psixologik nuqtai nazardan yondashishni talab qiladi. O'quvchining jamoa bilan yaxshi munosabatda bo'lishi uchun o'qituvchi quyidagi omillarga e'tibor berishi shart:

- har bir o'quvchiga alohida pedagogik topshiriqlar qo'yish;
- jamoada o'zaro xayrixohlik, o'zaro yordam muhitini shakllantirish;
- oilaning tarbiyaviy ta'siridan o'z o'rnida fodalanish;
- o'quvchilarning o'zaro aloqalarini kuchaytiruvchi, ijodiy faoliyatini rivojlantiruvchi faoliyatlarini tashkil qilish;
- o'quvchilarga o'zaro teng, adolatli munosabatda bo'lish.

Estetik tizim. Agar tarbiyaviy vosita, usul va metodlar orqasida yetakchi g'oya turmasa, texnologik tizim va ijtimoiy psixologik munosabatlar tizimi maqsadli tarbiyaviy natijalar bermaydi. O'qituvchining har bir harakati, o'quvchilarning estetik madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Tarbiyachi faoliyati hayotiy me'yor va qadriyatlar asosida olib borilishi kerak, shundagina, o'quvchining tarbiya jarayonidagi faolligi ta'minlanadi. Dunyoqarashi hali to'la-to'kis shakllanmagan o'quvchilar uchun o'qituvchining hayotiy tajribalari, shaxsiy namunalari ham estetik tarbiyaviy ta'sir kuchiga egaligini unutmaslik kerak. Shuning uchun o'qituvchining jamoaga nisbatan diqqat motivlarini shakllantirishda avvalo tarbiyachining estetik jihatdan tarbiyalanganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Estetik tizim tarbiyalanganlikning yuqori darajasini belgilovchi vosita bo'lib, uning talablarini bir maromda o'quvchi ongiga singdirib borish uchun har bir o'quvchi, sinf, maktab jamoasi harakat qiladi. Estetik tizimda ulkan tarbiyaviy maqsadlarga erishish uchun o'qituvchidan nihoyatda mohirona talabchanlik, ijobiy ta'sir etish vositalarining birligiga erishish talab etiladi:

- tarbiyada o'quvchilar jamoasi muhitining birligi;
- o'quvchilar mustaqilligi va o'z-o'zini tarbiyalashning birligi;
- fuqarolik va insoniylikning birligi;
- talabchanlik va ishonch birligi;
- o'quvchi shaxsiga ehtiyotkorona munosabat;

- jinsiy tafovutlarni hisobga olish;
- bolalarning axloqiy va jismoniy sog'ligi haqida qayg'urish;
- axloq me'yorlariga amal qilish.

O'z-o'zini anglash. Mamlakatimizda mustaqillikdan keyin joriy etilgan *"Ta'limning yangi modeli, jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsning shakllanishiga olib keladi. O'zining qadr-qimmatini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo'lgan insonlarni tarbiyalash imkoniyatiga ega bo'lamiz"*. ("Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" "Muloqot" jumali, 1998 yil, 5-son). O'qituvchining vazifasi va burchi tarbiya natijasida o'quvchida milliy qadriyatlarga e'tiqod, milliy mafkura, demokratik qarashlar va hayotiy pozitsiyani shakllantirishdan iborat. Tarbiya mazmunining eng muhim xususiyatlaridan biri – bu insonning hayotiy jihatdan o'z-o'zini anglashi, uning shaxsiy hayoti va faoliyati o'zi yashab turgan muhitning subyektii sifatida e'tirof etilishi bilan tavsiflanadi. Inson kamolotida fuqarolik, kasbiy va axloqiy jihatdan o'z-o'zini anglash muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi o'quvchilarni, o'z-o'zini tarbiyalashga, ya'ni o'z ustida ongli, batartib ishlashga o'rgatsagina tarbiya jarayoni samarali natijalar beradi. O'quvchilarni o'z-o'zini tarbiyalash metodlariga ko'nikma hosil qildirish o'qituvchining mahoratiga, tarbiyaviy faoliyatni to'g'ri tashkil etishiga bog'liq. O'quvchilar, odatda, yaqin kishilarining, ba'zan o'qituvchilarining xulq-atvoriga taqlid qiladilar. Shuning uchun o'qituvchi o'z pedagogik mahoratiga tayanib, o'quvchi qalbida o'ziga nisbatan ishonch, mehr tuyg'ularini uyg'ota olishi lozim. O'quvchilar o'qituvchining darsda va hayotda o'zini qanday tutishini, kiyinishi, muomalasini, kishilar bilan o'zaro munosabatini kuzatib boradilar. Bu ham o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyalashda ta'sirchan vosita hisoblanadi va ijtimoiy mavqeini oshirishning muhim usulidir. O'quvchilar o'qituvchining bevosita nazoratida ta'lim va tarbiya jarayonida, dam olishda, jamoat ishlarida, o'z-o'zini tarbiyalash usullariga ko'nikma hosil qiladilar, bu usullar o'quvchilarni tashabbuskorlikka, mustaqil fikr-mulohaza yuritishga undaydi. O'qituvchi tarbiya jarayonida quyidagi "O'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyalash metodlari"dan foydalanishi mumkin:

- o'z-o'zini tahlil qilish va nazorat qilish;
- o'z-o'zini baholash (tengdoshlariga taqlid qilish asosida);
- izohlash (o'quvchining ma'naviy-axloqiy sifatleri izohlanadi);
- munozara (o'quvchilarga siyosiy, madaniy, estetik, huquqiy mavzularda og'zaki ta'sir o'tkazish).

Ixtivoriylik. Tarbiyalanuvchilarning iroda erkinligisiz tarbiya g'oyalari mohiyatini qaror toptirish mumkin emas. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da va ta'lim-tarbiyani yanada takomillashtirishga qaratilgan qator hujjatlarda shaxsning erkinligi, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishga birlamchi e'tibor berilgan. Zero, erkinlik ta'minlangan jamiyatda fikr rivojlanadi, fikr rivojlanishi esa jamiyatning kuchli bo'lishi garovidir. Erkinlik tufayli o'quvchi irodasi shakllanadi, u bir necha imkoniyatlardan birini ixtiyoriy tanlab oladi, ta'lim tizimida o'quvchilarga ushbu imkoniyatlar yaratilgan, ularning erkinlik huquqlari ta'minlangan.

Tarbiya jarayoni ko'p qirrali jarayon bo'lib, unda tarbiya mohiyatini yoritishga xizmat qiluvchi ichki va tashqi subyektiv va obyektiv omillar ko'zga tashlanadi. O'qituvchi subyektiv omillar asosida o'quvchilarning ichki ehtiyojlari, qiziqishlari, hayotiy munosabatlari mazmunini anglashga yordam bersa, obyektiv omillar esa shaxsning hayot kechirishi, shakllanishi, hayotiy muammolarni ijobiy hal etishi uchun sharoit yaratadi. Tarbiya faoliyatining mazmuni, yo'nalishi va shakli obyektiv sharoitlar bilan qanchalik mutanosib kelsa, o'quvchi shaxsini maqsadga muvofiq shakllantirish borasida o'qituvchi muvaffaqiyatga erishadi. O'qituvchilar tarbiya jarayonining ko'p qirrali ekanligini, uni tashkil etish va boshqarishda nafaqat tarbiyachi faoliyati, balki o'quvchining yosh va psixologik xususiyatlari, shaxsiy o'ziga xos jihatlari, o'y-fikrlari, hayotiy qarashlari ham muhim ahamiyatga ega ekanligini unutmasligi kerak.

Tarbiyaning uzluksizligi. Tarbiyaning yana bir xususiyati uzoq muddat davom etishidir. Tarbiya natijalari tez sur'atda yoki yaqqol ko'zga tashlanmaydi. O'zida insoniy sifatlarni namoyon eta olgan shaxsni tarbiyalab voyaga etkazishda uzoq muddatli davr talab etiladi. Shaxsning muayyan vaqtning o'zida, turli qarashlar mavjud sharoitda harakat qilishi tarbiya jarayonini murakkablashtiradi. Ta'lim muassasalarida olib borilayotgan tarbiyaviy faoliyat shaxs ongi, dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan. Binobarin, yoshlik yillarida insonning asab tizimi yuqori darajada ta'sirchan hamda beqaror bo'ladi. Shu bois tarbiyada muvaffaqiyatga erishish uchun o'qituvchi bolalarni o'quvchilik yillarida to'g'ri tarbiya berish lozimligini talab etadi. Ta'lim muassasalarida olib borilayotgan tarbiyaviy jarayon bu — o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi uzluksiz, tizimli harakatlari yig'indisidir. O'quvchilarda ijobiy sifatlarni qaror toptirishda yagona maqsad sari yo'naltirilgan, bir-birini to'ldiruvchi, boyitib boruvchi, takomillashtiruvchi faoliyat alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois oila, ta'lim muassasalari, jamoatchilik ham-

korligida tashkil etilayotgan tarbiyaviy tadbirlarning uzluksiz o'tkazilishiga erishish lozim.

Ta'lim muassasalarida o'qituvchilarning tarbiyaviy faoliyati yetakchi o'rinni egallasalar ham, ba'zan o'quvchilarga uzluksiz tarbiyaviy ta'sir o'tkaza olmaydi, chunki, o'quvchilar ta'lim muassasalarida ma'lum mud-datgina o'qituvchining tarbiyaviy ta'siri va nazorati ostida bo'lib, qolgan bo'sh vaqtining asosiy qismini oilada, ko'chada, do'stlari davrasida, har xil tashqi muhitda o'tkazadilar. Kuzgi, qishki, bahorgi va, ayniqsa, yozgi ta'tillar davrida o'quvchilar ta'lim muassasasi o'qituvchisi ta'siridan chetda qoladilar. Demak, ta'lim muassasasida o'quvchilarni tarbiyalash vaqt jihatdan chegaralangan bo'lib, sinfdan va maktabdan tashqarida amalga oshiriladigan tarbiyaviy faoliyatlardan holi vaqtda ular o'qituvchi yoki tarbiyachining ta'siri hamda nazoratida bo'lishlari kerak.

Tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish. Tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirish uchun reja tuzish va uni bajarish tarbiya samaradorligini ta'minlashning asosiy yo'lidir. O'qituvchining tarbiyaviy ishlarni rejalashtirishi – ijodiy jarayon. O'qituvchi tarbiyaviy ishlarni rejalashtirishda asosan «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» g'oyalariga hamda milliy qadriyat, urf-odatlarimizga tayanadi. Uning mazmuni o'quvchilarni o'qishga, ilm olishga, mehnatga ijobiy munosabatni tarbiyalashdan iborat.

Tarbiyaviy ish rejasida mehnat tarbiyasiga alohida ahamiyat beriladi. O'qituvchi o'quvchilarning mehnat tarbiyasi rejasini tuzar ekan, o'quvchilar mehnatining mashaqqati, charchoq va hordiq haqida aniq tasavvurlarga ega bo'lishlarini hisobga olishlari kerak. Ota-onalar bilan ishlash bo'limida oila, maktab tarbiyasini tavsiflaydigan qisqa ma'lumotlar beriladi. Mohir o'qituvchi tarbiyaviy ish rejasiga aniq bir maqsadni qo'yadi. Tarbiyaviy ish amaliyotida xulq me'yorlaridan chetga chiqqan o'quvchilar ham uchraydi. Ular tarbiyasi «qiyin» o'quvchilar. Ular bilan tarbiyaviy faoliyat olib borish – bu alohida e'tiborni, sabr-toqat va mahoratni, qalb sezgirligini talab qiladigan murakkab ishdir. Tarbiyachi bunday o'quvchilarni pedagogik jihatdan o'rganish dasturini tuzishda quyidagi jihatlarga e'tibor berishi lozim: shaxsning ijtimoiy kelib chiqishi; oilada umumiy rivojlanish darajasi; axloqan tarbiyalanganlik darajasi. Dastur asosida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha alohida tarbiyaviy ishlar rejasi tayyorlanadi:

1. O'quvchi olamining hayotiy yo'nalishlarini diqqat bilan o'rganish.
2. Xarakteri va xulqidagi og'ishganlik sabablarini o'rganish.

3. Ijobiy yo'nalishga, o'zgarishiga ta'sir etuvchi hayotiy ko'rinishlarni tanlash.

4. Muloqotni o'smiring «psixologik hudud»idan izlash.

5. O'quvchilar xulqida namoyon bo'ladigan har xil o'zgarishlar ustidan doimiy nazorat o'rnatish.

Ma'lumki, tarbiyalanganlik natijalarini hisobga olish o'quvchilar xulqida, ularning o'qish va mehnatga munosabatlaridagi o'zgarishlarni ifodalaydigan pedagogik o'lchamdir. Tarbiyaviy faoliyat samaradorligini aniqlash masalasi murakkab masaladir. Hech qachon tarbiya natijalarini o'tkazilgan tadbirlar, ishtirok etgan o'quvchilar soni bilan belgilab bo'lmaydi. Tarbiyaviy ish samaradorligi o'quvchilarning tarbiyalanganlik darajasi bilan baholanadi.

Tarbiyachi-o'qituvchi o'quvchilarning qiziqish va ehtiyojlarini chuqur his etgan holda, vaziyatni hisobga olib mavzu tanlashi, uni tayyorlash va o'tkazishda o'quvchilarni keng ko'lamda jalb etishi, yuksak samaradorlikni ta'minlanishiga e'tibor berish bilan birga, har bir o'quvchiniing xohishini hisobga olishi, keskin rad etmasdan, yana o'ylab ko'rish, qiziqarliroq, soddaliroq yo'llarini topishing mumkin deb umidvor qilish o'rindir. Tarbiyachi ijodkor bo'lishi, o'quvchilarni ham ijodiy faoliyaga yuritishga jalb etishi, har bir tarbiyalanuvchida o'zini va o'zgalarni hurmat qilishga ishonch hosil qilishi lozim.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. Jamiyat taraqqiyotida tarbiyaning o'rnini Prezidentimiz I.A.Karimov qanday izohlaydi?
2. Tarbiya - qanday hodisa (ta'rifini keltiring)?
3. Tarbiyaning mohiyati va mazmuni, maqsadi nimalardan iborat?
4. O'qituvchining tarbiyachilik faoliyati o'zida nimalarni mujassamlashtiradi?
5. O'qituvchi tarbiyachilik qobiliyatining asosiy mohiyatini Prezidentimiz I.A.Karimov qanday ta'riflaydi?
6. O'qituvchining tarbiyachilik qobiliyatiga zamin yaratuvchi jarayonlar nimalardan iborat?
7. O'qituvchi tarbiyachilik mahoratining tarkibiy qismlari?
8. Tarbiya jarayonida ixtiyoriylik nima?
9. O'z-o'zini anglash va tarbiyalash tushunchalariga ta'rif bering?
10. Pedagogik faoliyatda "Tarbiyaviy ishlar rejasi" haqida fikr - mulohazalaringizni bildiring?

Talabalarining mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'zingizni fikr – mulohazalaringizni bildirib, "Mustaqil ish" yozing:

1. "I.A.Karimovning "Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch" asarida barkamol avlod tarbiyasi haqida mulohazalar".
2. "Bo'lajak o'qituvchilarda tarbiyachilik mahoratini shakllantirish metodikasi".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 20-29 betlar.
2. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi Qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 31-61 betlar.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T.: O'zbekiston, 2009. – 176 b.
4. Abdullayev H. Yashil daftar hikmati. -Toshkent, O'qituvchi, 2000.
5. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent, O'zbekiston, 1992. –160 b.
6. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq, 1997. – 63 b.
7. "Barkamol avlod yili" davlat dasturi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. "Adolat" gazetasi, 2010-yil, 29-yanvar.
8. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. 1 qism. – Toshkent, Yozuvchi, 1996. – 216 b.
9. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism: Pedagogika nazariyasi. (M.X.Toxtaxodjayeva va boshqalar) – T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2007. – 380 b.
10. Tarbiyaviy ish metodikasi. //Pedagogika institutlari uchun o'quv qo'llanma (L. I. Ruvinskiy tahriri ostida). – T.: O'qituvchi, 1991. – 376 b.
11. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" "Muloqot" jumali, 1998-yil, 5-son.

13 – BOB. O‘QITUVCHINING TARBIYA TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA FAOLIYAT OLIB BORISHI

Tayanch tushunchalar:

Tarbiyaviy texnologiya; komil inson tarbiyasi; barkamol avlod tarbiyasi; tarbiyaning yaxlitligi; tarbiyaning davriyligi; didaktika; umuminsoniylik me'yorlari; tarbiyaning texnologiyaviyligi; dolzarb rivojlanish hududi; modellashtirish; tarbiyaviy reja; biologik omillar; norasmiy yetakchi; tarbiyaviy jarayonni modellashtirish; tarbiya mazmuni; g'oyaviy – siyosiy tarbiya; tarbiya qonuniyatlari; tarbiyaning uzluksizligi; tarbiyada to'g'ri va teskari aloqa; o'z-o'zini anglash; iroda erkinligi; pedagogik talab; o'rgatish; tarbiyalanadigan holatlar.

13.1. Hozirgi kunda barkamol shaxsni tarbiyalash muammolari

Barkamol avlod tarbiyasi mamlakatimizda, avvalo, o'qituvchilar zimmasiga yuklatilgan eng olijanob vazifadir. I.A.Karimov Oliy majlisning IX sessiyasida so'zlagan nutqida shunday deydi: *“Biz komil inson tarbiyasini davlat siyosatining ustuvor sohasi deb e'lon qilganmiz. Komil inson deganda biz, avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz”*. Komil inson, o'qituvchining mashaqqatli mehnati namunasidir. Sharq allomalari ilmiy meroslarida ham komil inson tarbiyasi doimo munozarali mavzu bo'lib kelgan. Jumladan, mashhur alloma Aziziddin Nasafiy o'zining *“Komil inson”* nomli kitobida shunday yozadi: *“Bilgilki, komil inson quyidagi to'rt fazilatga mukammal shaklda ega bo'lgan insondir. Ularning birinchisi yaxshi so'z, ikkinchisi ezgu faoliyat, uchinchisi go'zal axloq, to'rtinchisi ilm”*. Ushbu mukammal shakllarga ega bo'lgan inson buyuk davlatimiz poydevorini, farovon hayot asoslarini qura oladi. Komil insonni tarbiyalash va voyaga etkazish jarayoni – pedagogik faoliyatning uzluksiz jarayoni bo'lib, pedagogik texnologiyaning so'nggi namunalari doirasida amalga oshiriladigan hamda tarbiyalanuvchilarning ijobiy fazilatlarini shakllantirish va rivojlantirish maqsadlariga qaratilgan tashkiliy faoliyatdan iborat. Bu faoliyatda o'qituvchi tarbiyaviy jarayonning quyidagi asosiy xususiyatlarini bilishi kerak:

- tarbiyaning yaxlitligi;
- tarbiyaning tizimlilikligi;
- tarbiyaning davriyligi;
- tarbiyaning texnologiyaviyligi.

Tarbiyaning yaxlitligi deganda tarbiyalash va o'qitish jarayonlarining, shuningdek, o'quvchilarni jamiyat talablari asosida kamolotga etkazish va shakllantirishga qaratilgan maqsadning ajralmas birligi tushuniladi. Tarbiyalash va o'qitish, garchi ilm-fan ularni farqlasada, bir-biriga bog'liq va ko'p umumiylikka ega. Shu ma'noda uzoq tarixga ega millatimiz *"ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratmagan – bu sharqona qarash, sharqona hayot falsafasi"* (I.A.Karimov.). O'qitishning mazmunini asosan dunyo haqidagi ilmiy bilimlar tashkil etadi. Tarbiyaning mazmunida me'yorlar, qoidalar, qadriyatlar, ma'naviy boyliklar ustunlik qiladi. O'qitish asosan aql-idrokka ta'sir ko'rsatadi, tarbiyalash esa, birinchi navbatda, shaxsning doimiy iste'mol sohasiga aylangan. Ikkala jarayon shaxsning ongi va xulq-atvoriga birday ta'sir ko'rsatadi va ijtimoiy rivojlanishiga zamin yaratadi. Qanchalik yaqin bo'lishiga qaramay, bu o'ziga xos jarayonlar bo'lib, ilm-fan ularni tarbiya nazariyasida va didaktika (ta'lim jarayoni)da alohida ko'rib chiqadi. Bunda o'qituvchi tomonidan zamonaviy shart-sharoitlarga asoslangan holda uslubiy tamoyil va, ayniqsa, dolzarb hisoblangan butun pedagogik jarayonning yaxlitligi ta'minlanadi.

Tarbiyaning tizimlilikligi tarbiyaviy jarayonda umumiylikni tashkil etadi, chunki tarbiyaviy jarayonlar bir nechta tizimlarning turli xususiyatlaridan iborat. Aytish mumkinki, tarbiyaviy jarayonlar — bu tarbiyaviy tizim holatlarining ketma-ket almashinuvidir. Tarbiyaviy jarayonni tizimli ravishda ko'rib chiqish, tizim va jarayonning tuzilmaviy xususiyatlarini, shuningdek, ular o'rtasidagi funksional aloqalarning ajratib ko'rsatilishini ifodalaydi. O'qituvchi uchun har bir tarbiyaviy uslubning o'ziga xos xususiyatini, mohiyatini, birining boshqasiga ta'siri natijasida o'zgarishini anglab yetishi muhim ahamiyat kasb etadi. *Masalan, tarbiyalash maqsadi uning mazmunini belgilab beradi, tarbiya ko'rganlik darajasi esa tarbiyalash usullarini tanlashga ta'sir ko'rsatadi va hokazo.*

Pedagogik jarayonda **tarbiyaning davriylik** tuzilishi — bu tarbiya texnologiyalarining asosiy xususiyatlariga muvofiq bo'lgan, uning tarkibiy qismlari yig'indisidir. O'qituvchi buning natijasida tarbiyaning davriylik tuzilmasini belgilab olishi mumkin:

1. Maqsadni beiguasn — tarbiyalashdan kelib chiqadigan maqsadlarni ma'lum bir muddatli jarayonlarga bo'lib chiqishi.

2. Mazmunni tanlash — tarbiyalash mazmunini jamiyat talablari darajasida mustaqil ishlab chiqishi.

3. Demokratik faoliyatli — tarbiyaviy jarayon ishtirokchilarini tarbiyalashda va o'zaro munosabatda erkin fikrlilik va umuminsoniylik me'yorlariga rioya qilish qonuniyatlari.

4. Baholash — tarbiyalash jarayonida erishilgan natijalar samaradorligining o'qituvchi tomonidan baholanib borishi va doimiy tahlil qilinishi.

Pedagogik faoliyat ham o'qituvchi tomonidan tarbiyaviy jarayonning tuzilmasiga muvofiq quriladi: faoliyatning maqsadlari, mazmuni, usullari va turlari ishlab chiqiladi va natijalari tahlil qilinadi. Tarbiyalash maqsadlarini aniqlash pedagogik aniqlashni (diagnostika) — tarbiyaviy jarayon holati, birinchi navbatda, o'quvchilarning tarbiya ko'rganliklarini, shuningdek, jarayonning boshqa shartlarini o'rganishni talab etadi.

Tarbiyaviy jarayon bosqichlarining o'zaro munosabatida tarbiyaviy jarayonlarning ketma-ketligi uning davriyligini va qaytarilib turishini belgilaydi. Shaxs rivojlanishida tarbiyaviy maqsadlar o'qituvchi tomonidan uning yoshiga qarab belgilanadi va rejalashtiriladi. Tarbiyaviy jarayonning davriyligi shaxsning yosh xususiyatlarini hisobga oladi. Bunda asosiy e'tibor quyidagi faoliyatga qaratilishi kerak:

- shaxsning muayyan bir yoshga xos bo'lgan anatomik, fiziologik va psixologik xususiyatlarning chuqur o'rganilishi;

- davriylik tizimi asosida tarbiyaviy ish faoliyatining tashkil etilishi;

- muayyan bir yoshga xos bo'lgan tarbiyalanganlikning doimo aniqlanib (diagnostika), loyihalashtirilib borilishi;

- ijobiy natijalar beradigan tarbiyaviy o'zaro ta'sirning o'qituvchi tomonidan turli shakl va metodlari darajalarining belgilanib (diagnostika) amalga oshirilishi.

Tarbiyaning texnologiyaviyligi ta'lim muassasalarida tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirish va unga erishishga sharoit yaratadi, nazariy asoslangan uzluksiz davom etadigan tarbiyalash jarayonining shakllari, metodlari, usullari va vositalarini o'qituvchi to'g'ri tanlab natijalarga erishishini ta'minlaydi. U ilmiy modellashtirish (loyihalashtirish) asosida amalga oshiriladi, modellashtirishda tarbiyaviy maqsadlar bir xil ma'noda beriladi hamda o'qituvchi tomonidan insonning shaxsiy xususiyatlari va sifatlarini rivojlantirishning muayyan bosqichlarini obyektiv ravishda o'lchash va baholash imkoniyatlarini yaratadi.

ilmiy muammolar bilan o'zaro munosabatda bo'lgan tushunchadir. Biroq, agar ilmiy muammo tarbiyalanuvchiga bilim berish, ilmiy tafakkurini oshirish hamda ko'nikma va malakalarini shakllantirish kabi maqsadlarni ifodalaydigan bo'lsa, u holda tarbiya texnologiyasi o'qituvchiga o'quvchilarni tarbiyalash yo'l-yo'riqlari va ularga erishish vositalarini to'g'ri yo'naltirishga yordam beradi.

Tarbiyaning texnologiyaviyligi tarbiyalashga yo'naltirilgan ilmiy muammo sifatida o'quvchilarda axloqiy sifatlarni shakllantirish va rivojlantirish uchun lozim bo'lgan va komil insonga xos barcha insoniy fazilatlarini muayyan shart-sharoitlarda uzluksiz tarbiyalash asosida takomillashtirishni nazarda tutadi, bu esa ta'lim mazmunining o'ziga xos xususiyatlarini ham belgilaydi.

Shu munosabat bilan tarbiyaviy jarayonni harakatga keltiruvchi kuch, turtki asosan nimada ekanligi to'g'risida savol paydo bo'ladi. Pedagogikada inson tarbiyasiga qo'yiladigan, uning hayotida yuzaga keladigan talablar va uning huquqiy imkoniyatlari, ijtimoiylashuvi, shaxsiy rivojlanish darajasi o'rtasidagi ziddiyatlar bunda asosiy manba bo'lib hisoblanadi. Ushbu talablar uning yosh xususiyatlariga muvofiq kelgandagina, insonni tarbiyalash va uni shaxs sifatida rivojlantirish jarayonining boshlanishiga turtki bo'ladi. L.S.Vigotskiy bolaning biror harakatni kattalarning yordamisiz bajara olishi mumkin bo'lgan holatini dolzarb rivojlanish hududi deb atagan. Bola o'qish jarayonida biror yangi narsani o'qituvchining yordami bilan salohiyatli tarzda o'zlashtirishga qodir bo'lgan daraja yaqin rivojlanish hududi bilan belgilangan. Hududlar orasidagi masofa ziddiyatli tarbiyaviy holatni vujudga keltiradi — tarbiyaviy jarayonning bunday holati shaxsni shakllantirishda vujudga keladigan va erishiladigan yutuqlar o'rtasidagi tafovut mavjud bo'lganda yuzaga keladi. Bunday qarama-qarshiliklarning paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik uchun o'qituvchi-tarbiyachi belgilangan tarbiyaviy maqsadlarni o'z maromida uzluksiz, mukammal amalga oshirishi lozim. Shundagina tarbiyaviy nuqsonlarni bosqichm-bosqich bartaraf etishga shart-sharoit yaratiladi.

O'qituvchining tarbiyaviy maqsadlarni to'g'ri tanlashi volyuntaristik (ko'ngilchanlik) xarakterga ega bo'lmasligi lozim. U pedagogikaning uslubiyoti, jamiyatda ro'y berayotgan o'zgarishlar, ushbu jarayon yuzasidan qabul qilingan maxsus qonun va qoidalar asosida belgilanadigan maqsadlar va milliy qadriyatlar to'g'risidagi falsafiy tasavvurlar, shu-

ningdek, jamiyat va davlat taraqqiyotining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va boshqa o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi.

Tarbiya texnologiyasida o'qituvchi tomonidan belgilanadigan maqsadlar turli darajada bo'lishi va bosqichma-bosqich bir biriga bo'ysunishi, ketma-ket bajarilishi mumkin. Biroq tarbiyaviy maqsadning asosiy mohiyati — davlat maqsadlari, ijtimoiy buyurtmalardan kelib chiqishi lozim. Aytish mumkinki, asosiy daraja – mamlakatda inson va uning fuqarolari qadr-qimmatini to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlarni aks ettiradigan maqsadlardir. Ular mutaxassislar tomonidan ishlab chiqiladi, hukumat tomonidan qabul qilinadi, qonunlar va boshqa hujjatlarda qayd etiladi. Keyingi daraja — ta'lim dasturlari va standartlarida aks etadigan maqsadlar, ya'ni davlat ta'lim standartlari, maxsus ta'lim tizimlarining va ta'lim bosqichlarining maqsadlari. Eng quyi daraja — muayyan yoshdagi kishilarni tarbiyalashda maqsadning birligi.

Shaxsni shakllantirish, boshqarish, tarbiyaviy faoliyat natijasida yuksak ma'naviy va axloqiy hislatlarga ega bo'lgan yuqori malakali kadrlar tayyorlash tasodifiy harakatlar orqali emas, balki, oldindan belgilangan va puxta o'ylab tuzilgan tarbiyaviy maqsadlar asosida olib boriladi. Tarbiyaviy texnologiyada uning maqsadi, shakl va metodlari, shaxsning o'z-o'zini tarbiyalash va qayta tarbiyalash jihatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, o'qituvchining tarbiyalash maqsadlarini to'g'ri belgilashi va yo'lga qo'ya olishiga nisbatan g'oyaviy yondashuv ijtimoiy buyurtma asosida belgilanib, amalga oshirilishida mavjud shart-sharoitlarni yaratish talab etiladi.

13.2. Tarbiya texnologiyalarini modellashtirish

Modellashtirish – obyektlarda ijtimoiy reallikning muayyan qismlarini tadqiq etish uslubi hamda predmetlar va hodisalarning real mavjud bo'lgan hamda quriladigan modellarini o'rganish va ishlab chiqishdir. Shunday ekan, tarbiya texnologiyalarini ham ishlab chiqish va amalga oshirishda modellashtirishdan foydalanish ularni yaxlit pedagogik hodisa sifatida uslublarini o'rganib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Modellashtirishning shakli va qo'llanilishi foydalaniladigan modellar va ularni qo'llash sohalariga bog'liq. Tarbiya texnologiyalarining samaradorligini oldindan ko'ra bilish yoki loyihalashtirishda va tadqiq etishda modellashtirishdan foydalanish to'g'risidagi muammo “pedagogik modellashtirish” nomini olgan.

Modellar xarakteriga ko'ra predmetli va belgili (informatsion) modellash-tirishga bo'linadi. Shartli ravishda ular asl obyektning belgilangan funksional xususiyatlarini ifodalaydi.

Pedagogik faoliyatda maxsus reja asosida olib boriladigan tadqiqot modellari **predmetli modellash-tirish** deb ataladi.

Jadvallar, chizmalar, formulalar kabi modellar **belgili modellash-tirish** sifatida namoyon bo'ladi.

Modellash-tirilishi lozim bo'lgan obyektning xarakteri va yosh xususiyatlariga ko'ra, avvalo, uning xulq-atvori (unda kechadigan tarbiyaviy jarayonlarga amal qilinishi) modellash-tiriladi. Bunda tarbiya texnologiyasining quyidagi ikkita muhim jihatini e'tiborga olish zarur:

1. Barcha tarbiyalanuvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan tarbiyaviy jarayonni modellash-tirish.

2. Pedagogik faoliyatda mukammal tarbiyalanishi mumkin bo'lmagan tarbiyasi og'ir o'quvchilar bilan o'zaro tarbiyaviy faoliyatni modellash-tirish.

Tarbiya texnologiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirishda modellash-tirishdan foydalanishning bayon etilgan nazariy asoslaridan tashqari yana bir nechta mustaqil, biroq o'zaro ta'sir ko'rsatuvchi kuchga ega bo'lgan tarbiyaviy jarayonning bir-biri bilan o'zaro bog'liq jihatlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- tarbiyaviy faoliyatda obyekt va subyektning o'zaro kommunikativ munosabati;
- bir maqsadga qaratilgan va aniq mazmunga ega tarbiyaviy metodlar;
- uzluksiz faoliyatli tarbiyaviy jarayon va uning ijobiy natijalari;
- guruh jamoasi norasmiy yetakchisi (lideri)ning tarbiyaviy jarayonga ta'siri.

1) **Obyekt va subyektning o'zaro kommunikativ munosabati** tarbiyaviy texnologiya modelida asosiy faoliyat ko'rsatuvchi deb e'tirof etiladi. Unda tarbiyalashni amalga oshiradigan o'qituvchi yoki shaxslar guruhi, shuningdek manfaatlari doirasida tarbiyaviy o'zaro ta'sir ko'rsatishni tashkil etuvchi shaxs yoki ijtimoiy muhit guruhi (masalan: sinf guruhi) tushuniladi.

2) **Tarbiyaviy reja asosida tarbiyalashning bir maqsadga yo'naltirilganligi**, tarbiyaviy texnologiya unsurlarini modellash-tirishda o'qituvchi tomonidan belgilangan hamda obyektning tarbiyalashdan ma'lum bir maqsadni ko'zlash yoki faraz qilishdir. Ushbu jarayon asosida o'qituvchi

ishtirokida olib boriladigan tarbiyaviy faoliyatning bir maqsadga qaratilganligi aniq mazmunga ega tarbiyaviy vositalarda, shakl va metodlarda ifodalanadi.

3) Uzlüksiz faoliyatli tarbiyaviy jarayon tarbiya texnologiyalarining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, ta'limning uzluksizligini va nafaqat ta'lim muassasalarida, balki tarbiya oilada, ijtimoiy va geografik muhitda, mahallada olib borilishini bildiradi. Zero, ota-ona yoki avlod-ajdodlarga xos bo'lgan nutq, tafakkur, mehnat, ijod qilish qobiliyati va boshqa iste'dod alomatlarining irsiyat orqali bolaga o'tishini ta'minlovchi biologik omillarning (*layoqat va iste'dod mudroq holatda bo'lib, uning uyg'onishi uchun oilada va ta'lim-tarbiya muassasalarida qulay sharoit yaratish talab etiladi*) hamda shaxsga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan, shaxsning shakllanishiga ta'sir etuvchi oila, maktab, do'stlar va tengqurlar davrasi kabilarni o'z ichiga oluvchi **mikromuhitning** uzluksiz tarbiyaviy jarayonda ta'siri beqiyosligi olimlarimiz tomonidan e'tirof etilgan. Ayniqsa, oila muhiti shaxsning shakllanishida o'ziga xos muhim tarbiyaviy maskan bo'lib, nihoyatda keng tarmoqli tarbiyaviy ta'sir etish quvvatiga ega. Ota-onaning tarbiyalanganligi va tarbiyaviy tajribalarni mukammal bilishi, bola tarbiyasida doimiy nazorat va javobgarlik hissi o'zbek oilasi uchun eng qadrlı burch sifatida e'zozlanadi. Bularning barchasi tarbiyalanuvchi subyektga nisbatan komil inson shaxsiga xos sifatlarni shakllantirishga qaratilgan.

4) Guruh jamoasida norasmiy yetakchining (lider) xatti-xarakati va xulq-atvori bilan tarbiyaviy jarayonga ta'sir etishi guruhda tarbiyalanuvchilarning barcha hayotiy faoliyatida muhim rol o'ynaydi. Bolalar va o'smirlar jamoasidagi lider (yetaklovchi, boshlovchi) o'qituvchi yoki tarbiyachi tomonidan guruhda rasman tayinlanmaydi. Jamoadagi bolalarga norasmiy yetakchilik qiluvchi o'quvchi o'qituvchilar oldida e'tibordan chetda yuradi, o'zining qattiqqo'lligi, xarakteridagi guruhga yetakchilik qilishga xos tug'ma qobiliyati, mustahkam irodaga egaligi, qo'rqmasligi bilan guruh a'zolarining hurmatini qozonib, jamoadan ajralib chiqadi va o'zi bilan hammaslak, hamfikir bolalarni yetaklaydi. Norasmiy liderning har qanday faoliyati salbiy oqibatlariga olib kelishi yoki ijobiy natijalar berishi ham mumkin. Bunda o'qituvchining mahorati, psixologik tajribasi muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchining norasmiy liderga nisbatan qattiqqo'lligi, tarbiyaning jazolovchi metodlarini qo'llashi foyda bermaydi, aksincha, zararli oqibatlariga olib kelishi mumkin.

O'qituvchi o'zining ziyrakligi va chuqur psixologik bilim, yuksak pedagogik mahorati bilan, avvalo, o'quvchilar guruhi jamoasidagi liderni aniqlashi, kerak bo'lsa, unga yon bosib, o'z tomoniga og'dirib olishi lozim. Pedagogik mahoratning ishonitirish va ta'sir etish usullari asosida norasmiy lider ongiga sezdirmasdan kirib borib, o'z ta'sirini o'tkaza olgan o'qituvchi guruh jamoasida bir xil tarbiyaviy muvozanatni saqlay oladi. Shundan keyin tarbiyaviy texnologiyaning ma'qul bo'lgan unsurlarini modellashtirib qo'llashi va cho'chimasdan tarbiyaviy faoliyat olib borib, belgilangan maqsadga erishishi mumkin.

O'quvchilar jamoasida norasmiy yetakchilar bilan birga rasmiy, o'qituvchilar tomonidan tayinlangan yo'l boshchilar ham mavjud. Odatda, rasmiy yo'l boshchilar tarkibini a'lo baholarga o'qiydigan, jamoa ishlarida faol ishtirok etuvchi o'quvchilar tashkil etsa, norasmiy liderlar garchi bu kabi sifatlarni namoyon etmasalarda, ayrim sifatlarga ko'ra tengdoshlarini o'z ortlaridan ergashtiradilar. Norasmiy liderlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasi boshqa o'quvchilarga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois sinf rahbari bilan birga o'quv muassasasi pedagogik jamoasi norasmiy liderlarni aniqlab ular faoliyatini bevosita nazorat qilib borishlari zarur.

O'quvchilar uyushmasiga pedagogik rahbarlik, yuqorida qayd etilganidek, aksariyat holatlarda guruh rahbari tomonidan amalga oshiriladi. Shu sababli guruh rahbari guruhning umumiy hamda har bir a'zosining individual xususiyatlarini bilishi, xulq atvoridagi har bir o'zgarishni inobatga olgan holda jamoaga yondashishi zarur. Guruh rahbarining norasmiy liderlar va ularning shaxsi haqida to'laqonli ma'lumotlarga ega bo'lishi, ota-onalari bilan muntazam aloqada bo'lishi pedagogik faoliyatni samarali tashkil etishga yordam beradi.

O'qituvchi tarbiyaviy faoliyatining barcha unsurlari o'zaro aloqadorligini va o'zaro bog'liqligini nazariy va amaliy jihatdan tushunishi tarbiyaviy jarayonni to'g'ri yo'naltirishga imkoniyat beradi. Bunda pedagogikada tarbiyaviy o'zaro ta'sir ko'rsatishning shakllari, metodlari, usullari va vositalarini ochib beradigan hamda tarbiyaviy texnologiyalarning "pedagogik vositalari"ni shakllantiruvchi faoliyati va natijalariga, tarkibiy qismlariga alohida e'tibor qaratiladi. O'qituvchi, avvalo, tarbiyadan kelib chiqadigan maqsadga to'g'ri baho bera olishi kerak.

13.3. Tarbiyaviy jarayon va tarbiya mazmunini modellashtirish

Tarbiyaviy jarayonni modellashtirishda o'quvchilarning hayoti va faoliyatini ta'lim muassasalarida pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirish uchun, ularning tashqi ta'sir etuvchi omillarga nisbatan ta'sirchan muno-

sabatda bo'lishini unutmaslik kerak. Pedagog va psixolog olimlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, shaxsga tashqi omillarning o'zaro (xoh salbiy, xoh ijobiy bo'lsin) ta'siri avvalo o'quvchilarning o'zaro munosabatlariga bog'liq. O'quvchilarning tarbiyaviy faoliyatini uyushtirayotganda o'qituvchi yoki tarbiyachi tashqi ta'sir etuvchi omillarga nisbatan tarbiyalanuvchining munosabatini, kechinmalarini, qanday anglashini, baholashini ulardan o'zi uchun nimalarni olayotganligini bilishi zarur.

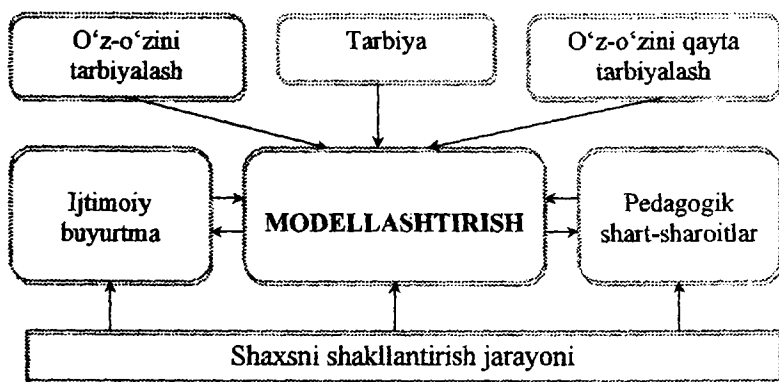
Tarbiya jarayonini modellashtrishda o'quvchining nafaqat ongi, balki his-tuyg'ularini ham o'stirib borishga erishish lozim, unda jamiyatning shaxsga qo'yadigan axloqiy talablariga muvofiq keluvchi xulqiy malaka va odatlar hosil qilinadi. Bunga erishish uchun o'quvchining ongi, hissiyoti va irodasiga ta'sir etib boriladi. Tarbiya jarayoniga o'qituvchi rahbarlik qiladi. U o'quvchilarning ta'lim muassasasidagi tarbiyaviy faoliyatini belgilaydi, ularning ijtimoiy jarayonga faol kirib borishlarini o'z xohish-istaklari bilan tarbiyaviy faoliyatga faol ishtirok etishlari uchun shart-sharoitlar yaratadi.

Ijtimoiy jarayonda faol ishtirok etish orqali o'quvchilarning mustaqilligi, ijodiy tashabbuskorligi ortib boradi. Ushbu faoliyatni modellashtrishda o'qituvchi o'quvchilar jamoasining manfaati va talab istaklarini e'tiborga olishi zarur. Bola o'z xulqi, xatti-harakati uchun jamoa oldida javobgarlikni sezishga erishgach, ijrochi emas, balki umumiy ishning faol qatnashchisi bo'lib qoladi.

Ushbu holatlar tarbiya jarayonidagi ichki va tashqi qarama-qarshiliklarni bartaraf etishga yordam beradi. Jamiyatda axborot kommunikatsion texnologiyalarining jadal sur'atlarda rivojlanib borishi natijasida o'quvchilar ko'p vaqtlarini ta'lim va tarbiyaga mutlaqo aloqasi bo'lmagan kommunikatsion texnologik ma'lumotlarga sarflamoqdalar (modul telefonlar, internet, kompyuter, DVD filmlar va boshqalar). Ushbu vositalardan oqilona foydalanishni o'quvchiga o'rgatish, ta'qiqlangan texnik vositalardan foydalanishni man etish, ularni nazorat qilish o'qituvchilar va ota-onalarning hamkorlikdagi vazifalariga kiradi. O'quvchilarning ko'p vaqtlarini olayotgan keraksiz texnik ma'lumotlarni bartaraf etish uchun faqat modellashtrish asosida ish olib borish mumkin. O'qituvchining tarbiyaviy ishlar rejasida ushbu muammolar yuzasidan turli mavzudagi suhbatlar uyushtirish rejasi o'rin olishi lozim.

Bu jihat unutilsa, muayyan qarama-qarshiliklar vujudga keladi. Aks holda, xulq me'yorlari, axloq talablarini yaxshi tushunmay qolishi natijasida o'quvchi ijtimoiy munosabatlarda beqaror, tasodifiy ma'lumotlarga va tashqi ta'sirlarga tez beriluvchan bo'lib qolishi mumkin.

Tarbiya jarayonida uning maqsadi, shakl va metodlari, shaxsning o'z-o'zini tarbiyalash va qayta tarbiyalash jihatlari muhim o'rin tutadi. Ijtimoiy tuzum buyurtmasi asosida belgilangan tarbiyaviy faoliyatni amalga oshirishda ma'lum shart-sharoitlarning mavjudligi talab etiladi. Ushbu g'oyalar yaxlit tarzda quyidagicha aks etadi:



18 - chizma. Tarbiyaviy jarayonni modellash

Tarbiyani samarali modellash uchun uning harakatlantiruvchi kuchini, har bir o'quvchining tarbiya jarayonidagi faoliyatini yaxshi bilish kerak. Buning uchun o'qituvchi quyidagi holatlarni unutmasligi lozim:

- tarbiyalanuvchi ruhiyatini puxta bilish;
- ota-onalar bilan muntazam aloqada bo'lib, ular ishtirokida o'quvchi bilan tarbiyaviy mazmunda suhbatlar o'tkazish;
- o'quvchining ichki dunyosini, xarakterini bilmasdan u bilan qo'pol muomalada bo'lmalik, sodir etilgan xatoliklarni kechira olish;
- o'quvchining qiziqishlarini, uni o'rab turgan tashqi muhitni doimiy nazorat qilish;
- o'quvchini qat'iy kundalik rejimga o'rgatish va uni kuzatib borish;
- iste'dodini, qobiliyatini va o'zi tanlagan kasbga moyilligini e'tiborga olib uni takomillashtirish;
- o'quvchining bola ekanligini, adashishga, ba'zan xatoliklarga yo'l qo'yishini unutmaslik, ushbu salbiy holatlarni kechiktirmasdan tuzatib borish.

Shaxsni shakllantirish, boshqarish, nazorat xarakteriga ega bo'lib, b borada belgilangan vazifalar tasodifiy harakatlar orqali emas, balki oldir dan modellashirilgan va puxta o'ylangan rejalar asosida belgilanib h etib boriladi.

Tarbiyaviy jarayonni modellashirishda o'qituvchi bilimli, raqoba bardosh yetuk kadrlarni tarbiyalash uchun javobgar shaxs ekanligir unutmasligi kerak. Ushbu vazifalar tarbiya texnologiyalari maqsadlarida kelib chiqib belgilanadi. Mustaqil O'zbekiston Respublikasida ayni vaq da yosh avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish uchun tarbiyaning quyidaq unumiy vazifalarini hal etish o'qituvchi-tarbiyachi zimmasiga yuk latilgan:

a) o'quvchilarni ijtimoiy hayotga tayyorlash, ularda keng dunyo qarashni tarkib toptirish, o'z shaxsiy turmushiga maqsadli yondashuv reja va maqsad birligi hissini uyg'otish;

b) o'quvchilar ongini mustaqil davlatchiligimiz siyosatining tu mohiyati mujassamlashgan milliy mafkuramiz va umuminsoniy qadr yatlar, chuqur bilim va tafakkur, keng dunyoqarash bilan boyitib borish;

v) umuminsoniy axloq me'yorlari (odamiylik, kamtarlik, o'zaro yor dam, mehr-muhabbat, muruvvat, adolatli bo'lish, insonparvarlik, axloq sizlikka nisbatan nafrat va hekazolar)ning mohiyatini anglashiga, muc mala odobi, yuksak madaniyatni qaror toptirishga erishish;

g) o'quvchilarda huquqiy va axloqiy me'yorlarga hurmat ruhida yor dashish hissi va fuqarolik tuyg'usi, ijtimoiy burchga mas'ullikni qarc toptirish;

d) tabiatni muhofaza qilish, ekologik muvozanatni yuzaga keltiris borasida mas'uliyat hissini rivojlantirish;

e) vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish, o'zga millat va xalqlar hurmat qilish, ularning huquq va burchlarini kamsitmaslik tuyg'usir qaror toptirish;

j) O'zbekiston Respublikasining ichki va tashqi siyosatiga to'g'ri v xolisona baho berishga o'rgatish;

z) insonni oliy qadriyat sifatida qadrlash, rahm-shafqatli bo'list uning sha'ni, or-nomusi, qadr-qimmatini, huquq va burchlarini hurmat qi lishga o'rgatish.

Shu bilan birga, tarbiya mazmunining asosiy yo'nalishlari bo'lmist axloqiy, aqliy, jismoniy, ekologik, iqtisodiy, huquqiy va siyosiy tarbiya ning g'oya va maqsadlari o'qituvchi tomonidan modellashirilib, bajarila digan vazifalar belgilab olinadi va amalga oshiriladi. Ushbu tarbiyavi

vazifalar mazmunini anglagan holda o'qituvchi quyidagi faoliyatni olib borishi lozim:

1) Axloqiy tarbiyani tashkil etish jarayonida o'qituvchi ijtimoiy-axloqiy me'yorlar mazmunidan xabardor bo'lishi, ularga milliy an'analirimiz, urf-odatlarimizdan kelib chiqib belgilangan axloqiy me'yorlarning ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini bilishi, ijtimoiy-axloqiy me'yorlar (talab va ta'qiqar) asosida o'quvchilarda axloqiy ong va madaniyatni shakllantirishi.

2) Aqliy tarbiyani yo'lga qo'yish asosida – o'quvchilarni ilm-fan, texnika va texnologiya borasida qo'lga kiritilayotgan yutuqlar, yangilik va kashfiyotlardan boxabar etadi, ularga ijtimoiy va tabiiy fanlar bo'yicha bilimlarni berish bilan tafakkuri shakllantiriladi, dunyoqarashi rivojlantiriladi.

3) Jismoniy tarbiyani tashkil etish jarayonida – o'quvchilarni o'z sog'liqlarini saqlash va mustahkamlash, organizmni chiniqtirish, jismoniy jihatdan to'g'ri rivojlanishi hamda uning ishchanlik qobiliyatini oshirish borasida g'amxo'rlik qilish tuyg'usini yuzaga keltiradi, ularda ko'nikma va malakalarni hosil qilish, ularni maxsus bilimlar bilan qurollantirish, o'quvchilarning yoshi, jinsiga muvofiq keladigan (kuch, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, sabot, mehnat, iroda va xarakterni qaror toptirish) jismoniy harakat sifatlarini rivojlantirish.

4) Estetik tarbiyani olib borish jarayonida o'qituvchi o'quvchilarda estetik his-tuyg'u, estetik didni tarbiyalaydi, ularning ijodiy qobiliyatlari, estetik ehtiyojlari va go'zallikni sevish, go'zallikka intilish tuyg'ularini rivojlantiradi, estetik madaniyat rivojlantiriladi.

5) Ekologik tarbiyani olib borish bilan – o'quvchilarga ekologik bilimlar berish asosida shaxs, jamiyat va tabiat uyg'unligi hamda aloqadorligi haqidagi ma'lumotlar tushuntiriladi, ularda ekologiyaning insoniyat, jamiyat taraqqiyotidagi o'mi va mohiyati borasidagi tushunchalar qaror toptiriladi, o'qituvchi o'quvchilarda tabiatga nisbatan ehtiyotkorona va mas'uliyat bilan munosabatda bo'lish, tabiatni asrash to'g'risida g'amxo'rlik qilish kabi tuyg'ularni tarbiyalaydi.

6) Iqtisodiy tarbiyani tashkil etish jarayonida o'qituvchi o'quvchilarga iqtisodiy bilimlarni berish asosida mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash uchun bozor infrastrukturasi qoidalariga amal qilish, ichki bozorni to'ldirish, kichik va o'rta biznesni yaratish borasidagi faoliyatga faol ishtirok etish ko'nikma va malakalarini hosil qildiradi, inson mehnati bilan asrlar davomida bunyod qilingan moddiy va ma'naviy

boylklarni asrash borasida qayg'urish tuyg'ularini qaror toptiradi, iqtisodiy madaniyatni shakllantiradi.

7) Huquqiy tarbiyani tashkil etish jarayonida o'quvchilarga davlatimiz Konstitutsiyasi, davlat haqidagi ta'limot, fuqarolik, oila, mehnat, xo'jalik, ma'muriy sud ishlarini yuritish va boshqarish huquqlarining ma'nosi tushuntiriladi, ular ongiga ijtimoiy-huquqiy me'yorlarning shaxs va jamiyat hayotidagi ahamiyati haqidagi tushunchalar singdiriladi, huquqiy munosabat va madaniyat mohiyati yuzasidan tasavvurga ega bo'lishni ta'minlaydi.

8) G'oyaviy-siyosiy tarbiyani tashkil etish jarayonida o'qituvchi o'quvchilarga siyosiy bilimlarni berish, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, fuqarolik jamiyati asoslari, milliy davlat tuzilishi, davlat organlari faoliyati, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining ichki va tashqi siyosati mazmunini to'g'ri tushunishni ta'minlash asosida siyosiy faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarni tarkib toptiradi, siyosiy madaniyat me'yorlari shakllantiriladi.

13.4. Tarbiya qonuniyatlari va tarbiya mazmuni tamoyillarini modellashtirish

Tarbiya texnologiyasida tarbiya jarayoni, mazmun va mohiyatidari kelib chiqib belgilangan vazifalarni o'qituvchi amalga oshirishi uchun uning o'ziga xos qonuniyatlarini anglab olish muhim ahamiyatga ega.

Tarbiyaning eng muhim qonuniyatlaridan biri aniq maqsadga yo'naltirilganligidir. Zamonaviy talqinda tarbiya jarayoni o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi muayyan maqsadga erishishga qaratilgan samarali hamkorlik. Zero, tarbiya jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatlari tashkil etiladi, boshqariladi va nazorat qilinadi. Yagona maqsadga erishish yo'li zamonaviy tarbiya jarayonining maqsadini tavsiflaydi.

Tarbiya jarayoni ko'p qirrali jarayon bo'lib, unda tarbiya mohiyatini yoritishga xizmat qiluvchi ichki va tashqi (subyektiv va obyektiv) omillar ko'zga tashlanadi. Subyektiv omillar shaxsning ichki ehtiyojlari, qiziqishlari, hayotiy munosabatlari mazmunini anglashga yordam bersa, obyektiv omillar shaxsning hayot kechirishi, shakllanishi, hayotiy muammolarni ijobiy hal etish uchun sharoit yaratadi. Tarbiya jarayonining tashkil etilishi va boshqarilishida nafaqat o'qituvchi faoliyati, balki o'quvchining yosh va psixologik shaxsiy xususiyatlari, o'y-fikrlari, hayotiy qarashlar ham muhim ahamiyatga ega.

Tarbiya jarayonining yana bir qonuniyati uning uzoq muddat davom etishidir. Tarbiya natijalari tez sur'atda yaqqol ko'zga tashlanmaydi. O'zida insoniy sifatlarni namoyon eta olgan shaxsni tarbiyalab voyaga etkazishda uzoq muddatli davr talab etiladi. Shaxsning muayyan vaqtning o'zida, turli-tuman qarashlar mavjud bo'lgan bir sharoitda harakat qilishi tarbiya jarayonini murakkablashtiradi. Ta'lim muassasalarida olib borilayotgan tarbiyaviy jarayon shaxs ongi va dunyoqarashini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Binobarin, yoshlik yillarida insonning asab tizimi yuqori darajada ta'sirchan hamda beqaror bo'ladi. Shu bois tarbiyada muvaffaqiyatga erishish uchun o'quvchilik yillarida shaxsga to'g'ri tarbiya berish lozimligi talab etiladi.

Tarbiya jarayonining yana bir qonuniyati uning uzluksizligidir. Ta'lim muassasalarida olib borilayotgan tarbiya jarayoni bu – o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi uzluksiz, tizimli harakatlari jarayonidir. O'quvchilarda ijobiy sifatlarni qaror toptirishda yagona maqsad sari yo'naltirilgan, bir-birini to'ldiruvchi, boyitib boruvchi, takomillashtiruvchi faoliyat alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois oila, ta'lim muassasalari, jamoatchilik hamkorligida tashkil etilayotgan tarbiyaviy tadbirlarning uzluksiz o'tkazilishiga erishish maqsadga muvofiqdir.

O'quvchilarni tarbiyalashda ta'lim muassasasi yetakchi o'rin egallasa ham, o'quvchilarga uzluksiz tarbiyaviy ta'sir o'tkaza olmaydi, chunki, o'quvchilar belgilangan ma'lum muddatda ta'lim muassasasida, o'qituvchining tarbiyaviy ta'siri ostida bo'lib, qolgan bo'sh vaqtining asosiy qismini oilada, ko'chada, jamoat orasida o'tkazadilar. Kuzgi, qishki, bahorgi va, ayniqsa, yozgi ta'tillar davrida o'quvchilar ta'lim muassasai o'qituvchilari ta'siridan chetda qoladilar. Demak, ta'lim muassasalarida o'quvchilarni tarbiyalash vaqt jihatidan chegaralangan bo'lib, sinfdan va maktabdan tashqarida amalga oshiriladigan tarbiyaviy ishlardan holi vaqtda ular o'qituvchi yoki tarbiyachining ta'siri hamda nazoratidan uzoqlashadilar. Ayni vaqtda, respublikamizda o'quvchilarning ta'lim muassasalaridan uzoqlashtirmaslik maqsadida qo'shimcha ta'lim muassasalari faoliyat olib bormoqda. Qo'shimcha ta'lim muassasalarida o'quvchilar xususiy fanlar hamda xorijiy tillarni mukammal o'zlashtirishlari, texnik va badiiy yo'nalishlar bo'yicha bilim olishlari, amaliy faoliyat ko'nikma va malakalariga ega bo'lishlari mumkin. Qo'shimcha ta'lim muassasalarida tashkil etilayotgan turli yo'nalish va mavzulardagi uchrashuvlar, ko'rgazmalar, ko'rik-tanlovlar, suhbatlar o'quvchilarning

tafakkurini boyitishda, ularda mustahkam xarakter va irodani tarkil toptirishda muhim o'rin tutmoqda.

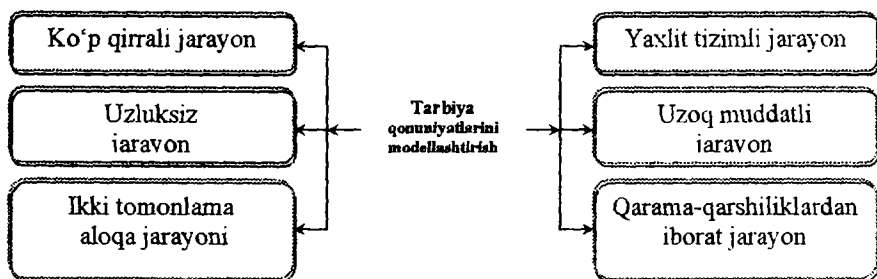
Tarbiya jarayonining yana bir qonuniyati – bu uning yaxlit holda tizimli tashkil etilishidir. Yaxlitlik shundan iboratki, tarbiya jarayonining maqsadi, mazmuni va metodlarining birligi shaxsni shakllantirish g'oyasini amalga oshirish uchun xizmat qiladi. Bizga ma'lumki, shaxs ma'naviy-axloqiy sifatlarni navbatma-navbat emas, balki yaxlit tarzda o'zlashtira boradi, shu bois pedagogik ta'sir ham yaxlitlik, tizimlilik xarakteriga ega bo'lishi lozim. Tarbiya jarayonining yaxlitlik, tizimlilik xususiyati qator pedagogik talablarga amal qilish, o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi hamkorlikni qaror toptirishni talab etadi.

Tarbiyaning yana bir qonuniyati shundan iboratki, bu jarayon ikkimonlamlaloqa xususiyatiga ega bo'lib, unda o'quvchining o'zi ham faol ishtirok etadi. Ikki tomonlamlaloqa ikki yo'nalishda, ya'ni, o'qituvchining o'quvchiga ko'rsatadigan ta'siri (to'g'ri aloqa) hamda o'quvchining o'qituvchiga nisbatan munosabati (teskari aloqa) tarzida tashkil etiladi.

Tarbiyaning pedagogik texnologiya nazariyasi g'oyasiga muvofiq endilikda o'quvchi tarbiya jarayonining obyektigina bo'lib qolmasdar subyekti sifatida ham faoliyat ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchi o'quvchining ichki imkoniyatlari, unga nisbatan bo'layotgan tashqi ta'sirlar va axborot manbalarini inobatga olishi zarur. Agarda mazkur talab unutilsa, shaxsni tarbiyalash qiyinlashadi yoki barcha urinishlar samarasiz yakun topadi. Mana shundan tarbiya jarayonining yana bir xususiyati – tarbiyada qarama-qarshilikning mavjudligi kelib chiqadi. Ushbu qarama-qarshiliklar o'quvchilarga o'z tushunchalariga muvofiq paydo bo'lgan dastlabki sifatlarga o'rtasida yoki o'quvchilarga qo'yiladigan talablar bilan ularni bajarish imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatlarning kelib chiqishi uchun zamin yaratadi.

Undan tashqari ushbu qarama-qarshiliklar, ko'pincha, o'quvchining ongi bilan xulqi bir-biriga muvofiq bo'lmashligidan, o'qituvchi va tarbiya chilarning o'quvchilar yosh psixologik, fiziologik xususiyatlarini (fe'latvori, xakteri, qiziqishlari, jismoniy, ruhiy hamda fiziologik jihatda sog'lomligi) yaxshi bilmasliklari oqibatida sodir bo'ladi.

Demak, tarbiya jarayonida quyidagi qonuniyatlar modellastirish xususiyatini o'zida namoyon etadi:



19 - chizma. Tarbiya qonuniyatlarini modellashtrish.

O'qituvchi tarbiya mazmunini shaxsning barkamol inson darajasida shakllanishiga qo'yiluvchi ijtimoiy talablar mohiyatini anglagan holda modellashtradi. Ushbu modellashtrilgan mohiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, ijtimoiy muhitda kishilar bilan o'zaro munosabatlar darajasi, shuningdek, jamiyat mafkurasi g'oyalari asosida belgilanadi. Modellashtrish asosida o'qituvchi quyidagi zamonaviy tarbiya mazmunining tamoyillarini belgilab oladi:

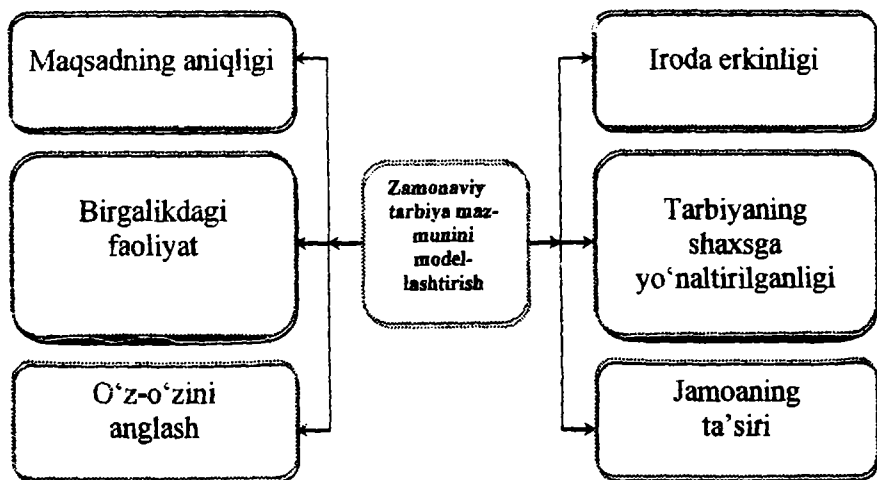
1. Maqsadning aniqligi. O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-siyosiy mustaqillikka erishgan dastlabki yillardayoq yosh avlodni tarbiyalashda aniq maqsadlar belgilab olindi. 1997-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni hamda «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»da ko'rsatilgan vazifalarga asosan tarbiyaning asosiy maqsadi – erkin, ijodkor, mustaqil fikrga ega bo'lgan kamil inson va malakali mutaxassisni tarbiyalab voyaga etkazishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish yo'lidagi asosiy vazifa – bo'lajak kadrlar salohiyatini har tomonlama yuksaltirish, ularda madaniyat va ma'naviyat unsurlarini shakllantirish, ya'ni, har bir shaxsning kasbiy bilimlarni puxta egallashda aqliy, axloqiy, jismoniy, estetik, iqtisodiy, ekologik, huquqiy, siyosiy jihatdan ko'nikma va malakalarini rivojlantirishdir.

2. Birgalikdagi faoliyat. O'qituvchilar o'quvchilar ma'naviy madaniyatini shakllantirishning eng yaxshi namunalarini izlashi, shu asosda tarbiyaviy faoliyatni hayotiy me'yor va qadriyatlar bilan mutanosibligini ta'minlashi, o'quvchilarning tarbiyaviy dunyosiga chuqur kirib borib, o'zaro yaxshi munosabatlar asosida ularning axloqiy tafakkurini shakllantirishi lozim. O'qituvchining pedagogik mahorati, tarbiyaviy faoliyatda doimo o'mak bo'lishi o'quvchilar faolligini ta'minlaydi. Zero, dunyoqarashi hali mukammal shakllanmagan o'quvchilar uchun o'qituvchilarning ma'naviy dunyosi, hayotiy tajribalari, ularning shaxsiy namunalari ulkan tarbiyaviy ta'sir kuchiga ega.

3. O'z-o'zini anglash. Barkamol avlodni tarbiyasidan asosiy maqsad, yoshlarda e'tiqod, demokratik qarashlar va ijtimoiy hayotda o'z mustaqil fikriga va mustahkam pozitsiyasiga ega bo'lish shakllantiriladi. Insonning hayotda o'z-o'zini anglashi, tarbiya mazmunining eng muhim unsurlaridan biri sanaladi. O'quvchilar o'zlarining shaxsiy hayoti va faoliyatlarini subyekt sifatida e'tirof etib, o'z-o'zlarini qanday anglashi bilan tavsiflanadilar. Inson kamolotida fuqarolik, kasbiy va axloqiy jihatdan o'z-o'zini anglashi muhim ahamiyatga egadir.

4. Iroda erkinligi. Tarbiya jarayoni o'qituvchi tomonidan oqilona tashkil etilsa, bir vaqtning o'zida o'qituvchi va o'quvchilar ma'naviyatini boyitadi. Agar o'qituvchi o'quvchilarning qiziqishini, faoliyatini, o'rtoqlik va fuqarolik burchini his etishini, mustaqillikka intilish tuyg'ularini anglab, uni takomillashtirib borsa, o'quvchida yuksak iroda va erkinlik tuyg'ulari shakllanib boradi.

5. Tarbiyaning shaxsga yo'naltirilganligi. Mazkur g'oya barcha ta'lim muassasalari amaliyotining markaziy nuqtasida o'qituvchilarning tarbiyaviy ishlar dasturida, turli tarbiyaviy maqsadlarga yo'naltirilgan tadbirlarda, tarbiyaning shakl, metod va vositalarida asosan o'quvchi shaxsi turganligini anglatadi. Tarbiyaviy jarayonda uning shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari, o'ziga xos xarakteri, o'z qadr-qimmatini anglash tuyg'ulari modellashtirish asosida rivojlantirilib boriladi.



20 - chizma. Tarbiya mazmunini modellashtirish.

6. Jamoaning ta'siri. O'quvchilarda barkamol msonga xos xususiyatlar, avvalo, sinf jamoasida rivojlantiriladi. Sinf jamoasining tarbiyaviy ta'siri ostida o'quvchining bir-birlariga nisbatan ijobiy munosabatlari qaror topadi, jamoa yordamida o'quvchi har tomonlama kamolotga erishadi, dunyoqarashi shakllantiriladi, insonparvarlik va o'zaro hamkorlik tuyg'ulari rivojlantirilib boriladi.

Zamonaviy tarbiya mazmunida ilgari surilgan g'oyalarni model-lashtirilishi yaxlit tarzda quyidagi ko'rinishga ega:

Tarbiya mazmunining mukammal belgilangan qonuniyatlari mavjud bo'lib, u asrlar davomida har bir davrning talablariga mos ravishda takomillashtirilib kelingan. Tarbiya mazmunida tarbiyalanuvchining yoshi va ijtimoiy kelib chiqishiga qarab belgilangan tarbiyaviy maqsad va vazifalarga muvofiq ular tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar, shaxs xulq-atvori hamda axloqiy sifatleri mujasamlashgan.

O'quvchini yuqorida qayd etilgan tarbiyaviy jarayonlarning nima uchun kerakligi, ularning insonga nima bera olishi kabi masalalar qiziqtiradi. Ushbu tarbiyaviy faoliyatlarining har birini oqilona, jamiyat taraqqiyoti va milliyligimizga xos ravishda modellashtirib o'quvchilar ongiga singdirish kerak.

13.5. Tarbiya texnologiyalarini qo'llashda pedagogik vositalardan foydalanish

Tarbiyalanuvchilarning harakati faol bo'lishi, ular bilan olib boriladigan tarbiyaviy faoliyat funksiyalari esa doimo almashinib, yangilanib turilishi lozim. Shuning uchun ham tarbiyalanuvchilarning faoliyati ustidan rahbarlik qilishda, o'qituvchi pedagogik mahoratning boy tajribalariga ega bo'lishi zarur. So'nggi yillarda pedagogika fanida tarbiyaviy faoliyatni to'g'ri tashkil etishda yetakchi yondashuv sifatida turli pedagogik vositalar va metodlar qo'llanilmoqda. Mazkur faoliyatni mukammal yo'naltirish uchun quyidagi pedagogik vositalar va metodlardan foydalanish mumkin:

Pedagogik talab jamiyatda qabul qilingan xulq-atvor, ijtimoiy qoidalar, an'ana va urf-odatlarining muayyan me'yorlarini bajarish uchun o'quvchiga qo'yiladigan talablar majmui tushuniladi. Talab ijtimoiy xulq-atvor me'yorlarining yig'indisi, real masala yoki biror-bir xatti-harakatlarning bajarilishi to'g'risidagi aniq ko'rsatna sifatida ifodalani-shi mumkin. Ushbu talablar bajarilish shartiga ko'ra bevosita yoki bilvo-

sita bo'ladi. Bevosita ko'rsatma yoki yo'riqnomalar axloq me'yorlariga so'zsiz bo'ysunish ko'rinishiga ega bo'lishi lozim. Bilvosita talablar esa, iltimos, maslahat, imo-ishora ko'rinishida taqdim etilib, bajarilishi, o'quvchilarning o'zlariga havola etiladi. Barkamol, har jihatdan kamolotga erishgan jamoada, ko'pincha, bilvosita talablardan foydalaniladi.

Jamoada o'zaro munosabatni tarbiyalash metodi jamoa a'zolarining birgalikdagi faoliyati va xulq-atvorlariga qo'yiladigan talablarning aks etishidir. Jamoa bo'lib va ayrim kishilar tomonidan jamoaning fikr-mulohazalarini ifoda etish uni amalga oshirish vositalariga o'qituvchi rahbarlik qiladi. Tarbiyalanuvchilarning faoliyatini, xulq-atvoridagi ijobiy hislatlarni baholash asosida ularni rag'batlantiradi. jamoada sog'lom fikrni, o'zaro yaxshi muhitni tarkib toptiradi, do'stona munosabatlarni shakllantiradi.

O'rgatish – bu tarbiyalanuvchilar uchun belgilangan axloqiy me'yorlarni ularning xulq-atvoriga singdirish, ko'nikmalar hosil qilish kundalik faoliyatga aylantirish va doimiy bajarilishini tashkil etishdir. O'qituvchi ushbu barqaror odatlarning shakllanishiga o'quvchilarga yordam beradi. Belgilangan axloqiy va ma'naviy me'yorlarni kuzatish, shuningdek, mavjud qoidalarining (shaxsiy gigiyena, muomala va boshqalar) bajarilishi shaxs rivojlanishining ilk bosqichlarida yaxshi samara beradi. Tarbiyaviy vositalar tarbiyalanuvchilarga nimani, qanday va nima uchun bajarish kerakligini tushuntirish o'qituvchidan talab etiladi. Bir vaqtning o'zida o'qitish, xatti-harakatlar bajarilishining tekshirilishini ham ko'zda tutadi.

Mashq qilish fe'l-atvorga xos odatlarni, aniq sohada faoliyatning maqbul algoritmini shakllantirish maqsadida harakat usullarining ma'lum bir tartibda qaytarilishidan iborat. Mashq qilish metodining vositalariga oilada, ta'lim muassasasida va boshqa jamoat joylarida belgilangan tartibga rioya qilish, to'g'ri tashkil etilgan o'quv faoliyati, bir maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy topshiriqnomalar kiradi.

Bu keng ma'noda o'qituvchi-tarbiyachi rahbarligida ijtimoiy me'yorlarga muvofiq xatti-harakatlar uchun shart-sharoitlar yaratuvchi, o'quvchilar hayoti va faoliyatining to'g'ri tashkil etilishidir. Mashq qilish o'rgatishga tayanadi, shuning uchun o'qituvchi asosiy vazifani bajaradi. Rejalashtirish, ijro etish, baholashda jamoada faol bo'lish o'quvchining iqtidorini rivojlantiradi va axloqiy sifatlarini shakllantiradi. Biroq o'rgatish va mashq qilishda o'quvchilar faoliyatining ijobiy tomonlariga tayanish lozim va o'z navbatida ularni shakllantirgandagina samara berishini hisobga olish zarur.

Tarbiyalanadigan holatlar – bu o‘qituvchi tomonidan ziddiyatli holatlarda mustaqil tarzda amalga oshiriladigan o‘quvchilarda ijobiy fe‘l-atvor ko‘nikmalarini shakllantiruvchi murakkab vositalardan biridir. Buning uchun tasodifiy ziddiyatli holatlarni modellashtirish, guruhda nizolarni bartaraf etishda foydalanish, muammoni to‘g‘ri hal qilish yo‘llarini tanlash kabi vositalardan foydalaniladi.

Rag‘batlantirish – tarbiyalanuvchilarning qizg‘in faoliyatga moyilik ko‘rsatishga jalb etish maqsadida ma‘naviy va moddiy rag‘batlantirish usullari va vositalarining yig‘indisidir. Mazkur metod tarbiyalanuvchi yoki guruhning ijobiy bahosi, xususiyatlarini ma‘qullash va e‘tirof etish, xatti-harakatlari va xulq-atvorining ifodasi sifatida ham qaralishi mumkin. U o‘quvchilarning o‘z faoliyatidan qoniqishini, o‘z kuchiga ishonch hissini, o‘z-o‘ziga ijobiy baho berishni yuzaga keltiradi, o‘quvchilarni axloqiy me‘yorlar asosida xulq-atvorini yaxshilashga tomon rag‘batlantiradi. Rag‘batlantirish vositalariga o‘qituvchi va ota-onalarning, ta‘lim muassasasi xodimlarining maqtovi, minnatdorchiligi, turli mukofotlar, “Faxriy yorliq”lar bilan taqdirlash yoki boshqa moddiy mukofotlar kiradi. Bunda tarbiyachining so‘z bilan maqtovi, minnatdorchilik bildirishi, imo-ishoralari, mimikasi va baholashi, rag‘batlantirish vositalari ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Rag‘batlantirish nafaqat natijani, balki faoliyatning sababi va usulini ham ma‘qullashni, tarbiyalanuvchilar ijobiy faoliyatini ma‘qullashning dalilini emas, balki uning moddiy hissasini qadrlashga o‘rgatishni tavsiya etadi. Rag‘batlantirishni ayniqsa, ko‘pincha kichik yoshdagi maktab o‘quvchilariga va o‘zlarining imkoniyatlariga ishonmaydigan o‘smirlarga berish talab etiladi. Katta yoshdagi o‘quvchilar uchun ham ulardan foydalanish tarbiyaviy samara beradi.

Tanqid asosida o‘qituvchi tomonidan tarbiyalanuvchilar shaxsiy sifatlarida namoyon bo‘ladigan salbiy odatlarga baho beriladi yoki jamoa faoliyatida ro‘y beradigan tasodifiy salbiy hodisalar o‘quvchilar bilan tahlil qilinib ko‘rib chiqiladi. Bunda, o‘qituvchi ma‘lum bir maqsadga bog‘liq holda tanqidning turli usullarini vaziyatga qarab qo‘llaydi. Chunonchi, sinf jamoasida bir shaxsga taalluqli bo‘lgan yoki sinf jamoasiga nisbatan tanqid, kamchiliklarni bartaraf etishga undovchi rag‘batlantiruvchi tanqid, kutilmagan hodisalarni bayon etuvchi afsusli tanqid, jamoa bilan birgalikda ro‘y bergan kamchilik uchun qayg‘urish tanqidi, ta‘nali tanqid kabilar.

Majburlash — bu o‘quvchining xulq-atvoriga qo‘yiladigan salbiy baholashning ifodasi, xulq-atvor me‘yorlariga zid bo‘lgan xatti-hara-

katlari va bema'ni qiliqlarining muhokamasidir. Pedagogika fanida ushbu vosita tarbiyalashning eng so'nggi metodi sifatida ifodalanadi. Ushbu metod turlari, qo'llanilayotgan boshqa tarbiyaviy metodlar istalgan tarbiyaviy maqsadga erishishda imkoniyat bermagandagina, qo'llanilishi mumkin.

XX asrning o'rtalarida pedagogikada majburlashdan shaxsni kamsituvchi va salbiy oqibatlarga olib keluvchi tarbiyalash metodi sifatida foydalanish rad etilgan. Biroq, keyinchalik majburlashdan pedagogik jihatdan to'g'ri foydalanish qonuniy deb e'tirof etildi: u uyat, or-nomus tuyg'ulari o'quvchida bo'lmaganda, uning xatti-harakati salbiy oqibatlarga olib keladigan holatlarda, tarbiyalanuvchining xulq-atvorini tuzatadi, unga xatosini tushunib yetishga imkoniyat beradi.

Tarbiyaviy faoliyatda majburlash metodi shaxsning qadr-qimmatini kamsitmaydigan puxta o'ylangan xatti-harakatlar asosida olib boriladi va uni amalga oshirishda bunday vositalarning tanlanishi chuqur tahlil talab qilinishini hisobga olish zarur. Ular qatoriga o'qituvchining tanbehlari yoki qat'iy talablari, yanada jiddiy mas'uliyatga ehtimolli jalb etish to'g'risidagi ogohlantirish, jamoada muhokama qilish yoki pedagogik kengashga chaqirish, boshqa sinfga yoki maktabga o'tkazish, umumta'lim muassasasidan haydashni kiritish mumkin.

Ilmiy pedagogik adabiyotlarda tarbiyalashning ko'rib chiqilgan pedagogik vositalaridan tashqari shaxs bilan tarbiyaviy o'zaro ta'sir ko'rsatishning ayrim umumiy usullari ham o'z aksini topadi. Ular qatoriga *pedagogik faoliyatning yangi turlarini joriy etish, muomala ma'nosini o'zgartirish*, kabilarni kiritish mumkin. Biroq ularning mazmuni tarbiyalanuvchilarning ongiga ta'sir ko'rsatishdan iborat hamda ma'no jihatidan yuqorida ko'rib chiqilgan tarbiyalash metodlarini o'z ichiga oladi.

Tajribali o'qituvchi bir vaqtning o'zida psixologik tarbiyaviy ta'sir metodlaridan ham foydalanish yetarli darajada samara berishini biladi. Ta'kidlab o'tilganidek, o'qituvchi tomonidan qo'llaniladigan pedagogik vositalar o'quvchilarning ongiga yo'naltirilgan. Pedagogik tajribalarning ko'rsatishicha, og'zaki bo'lmagan ta'sir ko'rsatish metodlari (mimika, pantomimika, imo-ishora, holat, xatti-harakatlar, ko'zlarning ifodasi, ovoz intonatsiyasi), his-tuyg'uga yo'naltirilgan ta'sir ko'rsatish metodlari (birgalikda qayg'urish, g'azablanish, xursand bo'lish) va oqilona ta'sir ko'rsatish metodlari (asosiy vosita — ishonitirish) juda samarali hisoblanadi. Shu bilan birga, psixologik metodlar ham, pedagogik metodlar

bilan bir vaqtda qo'llanilishi o'qituvchining o'quvchi shaxsiga tarbiyaviy ta'sir etishni kuchaytiradi.

Tarbiya texnologiyalarida foydalaniladigan, ko'rib chiqilgan metodlar uning masalalarini yanada to'liqroq hal etish uchun shart-sharoitlarni yaratgan holda, tarbiyalashning barcha shakllarida amalga oshiriladi. Biroq ularni tanlash, o'zlashtirish va amalga oshirishda ko'pgina omillarga, jumladan, milliy an'analar, urf-odatlar, pedagogikaga xos bo'lgan holatlarga e'tibor berish zarur.

Barcha pedagogik holatlarda mutlaqo "to'g'ri" bo'lgan tarbiyaviy metodlar mavjud bo'lmaydi. O'qituvchi tarbiyaviy maqsadlarga erishish uchun, odatda, muayyan vaqtga mo'ljallangan, o'zining pedagogik o'zgarish ta'sir ko'rsatish strategiyasini yaratgan holda tarbiyaviy metodlar majmuasidan foydalanadi. Mohir o'qituvchi o'zining rang-barang tarbiyaviy metodlariga ega bo'ladi va muayyan bir holat uchun ularning muqobil variantlarini topib qo'llaydi. Tarbiyaviy metodlarni qo'llashning o'z texnikasi mavjud bo'lib, u o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liq. A.S.Makarenko aytganidek, *"o'quvchilar o'qituvchining tarbiyachi sifatidagi ta'sirini, uning tashqi ko'rinishidan, boy ma'naviyatidan, notiqlik san'atidan, so'z intonatsiyasini mukammal o'z o'rnida qo'llay olishidan, yuz ifodasidan o'zlariga qabul qiladilar"*.

13.6. Tarbiya ko'rganlikni aniqlash (diagnostika)

O'quvchining tarbiya ko'rganligini aniqlash (diagnostika) — bu o'qituvchi tomonidan shaxslararo munosabatlar tizimida amalga oshiriladigan o'quvchining shaxsiy xususiyatlari va sifatlarining shakllanganlik darajasini belgilovchi jarayondir. Uning natijalarini tahlil qilish asosida tarbiyalash texnologiyasi asosiy unsurlarining yo'naltirilganligi va mazmunini aniqlashtirish yoki tuzatish amalga oshiriladi.

Ta'kidlash joizki, hozirgi vaqtda tarbiya ko'rganlikni aniqlash (diagnostika) muammosi pedagogik aniqlashning (diagnostika) yangi yo'nalishlaridan biri sifatida pedagog olimlarimiz tomonidan nazariy jihatdan ishlab chiqiladigan tadqiqot bosqichi hisoblanadi. Tarbiya ko'rganlikni aniqlash, pedagogik ilmiy adabiyotlarda mukammal darajada o'z aksini topmagan, bu esa uning tarbiyaviy texnologiyalarda ilmiy asoslangan holda amalga oshirilishini murakkablashtiradi. Bir vaqtning o'zida otanonalar kabi o'qituvchilar va turli toifadagi tarbiyachilar ham, har doim uning natijalariga yetarlicha subyektiv baho berolmaydilar. Buning natijasida aynan bir xil xarakterdagi o'quvchilarning tarbiya ko'rganlik dara-

jasi har xil o'qituvchilar va tarbiyachilar tomonidan turlicha baholanmoqda. Hozirgi vaqtda ishlab chiqilgan ilmiy-nazariy holatlarga tayanmasdan turib, ushbu kamchilikni hal etib bo'lmaydi.

Eng avvalo, "tarbiya ko'rganlik" tushunchasining mohiyatini anglab yetish zarur. Afsuski, hech bir lug'atda ushbu daraja bevosita muammo sifatida qo'yilib ilmiy ta'rif berilmagan. Shu bilan bir vaqtda bir qator pedagogik tadqiqotlarda, shaxsni o'rab turgan ijtimoiy, biologik va geografik muhit, kishilar bilan o'zaro munosabatida namoyon bo'ladigan eng olijanob shaxsiy xususiyatlar tarbiya ko'rganlikni belgilab berishi ta'kidlanadi. Tarbiya ko'rganlikni aniqlash asosida shaxslararo munosabatlar uzimida amalga oshiriladigan o'quvchining shaxsiy xususiyatlari va sifatlarining shakllanganlik (rivojlanganlik) darajasini ham o'rganishga imkoniyat yaratiladi.

Tarbiya ko'rganlik darajasini aniqlash jarayonining asosiy xususiyatlari pedagogika va psixologiyada, shuningdek, boshqa fanlarda ishlab chiqiladigan maxsus metodlar tizimini qo'llash natijasida belgilanadi. Ya.S.Turovskiy, N.V.Kuzmina, I.P.Rachenko, V.P.Simonov, A.V.Xristeva kabi pedagog olimlar ularni uch guruhga birlashtiradilar: *ommaviy, an'anaviy va diagnostik* metodlar.

Ommaviy metod sifatida dialektikaning asosiy qonuniyatlari — insonning miqdor o'zgarishlaridan sifat o'zgarishlariga o'tishi, qarama-qarshiliklar birligi va kurashi, inkorni inkor etish qonuniyatlaridan foydalaniladi. Uning asosiy xususiyati shundaki, ular hech qanday istisnosiz, obyektiv reallikning barcha hodisalarini tahlil qilish uchun qo'llaniladi, shu bilan birga, o'qituvchilarga faqat so'nggi natijalarni aniqlashtirib olishni talab etadi va o'rganiladigan obyekt to'g'risida aniq ma'lumotlarni beradi.

Tarbiya ko'rganlikni aniqlashning **an'anaviy metodini** amalga oshirish yanada aniq natijalarni olishga imkoniyat yaratadi. Ular allaqachon, yetarli darajada ishlab chiqilgan va turli toifadagi o'qituvchilar tomonidan qo'llanilmoqda. Amaliyotda olib borilayotgan faoliyatlar natijasida, kuzatish metodi birmuncha maqbul hisoblanadi. Ushbu metod insonning shaxsiy faoliyati xususiyatlarini, ularning tabiiy (ilmiy, o'yinli, kasbiy faoliyat va boshqalar) shart-sharoitlarda namoyon bo'lishini tahlil qilish asosida o'rganib chiqish tushuniladi. U o'quvchilarning tarbiya ko'rganlik darajasi to'g'risida xulosa chiqarishga imkoniyat beradigan xatti-harakatlari, xulq-atvorini muhokama qilishi, shaxsiy xususiyatlarida namoyon bo'lishini tavsiflaydigan dalillarning tizimli, maqsadga muvofiq jamlanishini ko'zda tutadi.

Tarbiya ko'rganlikning eng ko'p foydalaniladigan uslubi **diagnostik metod** bo'lib, unda faoliyat individual diagnostik suhbat tariqasida olib boriladi. Ushbu metod pedagogik aniqlash (diagnostika) nuqtai nazaridan o'quvchining tarbiya ko'rganlik darajasini o'zi, atrof-muhitdagi kishilar va obyektiv real hodisalar to'g'risida bildirgan fikr-mulohazalari asosida baholab, mazmunini tahlil qilish asosida o'rganishdan iboratdir. Diagnostik metod asosida o'qituvchi nafaqat o'quvchining ichki dunyosi, uning qarashlari, ishonchlari, ideallarini chuqur anglab yetishi, balki ijobiy intilishlarini qo'llab-quvvatlashi, uni mavjud muammolarni hal etishga yo'naltirishi, foydali ishlarga ruhlantirishi, yo'l qo'yilgan kamchiliklarga e'tibor qaratishi va ularni bartaraf etishga yordam berish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Umumiy guruhning so'nggi tarbiya metodi sifatida faoliyat natijalarini tahlil qilish uslubi ishtirok etadi. U o'z mohiyatiga ko'ra, o'quvchining tarbiya ko'rganlik darajasini u amalga oshirayotgan ijtimoiy va boshqa foydali mehnat faoliyatini tahlil qilish asosida o'rganishdan iborat. Mazkur uslub o'qituvchi tomonidan tarbiyalanuvchilarning xatti-harakatlari va qiziqishlari, ta'lim-tarbiya jarayonida, har xil majburiyatlarni bajarishdagi yuksak natijalar va kamchiliklarning hisobga olinishini nazarda tutadi, bu esa muayyan bir o'quvchining kasbga yo'naltirilganligi xususiyatlari, uning xarakteri, hayotiy holatining shakllanganlik darajasi va boshqa faoliyatlari to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi.

Bayon etilgan metodlardan tashqari o'quvchining tarbiya ko'rganlik darajasini aniqlash (diagnostika)da boshqa bir qator metodlar ham pedagogik-psixologik adabiyotlarda batafsil yoritib berilgan. Ularning har biri, umumiy maqsadga erishishni ta'minlagan holda, maxsus hodisalarni tahlil qilish asosida unga erishilishini nazarda tutadi:

- hujjatlarni tahlil qilish metodi — o'quvchi shaxsini o'rganishga oid hujjatlarning mazmuni (tavsifnomalar, taqrizlar, tavsifanomalar va boshqalar);

- tajriba metodi — o'qituvchilarning fikrlariga ko'ra, zarur bo'lgan sifat albatta namoyon bo'ladigan maxsus tashkil etilgan shart-sharoitlarda tarbiya ko'rganlikning namoyon bo'lishi;

- anketalashtirish metodi (intervyu) — oldindan tayyorlab qo'yilgan savollarga o'quvchi tomonidan beriladigan yozma yoki og'zaki javoblarning mazmuni;

- mustaqil xususiyatlar metodi — boshqa shaxslarni muayyan bir insonning tarbiya ko'rganligi to'g'risida fikr va mulohazalarini baholash va muhokama qilish;

•tarjimai hol metodi — shaxs hayotida oldingi mehnat faoliyati davrining ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan yoritilishi.

Shuni hisobga olish joizki, ko'rib chiqilgan umumiy metodlarni qo'llash o'qituvchiga tarbiya ko'rganlik darajasi to'g'risidagi o'quvchi haqidagi xulosani shakllantirish uchun yetarli darajada mukammal ma'lumotlarni beradi. Biroq, ulardan har biri alohida natijalarning to'liq obyektivligini ta'minlamaydi. Mazkur ko'rsatkich ularni tizimli qo'llashda shart-sharoitlarni oshirish mumkin.

Tarbiya ko'rganlikni aniqlash (diagnostika) natijalarining ishonchililigini oshirishning yana bir sharti sifatida uchinchi guruh metodlaridan — maxsus xususiy metodlardan foydalanish tavsiya etiladi. Ular ko'pincha professional psixologlar tomonidan psixologiya tarmoqlaridan biri bo'lgan psixologik diagnostika (psixodiagnostika) doirasida qo'llaniladi. Ushbu maqsadda, ko'pincha, o'quvchining maxsus ishlab chiqilgan so'rovnomada bayon etilgan savollarga javoblarini tahlil qilish asosida tarbiya ko'rganlik darajasining diagnostikasini ko'zda tutadigan so'rov uslubi qo'llaniladi. Hozirgi vaqtda G.Ayzenk, R.Kettel, Dj.Teylor, Ya.Strel'yau kabi xorijlik psixologlarning har bir millat mentalitetiga moslashtirilgan shaxsiy so'rovnomalari hamda mahalliy psixologlarning bir qator ishlanmalari keng tarqalgan.

Shuningdek, ta'kidlash joizki, so'nggi yillarda kompyuter texnologiyalari yordamida amalga oshirilayotgan so'rov uslubiyotlari ishlab chiqilmoqda va amaliyotga tatbiq etilmoqda. Bu ularga kira olish va uning nafaqat professional psixologlar, balki turli toifadagi o'qituvchilar tomonidan qo'llanilishi imkoniyatini kengaytiradi. Ulardan o'z-o'zini diagnostika qilishda ham qo'llanilishi mumkin.

Yuqorida bayon etilgan fikr-mulohazalarga tayangan holda o'qituvchi tarbiyachi sifatidagi faoliyatida quyidagi jarayonlarni bilishi lozim:

1. Tarbiya muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida shaxsni har tomonlama rivojlantirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni bo'lib, har qanday tuzum va zamonda ijtimoiy munosabatlar mazmunini aniqlash, ularni tashkil etish asosi bo'lib kelgan.

2. Yosh avlod tarbiyasi turli makon va zamonda muayyan maqsad asosida tashkil etiladi. Ijtimoiy tarbiyani yo'lga qo'yish jarayonida bir qator vazifalar hal etiladi. Tarbiyaning maqsad va vazifalari ijtimoiy tuzum mohiyati, taraqqiyot darajasi, ijtimoiy munosabatlar mazmuni, shuningdek, jamiyat fuqarolarining dunyoqarashi, intilishlari, orzu-niyatlari asosida belgilanadi.

3. Tarbiya jarayonining xususiyatlarini chuqur anglash va ularni inobatga olgan holda tarbiyani tashkil etish oldinga qo'yilgan maqsadga erishish, shuningdek, belgilangan vazifalarni ijobiy hal etish imkoniyatin beradi.

4. O'qituvchi pedagogik texnologiyaga oid bilimlar bilan bir qatorda tarbiya texnologiyasiga oid bilimlarga ham ega bo'lishi shart: o'qituvchi xatti-harakatlarining algoritmi, tarbiyalash shakllarini bilishi, har qanday tarbiyalash metodini amalga oshirish bo'yicha barcha operatsiyalarni mukammal bajara olishi lozim.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. "Komil inson tarbiyasi" tushunchasiga ta'rif bering?
2. Tarbiyaviy jarayonning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Ta'lim muassasalarida tarbiyaning texnologiyaviyligi qanday natijalar beradi?
4. Tarbiyaviy texnologiyalarni modellashtirish nima?
5. Tarbiyaviy jarayonning bir-biri bilan bog'liq o'zaro jihatlari ta'riflang?
6. Tarbiyani samarali modellashtirishda harakatlantiruvchi holatlar ni belgilang?
7. Hozirgi kunda o'qituvchi – tarbiyachi zimmasiga yuklatilgan asosiy vazifalar nimalardan iborat?
8. Tarbiyaning o'ziga xos qonuniyatlarini ta'riflab bering?
9. Tarbiyaning uzluksizligi nimalarda aks etadi?
10. Yosh avlod tarbiyasida maqsadning aniqligi qanday belgilanadi?
11. Tarbiya mazmunini modellashtirish tushunchasini ta'riflang?
12. Tarbiyaviy texnologiyalarni qo'llashda pedagogik vosita va metodlarning ahamiyati nimalardan iborat?
13. Tarbiya ko'rganlik – pedagogikada qanday aniqlanadi?

Talabalarning mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar.

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'zingizning fikr mulohazalaringizni bildirib, "Mustaqil ish" yozing:

1. "Barkamol avlod tarbiyasida o'qituvchining tarbiyaviy maqsadlarni to'g'ri tanlay olishi".
2. "Pedagogikada tarbiyaviy texnologiyalarni modellashtirish".

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 20-29 betlar.
2. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 31-61 betlar.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T.: O'zbekiston, 2009. – 176 b.
4. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat - Toshkent, TDPU, 2003.
5. Barkamol avlod orzusi //Tuzuvchilar: Sh.Qurbonov, H.Saidov, R.Ahliddinov. – To'ldirilgan 2-nashri. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000. – 248 b.
6. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq, 1997. – 63 b.
7. Zagvyazinskiy V.I. Pedagogicheskoe tvorchestvo uchitelya. Biblioteka uchitelya i vospitatelya. – M.: Pedagogika, 1987.- 160 s.
8. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. – T.: FAN, 2007.–223 b.
9. Nishonova S. Komil inson tarbiyasi. – T.: Istiqlol, 2003. -
10. Ochilov M. Muallim qalb me'mori: Saylanma. –T.: O'qituvchi, 2000.
11. Omonov N.T. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: Iqtisod-moliya. 2009. – 240 b.
12. Педагогика. (Под ред. П.И. Пидкасистого).- М.: Педагогическое общество России, 2003.- 608 с
13. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism: Pedagogika nazariyasi. (M.X.Toxtaxodjayeva va boshqalar) – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2007. – 380 b.
14. Pirmuxamedova M. Pedagogik mahorat asoslari.- T.: 2001.
15. Sayidaxmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. nazariya va amaliyot. – T., Moliya nashriyoti, 2003.

14-BOB. O'QITUVCHI PEDAGOGIK FAOLIYATIDA KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Tayanch tushunchalar:

Zamonaviy axborot texnologiyalari; axborot resurslari; ilmiy – texnik taraqqiyot; modulli o'qitish; axborotlashtirish; gipermant va multimedia; ma'lumotlar bazasi; kompyuter texnologiyalari; imitatsiya; kommunikatsiya; bilimlar bazasi; ta'limda veb–saytlar; tashxis va monitoring; masofaviy o'qitish; modulli tizim; o'qituvchining axborot madaniyati; internet resurslari; partial; diagnostika; internet tarmog'i; elektron pochta; videoroliklar; animatsiya; axborot- ta'lim resurslari; innovatsiya; kompyuter vositalari.

14.1. Pedagogik mahoratni oshirishda zamonaviy axborot texnologiyalarining ahamiyati

Ta'lim jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish va bunda o'qituvchilarning ko'nikma va malakalarini oshirish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasining jamoat ta'lim axborot tarmog'ini tashkil etish to'g'risida»gi 2005-yil 28-sentyabrdagi PQ-191 sonli Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2002-yil 6-iyundagi 200-sonli, «O'qituvchi kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida»gi 2006-yil 16-fevraldagi 25–sonli qarorlarining qabul qilinishi mazkur masalaga davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida e'tibor qaratilayotganligidan dalolat beradi.

O'quv jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llash ta'lim metodlarining samaradorligini oshirishga, o'qituvchilar mehnat faoliyatining o'zgarishiga, ularning pedagogik mahoratlarini takomillashtirishga, pedagogik tizimlarning tarkibiy o'zgarishiga samarali ta'sir etadi. Bu esa pedagogik jarayonlarni axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarishda o'ziga xos vazifalarni qo'yadi.

Pedagogik ta'lim jarayonlarini zamonaviy axborot texnologiyalari asosida samarali tashkil etish:

– masofaviy o‘quv kurslarini va elektron adabiyotlarni yaratuvchi jamoa o‘qituvchilar, kompyuter dasturchilari, tegishli mutaxassislarning birligida faoliyat olib borishini;

– o‘qituvchilar o‘rtasida vazifalarning bir maromda to‘g‘ri taqsimlanishini;

– ta‘lim va tarbiya jarayonini yanada mukammal tashkil qilishni ta‘minlash uchun komillashtirish va pedagogik faoliyatning samaradorligini oshirish uchun monitoringni tashkil etish imkoniyatini yaratadi.

ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA O‘QITUVCHINING PEDAGOGIK FAOLIYATIDA:

- ta‘limning texnologik asosini zamon talablari darajasida rivojlantirish bilan bog‘liq bo‘lgan murakkab jarayon yengillashadi;
- dars jarayonini zamonaviy texnik vositalar asosida tashkil etish uchun maxsus ko‘nikma va malakalar shakllantiriladi;
- masofaviy kurslarning ochiqligi tufayli ularning sifatiga bo‘lgan talablar va o‘quv materiallarining sifatini nazorat qilishga ehtiyoj paydo bo‘ladi;
- ta‘lim jarayonida o‘quvchilarning mustaqil faoliyati takomillashadi, dars jarayonining samaradorligi o‘qituvchidan o‘quvchiga ko‘chadi;
- o‘quv jarayonini tashkil etishda, o‘quvchining tashkilotchiligi va shaxsiy ishtiroki ortadi;
- zamonaviy kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish asosida o‘qituvchi pedagogik faoliyatida har bir o‘quvchi bilan teskari aloqasi vujudga kelishi ta‘minlanadi.

21-chizma

Jamiyatning har bir a‘zosi, o‘zining kundalik faoliyatida, uzluks ravishda turli axborot resurslaridan foydalanadi. Doimiy ravishda ortib borayotgan axborotlar hajmi jamiyatdagi intellektual salohiyatning oshishiga xizmat qiladi. Modomiki shunday ekan, o‘qituvchi ham o‘z kasbi va pedagogik mahoratini zamonaviy axborot texnologiyalari oqimi asosida oshirib borishi mumkin. Har bir o‘qituvchi mehnat faoliyati jarayonida axborot texnologiyalaridan umumli foydalanishi uchun avvalo o‘z axborot muhitini shakllantirishga zamin yaratishi kerak. Zamonaviy axborot texnologiyalari o‘z muhitida axborot obyektlarini, ularning o‘zaro aloqasini, axborotlarni yaratish, tarqatish, qayta ishlash, to‘plash te-

nologiyalari va vositalarini, shuningdek, axborot jarayonlarining tashkiliy va huquqiy tarkibini mujassamlashtiradi.

Hozirgi kunda o'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning imkoniyatlari va talablarini inobatga olishi zarur. O'qituvchi tomonidan targ'ib etilayotgan ta'lim va tarbiya tizimi shaxsga yo'naltirilgan xarakterda bo'lishi, ya'ni shaxsning har xil xususiyatlari va sifatiga e'tibor qilgan holda tabaqalashtirilgan bo'lishi kerak.

Har qanday ta'lim va tarbiya tizimi ma'lum bir ijtimoiy, ilmiy-texnik, iqtisodiy, madaniy va nihoyat, siyosiy muhitda shakllanadi va rivojlanadi. Bu muhitlarning eng ustuvori ijtimoiy-iqtisodiy omillardir. Ilmiy-texnik taraqqiyot, madaniy va siyosiy muhit ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni rivojlantirishi yoki sekinlashtirishi mumkin. Ta'lim tizimi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishining asosiy vazifalarini amalga oshirishga xizmat qiladi, chunki umumta'lim maktablari, oliy ta'lim muassasalari insonni iqtisodiyot, madaniyat, siyosiy jihatdan hayotda qizg'in faoliyat ko'rsatish uchun tayyorlaydi. Shuning uchun ham ta'lim muassasalari o'qituvchisi ta'lim-tarbiya jarayonining tayanch bo'g'ini sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan bir qatorda, hozirgi kunda umumta'lim maktablari va oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilari o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar va ilmiy-texnik taraqqiyot o'zining ifodasini kechikib topmoqda. O'qituvchi va o'quvchilarning fikrlashi va qabul qilish faoliyatida yangi g'oyalar, yangi zamonaviy axborot texnologiyalarini o'zlashtirish ma'lum bir vaqtni talab etadi.

Shaxsga yo'naltirilgan o'qitish, birinchi navbatda, ta'limning paradigmasini o'zgartiradi. Agar ta'lim tizimida o'qitish ustuvor sanalgan bo'lsa, hozirgi kunda jamiyatning axborotlashuvi davrida ustuvorlik o'qishga va o'rgatishga yo'naltirilgan. Shu sababdan ta'limning o'qituvchi-darslik-o'quvchi paradigmasi o'quvchi-darslik-o'qituvchi paradigmasi bilan o'rin almashmoqda. O'qituvchi endilikda yangi statusga ega bo'ladi, endi uning vazifasi o'quvchilarda mustaqil bilim olish imkoniyatlarini yaratish va ijodiy faoliyatlarini tashkil etish, bilimlarni mustaqil egallash va ularni amaliyotda qo'llashga o'rgatishdan iborat. O'qituvchi bunday maqsadlarda o'qitishning metodlari, texnologiyalarini shunday tanlashi kerakki, u o'quvchilarga nafaqat tayyor bilimlarni o'zlashtirishlarida, balki bilimlarni turli manbalardan izlash, mustaqil egallash, o'zlarida shaxsiy nuqtai nazarning shakllanishi, uni asoslashi va avvalgi egallangan bilimlardan yangilarini olishda foydalanish imkoniyatini yaratishi kerak. Bunday o'qitishni "rivojlantiruvchi" ham deb atash mumkin.

Bilimlarni o'zlashtirish fikrlashni rivojlantiruvchi muhim omil hisoblanishida, bilimlarni har qanday o'zlashtirish yoki egallash o'quvchining fikrlashiga rivojlantiruvchi ta'sir ko'rsatmaydi. Buning uchun bilimlarni o'zlashtirishning faoliyat shakllarini faollashtirish lozim. Egallangan bilimlarni oddiygina qaytarish o'quvchilarning mustaqil fikrlashlarini rivojlantirishda yetarli manba bo'lolmaydi. Faol bilish, mustaqil fikrlash faoliyati juda zarurdir. Bilimlarni mustaqil egallash faoliyati va olingan bilimlarni qo'llash jarayoni yangi bilimlarning shakllanishiga, o'quvchining samarali fikrlash manbaiga aylanadi.

Shu sababdan mamlakatimizda va jahonning rivojlangan davlatlarida ta'lim sohasini isloh qilish jarayonida pedagogik texnologiyalarning rivojlanishi, zarur axborotlarni mustaqil izlab topish, muammoni qo'ya bilish va uning echimini hal etish, olingan bilimlarni tanqidiy tahlil eta olish va ushbu bilimlar asosida yangi masalalarni echishda qo'llash uchun yo'naltirilgan. Endilikda shaxsga yo'naltirilgan ta'limning zaruriyligi barchaga ayon bo'lmoqda.

Shaxsga yo'naltirilgan o'qitish – bu o'quvchining yosh va shaxsiy xususiyatlarini, qobiliyati va imkoniyatlarini inobatga oluvchi, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalaridan o'quvchi shaxsini rivojlantirishda samarali foydalanuvchi o'qitishdir. Shunday qilib, shaxsga yo'naltirilgan o'qitishda o'qitishni tabaqalashtirish va individuallashtirish asosiy tamoyil sifatida qaraladi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari shakl va mazmunining rang-barangligi – o'quvchining qiziqishi, imkoniyati va shaxsiy xususiyatlaridan kelib chiqib taklif etilayotgan holatlardan tanlash imkoniyatini beradi. Bunday imkoniyat ta'lim tizimida ham o'z aksini topishi zarur. O'qituvchining har xil sathli o'qitishni zamonaviy axborot texnologiyalari asosida tashkil etishi bunday muammoning echimi bo'la oladi.

O'quv mashg'ulotlarini o'quvchilarning kundalik fanlar majmuasi va ular bo'yicha berilgan kundalik topshiriqlar majmuasi asosida belgilanishi, har bir o'tilgan mavzuni keyingi darsda so'rab baholanadigan qilib tashkil etilishi ko'plab muammolarni keltirib chiqaradi. Bunday holda o'quvchilar biron bir fanga o'zlarining asosiy diqqat-e'tiborini to'liq qarata olmaydilar. Bunday notugalliklarni bartaraf etishda, modulli o'qitish eng yaxshi echim hisoblanishi mumkin.

Zamonaviy jamiyatda ta'lim tizimini rivojlantirishning strategik yo'nalishi – bu insonning turli sohalarda maqsadli mustaqil faoliyat aso-

sida intellektual va axloqiy rivojlanishidir. Bunda uchta asosiy vazifaga e'tibor qaratiladi:

1. Ta'lim tizimini isloh etish.

2. Mustaqil faoliyat tamoyilini ta'lim va tarbiyaning asosiy tamoyili sifatida e'tirof etish.

3. Ta'lim va tarbiya jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish.

Zamonaviy insonning o'qish jarayoni faqat bog'cha, umumta'lim maktablari, akademik litseylar yoki kasb-hunar kollejlari, oliy ta'lim muassasalari bilan tugamaydi. Inson butun umri davomida ta'lim olishi zarur, ya'ni ta'lim uzluksiz bo'lishi kerak. Demak, uzluksiz ta'lim – davr talabidir. Zero, bu muammo zamonaviy axborot texnologiyalariga bo'lgan ehtiyojni yanada shakllantirishi shubhasiz.

XXI asr – axborotlashtirish asrida ta'lim sohasini axborotlashtirish, har bir ta'lim muassasidan:

- o'qitish va o'qish jarayonining;
- ta'lim muassasasi boshqarilishining;
- ta'lim muassasasi bo'linmalarining;
- ta'lim muassasasi faoliyati muhitining axborotlashtirilishini talab qiladi.

Hozirgi ta'lim muassasalarida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarini takomillashtirish, ta'lim jarayonida bunday texnologiyalarni qo'llashning eng muhim ko'rsatkichlaridan biri ekanligi pedagog olimlar tomonidan e'tirof etilmoqda. Jumladan, U.Sh.Begimqulov ta'lim muassasalarida kompyuter axborot muhiti va hozirgi zamon talablariga javob bera oladigan darajadagi axborot bazasini yaratish zarurligini, gipermatn va multimedia, o'qitishda imitatsiya, kommunikatsiya tizimlarini rivojlantirishni, zarur axborotlarni kompyuter texnikasi yordamida kiritish, tizimlashtirish, saqlash va foydalanish uchun tavsiya qilinadigan ma'lumotlar bazasini yaratishni taklif etadi. Shu boisdan, o'qituvchi kadrlarning zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanib bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish maqsadida hamda o'qituvchilar pedagogik mahoratlarini hozirgi zamon talablari asosida takomillashtirishga mo'ljallangan masofaviy malaka oshirish kurslarini tashkil etish tashabbusi bilan chiqadi.

U.Sh.Begimqulov zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari sohasida erishilayotgan yutuqlarni inobatga olib, kompyuter texnologiyasini quyidagi jihatlarida ta'lim muassasalari pedagogik faoliyati jarayonlarida qo'llash samarali bo'lishini ta'kidlaydi:

**ZAMONAVIY AXBOROT KOMMUNIKATSIYA
TEKNOLOGIYALARINI TA'LIM MUASSASALARI
PEDAGOGIK FAOLIYATIDA QO'LLASH**

- ta'lim muassasasi hujjatlarini kiritish va shakllantirish;

dars jadvallarini tuzish;

- ta'lim muassasasi o'qituvchilari hamda o'quvchilar bo'yicha ma'lumotlar bankini yaratish va undan foydalanish;

- o'qituvchilar faoliyatining monitoringini yaratish;

- o'quv muassasasi faoliyatini tezkor boshqarishning interfaol telekonferensiya, virtual maslahatlar, muhim axborotlarni o'qituvchilarning jamoaviy yoki shaxsiy kompyuterlari displeyi ekraniga tashlash orqali tez tashkil etish;

- ta'limni boshqarish yoxud boshqa mutasaddi tashkilotlar bilan elektron pochta orqali bog'lanish sharoitini yaratish;

- boshqa o'quv muassasalari, jumladan, chet el muassasalari bilan ijodiy bog'lanishni tashkil etish;

- internet tizimi yordamida axborot izlash va uni tanlash.

TA'LIM MUASSASALARI O'QUV FAOLIYATIDA ESA:

-axborot kommunikatsion va axborot texnologiyalarini majburiy o'rganishni tashkil etish;

-barcha fanlar bo'yicha o'rgatuvchi dasturlardan foydalanish;

-kompyuterda yozilgan testlar yordamida o'quvchilarning o'zlashtirishini nazorat qilish;

-kutubxonalar kataloglaridan foydalanish va ommabop kutubxonalardagi kitoblarga internet orqali buyurtma berish;

-o'qituvchilarning metodik ishlanmalari, ma'ruza matnlari va boshqa o'quv qo'llanmalarini nashrga tayyorlash;

-internet tizimidagi ma'lumotlardan foydalanib, o'tilgan mavzu asosida o'quvchilar tomonidan ma'ruzalar va referatlarni mustaqil tayyorlashga erishish;

-O'quv va badiiy adabiyotlarning elektron matnlaridan foydalanish;

-ko'nikma va malakalarni oshirishda maxsus ensiklopedik lug'atlardan foydalanish imkoniyatini yaratish lozim.

14.2. Ta'lim-tarbiya jarayonida kompyuter texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish

Kompyuter texnologiyalari (kompyuter savodxonligi)dan foydalanishda, o'qituvchi uning mazmuniga ko'ra bir qancha vazifalarni bajarishi mumkin. Faol foydalanish imkoniyatiga ega kompyuter texnologiyalari quyidagi asosiy didaktik funksiyalarni bajaradi:

- multimedia texnologiyasini qo'llash evaziga o'quvchilarda fanlarga qiziqishni rivojlantiradi;

- bunda ta'limning interfaolligi tufayli o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlari faollashadi va o'quv materialini o'zlashtirish samaradorligi oshadi;

- real holatlarda namoyish qilinishi qiyin yoxud murakkab bo'lgan jarayonlarni modellashirish va ko'rish imkoniyatini berishi bilan muhim ahamiyatga ega ;

- o'quv materiallarini o'zlashtirilishi faqat darajasiga ko'ra emas, balki o'quvchilar erishgan mantiqan qabul qilishlarining darajasiga ko'ra ham samarali hisoblanadi;

- masofadan turib ta'lim olishni faqat o'zlashtiruvchi o'quvchilar yoki internet ta'limi uchun tashkil etilmaydi, balki sababsiz dars qoldirgan o'quvchilar uchun ham tashkil etish imkoniyatini beradi;

- o'quvchilarga mustaqil izlanish yo'li bilan materiallarni izlash, topish hamda muammoli masalalarga javob berish orqali ma'lum tadqiqot ishlarini bajarish uchun imkoniyat yaratadi;

- o'quvchilarning yangi mavzuni o'zlashtirishi, misollar echishi, insho, bayon yozish ishlarida, o'quv materiallari bilan mustaqil tanishish, tanlash va axborot hamda ma'lumotlarni tahlil etish kabi masalalarni tez bajarish uchun sharoit yaratadi.

Ma'lumki ta'lim mazmunini takomillashtirishning bosh xususiyatlaridan biri kompyuter bilan muloqot jarayonida uning doimiy murojaat qilinadigan «qo'llab-quvvatlovchi axborot»ini ko'paytirish, kompyuter axborot muhiti va hozirgi zamon talablariga javob bera oladigan darajadagi axborot bazasining yaratilganligi, gipermatn va multimedia, o'qitishda immitatsiya, kommunikatsiya tizimlari qabul qilingan.

Ma'lumotlar bazasi deganda, axborotni kompyuter texnikasi yordamida kiritish, tizimlashtirish, saqlash va foydalanish uchun tavsiya qilish tushuniladi.

Bir qator axborotlarni an'anaviy qayta ishlash uchun ularni tayyorlashning standart shakllari mavjud bo'lib, ularga *bibliografiya*,

statistik ma'lumotlar, referatlar kiradi. Ma'lumotlar bazasi axborot tarkibiga statistik, matnli, grafik va ko'rinishli axborotlarni cheksiz ko'p miqdorda va, albatta, belgilangan shakllardagi ko'rinishlarini qabul qiladi.

Bilimlar bazasi esa, yopiq tizimda, mazkur mavzu bo'yicha qo'shimcha axborotlarga ehtiyoj sezmaganda holda va uning har bir elementi mantiq jihatdan bog'langan boshqa elementlarga chiqa olishi bo'yicha tuzilmali axborotlashtirilgan tizimga ega bo'ladi. Bunda ushbu bilimlar bazasiga kiritilmagan, ya'ni undan tashqi elementlarga murojaat qilinishiga imkon bo'lmaydi. Bilimlar bazasining birlamchi bibliografik o'xshashliklari sifatida turli ensiklopediyalar, lug'atlar xizmat qiladi.

O'quvchilar bilimi sifatlarini test savollari yordamida aniqlash va psixofiziologik rivojlanayotganligini tashxis qilish maqsadida kompyuter tizimiga eksport tizimi qo'shimcha kiritilgan bo'lib, bu tizim yordamida elektron tarmoq orqali bilimlarni baholash va bu masala bo'yicha yetarlicha natijalarni aniqlash mumkin.

Bunday dasturiy vositalardan, ta'limdagi holat va uning maqsadiga ko'ra, ba'zan o'quvchilarning ehtiyojlarini chuqurroq anglash zaruriyat nuqtai nazaridan, ularning ma'lum fan sohasida bilimlarini tahlil qilish bo'yicha boshqa bir hollarda esa, o'qitishning psixologik tamoyillarini hisobga olish maqsadida keng foydalaniladi.

Kompyuter yordamida turli ilmiy axborotlar, o'quv materiallari bo'yicha axborotlarni tavsiya etishning boy imkoniyatlari, xususan ularga integrativ kurslarni kiritish, fanning tarixi va metodologiyasi bilan ta'nishish, turli fanlar bo'yicha ularning zamonaviy darajasiga oid bilimlar madaniyat va ijtimoiy ongga dahldor bilimlarni kiritish, ta'lim mazmunini sezilarli o'zgartirish va keskin boyitishga yordam beradi, uni faollashtirish va rivojlantirishda muhim omil bo'ladi.

Kompyuter vositalari yordamida mustaqil ta'limni tashkil etish nuqtai nazaridan tahlil etadigan bo'lsak, aksariyat uning interfaolligini bevosita muloqot yordamida o'quvchi o'quv rejasida ko'rsatilgan, istalgan fan sohasida maxsus o'quv dasturlari yordamida bilim olish imkoniyatiga ega ekanligi ma'lum bo'ladi. Kompyuter vositasi, o'quvchi yoxud o'qituvchi murojaatlariga «javob beradi», ular bilan bimalol «muloqotga kirishadi», bular kompyuter ta'limi metodikasining asosiy xususiyatlaridan biri sanaladi.

Ayniqsa, kompyuter texnologiyasining ma'lum mavzuni o'qitish bo'yicha yoki alohida didaktik masalalarni hal etishda foydalanish kabi holatlar («kirib boruvchi» texnologiya nomi bilan mashhur), shuningdek

o'qitishda ma'lum texnologiyaning asosiy, aniqllovchi va eng muhim tavsiflovchisi sifatida kompyuterni qo'llanish holatida kompyuter va boshqa texnologiyalar orasidagi munosabatlar masalasi juda dolzarb sanaladi.

Kompyuterli o'qitish metodikasining boshqa bir muhim xususiyati, u o'qitish jarayonining barcha bosqichlarida, jumladan, yangi o'quv materialini tushuntirishda, qaytarishda, umumlashtirishda, o'quvchilarning ma'lum fan bo'yicha erishgan bilim, malaka va ko'nikmalarini tekshirishda namoyon bo'ladi. Bunday jarayonda o'qituvchi kompyuterning o'quvchi uchun turli vazifalarni, xususan o'qituvchilik, ishchi qurol, ta'lim obyekti, o'zaro muloqot kabi funksiyalarni bajarishini bilishi kerak. Bunda o'qituvchining vazifasi dars jarayonida o'quvchilarni kompyuterdan to'g'ri foydalanishlarini nazorat qilishdan iborat:

KOMPYUTERNING O'QITUVCHILIK VAZIFASINI BAJARISHI QUYIDAGI JARAYONLARDA NAMOYON BO'LADI:
● o'quv axborotining manbai (o'qituvchini yoki darslikni qisman, ba'zan to'la o'mini bosuvchi sifatida);
● ko'rsatmali qo'llanmalar (multimedia-telekommunikatsiya imkoniyati bo'lgan yangi sifat darajasida);
● individual axborot fazosining yaratilganligi;
● mashq qildirgich;
● o'quvchi bilimi, ko'nikma va malakasi tashxisi va nazorati muhiti.
Ishchi qurol sifatida kompyuter quyidagi vazifalarni bajaradi:
● matnlarni tayyorlash va saqlash muhiti;
● matnlar muharriri;
● grafiklar quruvchi va ularning muharriri;
● keng imkoniyatli hisoblash mashinasi (olingan natijalarni turli ko'rinishda ifoda etuvchi);
● modellashtirish vositasi.
Kompyuterning ta'lim obyekti sifatidagi vositachilik vazifasi:
● dasturlashtirish (vazifali jarayonlar bo'yicha kompyuter yordamida o'qitish);
● dasturiy mahsulotlarni yaratish;
● turli axborot muhitidan foydalanish.

23-chizma.

Kompyuter va internet yordamida keng auditoriya bilan bog'lanish va uning natijasi sifatida o'zaro muloqotlashuvchi jamoa muhiti yaratiladi.

Kompyuter texnologiyalari asosida o'qituvchi o'zining kasbiy mahoratini oshirish uchun mustaqil faoliyatida quyidagi vazifalarni bajarishi lozim:

1. O'quv jarayonini bir butun guruh va bir butun fan (o'quv jarayonining grafigi, tashqi tashxis, joriy, oraliq va yakuniy nazorat va boshqalar) sifatida tashkil etish.

2. O'quv jarayonida guruhni faollashtirish va muvofiqlashtirish, ish joylarini taqsimlash, ko'rsatmalar, guruh ichida boshqarish va boshqalar.

3. O'quvchilarni individual kuzatish, individual yordam ko'rsatish, har bir o'quvchi bilan individual muloqot olib borish. Kompyuter yordamida eshitish va ko'rish imkoniyatlari, individual o'qitishning eng samarali shakllariga erishiladi.

4. Axborot muhitini tashkil etuvchilari (shaxsiy kompyuter, o'quv va namoyish qurilmalarining har xil turlari, dasturiy vositalar va tizimlar, o'quv-metodik ko'rsatma, qo'llanmalar va boshqalar) ma'lum o'quv kursining mazmuni bilan aniqlangan bog'liqlik asosida tayyorlanadi.

**MUSTAQIL TA'LIMNI TA'MINLASHDA O'QITUVCHILAR
KOMPYUTER TEXNOLOGIYASI (KOMPYUTER
SAVODXONLIGI) MAZMUNINING QUYIDAGI
TUZILMALARI TO'G'RSIDA MA'LUMOTGA EGA
BO'LISHLARI KERAK:**

- informatika va hisoblash texnikasining asosiy tushunchalarini bilishi;
- kompyuter texnikasining funksional imkoniyatlarini bilishi;
- zamonaviy operatsion tizimlarni bilish va ularning asosiy buyruqlarini o'zlashtirishi;
- zamonaviy dasturiy vositalar va operatsion tizimlarni (Norton Commander, Windows, ularning versiyalarini) bilish va ularning vazifalarini o'zlashtirishi;
- kamida bitta matn muharriri bilan tanish bo'lishi;
- algoritmlar, tillar va dasturlashtirish haqida dastlabki tushunchalarga ega bo'lishi;
- amaliy dasturlardan foydalanish to'g'risida dastlabki tajribaga ega bo'lishi.

Ta'limni jadallashtirishda axborot texnologiyalaridan foydalanish o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi, bunda:

- o'qituvchilar, ilmiy xodimlar jahonning salmoqli ilmiy, metodik adabiyotlaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar;

- uzoq hududlarda joylashgan yetakchi ta'lim muassasalarining ilmiy laboratoriyalari bilan tanishadilar;

- turli mavzularda videokonferensiyalar tashkil qilish va amalga oshirishga erishiladi;

- o'qituvchilarning o'zaro seminar va treninglari o'tkaziladi;

- masofaviy ta'lim, axborotlar almashinish va shunga o'xshash juda ko'p imkoniyatlarga ega bo'ladilar.

Zamonaviy axborot texnologiyalarini ta'lim muassasalari tizimiga tatbiq etish o'quv jarayonida zamonaviy o'qitish metodlarini qo'llashga hamda o'qituvchi pedagogik mahoratini namoyish etishga keng imkoniyatlar ochadi.

14.3. O'qituvchining kompyuter texnologiyalari asosida o'quvchilar bilimini nazorat qilishi

O'quvchilar bilimini baholashning kompyuter tizimi va o'zlashtirish monitoringini tashkil etish uchun, avvalo, zamonaviy ta'lim tizimida o'qitishning sifatini tashxis qilishga, ya'ni uning holatini aniqlamay turib, undagi jarayonlarni samarali boshqarishga, ta'limda ma'lum bir maqsadga erishishning iloji yo'qligi hech kimda shubha tug'dirmaydi. O'quvchilarning yakunlovchi bilim va malakalarini ta'lim jarayonida turli mezonlar va yondashuvlarga tayanib aniqlash, bu jarayonlarga zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llash, ularning qo'yilgan didaktik talablarga haqiqatan mosligini nazorat qilish mumkin.

Bunda pedagogik tashxis, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish darajasini aniqlashni, nazorat qilishni, baholashni, yig'ish va statistik ma'lumotlarning tahlili hamda kelgusida bu jarayon rivojini bashorat qilishni o'z ichiga oladi. Metodik adabiyotlarda o'quvchilar o'zlashtirishlarining tashxisi, ular tomonidan erishilgan yutuqlarning darajasi sifatida qayd etish ekanligiga e'tiborni qaratsak, unda pedagogik tashxisning maqsadi, ta'lim jarayoni borishining tahlili va uni baholashni o'z vaqtida aniqlanishidan iborat bo'ladi.

Ma'lumki, ta'lim jarayonini bunday baholash, faqat o'quvchining o'zlashtirish darajasini belgilash bilan chegaralanib qolmay, o'qish jarayonini rag'batlantirishda muhim pedagogik vosita va ijobiy motiv uyg'o-

tish bilan o'quvchi shaxsiga kuchli ta'sir etadi. Shu xilda o'quvchini ob'yektiv baholash asosida unda adekvat ravishda o'z-o'zini baholash imkoniyati tug'iladi va o'z muvaffaqiyatlariga tanqidiy munosabatning shakllanishi qayd etiladi. Shu nuqtai nazardan o'quvchi bilim, ko'nikma va malakalarini baholash, ayniqsa, bilimlarini nazorat qilishning kompyuterlashtirilgan tizimi, zamonaviy axborot-pedagogik tizimlarida, ularda bilimni nazorat qilishni tashxisiy ahamiyati va haqqoniyligini samarali bajarish maqsadida tinmay izlanishlar va takomillashtirish ishlarini olib borish taqozo qilinadi. Mazkur masalaning echimi o'qitishning maqsadga muvofiq va haqqoniy bo'lishida, iloji boricha aniq va asoslangan usul sifatida qayd qilingan.

Kompyuter texnologiyalari asosidagi o'quvchilar bilimini nazorat qilish faqat mutaxassis o'qituvchilar tomonidan emas, balki pedagogik jarayon ishtirokchilari tomonidan ham amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir. Bunday texnologiyalarni monitoring tizimida joriy qilishda pedagogik jarayon ishtirokchilarining axborotga, bilimga bo'lgan ehtiyoj va ishtiyoqlarini faollashtirishga erishish zarur.

O'quvchilar bilimi, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish kompyuter tizimining asosiy maqsadi, ular erishgan yutuqlar va muvaffaqiyatlarni aniqlash, uni takomillashtirish yo'llarini ko'rsatish, shu asosda o'quvchilarga samarali ijodiy faoliyat ko'rsatish uchun sharoit yaratishdan iborat. Bu maqsad, birinchi navbatda, o'quvchilar tomonidan o'quv materiallarini o'zlashtirish sifati bilan, ya'ni o'quv dasturida belgilangan bilim, ko'nikma va malakalarni egallash darajasi bilan bog'liq. Ikkinchi tomondan, kompyuter nazoratining asosiy maqsadini aniqlashtirish, o'zaro, shuningdek, o'z-o'zini nazorat qilish bo'yicha yondashuvlarni amalga oshirish hamda o'zaro va o'z-o'zini nazorat qilishga bo'lgan ehtiyojning shakllanishi bilan bog'liq. Uchinchidan esa, bu maqsad o'quvchilarda bajarilgan ish uchun javobgarlikning namoyon bo'lishi kabi shaxsning ijobiy sifatlarini tarbiyalashga qaratilgan bo'ladi.

O'QUVCHILAR BILIMINI KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARI ORQALI O'QITUVCHI TOMONIDAN NAZORAT QILISHNING ASOSIY VOSITALARI:

- 
- nazorat funksiyasi;
 - o'qitish;
 - tashxis qilish;
 - bashorat etuvchi;
 - rivojlantiruvchi;
 - yo'naltiruvchi vazifa;
 - tarbiya qilish.

25-chizma.

Nazorat qilishning eng muhimi – **nazorat funksiyasi** bo'lib, o'quvchilar erishgan bilim, ko'nikma va malakalarning darajasini, ularning bilish faoliyati bo'yicha yondashuvlarini, bilimlarni o'zlashtirganlik ko'rsatkichlariga ko'ra ularning aqliy faoliyatlari rivojlanish darajasini aniqlashtirish imkoniyatini beradi.

Uning ikkinchi muhim vazifasi **o'qitish** bo'lib, u o'quvchi erishgan bilimlar, ko'nikma va malakalarni takomillashtiradi, uning tizimlilikini nazorat qilishni ta'minlaydi. Bunday nazorat jarayonida o'quvchilarga o'rganilayotgan materialni qaytarish va mustahkamlash bilan shug'ullanadilar. Bilimlarni kompyuter texnologiyalari asosida tekshirish, o'rganilayotgan materialdan asosiysini ajratib olish, shuningdek, erishilayotgan bilim, ko'nikma va malakalarning mazmunini aniqlash imkoniyatini beradi.

Nazorat qilishning uchinchi – **tashxis qilish** vazifasi, o'quvchilarning o'zlashtirayotgan bilim, ko'nikma va malakalaridagi kamchiliklarni aniqlash imkoniyatini beradi.

liklar, yetishmovchiliklar, xatolar haqida, xatolarning soni hamda xarakteri haqida ma'lumot olishga yordam beradi. O'qitish jarayonida tashxis qilish orqali nazorat ma'lum darajada ta'limning samarali metodikasini tanlashga yordam berishi bilan muhim sanaladi.

Kompyuter texnologiyalari asosida o'qituvchi o'quvchilar bilimini nazorat qilishda, uning **bashorat etuvchi** vazifasidan, ya'ni, ta'lim-tarbiyaviy jarayon haqida, uning kelajagi, oldindan ko'ra bilish mumkin bo'lgan holatlari to'g'risida axborotlarni oladi.

U o'quv jarayonining ma'lum bosqichida o'quv materialining ma'lum qismi bo'yicha mo'ljallangan aniq bilim, ko'nikma va malakalar yetarlicha shakllangani, yoxud shakllanmaganligini bashorat qilish asosida nazorat olib borish imkoniyatini beradi. Ma'lum ilmiy bashorat bo'yicha erishilgan natijalar o'quvchilarning kelajakdagi faoliyatlari modelini yaratish uchun qo'llaniladi. Bunday bashorat o'qituvchining kelajakda o'qitishni rejalashtirish va amalga oshirish uchun aniq xulosalar olishiga yordam beradi.

Bilimlarni nazorat qilishning **rivojlantiruvchi** vazifasi, o'quvchilarning bilishga bo'lgan faolliklarini, ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda namoyon bo'ladi. Kompyuter texnologiyalari asosida amalga oshiriluvchi nazorat jarayonida o'quvchilarda nutq, xotira, diqqat, tasavvur, iroda va fikrlash qobiliyatlarining rivojlanishi yaqqol seziladi. Nazorat qilishning rivojlantiruvchi vazifasi, shaxsning qobiliyati, moyilligi, qiziqishlari va ehtiyojlari kabi xususiyatlarining shakllanishiga ta'sir qilishi bilan muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, o'quvchilar erishayotgan bilimlarni nazorat qilishda uning **yo'naltiruvchi vazifasi** ham mavjud bo'lib, o'qituvchi uning mohiyatini, alohida o'quvchi yoki butun guruh tomonidan o'qitishning maqsadiga qay darajada erishilganligi, ya'ni o'quv materiali qanday miqdorda va qanchalik chuqur o'zlashtirilganligi bilan belgilanadi. Bunday nazorat tufayli o'qituvchi yo'l qo'yilgan xatoliklarni va kamchiliklarni o'rganib, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini takomillashtirishda qanday yondashuvlarga urg'u berish lozimligini anglab oladi. Nazoratning yo'naltiruvchi vazifasi o'quvchining turli xususiyatlari bo'yicha o'z-o'zini yaxshi bilishga, o'zi erishgan bilimlari, qobiliyati va imkoniyatlarini anglash va odilona baholashiga katta yordam beradi.

O'quvchilarni nazorat qilishning yana bir **muhim vazifasi ularni tarbiya qilish** bilan bog'liq bo'lib, o'qituvchi o'quvchilarda o'qishga javobgarlikni, intizomni, saranjomlik va sarishtalikni, axloqiy his-tuy-

g'ularni tarbiyalaydi. Ularda mehnatga layoqatlilikni, g'urur va irodani hamda mehnatga nisbatan muntazam ko'nikmalarni shakllantiradi.

Bunday jihat haqqoniy bo'lishi uchun internetning ta'lim resurslari talabgorlarning so'rovlari va talablariga to'la javob bera oladigan darajada bo'lishi shart. Shuning uchun ham ekspertlar tomonidan ta'lim veb – saytlarining sifatlarini baholash kompyuter tashxisining haqqoniyligida muhim o'rin tutadi.

Ta'limda veb-saytlarning sifati ta'lim jarayonining axborot fazosi-ni rivojlanishiga ta'sir etuvchi eng muhim jihatlardan sanaladi. U mazkur fazoda ta'lim olishning sifatiga va mazkur tizimning madaniyatli tashkil etilganligi darajasiga bevosita ta'sir etadi.

Tashxis va monitoringni ta'limda joriy etishda mavjud metodologiyani qo'llash orqali axborotli o'qitish muhitining tashxisiy vazifasini aniqlash imkoniyati tug'iladi.

Ayni paytda, o'quvchilar erishgan bilimlar, ko'nikma va malakalarni nazorat qilishning keng tarqalgan yo'li – testlar yordamida tekshirish bo'lib, u kompyuterning undan foydalanuvchi bilan o'tkazadigan muloqotiga asoslangan. Mazkur tizim "o'qituvchining texnik qayta qurollanishi, uning mexanizatsiyalashtirilgan mehnati" yoki "o'qituvchi mashina" degan shiorlar ostida o'qituvchining o'quvchi bilan individual ishlash jarayonini mujassamlashtiruvchi sifatida dunyoga kelgan. Ba'zan, o'quv jarayonida sun'iy intellekt tizimining qo'llanilishi baholash jarayonining murakkabligi, xususan o'quvchini baholash uchun o'quvchiga katta miqdordagi axborotni qayta ishlashi, baholovchi va baholanuvchi orasidagi o'zaro ta'sir jarayonining murakkabligi bu masalani oson hal qilish imkoniyatini bermaydi. Xususan, o'quvchi bilim va malakasini kompyuterlashtirilgan holda nazorat qilish, talab qilinadigan bilimlar majmuasining sifatini aniqlash muammosini hal qilish lozimligini, busiz erishilgan bilimlarni baholash mezonlarini va ularning o'zlashtirilganlik darajasini aniqlash qobiliyatlarini belgilash mumkin emasligi oydin bo'ldi.

O'qituvchilar tomonidan o'quvchilar bilimi, malaka va ko'nikmalarni nazorat qilishning asosiy maqsadi, ular erishgan yutuqlar va muvaffaqiyatlarni aniqlash, uni takomillashtirish yo'llarini ko'rsatish va shu asosda o'quvchilarning faol ijodiy faoliyat ko'rsatishlari uchun sharoit yaratishdan iborat. Bu maqsad, birinchi navbatda, o'quvchilar tomonidan o'quv materiallarini o'zlashtirish sifati bilan, ya'ni o'quv dasturida belgilangan bilim, ko'nikma va malakalarni egallash darajasi bilan bog'liq. Ikkinchi tomondan, nazoratning asosiy maqsadini aniqlashtirish, o'zaro

va o'z-o'zini nazorat qilish bo'yicha yondashuvlarni o'rganish hamda o'zaro va o'z-o'zini nazorat qilishga bo'lgan ehtiyojning shakllanishi bilan bog'liq. Uchinchidan esa, bu maqsad o'quvchilarda bajarilgan ish uchun javobgarlikning namoyon bo'lishi kabi shaxsning ijobiy sifatlarini tarbiyalashga qaratilgan bo'ladi.

O'quvchilarning bilimlarini intellektual nazorat qilish o'qituvchidan ziyiraklikni, adolat bilan faoliyat yuritishni talab qiladi. Bilimlarni intellektual baholashning turli metodlari mavjud bo'lib, ular ichida keng tarqalgan metodlar quyidagilar:

- og'zaki yo'l bilan tekshirish;
- yozma-grafik usulda tekshirish;
- amaliy-laboratoriya mashg'ulotlarini bajarish orqali tekshirish.

Bilimlarni og'zaki usul bilan tekshirish metodi asosan ikki qismdan: birinchisi, tekshirish savollari va vazifalari, ikkinchisi esa, qo'yilgan savol va vazifalarga javoblar hamda talablardan tashkil topadi. Bunda savol va topshiriqlarning mazmunini belgilashda, o'rganilayotgan o'quv materiali mazmuni bilan ilgari o'tilgan materiallar mazmuni orasidagi bog'lanishni tahlil qilish, o'tilgan mavzuni nazorat qilishda esa yetakchi bilimlarni ajratish zarur bo'ladi.

Savol va berilgan topshiriqlarning sifati o'quvchilarning aqliy faoliyatlarining xarakteriga bog'liq bo'lganidan, ular o'quvchilarning xotirasini faollashtirish, fikrlash (solishtirish, umumlashtirish, yaxlitlash va hokazo) va nutqini rivojlantirishga qaratilmog'i lozim.

Bilimlarni yozma – grafik usulda tekshirish, o'quvchilarning

- nazariy bilimlarini;
- o'quvchilarni masalalar va boshqa eksperimental topshiriqlarni bajarishda qo'llay olish ko'nikmasi va malakasini;
- o'quvchilarda berilgan masalalar bo'yicha shakllangan ko'nikmalarni tekshirishni nazarda tutadi.

Yozma – grafik usulda ishlarni tekshirish metodikasi quyidagi to'rt bosqichda bajariladi:

- nazoratni o'tkazishga tayyorgarlik;
- uni tashkil etish;
- o'tkazish;
- natijalarni tahlil qilish.

Nazoratni tashkil etishda nazorat bosqichlarining maqsadlarini belgilash, nazorat obyektlarining mazmunini tanlash, tekshirish vazifalarini tuzish lozim bo'ladi.

Bilimlarni amaliy - laboratoriya mashg'ulotlarini bajarish orqali tekshirish. Ushbu usul yordamida, o'quvchilarning erishgan nazariy bilimlari asosida amaliy masalalarni yechish, turli jadvallardan, formulalardan, chizmalar va o'lchash asboblariidan unumli foydalanish ko'nikmasi va malakalari tekshiriladi.

Amalda masalalar echishda o'quvchidan masalalarni yechishning algoritmini tuzish talab etiladi, chunki bunday tekshirishda o'quvchi faoliyatining mantiqiy ketma-ketligi to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi ma'lum bo'ladi.

Shunday qilib, o'qituvchi tomonidan tekshirishning turli metodlari qay darajada muvaffaqiyatli ekanligi tanlanganligi, o'quvchilar bilimlarini odilona baholashda muhim ko'rsatkichlardan sanaladi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari muhitida pedagogik jarayonlarni quyidagicha samarali tashkil etish mumkin:

- o'qituvchilar o'rtasida mehnat taqsimotini to'g'ri tashkil etish;
- masofaviy o'quv kurslari va elektron adabiyotlarning yaratuvchisi bo'lgan jamoaga o'qituvchilar, kompyuter dasturchilari va mutaxassislarining birlashuvi;
- pedagogik jarayonning tashkil qilinishini takomillashtirish va o'qituvchi faoliyati samaradorligining monitoringini olib borish.

Yangi zamonaviy axborot texnologiyalari asosida o'qituvchilarning pedagogik mahorati oshirish uchun:

- ta'limda texnologik asoslarning tez rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan yangi kurslarni yaratish;
- o'quv kurslarini yaratish asosida o'qituvchilarning ko'nikma va malakalarini shakllantirish;
- masofaviy kurslarning ochiqligi tufayli ularning sifatiga bo'lgan talablarning va o'quv materiallari sifatini nazorat qilishga oid ehtiyojlarning qondirilishi;
- o'quv jarayonida o'quvchi faoliyatining ustuvor mavqe tutishini, o'quv jarayoni salmog'ining o'qituvchidan o'quvchiga ko'chishini ta'minlash;
- yangi kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish asosida, o'qituvchining har bir o'quvchi bilan teskari aloqasining vujudga kelishini amalga oshirish.

14.4. O'qituvchilarning zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish malakalarini shakllantirish

O'zbekistonda ta'lim-tarbiya sohasini isloh qilishning asosiy omillaridan biri, bu ta'lim jarayonlariga zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish bo'lib, respublikamiz Prezidenti

I.A. Karimov bu masalada "...bugun hayotimizga chuqur kirib bora-yotgan internet tizimini keng joriy etish, yoshlarimizni O'zbekistonning qadimiy va boy tarixi, ezgu qadriyatlarimiz, yuksak axloqiy fazilatlar ruhida tarbiyalashga xizmat qiladigan milliy axborot resurslarini shakllantirish va rivojlantirish, bu borada o'zbek tilining imkoniyatlaridan samarali foydalanish masalasi doimo e'tiborimiz markazida turishi lozim"ligini ta'kidlaydi.

Bu day vazifalarni bajarish «Kadrlar tayyorlash milliy modeli»ni amalga oshirishning bosqichlarida belgilab berilgan, uning kelajakdagi istiq boli Prezidentimiz tomonidan ilmiy asoslab berildi. Modelni amaliyotga tatbiq etish o'quv jarayonini texnologiyalashtirish bilan uzviy bog'liqdir. Ilmiy texnikaviy taraqqiyot ishlab chiqarishning ko'p sonli tarmoqlari bilan bir qatorda ta'lim sohasiga ham zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishni taqozo etmoqda. Shu bois, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da "o'quv-tarbiyaviy jarayonni ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalari bilan ta'minlash" zaruriyati e'tirof etildi, uning ikkinchi va uchinchi bosqichlarida bajariladigan jiddiy vazifalardan biri sifatida belgilandi.

Nima uchun bugungi kunda ta'limda axborot texnologiyalarini joriy etishning nazariy asosini yaratish va amaliyotga tatbiq etish zaruriyati paydo bo'ldi? Birinchidan, o'qituvchini o'quv jarayonining tashkilotchisi sifatida emas, balki bilimlarni egallash manbalaridan biriga aylanib qolayotganligini ta'kidlash mumkin.

Ikkinchidan, ilmiy-texnik taraqqiyotning rivojlanayotgan bosqichida axborotlarning keskin ortib borayotganligi va ulardan o'qitish jarayonida foydalanish uchun vaqtning chegaralanganligi, shuningdek, o'quvchilarni kasbiy faoliyatga mukammal tayyorlash talablari ta'lim tizimiga zamonaviy texnologiyalarni joriy etishni taqozo etmoqda.

Ta'lim tizimini isloh qilishning muhim yo'nalishlaridan biri -axborot va telekommunikatsiya texnologiyalari bilan ta'lim jarayonini tizimli integratsiyalash va uni boshqarish hisoblanadi. Islohotlar jarayonida bosh vazifa qilib, o'quv jarayonini tashkil etish, uning mazmunini tubdan yangilash, kompyuterlashgan muhitda o'qituvchilarning pedagogik faoliyati va o'quvchilarning bilim olish jarayonini tashkil etish bilan belgilanadi.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da kadrlar tayyorlash tizimini mukammallashtirishning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida ta'lim tizimining yaxlit axborot makonini yaratish alohida ta'kidlab o'tilgan. Unda ta'limning zamonaviy axborot texnologiyalari, kompyuterlashtirish va kompyuter tarmoqlari negizida rivojlanib borishi belgilangan.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining ta'limni intensivlashtirish va optimallashtirish imkoniyatlari masofaviy malaka oshirishni tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun umumiy o'rta ta'lim maktablari, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari o'qituvchi kadrlari malakasini oshirishdan asosiy maqsad o'qituvchilarda zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanib bilim, ko'nikma va malakalarini hamda pedagogik mahoratlarini shakllantirishdir.

Bugungi kunda pedagogik ta'lim samaradorligini oshirish bilan bevosita aloqador bo'lgan bir qator, hozirgacha echimi topilmagan muammolar mavjud. Bu muammolar ta'lim sohasini axborotlashtirish, zamonaviy axborot texnologiyalari sohasida o'qituvchi kadrlar tayyorlash o'qituvchilarning zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalardan foydalanish malakasining yetarli emasligi bilan bog'liq.

Bu muammolarning muhim qirralaridan biri sifatida o'qituvchilarning o'zlarida ta'limni zamonaviy axborot texnologiyalari bilan jihozlashga bo'lgan munosabatlarini ko'rsatish mumkin. Shu narsani ta'kidlash joizki, axborotlashtirish sharoitida o'qituvchining pedagogik mahorati hozirgi zamon talablari darajasida yanada oshadi.

Hozirgi kunda barcha ta'lim muassasalari zamonaviy kompyuter va telekommunikatsiya texnologiyalari asosida jihozlanmoqda. Bu, o'z navbatida, o'qituvchilarning o'z mehnat faoliyatlariga yangicha yondashuvlarini talab etadi. O'quv jarayonida yangi texnologiyalarni joriy etilishi o'qituvchini texnik vositalar tomonidan siqib chiqishga emas, balki uning vazifalari, rolini o'zgartiradi, o'qituvchilik faoliyatini yanada serqirra kasbga aylantiradi.

Kompyuter va zamonaviy axborot texnologiyalarining jadal sur'atdagi rivojlanishi endilikda hozirgi zamon o'qituvchisining pedagogik mahorat naqadar serqirra ekanligini namoyon etmoqda. Hozirgi kunda zamonaviy o'qituvchidan:

- *o'quv kurslari dizayneri* – o'quv kurslarining yaratuvchisi;
- *fasiliteytor* – o'qitish metodlari bo'yicha maslahatchi;
- *tyutor* – o'quv kurslarini interfaol taqdim etish bo'yicha mutaxassis;
- *invigilator* – ta'lim natijalarini nazorat qilish usullari bo'yicha mutaxassis bo'lishni talab etmoqda.

Zamonaviy texnologiyalar, masofaviy oliy pedagogik ta'limni yangicha tashkil qilinishiga zamin yaratadi. Bunday ta'limda o'qituvchilar kompyuter dasturchilari va mutaxassislari yordamida o'qituvchilarning yangicha malaka oshirish kurslarini tashkil etish talab qilinadi. Masofaviy o'qitish kurslarini yaratishda dastlab:

- kurslarning maqsadi;
- maqsadga erishish yo'llari;
- o'quv materiallarini taqdim etish usullari;
- o'qitish metodlari;
- o'quv topshiriqlarining turlari;
- muhokamalar uchun savollar;
- munozara va bahslarni tashkil etish yo'llari;
- o'zaro aloqa usullari va kommunikatsiya singari omillarni aniqlash

lozim.

O'qituvchi kadrlar pedagogik mahoratlarini oshirish maqsadida masofaviy malaka oshirishlari nuqtai nazaridan kelib chiqib, tinglovchilarda zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalana olish bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishga qaratilgan. «Ta'limda axborot texnologiyalari» kursi U.Sh.Begimqulov tomonidan taklif etilgan hamda mazmun va me'yor jihatidan mukammal ishlab chiqilgan bo'lib, o'qituvchilarning pedagogik mahoratlarini hozirgi zamon talablari asosida takomillashtiradi.

Shuningdek, kursning maqsadi – o'qituvchilarda zamonaviy axborot texnologiyalari, kasbiy faoliyat va axborot jamiyati uchun zarur bo'lgan texnik vositalar va dasturiy ta'minot borasidagi bilim, ko'nikma va malakalar shakllantiriladi, zamonaviy axborot texnologiyalarini ta'lim jarayonida, shuningdek, kasbiy faoliyatlarida har qanday muammolarni echishda qo'llashni o'rganadilar. Dastlab o'qituvchilar boshlang'ich tayyorgarlik darajasida quyidagi talablarni o'zlashtiradilar:

- matn muharririning asosiy obyektlari va ular ustida bajarilishi mumkin bo'lgan amallarni bilishi;
- matnni tahrirlash va formatlash uchun matn muharririni qo'llay olishi;
- grafik axborotlarni taqdim etishning rastr va vektor usullarini o'rinli qo'llay olishi;
- grafik muharrirning asosiy obyektlari va ular ustida bajarilishi mumkin bo'lgan amallarni bilishi;
- tasvirni yaratish va tahrirlash uchun grafik muharriri qo'llay olishi;
- elektron jadvallarning imkoniyat va vazifalarini tushungan holda ishlata olishi;
- diagrammalar yaratishni bilishi;
- elektron jadvallarni masalalar echishda qo'llashi;

- ma'lumotlar bazasining imkoniyati va vazifalarini tavsiflashi;
- ma'lumotlar bazasining turlarini tavsiflashi;
- ma'lumotlar bazasining asosiy obyektlari va ular ustida bajarilishi mumkin bo'lgan amallarni bilishi;
- oddiy ma'lumotlar bazasini yarata olishi;
- yozuvlarni saralash va qidirishni amalga oshirishi.

Kursning modul tuzilishini quyidagilardan iborat etib belgilash mumkin:

1-modul. Ta'limda axborot va kommunikatsiya texnologiyalari.

2-modul. Pedagogik dasturiy vositalar.

3-modul. Elektron o'quv materiallarini yaratish texnologiyalari.

4-modul. O'qitishning zamonaviy texnik vositalari.

Bunda o'qituvchilar o'z pedagogik mahoratlarini quyidagi modullar mazmunini o'zlashtirgan holda boyitib boradilar:

1. Ta'limda axborot va kommunikatsiya texnologiyalari. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari haqida tushuncha, axborot va kommunikatsiya texnologiyalari vositalari, ularni ta'lim jarayonida qo'llash imkoniyatlari, shaxsning ta'lim-tarbiyasi va rivojlanishida zamonaviy axborot texnologiyalari va pedagogik dasturiy vositalar, axborot va kommunikatsiya texnologiyalari vositalarini yaratish, ularni o'quv-tarbiya jarayonida qo'llashning didaktik asoslari, o'quv maqsadli elektron vositalarni yaratish va foydalanishdagi pedagogik-ergonomik talablar va ularning sifatini baholash, o'quv-tarbiya jarayonining axborot-metodik ta'minotini va ta'lim muassasalari tashkiliy-boshqaruv tizimini avtomatlashtirish va uning istiqbollari, elektron-o'quv materiallari bazasining tuzilmasi va tarkibi, ta'limiy internet resurslar va ulardan o'quv jarayonida foydalanish, elektron o'quv-metodik materiallar majmuasi, uning tuzilmasi va tarkibi, axborot va kommunikatsiya texnologiyalari vositalaridan ta'limiy maqsadlarda samarali va qulay foydalanishning pedagogik-ergonomik shart sharoitlari, informatika va axborot texnologiyalari xonasiga qo'yiladigan talablar va unda ta'lim jarayonini tashkil etishning metodik jihatlari, axborot va kommunikatsiya texnologiyalari vositalaridan ta'lim jarayonida foydalanishning istiqbolli yo'nalishlari va kelajagi.

2. Pedagogik dasturiy vositalar. Asosiy tushunchalar: pedagogik dasturiy vositalarning umumiy ta'rifi, namoyish etuvchi dasturlar, nazorat qiluvchi dasturlar, o'rgatuvchi dasturlar, dasturiy vositalarning didaktik imkoniyatlari, ekspert-o'rgatuvchi tizimlar, avtomatlashtirilgan o'rgatuvchi tizimlar, foydalanuvchi va pedagogik-dasturiy vositalarning o'zarc

hamkorligini tashkil etish metodlari. Pedagogik-dasturiy vositalar yaratish tamoyillari: talabalarning psixofiziologik xususiyatlarini va kompyuterning texnik imkoniyatlarini hisobga olish, o'qitish strategiyasining ustuvorligi; pedagogik, psixologik va funksional to'ralik, motivatsiyali faollashtirishning ta'minlanganligi, qo'llashdagi universallik va modul tuzilishga egalik. Pedagogik-dasturiy vositalar ssenariyasini yaratish texnologiyasi: foydalanish maqsadini aniqlash, o'quv materiallarini tahlil qilish va tanlash, uni strukturalash va formallashtirish, pedagogik ssenariyni taqdim etish. Pedagogik-dasturiy vositalar asosida o'quv faoliyatini boshqarish. Dasturlash tillarida pedagogik-dasturiy vositalar yaratish texnologiyasi. Avtomatlashgan o'rgatuvchi tizimlar. O'qitish uchun axborot resurslarining integratsiyasi: didaktik vositalarning uyg'unligi, an'anaviy va pedagogik-dasturiy vositalardan kompleks foydalanish. Pedagogik-dasturiy vositalarni yaratishning texnik vositalari. "Lektor" tizimi va undan pedagogik-dasturiy vositalarni yaratishda foydalanish. Pedagogik-dasturiy vositalar bo'yicha praktikum.

3. Elektron o'quv materiallarini yaratish texnologiyalari. Elektron o'quv materiallari va ularning turlari: elektron darslik, elektron o'quv qo'llanmasi, elektron ma'lumotnoma, elektron majmua, elektron katalog va boshqalar. Elektron o'quv materiallarini yaratish bosqichlari va texnologiyasi; elektron o'quv materiallarini yaratish prinsiplari; HTML va JavaScript asosida elektron o'quv materiallarini yaratish. Zamonaviy dasturlash tillari asosida elektron o'quv materiallarini yaratish (Delphi, Visual Basic, C++ va boshqalar). PowerPoint va FrontPage muhitida ilovalar yaratish. Hypermethod muhitida multimediali ilovalar va elektron o'quv materiallarini yaratish. O'quv materiallariga ovoz berish texnologiyasi va uning vositalari.

4. O'qitishning zamonaviy texnik vositalari. Audiovizual axborot manbalari, o'zgartiruvchilar, tashuvchilari. Audiovizual madaniyat: tarixi, kons epsiyalari, tuzilmasi, faoliyat ko'rsatishi. Inson tomonidan audiovizual axborotni qabul qilishning psixofiziologik asoslari. Audiovizual texnologiyalar: rasm va rasmga olish, optik proeksiya (statik va dinamik) va uning vositalari, tovush yozish (analogli va raqamli) va uning vositalari, televideniye va videoyozuv (analogli va raqamli) va uning vositalari, kompyuterlar va multimediali vositalar. O'qitishning audiovizual texnologiyalari: tele va videokonferens iyalari, ularni tashkil etish, audio, video va kompyuterli o'quv qo'llanmalari, audio, video va kompyuterli mate-

riallarning banki, audio, video va kompyuterli o'quv qo'llanmalarini yaratishning didaktik prins iplari. O'qitishning interaktiv texnologiyalari.

Mazkur kurs yakunida o'qituvchilar zamonaviy axborot texnologiyalarini ta'lim va tarbiya jarayonida qo'llay olish bo'yicha pedagogik mahoratlarini oshiradilar, bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'ladilar.

Zamonaviy axborot texnologiyalarini ta'lim va tarbiya jarayonida qo'llay olish bo'yicha o'qituvchilar pedagogik mahoratning quyidagi ko'nikma va malakalariga ega bo'lishlari kerak:

- axborotlarni saqlash, qayta ishlash, tarqatish va namoyish qilish tamoyillarini bilishi;
- ta'limda qo'llash mumkin bo'lgan texnik vositalar va ularning tavsiflarini bilishi;
- ta'lim jarayoni va ilmiy izlanishlarda Internetdan foydalanishi;
- ta'lim jarayonida kompyuter texnikasidan foydalanish metodologiyasini bilishi;
- dasturiy ta'minotning asosiy turlarini bilish va ulardan foydalanishi;
- fan sohasida ilmiy izlanishlarning dasturiy ta'minotidan foydalanishi;
- ta'lim jarayonida amaliy masalalarni yechishda axborot tarmoqlarini qo'llashi;
- masofaviy ta'lim elektron o'quv-metodik resurslaridan foydalanishi;
- multimediali hujjat va loyihalarni yaratishni bilishi;
- interaktiv interfeysning asosiy xossalari va vazifalarini tavsiflashi;
- turli darajadagi kompyuter tarmoqlarining imkoniyat va vazifalarini tavsiflashi;
- kompyuter tarmoqlari orqali olinadigan axborot xizmatlari turlarini tavsiflashi;
- elektron pochta ishining asosiy tamoyillarini tushunishi;
- gipermatn texnologiyasi asosini tushunishi;
- Internetning asosiy texnologik tamoyillarini tushunishi;
- HTML asoslarini bilishi;
- Web-sahifa va Web-saytlar yarata olishi;
- fanlarni o'qitishda yangi axborot texnologiyalaridan foydalanishi;
- pedagogik dasturiy vositalardan foydalana olishi;
- zamonaviy dasturlash tillari haqida tushunchalarga ega bo'lishi;

- fanlarni o‘qitishda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning maqsadi, mazmuni va vazifalarini bilishi;
- axborot texnologiyalarini o‘qitishda joriy etishning didaktik tamoyillarini bilishi;
- axborot texnologiyalaridan darsdan tashqari mashg‘ulotlarni tashkil etishi va uning mazmunini yarata olishi;
- axborot texnologiyalaridan mustaqil ta’limni tashkil etishda foydalanishi;
- ilg‘or pedagogik tajribalarni umumlashtirish va ulardan dars jarayonida foydalanishi;
- o‘z-o‘zini takomillashtirish, rivojlantirish, nazorat qilish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi;
- axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash sohaslarini bilishi;
- axborot va kommunikatsiya texnologiyalari vositalari va ularning didaktik imkoniyatlaridan foydalana olishi;
- Internet ta’limiy resurslari to‘g‘risida tasavvurga ega bo‘lishi;
- axborot va kommunikatsiya texnologiyalari tuzilmasi va ta’minotini, texnik va dasturiy vositalarini egallashi;
- pedagogik dasturiy vositalarni va ularni yaratish tamoyillarini bilishi;
- pedagogik dasturiy vositalarni yaratish texnologiyasini o‘zlashtirishi;
- pedagogik dasturiy vositalarni tanlay olishi;
- pedagogik dasturiy vositalardan o‘quv jarayonida samarali foydalana olishi.

O‘qituvchilar masofaviy o‘qitish kurslarini yaratishda ta’lim oluvchilar motivatsiyasi, o‘quv maqsadlarining qo‘yilishi, o‘quv materiallarini qabul qilishga sharoitlar yaratish, o‘quv materiallarini yetkazish, teskari aloqa, baholash kabi talablarni inobatga olishlari zarur.

Taklif etilayotgan «Ta’limda axborot texnologiyalari» kursini mamlakatimizda oshirish tizimida joriy etilishi o‘qituvchi kadrlarning innovatsion bilimlarni egallashlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlardan mo‘ljallangan vazifalarni amalga oshirish zamonaviy axborot texnologiyalaridan keng foydalanishni hamda o‘quvchilarda omilkorlikni shakllantirish maqsadida internet – resurslardan keng foydalanishni ko‘zda

tutadi, bu esa, o'z navbatida, o'qituvchi kasbiy madaniyatining bir qismi va umumta'lim maktablarida ta'lim muhitini tegishli o'zgarishi sifatida o'qituvchilarning yuqori saviyadagi axborot madaniyatiga ega bo'lishini ko'zda tutadi.

14.5. O'qituvchining “axborot madaniyati” tushunchasini o'zlashtirishi

O'qituvchining “axborot madaniyati” pedagogik mahoratni mukammal egallab borishning muhim bir yo'nalishi sifatida tan olinmoqda. O'qituvchining “axborot madaniyati” quyidagi mezonlar asosida shakllanib boradi:

- o'z kasbiy faoliyatiga tegishli axborotlarni olish, uni qayta ishlash va foydalanish metodlari va usullarini o'zlashtirishi;

- atrof olamdagi axborot jarayonlari haqida bilimlar va tasavvurlarni aks ettiruvchi o'qituvchining pedagogik mahoratini takomillashtiruvchi sifatlar yig'indisi, axborot vositalariga ega bo'lish, axborot madaniyati bilan bog'liq axloqiy – etik va kasbiy mahorat me'yorlari tizimini o'zlashtirish, shuningdek, kompyuter savodxonligiga ega bo'lishi;

- kompyuter savodxonligi va axborotni izlash malakasi, axborotdan foydalanish hamda baholash, kompyuter kommunikatsiyasi texnologiyalariga ega bo'lish, pedagogik faoliyatning barcha sohalarida axborot texnologiyalari imkoniyatlarini egallash va foydalanishdan iborat axborot omilkorligi.

Zamonaviy axborot resurslari o'qituvchiga o'zining kasbiy mahoratini oshirishga yordam beradi. Bunday sharoitda o'qituvchi:

- Ta'lim beruvchi sifatida – mashg'ulotlar o'tkazadi, dars jarayonini o'quv-metodik jihatdan to'g'ri va samarali tashkil etilishini ta'minlaydi;

- Maslahatchi sifatida – bilish jarayonini boshqaradi, guruh bo'lib maslahat va kommunikativ mashg'ulotlarni olib boradi, o'rganilayotgan mavzuning har xil masalalari bo'yicha o'quvchilarga yakka tartibda maslahatlar beradi;

- Menedjer sifatida – mashg'ulotlar o'tkazilishini boshqaradi, to'la-qonli maqsadga erishilishini nazorat qiladi (testlar, imtihonlar va shu kabilar).

Hozirgi paytda o'qituvchining axborot madaniyatini shakllantirishning faqatgina birinchi, boshlang'ich bosqichi – zamonaviy kompyuter savodxonligini shakllantirish bosqichi kuzatiladi. Umumta'lim maktablarini axborot–kompyuter vositalari bilan ta'minlash o'qituvchining

kompyuter savodxonligini shakllantirish uchun sharoit yaratadi. Bilis jarayonini tashkil qilishning o'zgartirilishi, kompyuterda axborot mahsulotlarini, o'quv dasturlarini yaratish malakalarini shakllantirish – o'qituvchining axborot omilkorligini rivojlantirish yo'lidagi keyingi qadar hisoblanadi.

O'qituvchining axborot madaniyati **axborot modelini** qurish malakasini nazarda tutadi.

Modellashtirishni real olamdagi hodisalar, jarayonlar va obyektlarni tadqiq qilishning universal usuli sifatida qarab, axborot modelini qurish metodiga ega bo'lgan o'qituvchi o'quvchini tadqiqot ishlariga jalb etadigan uning modellashtiriladigan holatlarda faol ishtirok etishi uchun sharoit yaratadi.

O'qituvchining axborotlarni modellashtirish metodlariga ega ekanligini ko'rsatuvchi yana boshqa variantlardan biri – bu darsda multimedia prezentatsiyalarni yaratish olishi va ulardan foydalana bilishidir. Ular o'quv materialini algoritmik tartibda mukammal ma'lumotlar bilan to'ldirilgan yorqin tayanch obrazlar tizimi sifatida ifodalash imkoniyatini beradi.

Shu o'rinda Microsoft Office'dan foydalanish o'qituvchilarga o'zining multimedia ma'ruzalarini yaratish, topshiriqlar, testlar va boshqa turli xil materiallarni yaratish imkoniyatini berishni ta'kidlab o'tamiz. Kompyuterda ma'ruza o'qish o'qituvchi uchun yangi ish quroliga aylanganida namoyish qilish vositalari (slaydlar, videoroliklar, animatsiyalar) o'quvchilarda obrazli tasavvurlarni va ular asosida tushunchalarni shakllantirishga yordam beradi.

O'quv–metodik qo'llanmada mavjud bo'lgan o'quv–namoyish materiallari kolleksiyasidan foydalanib, o'qituvchi turli xil axborot resurslaridan faol material izlashni boshlaydi, bu jarayonga o'quvchilarni ham jalb etadi. Bunday hamkorlikdagi faoliyat o'quvchilarning bilish faoliyatini rag'batlantiribgina qolmay, balki o'quvchi va o'qituvchini yagona loyiha ustida ishlovchi maslakdoshlar sifatida birlashtiradi.

Zamonaviy o'qitishni internet resurslaridan foydalanishsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Internet tarmog'i ta'lim xizmatlarining juda katta potentsialiga ega. Elektron pochta, izlash tizimlari, elektron konferensiyalar elektron olimpiadalar va viktorinalar zamonaviy ta'limning tarkibiy qismiga aylanmoqda. Ushbu ta'lim xizmatlaridan, ham darsda, ham darsda tashqari faoliyatda foydalanish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Internet ta'lim resurslaridan foydalanish o'qituvchini ta'lim jarayonini menedjeriga aylantirishga undaydi.

Pedagogik mahorat tarkibiy tuzilishida axborot madaniyatining imkoniyatlarini oshirish zaruriyati quyidagi omillar bilan aniqlanadi:

- axborot hajmining keskin ortishi;
- zamonaviy fan integratsiyasi va differentsiatsiyasi tufayli yuzaga kelgan axborot tarqalishining muqarrarliligi;
- ilmiy va ijtimoiy paradigmalarning almashinuvi tufayli bilimlarning juda tez eskirishi.

O'qituvchilarning axborot madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarning ajralmas qismi ekanligi shubhasizdir.

Kompyuterda ishlashning oddiy ko'nikmalari o'qituvchining kasbiy axborot faoliyatini takomillashtirishdagi birinchi qadamdir.

O'qituvchining axborot madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish ta'lim muassasasi ma'muriyati, xususan, direktorning axborotlashtirish ishlari bo'yicha muovini, munitsipal metodik xizmatlar, malaka oshirish institutlari zimmasiga yuklatiladi.

Ta'lim muassasalari darajasidagi faoliyatlar **ta'lim muassasasini axborotlashtirish dasturi asosida** qurilgan bo'lishi kerak.

Axborot texnologiyalarini faol tatbiq qilish orqali ta'lim sifatini oshirish bunday dasturning maqsadi hisoblanadi.

Quyidagi masalalarni hal qilish orqali bu maqsadga erishish mumkin:

- metodik ishlar samaradorligini oshirish maqsadida ta'lim muassasalarining yagona axborot muhitini yaratish, o'qituvchilarning kasbiy mahoratlarini oshirishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish va ilmiy–metodik hujjatlarda axborot oqimini aniq boshqarish;

- uzluksiz kasbiy ta'limda axborot texnologiyalaridan foydalanish va o'quv jarayonini faollashtirish;

- o'qituvchilarda va o'quvchilarda axborot madaniyatini shakllantirish uchun sharoit yaratish.

Bunday dasturni amalga oshirish o'quv jarayonini samarali tashkil qilish, butun jamoa va har bir ishtirokchining o'quv jaryonidagi faoliyati natijalarini tahlil qilish, axborot texnologiyalarini ta'lim jarayoniga tatbiq etish samaradorligi darajasini aniqlash imkoniyatini beradi.

Dasturga axborot texnologiyalarini o'zlashtirish va tatbiq etishning barcha bosqichlarida o'qituvchilarni nazariy va amaliy jihatdan tayyorlashga qaratilgan faoliyatini tashkil qilishda, quyidagi ta'lim internet–resurslaridan foydalanish mumkin: O'zbekiston Respublikasi pedagogik ta'lim muassasalarining yagona axborot makoni – www.pedagog.uz

portali bo'lib, hozirgi kunda www.pedagog.uz portali quyidagi axborot ta'lim resurslaridan tashkil topgan:

<u>www.pedagog.uz</u> portalining axborot-ta'lim resurslari
●yagona elektron ta'limiy va ilmiy resurslar;
●yagona bitiruvchilar bazasi va kadrlarga elektron buyurtma berish tizimi;
●masofaviy ta'lim resurslari;
●masofaviy malaka oshirish kurslari;
●tarbiyaga oid elektron resurslar;
●elektron o'quv-metodik majmualar;
●pedagogika bo'yicha Ixtisoslashgan himoya kengashlari faoliyati ochiq elektron tizimi;
●yosh o'qituvchilarni metodik qo'llash elektron tizimi;
●elektron konferensiya-forum;
●respublikada pedagogik ta'limning elektron targ'ibot tizimi rasmiy sayti.

26-chizma.

Ma'lumki, axborot eskirishi, ayniqsa, shiddat bilan eskirish xususiyatiga ega, demak, o'qituvchi uzluksiz ta'lim olishi, ijod qilishi (mustaqil va maxsus tashkil etilgan) zarur.

Ta'limni modernizatsiyalash sharoitida uzluksiz pedagogik ta'lim tizimida o'qituvchi kadrlarni tayyorlashga qo'yiladigan talablar ortib bormoqda.

O'qituvchi zamonaviy axborot texnologiyalari asosida o'z-o'zini takomillashtirishida masofaviy kurslar bebaho yordam ko'rsatadi. Internet orqali tayyorgarlik mavzusini tanlash, vaqtni tejash, o'qitish samaraдорligini oshirish imkoniyatini beradi. O'zini, o'z tajribasini ochib berish qobiliyati o'qituvchi axborot madaniyatining muhim jihati hisoblanadi.

Ba'zan o'qituvchilar ma'muriyatning ishchi dasturlarni, ish yuzasidan hisobotlarini, ish yuritishning zamonaviy talablaridan kelib chiqqan kompyuterda rasmiylashtirishni talab qilishini to'g'ri qabul qilmaydilar. Biroq, hujjatlarni ham texnik, ham dasturiy zamonaviy vositalardan foydalanib tayyorlashning ko'nikma va malakalari aniqlanishi, istagi o'qituv

chiga innovatsiyalarga tayyor turadigan mahoratli o'qituvchi sifatida tavsifnoma beradi.

O'quv faoliyatini diagnostika va monitoring qilish ishlarida kompyuterdan foydalanish shuningdek, o'qituvchining axborot kommunikatsion texnologiyalarni bilish saviyasini tavsiflaydi. Kompyuterdan foydalanishda o'quvchilarning hamda o'qituvchining sog'lig'ini saqlash me'yorlariga rioya qilish o'qituvchi axborot madaniyatining ajralmas qismidir.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, yangi axborot texnologiyalarining tatbiq qilinishi o'qitishning an'anaviy texnologiyalarini inkor qilmaydi.

Kompyuter vositalari va axborot texnologiyalari didaktik jarayonga ulkan ta'sir ko'rsatadi, uning faolligini muntazam oshirib boradi, biroq shu bilan birga, o'quv jarayonida axborot-kompyuter vositalaridan foydalanishda pedagogik maqsadga muvofiqlik prinsipiga amal qilish talab etiladi.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. Ta'lim jarayoniga axborot texnologiyalarini joriy etish to'g'risida qanday Qarorlar qabul qilingan?

2. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning samaralari va imkoniyatlari haqida fikringiz?

3. O'qituvchilarning pedagogik faoliyatida axborot texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyatini ta'riflang?

4. Hozir kunda jamiyatning axborotlashuvi davrida o'qituvchining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

5. Pedagogikada shaxsga yo'naltirilgan o'qitish nima?

6. Kompyuter texnologiyalari qanday didaktik funksiyalarni bajaradi?

7. Pedagogik faoliyatda kompyuter texnikasining ma'lumotlar bazasi deganda nima tushuniladi?

8. Kompyuterning o'qituvchilik vazifasini bajarishi qaysi holatlarda namoyon bo'ladi?

9. Ta'limda kompyuter ishchi qurol sifatida qanday vazifalarni bajaradi?

10. Kompyuter texnologiyalari yordamida o'qituvchilarning kasbiy mahoratini qanday oshirib borish mumkin?

11. O'qituvchilar kompyuter texnologiyasi tuzilmalari to'g'risida qanday ma'lumotga ega bo'lishlari kerak?

12. O'quvchilar bilimlarini intellektual baholash metodlarini ta'riflang?

13. O'quvchilar bilimni kompyuter texnologiyalari asosida nazorat qilish vositalari bo'yicha fikringiz?

14. O'qituvchilarning axborot madaniyatini shakllantirish nima?

Talabalar mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar.

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'zingizning fikr – mulohazalaringizni bildirib, “Mustaqil ish” yozing:

1. “Pedagogik ta’lim jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish”.
2. “Dars jarayonida o’qituvchining kompyuter texnologiyalaridan foydalanishi”.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. //Barkamol avlod - O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 20-29 betlar.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to‘g‘risida”gi Qonuni. //Barkamol avlod - O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 31-61 bedar.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 2002-yil 6-iyundagi 200-sonli Qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasining jamoat ta’lim axborot tarmog‘ini tashkil etish to‘g‘risida»gi 2005-yil 28-sentyabrdagi PQ-191-sonli Qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 16-fevraldagi «Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida»gi 25-sonli Qarori. // J.: O‘zbekiston Respublikasi Hukumatining Qarorlari to‘plami. – Toshkent, 2006. – № 2. – B. 10-11.
6. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: O‘zbekiston, 1999. - 48 bet.
7. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – T.: O‘zbekiston, 2009. – 176 b.
8. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlash-tirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. //Ped. fanlari dokt. ilmiy daraj. uchun diss. – T.: 2007.- 305 b.
9. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. – T.: “Fan”, 2007. – 159 b.

10. Omonov N.T. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat – T.: “Iqtisod–moliya”. 2009. – 240 b.
11. Педагогика (Под ред. П.И. Пидкасистого).- М.: Педагогическое общество России, 2003.- 608 с.
12. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism: Pedagogika nazariyasi. (M.X.Toxtaxodjayeva va boshqalar) – T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2007. – 380 b.
13. Раченко И.П. Диагностика развития педагогического творчества учителя. – Пятигорск, 1992.- 196 с.
14. Turg'unov S.T., Maqsudova L.A. Pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish. – T.: Fan, 2009. – 168 b.

15 - BOB. O'QITUVCHI PEDAGOGIK FAOLIYATIDA KASBIY REFLEKSIYANING O'RNI

Tayanch tushunchalar:

O'qituvchining kasbiy refleksiya; fikrlash va analitik qobiliyatlar appersepsiya; emosional reaksiyalar; kognitiv tasavvurlar; intellektual refleksiya; kooperativ refleksiya; kommunikativ refleksiya; pedagogik intuitsiya; ekstrapolyatsiya; individual refleksiya; pedagogik refleksiya; kasbiy refleksiya; inson psixikasi; interiorizatsiya; o'qituvchining haqiqiy "Men" va ideal "Men"i; refleksiv xossalalar; pedagogik tashxislash; diagnostika diagnostik funktsiya; o'qituvchining kasbiy professiogrammasi; o'qituvchining ijtimoiy – psixologik shakllanishi; indikatorlik vazifa.

15.1. Kasbiy refleksiya va pedagogik faoliyat

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq, butun mamlakat miqyosida ta'lim va tarbiya, ilm-fan, kasb-hunar o'rgatish tizimlarini tubdan isloq qilishga kirishildi. Belgilangan maqsadlar muvaffaqiyatli amalga oshirilib, hozirgi kunda ta'lim sohasida yuksak samaradorliklarga erishilmoqda. Bunda o'qituvchilar bilan birga keng jamoatchilik, butun xalqimizning fidokorona mehnatini e'tirof etib, Prezidentimiz I.A.Karimov o'zining "Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch" asarida quyidagi fikrlarni bayon etadi: "Maktab, ta'lim-tarbiya masalasi davlat va jamiyat nazoratida bo'lishi asosiy qonunimizda belgilab qo'yilgan. Shu bilan birga, biz keng jamoatchilik, butun xalqimizning ishtiroki va qo'llab-quvvatlashini talab qiladigan umummilliy masaladir.

Shuni unutmashimiz kerakki, kelajagimiz poydevori bilim dargohlarida yaratiladi, boshqacha aytganda, xalqimizning ertangi kuni qanday bo'lishi farzandlarimizning bugun qanday ta'lim-tarbiya olishiga bog'liq. Buning uchun har qaysi ota-ona, ustoz va murabbiy har bir bolani timsolida avvalo shaxsni ko'rishi zarur. Ana shu oddiy talabdan kelib chiqqan holda, farzandlarimizni mustaqil va keng fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan, ongli yashaydigan komil insonlar etib voyaga yetkazish - ta'lim-tarbiya sohasida fidokorona mehnat qilayotgan o'qituvchilarning asosiy maqsadi va vazifasi bo'lishi kerak".

Bu ulkan javobgarlik hissi o'qituvchilarda pedagogik mahorat qirralarining turli jarayonlarini hozirgi zamon talablari darajasida takomillashtirishni talab etadi. So'nggi yillarda pedagog va psixolog olimlar o'qituvchilarning pedagogik faoliyatida fikrlash hamda analitik qobiliyatlarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlamoqdalar. Bu qobiliyatlar asosini esa, o'qituvchining kasbiy refleksiya tashkil etadi.

Refleksiya (lot. «reflexio» - orqaga qaytish) – «har tomonlama bar-kamol rivojlangan insonning o'z xatti – harakatlari va ularning qonuniyatlarini anglashga qaratilgan nazariy faoliyat shaklidir; inson ma'naviy dunyosining o'ziga xos yashirin hislatlarini ochib beradigan o'z-o'zini bilishga va anglashga qaratilgan faoliyatdir».¹³

Ilk bor refleksiya tushunchasi qadimgi Yunon falsafasida yuzaga kelgan va insonning o'z ongida kechayotgan mulohazalari haqida, o'zi fikr yuritishi jarayoni, o'z fikrlari mazmunini tahlil qilishga e'tiborini jalb qilishni anglatgan (Dekart). Sokrat, Platon, Lokk va boshqa yunon faylasuflari refleksiya insonning o'z-o'zini bilishga, nimalarga qodir ekanligini e'tirof etishga qaratilgan faoliyati ekanligini ta'kidlashadi. Kant, Gegel, Fixte, Shelling kabi Yevropa faylasuflari esa refleksiya insonning bilish qobiliyatlarini rivojlantirish asosi sifatida qarashganlar. Leybnits konsepsiyasiga muvofiq refleksiya insonning appersepsiyaga (idrokning inson o'tmishidagi tajribasiga va individual xususiyatlariga bog'liqligi) qodirlik xususiyati sifatida tilga olinadi.¹⁴

Bugungi zamonaviy falsafada esa refleksiya nazariy va amaliy jihatdan farqlanadi. Birinchisi, inson tomonidan tushunchalarning rivojlanish jarayoni, yagona tushuncha doirasida bir ta'rifdan boshqasiga o'tish imkoniyatini beradigan metod sifatida; ikkinchisi esa, individual harakat yoki fikrni tushuncha bilan nisbatlash jarayoni, bunda nisbatlash o'lchovi ustidan nazorat ta'minlanishi¹⁵ kerak.

Hozirgi kunda falsafiy kategoriya sifatida o'rganilayotgan **refleksiya** psixologiya, sotsiologiya, sinergetika, mantiq, andrologika, evkistika, kibernetika va boshqa ko'plab murakkab fanlarning tadqiqot obyekti sifatida e'tirof etilib tadqiq qilinmoqda. Biz «refleksiya» kategoriyasiga pedagogika va psixologiya nuqtai nazaridan ta'rif beramiz va uning mohiyatini o'rganishda o'qituvchilar kasbiy faoliyatidagi o'mini tahlil qilishga batafsil to'xtalamiz.

¹³ Qarang: Filosofskaya entsiklopediya. – M.: Sovetskaya entsiklopediya. 1967. – 4-t. 499 b.

¹⁴ Qarang: O'sha erda.

¹⁵ Sovremennaya filosofiya. Slovar i xrestomatiya. – Rostov – don. Feniks. 1996. – 67 b.

Psixologiyada refleksiya «subyekt tomonidan o'zining ichki psixik jarayoni va holatlarini bilish, nazorat qilish» mazmunida talqin qilinadi.¹⁶ O'qituvchining pedagogik faoliyatida, refleksiyaning shaxsga nisbatan ahamiyatini o'rganishda bu tushunchaning ijtimoiy psixologik nuqtai nazar-dan ta'rifi mukammal ekanligi e'tirof etiladi, unda refleksiya insonning borliqda boshqa insonlar tomonidan qanday qabul qilinishi va baholanishi sifatida qaraladi: refleksiya – «shunchaki subyektning o'z-o'zini bilishi yoki tushunishi emas, balki boshqalar tomonidan «refleksiyalanuvchini»¹⁷ qanday bilishi» va uning shaxsiy xususiyatlarini, emotsional¹⁸ reaksi-yalarini va kognitiv tasavvurlarini ham tushunishini o'z ichiga oladi.¹⁹

Shaxsning psixik rivojlanishini boshqarish imkoniyatlarini ilmiy jihatdan o'rganib, S.L.Rubinshteyn insonning mavjudligini va uning ijti-moiy borliqqa nisbatan munosabatlarini refleksiya bilan bog'laydi:

«Refleksiya – bu insonning uzluksiz hayot jarayonini go'yo bir daqi-gaga to'xtatib, uzib qo'yadi va insonni xayolan uning sarhadlaridan olib chiqib ketadi, shu vaziyatda insonning har bir harakati hayot haqidagi falsafiy fikr-mulohazalari muayyan bir xarakter kasb etadi».

Insonning ijodiy muammolari hal etishda ro'y beradigan fikrlashi-dagi refleksiyani o'rganib, olimlar uni fikrlovchi subyektning o'z – o'zini boshqarish usuli (Yu.N.Kulyutkin, S.Yu.Stepanov va boshqalar), tanqidiy fikrlash omili (I.N.Semyonov), nazariy jihatdan fikrlashning yuqori ko'rsatkichi (A.Z.Zak, V.V.Davidov va boshqalar) sifatida ta'rif berib baholaydilar.

I.S.Ladenko refleksiyani intellektual tizimlarning o'z-o'zini tashkil qilishidagi ahamiyatini intellektual faoliyatning malaka va ko'nik-malarini takomillashtirish ehtiyoji hamda nutq, xotira, tasavvurlarning ichki va tashqi shakllari haqida psixologik qarashlarni ishlab chiqish zaruriyati bilan bog'laydi. U «Refleksiya – ichki tasavvurdan tashqi tasavvurga va aksincha biridan boshqasiga o'tish, fikrlash jarayonida ushbu jarayonlarning interiorizatsiya (tashqi omillarning ichki omillarga o'tishi)si haqidagi fikrlarni shakllantirish asosi... Refleksiya asosida nafaqat psixologik bilimlar, balki xotira, malaka va ko'nikmalar shakl-lantiriladi va amalda qo'llash usullari takomillashtiriladi» deb hisoblaydi.

¹⁶ Kratkiy psixologicheskiy slovar. / Red. – sost. L.A.Karienko. 1998. – 318 b.

¹⁷ Refleksiyalash – ongni o'z – o'ziga qaratish, o'zining psixik holati haqida fikrlash. Qarang: Философский словарь. /под ред. И.Т. Фролова. 1986. 410 с.

¹⁸ Kratkiy psixologicheskiy slovar. / Red. – sost. L.A.Karienko. 1998. – 318 b.

Hozirgi zamonaviy pedagogik ilmiy-tadqiqot ishlarida ko'plab olimlar refleksiyaning I.N.Semyonov tomonidan taklif qilingan tasnifiga tayanadilar. U refleksiyaning quyidagi turlarini taklif etib sharhlaydi:

I.N.SEMYONOV TOMONIDAN ISHLAB CHIQILGAN REFLEKSIYA TURLARI
1. <i>Intellektual refleksiya:</i> Muammolarni fikrlash asosida ijobiy hal qilishni belgilaydi.
2. <i>Shaxsiy refleksiya:</i> O'qituvchining nizoli (konfliktlar) pedagogik ziddiyatlardan janjalsiz chiqishni fikran izlanish asosida bartaraf qilishni ta'minlaydi.
3. <i>Kommunikativ refleksiya:</i> Muloqot jarayonida sheriklarining o'zaro bir-birlarini tushunib munosabat qilishni ta'minlaydi.
4. <i>Kooperativ refleksiya:</i> Jamoa a'zolarining birgalikdagi o'zaro muntazam mehnat faoliyatlarini muvofiqlashtirish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat.

27-chizma.

O'qituvchining kasbiy pedagogik faoliyatida refleksiya jarayonini o'rganib, ko'plab olimlar uning kommunikativ hamda kooperativ turlarini ustun qo'yadilar, aynan ushbu usullar o'qituvchining pedagogik faoliyatida va o'quvchilar bilan muloqotida ko'proq namoyon bo'ladi. deb hisoblaydilar (V.A.Krivosheev, G.P.Shchedrovitskiy va boshqalar). Biroq, bizningcha, pedagogik faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari xilma-xil bo'lganligi sababli refleksiyaning har bir turini alohida o'rganib tahlil qilish mumkin emas, zero ular ma'no jihatidan bir – birlari bilan o'zaro bog'liq.

N.V.Kuzminaning fikricha, refleksiyaning «*mazmuni, sherigining ichki dunyosini o'zaro hamkorlik asosida subyektiv qayta yaratishdan iborat bo'lgan individlar bir – birlarini ko'zgudagi kabi aks ettirishi, o'zaro aks ettirishning o'ziga xos ikki tomonlamalik jarayoni, qolaversa, bu ichki dunyoda, o'z navbatida, birinchi tadqiqotchining ichki dunyosi aks etishidir*».

U refleksiyaning pedagogik qobiliyatlar nuqtai nazaridan o'rganib, ilk bor o'qituvchining refleksiv – perseptiv qobiliyatlarini alohida komponent sifatida ajratadi. N.V.Kuzmina pedagogik intuitsiyaning shakllanishi refleksiv pedagogik qobiliyatlarning shakllanganlik darajasiga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. «Yaxshi intuitsiya o'qituvchining izlangan natijalarga erishishida tayanishi mumkin bo'lgan o'quvchining eng olijanob

ijobiy sifatлари haqidagi axborotlarni ekstrapolyatsiyalaganda (bir hodi-sani kuzatish asosida olingan xulosalarni boshqa vaziyatlarga tatbiq etish) namoyon bo'ladi».

Olimning ushbu xulosalariga tayanib, faraz qilish mumkinki, ekstra-polyatsiya jarayoni o'z kasbiy zahiralaridan, o'z-o'zini kasbiy jihatdan takomillashtirish maqsadida foydalanish imkoniyatini beradi.

Refleksiv qobiliyatlarni o'qituvchi pedagogik faoliyatining zarur tarkibiy qismi sifatida hisoblagan qator mualliflar (A.A.Bizyayeva, V.V.Vetrova, E.N.Pexota, I.A.Stetsenko, I.G.Tatur, A.V.Xristeva va boshqalar) ularni bo'lajak o'qituvchilarning pedagogika oliy ta'lim muassasalarida o'qishi davridayoq shakllantirish zarurligi haqidagi g'oyalarni ilgari suradilar.

A.V.Xristeva refleksiv vaziyatlar mohiyatiga kasbiy faoliyatda ijodiy tizimlar hosil qiluvchi komponent sifatida qaraydi. U bo'lajak o'qituv-chining refleksiv tizimini shakllantirish va rivojlantirish pedagogik fao-liyatda o'z imkoniyatlarining zarur ijodiy qismini deb biladi va refleksiv tizimsiz o'qituvchining yuksak mahoratli pedagog sifatida takomillashuvi mumkin emas deb ta'kidlaydi olima.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarini o'qitish jarayoni-dayoq refleksiya mexanizmlarini o'zlashtirishi o'qituvchining kasbiy tay-yorgarligi uchun yangi imkoniyatlar ochishi ta'kidlanadi. O'qituvchining refleksiv individualligi modelini yaratishni hozirgi kunda ko'plab olimlar taklif qilmoqdalar. Ma'lum pedagogik – psixologik sharoitlarda bo'lajak o'qituvchining shaxsiy kasbiy o'z – o'zini o'rganishini talqin qilishi boshlang'ich nazariy asos va jadval vazifasini o'taydi. Bo'lajak o'qituv-chining professional refleksiyasini oliy pedagogik ta'lim muassasalari ta'lim–tarbiya jarayonini individualizatsiyalashtirish asosida rivojlanti-rish mumkin.

Kommunikativ va shaxsiy refleksiyani o'rgangan V.A.Krivosheev-ning ta'kidlashicha, o'qituvchi o'z faoliyatida pedagogik mahoratni o'z-lashtirgani sari hamkasblari va o'quvchilar u haqida nima o'ylashlarini ancha yaxshi tushuna boshlaydi, chuqur o'zlashtirilgan bilim va peda-gogik mahorat tufayli o'qituvchi o'z-o'zini baholashga kirishadi. ***Kommunikativ refleksiya shaxsiy refleksiyaning mazmunini, tizimini va aynan bir xilligini belgilaydi, – degan xulosaga keladi muallif.***

Ba'zan pedagogik kommunikatsiyada ro'y beradigan uzilishlar, ya'ni o'quvchilar jamoasidagi faoliyatni «tushunmaslik holatlari» tufayli davom ettira olmaslik, pedagogik faoliyatdan refleksiv chiqishga olib

keladi, zero ikkinchi o'qituvchi, birinchisining faoliyati mazmunini angalay olmaydi va natijada ularning ikkalasi ham nizo sabablarini tahlil qilishlariga to'g'ri keladi. Individual refleksiya, individlararo refleksiyani alohida maxsus shakli, deb hisoblaydi ba'zi olimlar.

A.A.Bizyayeva o'qituvchining kasbiy refleksiyasidagi o'ziga xos jihatlarni o'rganar ekan, diqqatini o'qituvchi refleksiyasining boshqa inson faoliyatini tahlil qilish va anglash, shuningdek o'zini tahlil qilish va o'z – o'zini baholash zaruriyati bilan bog'liq bo'lgan asosiy omillariga qaratadi. Olimaning tadqiqotlarida aniqlanishicha, o'qituvchilarning intellektual refleksiya darajasi ularning kasbiy refleksiyasiga bevosita emas, balki uning mahorat komponentlari orqali bilvosita bog'liq. Bu olimaga intellektual refleksiyani o'qituvchilarning kasbiy refleksiyasi rivojlanishi uchun asos sifatida baholash imkoniyatlarini beradi. Bizningcha, bular o'qituvchining uzluksiz kasbiy o'sishini ta'minlash uchun tayanch sifatlar sanaladi.

Refleksiv qobiliyat o'qituvchiga pedagogik bilimlarni o'zlashtirish va amaliyotda undan foydalanish jarayonida muhim ahamiyatga ega. *«Bu holda, - deb yozadi Yu.N.Kulyutkin, - o'qituvchi o'zining pedagogik mahoratidan foydalanib amaliy qarorlarni ishlab chiqishi va qabul qilishi jarayonlarini refleksiya predmetiga aylantirishi lozim. Buning uchun esa o'qituvchida bu jarayonlarni tahlil qilishning tegishli tafakkur usullari shakllangan bo'lishi kerak».*

Rivojlangan pedagogik refleksiyasiz, o'qituvchi doimiy tahlil va o'z – o'zini tahlil qilmasdan amaliy va nazariy pedagogik faoliyatda yuzaga keladigan muammolarni va ziddiyatlarni chuqur anglashi, ularni doimiy tahlil qilishning yo'llarini to'g'ri tanlashi, olingan natijalarni tanqidiy baholashi va ularni korreksiyalashi mumkin emas.

G.M.Kodjaspirova pedagogik refleksiyani insonning o'z-o'zini anglashi deb, bunda *«nafaqat o'qituvchi o'z xatti-harakatlariga to'g'ri baho berishi, balki, o'qituvchi bilan pedagogik muloqot chog'ida o'zaro hamkorlik qiladigan o'quvchilar jamoasi, pedagogik jamoa, ta'lim-tarbiyaga mas'ul shaxslar va ota-onalar uni qanday qabul qilishini tushuna olish qobiliyati hamdir»* deb ta'riflaydi. Demak, refleksiya – o'qituvchining o'z-o'zini anglashi o'zining kamchiligi va zaif tomonlarini bilib o'z-o'zini takomillashtirishga intilishi, o'z tarbiyalanuvchilarining hamda o'z-o'zini takomillashtirishga zarur shart-sharoitlar yaratishi uchun mavjud ichki imkoniyatlarini kashf etishidir.

15.2. O'qituvchining kasbiy mahoratini rivojlantirishda pedagogik refleksiyaning ahamiyati

Yu.N.Kulyutkina, Ya.S.Turbovskiy, P.V.Xudominskiy kabi tadqiqotchi olimlarning fikricha, o'qituvchining doimiy pedagogik faoliyati mazmunan refleksiv xususiyatga ega bo'lib, u barcha refleksiv jarayonlarni qamrab oladi. Qayd etish joizki, hozirgi kungacha pedagogik refleksiya tushunchasining mukammal tasnifi mavjud emas. Ehtimol mazkur hodisani o'rganish psixologiya, pedagogika, pedagogik psixologiya falsafa kabi fanlarning o'zaro aloqadorligida amalga oshirilishi bilar bog'liq holda hal qilinar. B.Z. Vulfov, V.N.Xarkin kabi olimlar refleksiyani – insonning o'z-o'zini anglashi..., kasbiy refleksiyani esa – o'z-o'zini kasbiy faoliyati davomida anglashi, o'qituvchi mahoratida pedagogik refleksiyani – pedagogik kasbiy omilkorlikda o'zini anglash deb ta'riflaydilar.

G.M.Kodjaspirova o'qituvchining pedagogik faoliyati barcha qirralari bilan refleksiv hodisa bo'lsa, demak bu pedagogik refleksiya, degar nuqtai nazarni ilgari suradi.

Shu munosabat bilan ta'kidlash joizki, o'qituvchining kasbiy faoliyatida refleksiya muhim rol o'ynaydi. B.Z.Vulfovning fikriga ko'ra, *kasbiy refleksiya* jarayonida o'qituvchi o'zi tanlagan pedagogik kasbi talal qiladigan darajada o'z imkoniyatlarini, u haqdagi mavjud tasavvurlarin pedagogik tajribasining muhim jihatlari bilan nisbatlaydi, va «ixtiyoriy ravishda shaxsiy pedagogik mahorat zanjiri»ni hosil qiladi. Uning fikr mulohazasi L.S.Rubinshteynning pedagogik faoliyatdagi tashqi sabablarning ichki shart-sharoitlar asosida bilvosita harakati haqidagi mashhuqoidasini tasdiqlaydi.

O'qituvchi pedagogik mahoratning asosiy xususiyatlaridan biri uning rivojlanishida uzluksizlikning mavjudligidir. Demak, refleksiv jarayonda o'qituvchining kasbiy mahorati, kasbiy sifatleri mavjudmi yoki yo'qm deb qayd etish kerak emas, balki ularning *rivojlanishini, boyib borishini kuchayishini rag'batlantirish inobatga olinishi lozim*. Ta'lim jarayon aynan shunga xizmat qilishi kerak, qachonki bilimlar, ko'nikma va malakalar ongli ravishda o'z-o'zini takomillashtirishga ichki undov bilan qabul qilinsagina u ishlanadi.

O'qituvchining «o'z-o'zini kasbiy jihatdan har tomonlama mukammal takomillashtirishi», hamisha amalga oshadigan faoliyat emas. Shunga qaramay, o'qituvchining o'zi haqidagi deyarli har qanday fikr-mulohazasi, kasbiy refleksiyaning deyarli har bir jarayoni, kasbiy faoliyatni

qiziqarli qilish uchun muhim ahamiyatga ega: chin ko'ngildan va mehr bilan bajariladigan og'ir mehnat ham kasbiy faoliyatni osonlashtiradi, bu esa refleksiyaning asosiy mazmun va mohiyati asoslaridan biridir.

Pedagog olimlar G.A.Golitsin va G.P.Shedrovitskiyning ishlarida refleksiya o'qituvchi pedagogik faoliyati rivojlanishining asosiy omili va tabiiy mexanizmi sifatida katta ahamiyat berilgan. G.P.Shedrovitskiy refleksiyaning insonning «ijobiy faoliyatlari majmuasi» nuqtai nazaridan o'rganishni taklif qiladi. U qandaydir pedagogik faoliyatni amalga oshirish mumkin bo'lmasa, bu g'oya asosida ushbu faoliyat doirasidan tashqariga «refleksiv chiqish» tizimi quriladi, deb hisoblaydi. Bunda inson amalga oshirilmagan faoliyatdan, yangi faoliyat pozitsiyasiga o'tadi va «fikran ma'nolar qurish» vositalariga ega bo'ladi, ulardan kelib chiqib, birlamchi faoliyatni tushunadi va tavsiflaydi, bunda ikkinchi yangi faoliyatda birinchisidan muhim «material» sifatida foydalanadi.

Olimlarning bu kabi xulosalari ***kasbiy refleksiya*** o'qituvchining o'z-o'zini rivojlantirishda (bu uning o'z ijodiy mehnati natijasidan qoniqlanmasligi aslo mumkin emasligi bilan belgilanadi) shijoati, kasbiy faoliyatiga oid yangiliklarni muntazam izlanishida, ijodkorligida namoyon bo'lishi bilan asoslanadi, demak refleksiya o'qituvchining o'z-o'zini kasbiy takomillashtirishiga ham asos bo'ladi, deb aytish mumkin.

Kasbiy pedagogik faoliyatda refleksiv jarayonlarni o'rganib ta'kidlash mumkinki, refleksiya nafaqat pedagogik faoliyatni rejalashtirish bilan bog'liq hodisa, balki refleksiya mohiyatini kasbiy faoliyatni optimallashtirish maqsadida ham qo'llanadi. Ba'zi olimlarning fikricha, refleksiya – asrlar davomida o'qituvchining kasbiy faoliyatida to'planib kelingan tajribalarida, uning xulq-atvori, muloqot madaniyati, tafakkurida yig'ilgan eski andozalarni, kamchiliklarni bartaraf etish imkoniyatini beradi (G.F.Pojmelkina, E.Yu.Koloshina, E.V.Frolova).

O'qituvchining kasbiy refleksiya sifatida pedagogik fikrlashning zarur tarkibiy qismi sifatida qarash mumkin, u o'qituvchiga o'z kasbiy faoliyatiga tahliliy yondashishni, o'zining pedagogik faoliyatidagi o'rnini aniqlash va rejalashtirilayotgan ishlarda ijobiy natijalarga erishish uchun pedagogik faoliyatni maqsadli o'zgartirishning optimal yo'llari va konstruktiv vositalarini topish imkoniyatini beradi.

Refleksiyaning kasbiy qiyinchiliklarni yengishdagi rolini o'rgangan V.A.Metayevaning ishlari hozirgi kunning eng dolzarb tadqiqotlaridan biri sanaladi. Olima refleksiyaning rivojlanganlik darajasi «o'qituvchining kasbiy faoliyatidagi qiyinchiliklarni samarali hal qilishning asosi

bo'limish» pedagogik mahorat natijasida muvaffaqiyatlarga erishishiga bog'liq, degan xulosaga keladi. Biroq, bizning fikrimizcha, o'qituvchi pedagogik faoliyatida muvaffaqiyatlarga erishishi unda refleksiyaning mukammal rivojlanganlik darajasini belgilamaydi, aksincha ta'lim-tarbiyada o'qituvchining muvaffaqiyatga erishishi, o'z faoliyati natijalaridan qoniqishi, o'qituvchining shakllangan kasbiy pedagogik refleksiyasiga bog'liq.

Pedagogik refleksiya o'qituvchiga o'z-o'zini kasbiy jihatdan takomillashtirish manbalarini o'z bilimi va imkoniyatlaridan izlab topishda ko'maklashadi hamda uning rivojlanishini ta'minlaydi.

Inson psixikasi ichki tizimlari tashqi ijtimoiy faoliyat strukturasini qizg'in o'zlashtirish jarayonida shakllanishini, tashqi faoliyatning ichki faoliyatga o'tishini ta'minlaydigan interiorizatsiya (tashqi omillarning ichki omillarga o'tishi) nazariyasiga (P.Jane, J.Piaje, A.Vallon, A.A.Leontev va boshqalar)²⁰ asoslanib, aytish mumkinki, *kasbiy refleksiyaning rivojlanish muammosi o'qituvchining pedagogik mahoratini oshirish asosi sifatida o'rganiladi.*

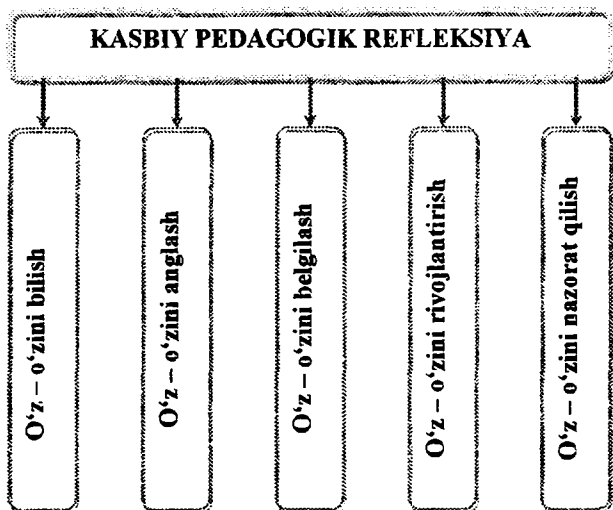
O'qituvchi o'z faoliyatini muntazam tahlil qilmasligi aslo mumkin emasligi isbotlangan, bu o'qituvchidan kasbiy faoliyati davomida atrofidagi insonlar (o'quvchi, ota-ona, hamkasblari) bilan muntazam kommunikativ munosabatni tashkil etish pozitsiyasida tura olishini talab qiladi, o'qituvchida bu faoliyat subyekt sifatida o'ziga refleksiv munosabatni shakllantiradi, bu esa ijtimoiy munosabatlar interiorizatsiyasi (tashqi omillarning ichki omillarga o'tishi) natijalarini o'zida aks ettiradi. Demak, refleksiya, garchi ong funksiyasi sanalsada, kishilarning o'zaro munosabatlari yig'indisi ta'sirida shakllanadi va inson psixikasiga sezdirmasdan o'tadi, u o'z navbatida, inson faoliyatini ongli ravishda o'zgartirish mazmunini belgilaydi.

Ma'lumki, har qanday kasbiy faoliyat obyektini o'zgartirish jarayoni bo'lib, ayni paytda, subyektning o'zini ham o'zgartirish jarayonidir, faoliyatning sifat va samaradorligini oshirish esa shaxsning faoliyat subyekt sifatida takomillashuviga olib keladi yoki aksincha bo'lishi ham mumkin. Bu qoida A.A.Leontevning «shaxsni tadqiq qilishning to'g'ri yo'li ijtimoiy munosabatlarda subyekt faoliyati natijasida o'zi – o'zini harakatlantirish evaziga hosil bo'ladigan transformsiyalarni (shakl yoki

²⁰ Qarang: Краткий психологический словарь /Ред – sost. L.A.Karpenko; Pod obshch.red. A.V.Petrovskogo, M.G.Yaroshevskogo. _ Rostov –na – Donu.1998, -106, 137, 257. J.Piaje. Izbrannye psixologicheskie trudi. Psixologiya intellekta. Genezis chisla u rebenka. Logika i psixologiya. –M.1969; A.A.Leontev. Deyatelnost.Soznanie. Lichnost. –M. 1975.

qiyofaning o'zgarishi) o'rganishdan iborat» ekanligi haqidagi xulosasi refleksiv jarayonlarni o'rganish uchun ham asos sanaladi.

O'qituvchi pedagogik faoliyatini o'rganishga bag'ishlangan ko'p yillik tajribalar asosida qilingan nazariy xulosalar pedagogik mahoratning rivojlanish jarayonini beshta elementdan iborat tizim asosida o'rganish imkoniyatini beradi. Bu o'qituvchining kasbiy refleksiyasi rivojlangani sari kechadigan va uning asosida uzluksiz pedagogik kasbiy mahoratini va o'z – o'zini takomillashtirish imkoniyatini ta'minlaydigan jarayonlarni chuqurroq tushunishni ta'minlaydi (*chizmaga qarang*).



28–chizma. O'qituvchining kasbiy refleksiyasi asosida pedagogik mahoratining rivojlanishi.

O'z-o'zini bilish jarayoni o'qituvchining pedagogik mahorati doirasida ma'lumotlarni qayd qilish darajasida kechadi, bunda refleksianing passiv shakli ustuvorlik qiladi. O'qituvchi pedagogik faoliyatida yuzaga kelayotgan turli qiyinchiliklar va muammolarning sabablarini, erishilayotgan yutuqlar va natijalarni shunchaki qayd qilib boradi.

O'z – o'zini anglash jarayoni o'qituvchining o'z faoliyati va unda o'ziga nisbatan «metapozitsiya» (noaniq pozitsiyada)da turib, o'ziga tashqaridan qarash, o'zini kuzatish malakasini ko'zda tutadi. Bunda, interiorizatsiya (tashqi omillarning ichki omillarga o'tishi) hodisasi amalga oshadi, kasbiy qiyinchiliklarning kelib chiqish sabablari rasmiy-

lashtiriladi; faoliyatdan ko'zlanadigan asosiy maqsad aniqlanadi refleksiv – «MEN» shakllanadi. Bu o'qituvchining dolzarb rivojlanish zonasi bilan bog'liq.

O'z – o'zini belgilash jarayonida boshlang'ich daraja kasbiy ehtiyojlarni hisobga olib belgilanadi va jadal imkoniyatlar asosida faoliya rejalashtiriladi. Strategik, taktik va tezkor vazifalar shakllantiriladi. Haqiqiy «MEN» va ideal «MEN» nisbatlanadi²¹. Bu o'qituvchining eng yaqin rivojlanish darajasi²² bilan bog'liq.

O'z – o'zini rivojlantirish jarayonida o'qituvchining kasbiy faoliyat davomida takomillashtirilgan pedagogik mahorati, refleksiyalangan (ya'ni avval foydalanilgan va ularning samaradorligini baholash natijasida tobora optimal bo'lib chiqqan metodlar) harakat usullari va metodlarining o'sishi sodir bo'ladi.

O'z – o'zini nazorat qilish o'qituvchi pedagogik faoliyati jarayonida nazariy va amaliy tajribalar asosida, o'z – o'zini kasbiy jihatdan nazora qilib, pedagogik mahoratini yanada takomillashtirib borishning ikkinch shakli boshlanishini nazarda tutadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, refleksiya muammosi nafaqat pedagogika, psixologiya, falsafa, mantiq kabi fanlarda, balki boshqa fanlarda ham o'rganiladi. Bu tushuncha talqiniga biz ta'lim rivojlanishining falsafiy kons epiyasi (V.V.Krayevskiy, B.T. Lixachyov, Ya.S.Turbovskiy va boshqalar.) g'oyalari nuqtai nazaridan yondashamiz. *Bu holatda kishining dunyo, jamiyat, o'zining bu dunyodagi o'rni haqidagi tobor umumiy, keng tushunchalarining pedagogik voqelik bilan aloqas refleksiya predmeti sanaladi.* Ta'kidlash joizki, dastlab ongda bilimlarning falsafiy refleksiya oqimidagi tahlili kechadi, keyin u pedagogik nazariya tarkibiga kiradi va uning bir qismiga aylanadi, so'ngra faoliyatni nazariy jihatdan anglashning boshlang'ich nuqtasi bo'lib qoladi. Shu tariqa inson o'z ongini, faoliyatini rivojlantirish mexanizmlarini egallash va ularni maqsadli boshchqarish imkoniyatini qo'lga kiritadi.

B.G.Ananayev, inson xarakterining shakllanish jarayonini tahlil qilib, refleksiv xossalar shaxsning boshqa sifatlariga qaraganda ancha kech shakllanishini aytadi. Uning fikricha: *«inson hayoti davomida o'zaro munosabatlarning ko'plab obyektlari orqali o'tadi, natijada uning ongi o'z-o'zini anglash obyektiga aylanadi. O'zining xulq-atvor subyekti sifatida ko'p marotaba anglash tajribasini to'plash va unga muno-*

²¹ Qarang: Beris R.V.Razvitiye Ya – kontseptsii i vospitanie. –M., 1986

²² Qarang: Kratkiy psixologicheskii slovar / Red. –sost. L.A.Karpenko; Pod obshch. Red. A.V.Petrovskogo, 1998. – 117.

sabatlar, biz refleksiya deb ataydigan xarakterga aylanishi uchun, xulq-atvorda uni muntazam qo'llash talab qilinadi».

Ushbu fikr kasbiy refleksiyaning rivojlanishi, buning natijasi o'laroq, shaxsning faoliyat xususiyatlari bilan balgilangan refleksiv qirralari shakllanishini ta'minlaydigan ma'lum sharoitlar, vaziyatlarni yaratish zaruriyati haqida xulosa qilish imkoniyatini beradi.

Shunday qilib, olimlarning tadqiqotlariga tayanib, ta'kidlash mumkin. o'qituvchining kasbiy pedagogik mahoratini rivojlantirish muammasini faqat uning kasbiy refleksiyasini takomillashtirish asosida hal qilish mumkin. Kasbiy pedagogik refleksiya nafaqat kasbiy faoliyat, balki, bilim, ko'nikma va malakalarning o'sishini ta'minlaydi hamda ushbu faoliyatni takomillashtirish asosi ham sanaladi.

Har qanday o'qituvchi o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini rivojlantirishga hatto juda kuchli intilishi bo'lsa ham, o'zining shaxsiy rivojlanish dasturini maxsus malakalarsiz belgilay olmaydi, bu pedagogik faoliyatdagi muvaffaqiyatga erishish, o'qituvchining o'z ustida ishlashga tayyorgarligi, uning o'z-o'zini tahlil qila olishi, o'z-o'zini tashhislash qobiliyatining qanchalik shakllanganligi bilan bog'liq.

15.3. Pedagogik tashxislash asosida o'qituvchining kasbiy rivojlanishini ta'minlash usullari

O'qituvchi pedagogik mahoratini oshirish sohasida olib borilayotgan tadqiqotlarda ko'plab olimlar pedagogik mahoratni rivojlantirish haqida fikr bildirishib, bu jarayonning asosiy zahirasi o'qituvchining o'z faoliyati tahliliga doimiy intilishida (V.I.Zagvyazinskiy, Yu.K.Konarjevskiy, Yu.P.Lvova, I.P. Rachenko, L.I.Ruvinskiy, V.P.Simonov, V.A.Suxomlinskiy, Ya.S.Turbovskiy, T.I.Shamova va boshqalar); uning refleksiv qobiliyatlarini takomillashtirish (A.A.Bizyayeva, V.V.Vetrova, N.V.Kuzmina, E.N.Pexota, I.A.Stetsenko va boshqalar); refleksiv pozitsiyasini (A.V.Xristeva) rivojlantirishning o'ziga xos pedagogik refleksiyasiga bog'liq bo'lganligi uchun uni pedagogik fikrlashni shakllantirish bilan bog'lab, shu tariqa (Yu.N.Kulyutkin, G.S.Suxobskaya) o'qituvchi pedagogik refleksiyasini rivojlantirish mumkin (B.Z.Vulfov, G.M.Kodjaspirova, N.V.Kuzmina, Yu.N.Kulyutkin, I.N.mesyonov, S.Yu.Stepanov, G.S.Suxobskaya, N.V.Xarkin, A.V.Xristeva va boshqalar.) deb ta'kidlaydilar.

Ko'pchilik olimlar refleksiyanı o'qıtuvchi tomonidan o'zining faoliyati va uning natijalarini tahlil qilish va o'zini baholash jarayonida rivojlanishini aytadi va «refleksiyanı boshqarish imkoniyati va zaruriyati shundan iboratki, o'qıtuvchi uzluksiz ta'limning qaysi sohasida faoliyat ko'rsatmasin, o'zining ongli ravishda ichki ta'sirini (o'z-o'zini o'ylashga va fikrlashga majbur qilish) va tashqi ta'sirini, shaxsiy o'quv jarayonida boshqarib qo'llay oladi» deb ta'kidlaydilar.

Ilmiy adabiyotlar tahlili va kasbiy refleksiyanı o'qıtuvchi pedagogik faoliyatining tarkibiy qismi va uning pedagogik mahoratini rivojlantirish asoslari sifatida qarash (15.2. - bo'lim), shuningdek qayd qiluvchi eksperiment natijalari kasbiy refleksiyanı rivojlantirish usullarini izlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Shu sababli kasbiy pedagogik faoliyatning turli sohalari bilan shug'ullangan olimlar tashhis (diagnostika) va tashhıslash (diagnostozlash) mazmuniga yanada batafsil to'xtalganlar.

Tashhıslashga, ya'ni diagnostikaga bilishning alohida usuli sifatida qarash qabul qilingan (grekchadan tarjima qilganda, diagnosis – tanib olish demakdir²³). Biz pedagogik tashhıslash so'zining o'miga pedagogik diagnostika so'zini ishlatishni lozim topdik.

Pedagogik diagnostika mazmun va mohiyatiga qarab ko'plab funksiyalarnı bajaradi.

PEDAGOGIK DIAGNOSTIKA FUNKSIYALARI

1. Pedagogik diagnostikaning tahliliy vazifalari.

2. Pedagogik diagnostik funksiyalar.

3. Pedagogik diagnostikaning baholash vazifasi.

4. Pedagogik diagnostikaning korreksiya vazifasi.

4. Pedagogik diagnostikaning orientatsion vazifasi.

29-chizma.

²³ Kratkiy psixologicheskiy slovar. /Red. – sost. I. A. Karpenko; Pod obshch. red. A. V. Petrovskogo, M. G. Yaroshevskogo. - Rostov- na -Don. 1998. -286 b.

Uning *tahliliy vazifasi* o'quv-tarbiyaviy jarayondagi yutuq va kamchiliklarning kelib chiqish sabablari va oqibatlarini, ularning o'zaro bog'lanishlarini aniqlash va chora-tadbirlar ishlab chiqishga qaratilgan.

Aslida *diagnostik funktsiya* o'quvchining ta'lim olganligi, tarbiyalanganligi va rivojlanganligini aniqlash uchun qo'llaniladi, biroq, o'qituvchining ham kasbiy komponentlik darajasini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik *diagnostikaning baholash vazifasi* ma'muriyat tomonidan olib borilib, alohida o'qituvchi yoki alohida o'quvchi faoliyatida erishgan yutuqlar va kamchiliklar yuzasidan sifat ko'rsatkichlarni miqdor jihatdan baholaydi.

Diagnostikaning korreksion vazifasi o'quv – tarbiyaviy jarayonni o'qituvchining pedagogik faoliyati yuzasidan korreksiyalashni (to'g'ri yo'naltirish) ta'minlaydi va o'qituvchining kasbiy jihatdan o'z – o'zini rivojlantirish va pedagogik mahoratini oshirish uchun siddiqdildan kirishishga faolligini ta'minlaydi.

Diagnostikaning yo'nalishni oriyentatsion (aniqlash) vazifasining maqsadi pedagogik jamoa va alohida o'qituvchilar faoliyatida mavjud bo'lgan muammolarni uzluksiz hal etishni muvofiqlashtirib borishdir. Pedagogik diagnostikaning oriyentatsion vazifasi natijalari haqida doimiy xabarlarini informatsion (axborot) vazifa ta'minlaydi.

Shu o'rinda diagnostika (tashhis) va diagnostikalash (tashhishlash) tushunchalarining farqi va qanday ma'no berishini bilish lozim. Diagnostikani soddalashtirilgan ko'rinishda «tashhisni aniqlash»²⁴ deb qarasa, unda diagnostikalash (tashhishlash) bu jarayonning tashhisni qo'yish metodlari yig'indisidir. Shu bois pedagogik faoliyatning o'ziga xos jihatlari e'tiborga olib, uni o'rganishda diagnostikalash (tashhishlash) terminini qo'llash o'rinliroq ko'rinadi. Umuman diagnostikalash terminini tashxislash deb atalsa ham maqsadga muvofiq bo'ladi.

Pedagogik tashhishlash deganda pedagogik tizimni (shuningdek uning alohida tarkibiy qismlarini) tadqiq qilish metodlarining jamlanmasini tushunamiz, ulardan foydalanish samaradorligi ma'lum tashkiliy – pedagogik shart – sharoitlar bilan bog'liq holda shakllanadi.

Pedagogik tashhishlashning yaxlitligi²⁵ uning nafaqat o'qituvchi pedagogik faoliyatini o'rganishning diagnostik jihatlari, balki aniqlangan sabab va oqibatlarning bir-biri bilan o'zaro bog'lanishi asosida har bir

²⁴ Qarang: Ojegov S.I. Slovar russkogo yazika/Pod red. N.Yu.Slvedinoy. – M., 1980. – 167.

²⁵ Yaxlitlik – ob'ekt, jarayonning ichki birligi. Qarang: Filosofskiy slovar. /Pod red. I.T.Frolova. – M.: Politizdat. 1986. 533 b.

o'qituvchining pedagogik qiyinchiliklarni bartaraf etishning optimal yo'llari va vositalarini topish imkoniyatini beradigan konstruktiv – prognostik nuqtai nazardan ta'minlaydi, o'qituvchi pedagogik mahoratining rivojlanish istiqbollarini belgilab, uning faoliyat yuritish dinamikasini kuzatish orqali tanlangan mehnat shakllari samaradorligini baholash imkoniyatini beradi.

O'qituvchi pedagogik faoliyatini tashhislashning turli aspektlarini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlarining soni ko'p.

Ayni paytda, o'qituvchilar uchun eng zarur hislatlarni aniqlab olish imkoniyatini beradigan, o'qituvchilik kasbining professiogrammasi (*ma'lum tizimga keltirilgan, mehnatni psixologik tomondan o'rganib, kelgusi amaliy faoliyatda foydalanishga qaratilgan, kasbni har tomonlama batafsil yoritib beruvchi yo'nalish*) psixolog olimlar (R.Z.Gaynutdinov, M.G.Davletshin, S.Jalilova, A.Jabborov) tomonidan ishlab chiqilib amalda qo'llanilmoqda. Olimlar o'qituvchi professiogrammasi, muayyan fan tomonidan o'qituvchiga qo'yiladigan maxsus talablarni o'z ichiga qamrab olishini, o'qituvchi o'zi tanlagan fan yuzasidan qanday talablar qo'yilishini mukammal bilishini aytib, shu asosda o'quv-tarbiya jarayonini tashkil qilishni, pedagogika oliy ta'lim muassasalarida muayyan mutaxassislik bo'yicha "O'qituvchi professiogrammasi" ishlab chiqilishi zarurligini ta'kidlaydilar. Hozirgi kunda umumta'lim maktablari o'qituvchilarining pedagogik faoliyatini takomillashtirish uchun ishlab chiqilgan professiogrammaga asoslanib, o'qituvchilarni tashhislashning ushbu metodidan foydalanib kelinadi. Biroq ushbu professiogramma o'qituvchining kun sayin o'zgarib turuvchi jamiyat talablariga muvofiq shaxsiy dunyoqarashini, ongini, mafkurasini boyitish dinamikasini to'liq aks ettira olmaydi.

Pedagogik faoliyatni tadqiq etish mantiqi, pedagogik tashhislashning turli metodikalarini birlashtirish zaruriyati N.V.Kuzminaning ishlarida keng yoritilgan. Tadqiqotning so'rov, kuzatish, baholash (reyting), o'z – o'zini baholash, juft qiyoslash, sotsiometriya va eksperiment kabi metodlarini o'rganar ekan, u aynan «o'z-o'zini baholash, o'z-o'zini anglash usullaridan biri sifatida shaxsning barcha imkoniyatlarini namoyon qilishga, uning xulqiga, xarakteriga, faoliyat sur'atiga ta'sir etishini» ta'kidlaydi. O'qituvchining pedagogik bilim va malakalari tizimini tavsiflab, N.V.Kuzmina o'qituvchining bilish va o'rganish malakalari ichidan uning pedagogik faoliyati uchun zarur bo'lgan afzalliklarni va

nuqsonlarni ongli ravishda bilib tuzatish yoki takomillashtirish maqsadida *tahlil qila olish* qobiliyatini ajratib ko'rsatadi.

I.P.Rachenkoning fikricha, o'qituvchining o'zi, o'z shaxsi haqidagi tasavvuri, ijobiy MEN – konsepsiyasini shakllantira olishi uning *ijodiy faolligini* rivojlantirishning kafolati sanaladi.

Yuqorida bayon qilingan fikrlar o'qituvchining kasbiy refleksiyasi, o'z – o'zini yuqori darajada baholashni ta'minlab, o'qituvchiga o'z pedagogik mahoratini takomillashtirish yo'lidan maqsadli faoliyat olib borish imkoniyatini beradi.

O'qituvchining pedagogik mahoratini oshirishning asosiy yo'li – bevosita ta'lim muassasasida ilmiy asosda tashkil qilingan tadqiqotchilik ishi, deb hisoblagan V.P.Simonov mohir o'qituvchi shaxsi va faoliyati samaradorligini tashhislash uchun asosiy kasbiy ahamiyatli ko'rsatkichlarning tizimini va taxminiy mazmunini ishlab chiqdi. U taklif qilgan metodikalar, muallifning fikricha, nafaqat o'qituvchining ta'lim faoliyati, balki u bilan o'zaro faoliyat olib boradigan o'qituvchilarning o'quv faoliyati samaradorligini ham aniqlash imkoniyatini beradi. O'qituvchining ahamiyatga molik bo'lgan kasbiy sifatlarini tashhislash natijalarini olir uch xil yo'nalishda baholaydi: *optimal, yo'l qo'yiladigan va tanqidiy daraja bo'yicha*. V.P.Simonov hamma vaqt ham ijobiy natija beravermaydigan tekshiruvchilarning yuzaki yondashuvi o'qituvchilarning kasbiy faoliyatini ma'lum darajada buzadi yoki noto'g'ri kategoriyalaydi ularning pedagogik tashabbuskorligini va mustaqilligini so'ndiradi, olir har bir o'qituvchida o'z pedagogik faoliyatini «ishonchli va isbotli» natijalar bilan baholash va uning natijalari hamda samaradorligi haqidagi gapirish malakasini rivojlantirish zarurligini aytadi.

Kasbiy pedagogik faoliyatni tahlil qilish va o'z-o'zini tahlil qilishni o'qituvchi faoliyati va refleksiv pozitsiyasi nuqtai nazaridan tuzatish va takomillashtirish maqsadida pedagogik vazifalarni hal qilishga qaratilgan pedagogik malakalar yig'indisi sifatida qarab, A.V.Xristeva analitik malakalar tizimini analitik faoliyat tizimi bilan nisbatlaydi. U kasbiy pedagogik faoliyatni tahlil va o'z – o'zini tahlil qilishning quyidagi bosqichlarini ajratib ko'rsatadi:

1. Mazmunli – diagnostik (tayyorlov - moslashuv) bosqich;
2. Maqsadli loyihalashtirish (tahlil va o'z-o'zini tahlil qilishda maqsadni aniqlashtirish) bosqichi;
3. Texnologik (kasbiy pedagogik faoliyat jarayonini va o'z-o'zini tahlil qilish) bosqich;

4. Tahlil va o'z-o'zini tahlil qilishning nazariy (pedagogik faoliyatning mohiyati, natijalari bilan pedagogik faoliyat jarayoni o'rtasidagi aloqalarning sabab va oqibatlarini nazariy anglash) bosqichi;

5. Faoliyatni refleksiv baholash (faoliyatni baholash va refleksiv tahlil) bosqichi;

6. Korrektsiyalash (ijodiy bosqich bo'lib, o'z pedagogik faoliyatini nazariy jihatdan anglash va baholash asosida takomillashtirish va hamkasblarining samarali pedagogik tajribalaridan ijodiy foydalanish yo'llari va usullari belgilanadi) bosqichi.

Muallif taklif qilgan analitik faoliyat algoritmi interiorizatsiya (tashqi omillarning ichki omillarga o'tishi) jarayonida tashqi faoliyatning ichki faoliyatga o'tish mexanizmi qanday rivojlanishi, ichkisi esa, o'z navbatida, tashqi faoliyat orqali o'z-o'zini o'zgartirishini (uning davomida o'qituvchilar kasbiy refleksiyasining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan analitik darajasi o'zgaradi) tushunish imkoniyatini beradi.

N.A.Evert, A.I.Sosnovskiy, S.N.Kuliyev pedagogik mahorat tizimidan uchta asosiy: estetik (axloqiy), ijtimoiy-psixologik va texnologik kabi tarkibiy qismlarni ajratib, o'qituvchi pedagogik mahoratining diagnostik dasturini ishlab chiqishadi va quyidagi bloklarni farqlaydilar:

- yuksak ma'naviy barkamollik;
- o'qituvchining individual – psixologik xususiyatlari;
- hamkasblari bilan pedagogik hamkorlik;
- pedagogik texnikani o'zlashtirish;
- shaxsiy kasbiy xususiyatlari;
- ijobiy natijalarga oson erishish.

O'qituvchining ijtimoiy-psixologik shakllanishida o'z ustida ishlashi murakkab tuzimga ega. Bunda o'qituvchi ekstensiv, taxminiy, metodologik, kommunikativ, psixologik hamkorlikda ijodkorlik vazifalarini bajaradi. Diagnostik dasturda o'qituvchi kasbiy tayyorgarlik jarayonida tadqiqotchilik, mohirlik, reproduktiv (xotirada saqlash), rasmiy – ijrochilik kabi faoliyat bo'yicha muntazam ish olib boradi. Ushbu faoliyat dasturlari, ayniqsa, yosh o'qituvchilarning pedagogik faoliyatida duch keladigan ijtimoiy munosabat, sinfdan qo'rqish, o'quvchilar bilan o'zaro munosabatda ziddiyat hosil bo'lishi kabi psixologik to'siqlarni engishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Olimlarning pedagogik mahorat tahliliga bu kabi chuqur yondashuvda barcha o'zaro bog'langan tizimlarni birdaniga qamrab olish amalda mumkin emas. Natijalar haddan ziyod katta hajmda, tarqoq bo'la-

di, eng asosiysi, bu holda pedagogik mehnatning alohida bo'g'inlar tahliliga chuqur yondashib bo'lmaydi. Umuman pedagogik faoliyat doimiy ravishda o'z-o'zini tahlil etish, o'qituvchi refleksiyasi rivojlanishining tashabbuskori bo'la oladigan o'ziga xos «tezlashtiruvchi» rolin o'ynamog'i kerak.

15.4. O'qituvchi faoliyatini pedagogik tashxislash

V.A.Suxomlinskiy pedagogik faoliyatga shunday ta'rif beradi *«pedagogik rahbarlikning sirlaridan biri o'qituvchilarda muntazam izlanish va o'z ishining tahliliga qiziqish uyg'otishdan iborat. Kimki o'z darslarida, tarbiyalanuvchilar bilan o'zaro munosabatlarda yaxshi va yomonni farqlashga, yutuq va kamchiliklarini o'z vaqtida bilishga urinsa, pedagogik faoliyatning yarim muvaffaqiyatiga erishgan bo'ladi»*.

Xuddi shu nuqtai nazardan ilgari surilgan g'oyani V.I.Zagvyazinskiyda ko'ramiz: u *«har bir o'qituvchi mustaqil ravishda o'z imkoniyatlarini aniqlashi, o'z qobiliyatlarini va pedagogik mahoratini rivojlantirishi kerak. O'zida ko'p narsani kashf qilish, tavsiya qilinganlardan ko'pini sinab ko'rish, baholash lozim... o'qituvchi o'zini o'zi yaratadi kosib yoki ijodkor bo'lishini ham o'zi belgilaydi»*.

O'zining pedagogik tajribasini tahlil qilib, o'qituvchi o'z diqqatin tobora muvaffaqiyatli jihatlariga qaratadi, o'zining ish samaradorligin pasaytirayotgan pedagogik muammolarni va qiyinchiliklarni ham ko'rib olib, uni bartaraf etish yo'llarini topadi.

Pedagogik faoliyatda uchraydigan qiyinchiliklarning dastlabki tadiqiqlaridan birini N.V.Kuzminada ko'ramiz. U o'qituvchi duch keladigan dastlabki qiyinchiliklarni *«pedagogik faoliyatning tashqi omillari keltiril chiqaradigan va ichki omillarning xarakterida, kishining faoliyatga ta'limiy, ma'naviy va jismoniy jihatdan tayyorgarligida paydo bo'ladigan keskinlik, beparvolik, qoniqmaganlikning subyektiv holatidir»* del ta'riflaydi.

T.S.Polyakovaning ishi endigina o'z faoliyatini boshlayotgan o'qituvchilar duch keladigan tipik didaktik qiyinchiliklarga bag'ishlangan. U didaktik qiyinchiliklarga shunday ta'rif beradi: *«Didaktik qiyinchiliklar - o'qituvchining ta'lim jarayonidagi qiyinchiligi bo'lib, uni hal qilish uchun shart-sharoitlar yo'qligi, keskinlik, beparvolik, o'z ishida qoniqmaganlikning psixologik holati yoki aksincha, uni bartaraf qilish uchun sharoitlar ta'minlangani holda pedagogik mahoratni takomillashtirish, pedagogik fikrlashni», malaka va ko'nikmalarni rivojlan*

irishni ta'minlaydigan tetiklik, mobilizatsion tayyorgarlik, emotsional ko'tarinkilik holatining mavjud emasligi».

T.S.Polyakova pedagogik faoliyatdagi qiyinchiliklar va ziddiyatlar uzoq muddat hal qilinmaganda, muvaffaqiyatsizlik vaziyatida nafaqat psixologik uzilishlar, balki o'z-o'zini baholashning pastligi, pedagogik mahoratni takomillashtirishning tormozlanish manbasi sifatida salbiy rol o'ynashini aytadi. Pedagogik vazifalarga faol munosabatning zarur sharti bo'lgan *rag'batlantiruvchi* vazifa esa ijobiy rol o'ynashini ta'kidlab, o'qituvchining shaxsiy pedagogik mahorati zahirasini safarbar qiladi, uni ijodiy fikrlashni *rag'batlantirish* manbai deb hisoblaydi.

Qiyinchiliklarning pozitiv roli uning indikatorlik (hisoblovchi) vazifasi bilan ham belgilanadi. *«Indikatorlik vazifasi pedagogik mahoratning shakllanish jarayonini tormozlovchi obyektiv omillarni ajratadi, biroq u o'z – o'zini baholash tarzida subyektiv namoyon bo'lishi, shaxs uchun faoliyatning tobora qiyin jihatlarini aniqlab berishi mumkin».*

Demak, o'z pedagogik faoliyatini endigina boshlagan yosh o'qituvchi aslo jismonan va ruhan bo'shashishi, butunlay osoyishtalikka berilishi mumkin emas. Bu tuyg'u psixologiya fanida relaksatsiya deb atalib, kishilarning ish faoliyatida salbiy holatlariga beriladigan baho sifatida e'tirof etiladi.

Pedagogik va psixologik adabiyotlar tahlili, qiyinchilik – insonning subyektiv psixologik holati ekanligini, u hamma vaqt ham tashqi kuzatuvchi tahlil uchun qulay emas degan xulosa qilishga imkon berishini, bu esa hech kim o'qituvchining kasbiy qiyinchiliklarini uning o'zidan ko'ra yaxshiroq aniqlay olmasligini va ularni bartaraf qilish yo'llarini ham o'zidan boshqa kishi topa olmasligini ta'kidlaydi. Demak, *o'qituvchining pedagogik faoliyatida kasbiy qiyinchiliklarini tadqiq qilishning yanada qulay yo'li bu, o'z-o'zini tashxislash hisoblanadi.*

Shu bilan birga, psixologik mashg'ulotlardan biri bo'lgan "Autogen trenirovka" ham muhim ahamiyatga ega. "Auto – o'z-o'ziga ta'sir" ma'nosini bildirib, o'qituvchi o'z-o'ziga ta'sir o'tkazgan holda kasbiy faoliyatida duch keladigan qiyinchiliklarni engib borishi mumkin.

Ya.S.Turbovskiyning fikricha, kasbiy takomillashuvning salbiy «energetik asosi» bo'lgan qoniqmaslik hissi, rivojlanishda to'xtab qolganlikni chin ko'ngildan his etish sanaladi. *«Buyruq, chaqiriq va nazorat emas, balki aynan o'qituvchining o'z faoliyatidan qoniqmaslik hissi, yuzaga kelgan pedagogik ziddiyatni boshqacha qilishga, buning uchun yangi vositalarni izlab topishga va uni o'zlashtirishga ongli*

ravishda intilishini ta'minlaydi, qiyinchilik va ziddiyatlarni bartaraf etishdan, shaxsan o'zi hal qilgan tadqiqotchilik vazifasidan ijodiy quvunish, qoniqish hissi – o'qituvchi kasbiy komponentining asosiy manbasiga aylanadi, aniqrog'i, aylanishi mumkin».

Ya.S.Turbovskiy tomonidan ishlab chiqilgan, pedagogik tajribani diagnostik o'rganish nazariyasi va metodikasi har bir pedagogik jamoada va jamoaning har bir a'zosida pedagogik kasbiy faoliyat xususiyatlarini o'rganishda yagona maqsad uchun harakatlanishga imkoniyat beradi, bu o'z navbatida o'qituvchining pedagogik mahoratini oshirish mexanizmini yaratish uchun zamin hozirlaydi.

Pedagogik tashxislash konsepsiyasi pedagogika fani va ta'lim muassasalari amaliyotining o'zaro hamkorlik jarayonini boshqarish imkoniyatini ta'minlaydigan uchta metodologik asosni o'z ichiga oladi:

- ma'lum bir pedagogik mahorat pozitsiyasini egallash;
- ma'lum bir maqsadga yo'nalganlik;
- pedagogik mahoratni egallashga bo'lgan ehtiyoj.

Turli boshqaruv tizimlari nuqtai nazaridan aynan bir xil natijalar u yoki bu muammoning dolzarbligi bilan belgilanadigan turlicha ahamiyat kasb etishi mumkin. Ish tajribasidan foydalanish hajmi va miqyosi ham har xil bo'ladi. Kons epsiya mualliflari integratsion fan yutuqlaridan foydalanish samaradorligi, olimlar erishgan natijalar, amaliyotchilar unga ehtiyoj sezgan joyga borib etishi, ilmiy bilimlarning ma'lum bir maqsadga yo'nalganligiga bog'liqligini ta'kidlaydilar.

Fanning u yoki bu tarzda tavsiyalari pedagogikada ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan g'oyalar bilan ta'minlashdan avval amaliyot asosida aniqlangan ehtiyoj bo'lishi kerak. O'qituvchi mehnatini o'rganish jarayonida qator shart sharoitlarga rioya qilish ko'zda tutiladi. A.K.Markovanning fikricha, nafaqat o'qituvchilik kasbida uzoq o'tmish tajribalaridan foydalanish darkor, balki o'qituvchi kasbiy rivojlanishining eng yaqin va olis istiqbollari ham o'tmish tajribalaridan foydalanish asosida belgilash zarur.

Shu munosabat bilan pedagogik tashxis pedagogik faoliyatda erishiladigan yutuqlarni belgilovchi (prognostik) xarakter kasb etganida samarali bo'lishini ta'kidlamoqchimiz. Olimlar tomonidan olib borilgan tajriba ishlari jarayonida shu narsa aniqlandiki, pedagogik mahoratni tadqiq qilishning belgilovchi (prognostik) xarakteri bevosita o'qituvchining kasbiy refleksiyaiga tayanadi.

Bu o'qituvchining ta'lim-tarbiya jarayonida paydo bo'ladigan muammosi aynan nimadan iboratligini va uning sababi aynan nima ekanligini aniqlash, sabab va oqibatlarini pedagogik qiyinchilik oqibati bilan qorishtirmaslikka imkoniyat beradi. Bunda pedagogik tashxislashning o'qituvchi kasbiy faoliyatini tezkor korrektsiyalash imkoniyatini beradigan o'ziga xos indikatorlik (hisoblash) vazifasi namoyon bo'ladi.

O'qituvchining o'z potensial imkoniyatlarini baholash diagnostika davomida har qanday holatda ham e'tiborga olinishi lozim, - deb ta'kidlaydi A.K.Markova, - unga ishonch bildirish kerak, uning kasbiy faoliyatiga bahoni oshirib yoki pasaytirib qo'yish o'qituvchi kasbiy rivojlanishini to'xtatib qo'yishi mumkin. Ushbu o'qituvchining individual rivojlanish mantiqini hisobga olish maqsadga muvofiqdir. O'qituvchining yutuqlarini boshqa o'qituvchilarning yutuqlari bilan emas, balki o'zining oldingi yutuqlari bilan ham taqqoslash kerak.

Shaxsiy pedagogik faoliyatni o'z-o'zida tahlil qilish jarayonida o'qituvchi o'zining ta'lim-tarbiyaviy faoliyati natijalari va xususiyatlarining holatini o'rganadi, pedagogik ziddiyatlar o'rtasidagi sabab va oqibatli bog'lanishlarni aniqlaydi, o'quvchilarga ta'lim va tarbiya berishni yanada takomillashtirish yo'llarini belgilaydi, - deb ta'kidlaydi L.E.Pleskach. Olimning fikriga ko'ra, ***“Refleksiya – o'z-o'zini tahlil qilish bo'lib, o'z-o'zicha belgilangan maqsadga erishish emas, balki bilim olish, tajriba orttirish usuli, ijodga, kasbiy jihatdan takomillashishga nisbatan rag'batlantirishdir”***.

Ilmiy adabiyotlar tahlili, shuningdek o'qituvchi faoliyatida pedagogik tajriba o'qituvchilar pedagogik mahoratini oshirishning diagnostik metodikalaridan foydalanish va olingan natijalar tahlili pedagogik tashxislashni o'qituvchining kasbiy refleksiyasi rivojlanishini ta'minlaydigan usullardan biri sifatida baholashga imkoniyat beradi.

Zero, o'qituvchi ilg'or pedagogik tajribalarni o'rganishda “tajriba o'rganishdan maqsad va uning vazifalarini rejalashtirish, dolzarb mavzuni aniqlash, maktab amaliyotida mohir o'qituvchilarning yutuqlarini o'rganish, materiallarni to'plash, tahlil qilish, xulosa chiqarish” kabi vositalardan foydalanadilar.

Shuningdek, ta'kidlamochimizki, pedagogik tashxislash qayd qiluvchi emas, balki maqsad hosil qilishni belgilovchi (prognostik) xarakterga ega bo'lganligida samarali bo'ladi, bu o'qituvchining kasbiy refleksiyasi rivojlanishi asosida amalga oshiriladi. Ayni paytda, aynan

ta'lim–tarbiya jarayonida maqsad hosil qiluvchi tashxislash uning rivojlanish qobiliyatini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytilganda, o'qituvchi tomonidan o'z kasbiy faoliyati natijalarini anglab etishi uning pedagogik faoliyatni amalga oshirishini yanada takomillashgan usullarini izlash va ularni o'zlashtirish zaruriyatini ta'minlaydi. Faoliyatni o'zgartirish esa, ma'lumki, faoliyat subyekting o'zgarishiga olib keladi. O'qituvchining analitik (tahlil qilish) qobiliyatlari rivojlanishi jarayonida uning kasbiy refleksiya ham rivojlanadi, bu o'z navbatida, o'qituvchining o'z-o'zini rivojlantirish jarayonini ma'lum bir yo'nalishga solib, uning shaxsiy ijodiy faolligini oshiradi.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. Qadimgi Rim faylasuflarining refleksiya to'g'risidagi qarashlarini ta'riflang?
2. Refleksiyaga hozirgi zamon fanlari nuqtai nazaridan berilgan ta'rif?
3. Pedagogika va psixologiya fanlarining refleksiya nisbatan mulohazalari ayting?
4. Refleksiyaga taniqli olimlar qanday ta'rif berishgan?
5. I.N.Semyonov refleksiyaning qaysi turlarini sharhlab bergan?
6. Pedagogik refleksiya ta'rif bering?
7. O'qituvchi o'z-o'zini kasbiy jihatdan qanday takomillashtiradi?
8. Pedagogikada "refleksiya" tushunchasiga qanday g'oyalar nuqtai – nazaridan yondashiladi?
9. Pedagogik diagnostikaning mazmun-mohiyatiga va funksiyasiga ta'rif bering?
10. O'qituvchining kasbiy professiogrammasi asosida, uning mahoratini aniqlang?
11. O'qituvchi pedagogik mahoratining diagnostik dasturini ta'riflang?
12. Yosh o'qituvchilar uch keladigan didaktik qiyinchiliklarni bartaraf etish muammolarini bilasizmi?

Talabalarning mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar.

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'zingizning fikr – mulohazalaringizni bildirib, "Mustaqil ish" yozing:

1. "O'qituvchining refleksiya asosida shaxsiy kasbiy faoliyatini takomillashtirish".
2. "Kasbiy pedagogik refleksiyaning o'qituvchi mahoratini oshirishdagi imkoniyatlari".

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. -T.:Sharq, 1997, 20-29 betlar.
2. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. -T.: Sharq, 1997, 31-61 betlar.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T.: O'zbekiston, 2009. – 176 b.
4. Barkamol avlod orzusi //Tuzuvchilar: Sh.Qurbonov, H.Saidov, R.Ahliddinov. – To'ldirilgan 2–nashri. – T.: "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi", 2000. – 248 b.
5. Батаршчев А.В. Психодиагностика способности к общению или как определит организаторский и коммуникативный качества личности. - М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1999.- 176 с.
6. Бизяйева А.А. Рефлексивный процесс в сознании и деятельности учителя: Дисс. канд. психол. наук. - С.- Пб.- 1993.- 190 с.
7. Вулфов Б.З., Харкин В.Н. Педагогика рефлексии: Взгляд на профессиональную подготовку учителя. - М.: Магистр, 1995.- 112 с.
8. Кузмина Н.В. Способности, одаренность, талант учителя. Л.: Знание, 1985.- 32 с.
9. Suxomlinskiy V.D. Bolalarga jonim fido. – T.: "O'qituvchi", 1984. – 254 b.
10. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism: Pedagogika nazariyasi. (M.X.Toxtaxodjayeva va boshqalar) – T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2007. – 380 b.
11. Pirmuxamedova M. Pedagogik mahorat asoslari. - T.: 2001.
12. Плескач Л.Е. Обучение учителей самоанализу педагогической деятельности как составная часть системы внутришкольного управления: Автореф.канд.пед.наук. - М., 1983.- 19 с.
13. Раченко И.П. Диагностика развития педагогического творчества учителя. – Пятигорск, 1992.- 196 с.
14. Турбовской Я.С., Провоторов В.П. Диагностические основы целеполагания в образовании. – М.: ИТО и ПРАО, 1995.- 116 с.
15. Шедровицкий Г.П. Коммуникация, деятельность, рефлексия //Исследование речемислительной деятельности. – Алма-ата, 1974. - С. 12-28.

16-BOB. O'QITUVCHI MEHNATINI ILMIY ASOSDA TASHKIL ETISH

Tayanch tushunchalar:

O'qituvchi mehnati; demokratik huquqiy jamiyat, pedagogik mahorat komponentlari; milliy mafkura; fanlar integratsiyasi; ijtimoiy foydali mehnat; kun tartibi; obyektiv shaxsiy xususiyatlar; iqtidor va qobiliyat; pedagogik texnika; bilim va ixtisoslik; o'qituvchining yosh xususiyatlari; o'qituvchining kasbiy turg'unligi; ijodkorlik; mehnatda faollik; umum-bashariy qadriyatlar; pedagogik qadriyatlar; yuksak ma'naviyat; intellektual ong; o'qituvchi ijodiy mehnatining asosi.

16.1. O'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etishda pedagogik mahoratning roli

Davlat va jamiyat hayotini modernizatsiyalash jarayonlarining harakatga keltiruvchi kuchi, O'zbekistonning bugungi va istiqboldagi izchil taraqqiyotining bosh omili bo'lgan insonning ma'naviyatini va kasbiy salohiyatini yuksaltirishda o'qituvchilarning tajribasi va mahoratini yanada takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi bugungi kunda ta'lim va tarbiya berayotgan shogirdlarining kamoloti bilan mamlakatimiz kelajagiga ulkan poydevor qo'yadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov "Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch" asarida o'qituvchi mehnatini yuksak baholab shunday deydi: *"Ota-onalarimiz qatori biz uchun eng yaqin bo'lgan yana bir buyuk zod – o'qituvchi va murabbiylarning olijanob mehnatini hurmat bilan tilga olamiz. Biz yurtimizda yangi avlod, yangi tafakkur sohiblarini tarbiyalashdek mas'uliyatli vazifani ado etishda birinchi galda ana shu mashaqqatli kasb egalariga suyanamiz va tayanamiz, ertaga o'rnimizga keladigan yoshlarning ma'naviy dunyosini shakllantirishda ularning xizmati naqadar beqiyos ekanini yaxshi tasavvur qilamiz"*. Demak, bugungi kun o'qituvchisi o'z ustida tinimsiz mehnat qiladigan, har tomonlama keng fikrlaydigan, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini samarali qo'llay oladigan ijodkor shaxsga, yoshlarning yuragiga chuqur kirib boradigan yuksak fazilatlar egasiga aylanishini hayotning o'zi taqozo etmoqda. Shu nuqtai nazardan, hozirgi kunda o'qituvchining pedagogik mahoratini yanada oshirish muammosi davr talabidir.

Demokratik huquqiy jamiyat qurish jarayonida o'qituvchining o'zini, vazifalari yosh avlodni tarbiyalash ishiga javobgarligi muhim ahamiyatga ega. Olib borilayotgan islohotlarning ijobiy natijalar berishini yetuk va malakali mutaxassislar ta'minlaydi. Ularni voyaga etkazish ta'lim-tarbiya berish, o'qituvchiga yuklatilgan talablarning kun sayin ortib borishi, ularni hal etish vazifasi o'qituvchi mehnatini ilmiy asosd to'g'ri tashkil etilishiga bog'liq.

Hozirgi zamon o'qituvchisi o'z pedagogik mehnati jarayonida qator ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni bajaradi. U avvalo ta'lim muassasalarida o'quv jarayonining asosiy tashkilotchisi. O'qituvchi ta'lim – tarbiya jarayonida hamda darsdan tashqari faoliyatda o'quvchilarning porloq kelajagi uchun javobgar shaxsdir. Ushbu ulkan mas'uliyat ijobiy natijalar berishi uchun o'qituvchi, avvalo, o'zining pedagogik mahoratiga tayanadi. Pedagogik mahorat shunday bir malakalar yig'indisidirki, uning natijasi o'qituvchi mehnatida va o'quvchilar xulqi, odobi, tarbiyasida kelajakda yetuk mutaxassis kadr bo'lib yetishishida o'z aksini topadi. O'qituvchi o'zining qizg'in mehnati jarayonida pedagogik mahoratning quyidagi komponentlarini ma'lum darajada o'zlashtirishi lozim:

- yoshlar psixologiyasiga oid bilimlarga ega bo'lishi;
- nutq madaniyatining barcha turlari va metodlarini bilishi;
- o'qituvchi qobiliyati (empatiya, perseptiv, didaktik, konstruktiv kommunikativ, anglash) ning mohiyatini anglashi;
- aktyorlik mahoratini (mimika, pantomimika, notiqlik san'ati) egallashi;
- o'z kayfiyatini (hissiy psixik holat) boshqara olishi;
- tarbiyalanuvchilar bilan muloqot va muomala madaniyatini o'zlashtirishi;
- pedagogik texnika uslublarini o'z o'rnida qo'llay olish san'atiga ega bo'lishi.

Ushbu pedagogik mahorat komponentlari mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar, ijtimoiy-iqtisodiy talablar mohiyatidan kelib chiqish kerak. Milliy mafkura, umummilliy dastur talablari, urf-odat va an'analar pedagogik mahorat asosida tashkil etiladigan o'qituvchi mehnatining asosiy mohiyatida o'z aksini topishi kerak.

O'qituvchi mehnatining muvaffaqiyati va samarasi uni ilmiy jihatdan puxta tashkil etishga, mehnatni oqilona uyushtirishga ta'sir etadigan shart – sharoitlarga va mehnatni amalga oshirish yo'llarini to'g'ri belgilashga bog'liq. O'qituvchi mehnati doimo ijodkorlik bilan amalga oshiriladi. Shuning uchun mehnatni amalga oshiruvchi o'qituvchi avvalo o'

mehnatini rejalashtirishda, o'zi puxta egallagan pedagogik mahoratiga va o'z ilmiga tayanishi lozim. Hozirgi zamon axborot kommunikatsion texnologiyalarining taraqqiyoti davrida o'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil qilish fan va texnika yutuqlarini o'qituvchi tomonidan qay darajada o'zlashtirilishiga ham bog'liq.

Shu bilan birga, o'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil qilish uchun fanlar integratsiyasini, pedagogika va psixologiya fanlarining eng so'nggi yutuqlarini muntazam o'zlashtirib borish shart. Ushbu bilimlar axborot kommunikatsion texnologiyalari, matbuot, ilmiy jurnallar, ilmiy adabiyotlar asosida o'zlashtiriladi.

O'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etishda vaqtdan unumli foydalanish, o'zining keng imkoniyatlarini hamisha hisobga olish, o'quv va tarbiya jarayonida har bir daqiqadan unumli foydalanish, vaqtni bekorga o'tkazishga yo'l qo'ymaslik muvaffaqiyat garovidir. O'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etishda avvalo:

- o'z ijodiy imkoniyatlariga ishonishi;
- ta'lim muassasalarida olib boriladigan ta'lim – tarbiya jarayonini to'liq tasavvur eta olishi;
- har bir tarbiyalanuvchining ruhiy holatini puxta bilishi;
- o'z mehnati mexanizmini, qonuniyatlarini, cheklangan imkoniyatlarini yaxshi anglashi;
- ta'lim-tarbiya jarayonida axborot kommunikatsion texnologiyalaridan unumli foydalanishni bilishi shart.

O'qituvchi mehnatini ilmiy jihatdan to'g'ri tashkil etish bir maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy–foydali mehnat bo'lib, u yuqorida ta'kidlab o'tilganlardan tashqari, aql va diqqatni, jismoniy kuchni, shijoat va g'ayratni talab etadi.

O'qituvchi mehnatini ilmiy jihatdan to'g'ri tashkil etilishi ularni mustaqil, erkin faoliyat ko'rsatishiga, o'z fikr–mulohazalarini aniq va mukammal bildirishiga, har tamonlama shakllangan komil insonni tarbiyalashga, o'z kasbini puxta o'zlashtiradigan yetuk mutaxassis tayyorlashga zamin yaratadi.

O'qituvchi mehnati ilmiy jihatdan to'g'ri tashkil etilishida o'quvchilar bilan olib borilayotgan faoliyatning quyidagi yo'nalishtirishlariga e'tibor berish lozim:

- o'qituvchi va o'quvchilarning ikki tomonlama bir-biriga ta'siri natijalari;
- o'qituvchining o'quvchilar jamoasi bilan ishlay olish qobiliyati;

- sinf jamoasi faollari bilan olib boriladigan pedagogik faoliyatning ijobiy natijalari.

O'qituvchi mehnatini ilmiy jihatdan to'g'ri tashkil etishning quyidagi vositalarga e'tibor berish lozim.

O'QITUVCHI MEHNATINI ILMIY JIHATDAN TO'G'RI TASHKIL ETISH VOSITALARI

1. Mehnat faoliyatini to'g'ri rejalashtirish.

2. Belgilangan vazifalarni tashkil etish va amalga oshirish.

3. O'z mehnatini muntazam baholash va nazorat qilish.

4. O'z-o'zini nazorat qilish (refleksiya).

30-chizma.

O'qituvchi mehnatining ta'lim-tarbiyaviy mohiyati ijobiy natijalar berishi uchun, o'qituvchi sinf jamoasi bilan o'tkazilayotgan har qanday tadbimi belgilangan vaqtda amalga oshirishi, mehnat va dam olish uchun ajratilgan vaqtdan umumli foydalana olishi, o'z mehnati faoliyatida sog'liligiga, ruhiy holatiga e'tibor berishi lozim.

Ayniqsa, yosh o'qituvchilar mehnatini ilmiy asosda to'g'ri tashkil etishda quyidagi boshlang'ich yo'nalishlar muhim ahamiyatga ega:

1 – yo'nalish. O'qituvchi kasbiga oid faoliyat:

- a) o'z ishiga, mutaxassisligiga oid bilimlarni mukammal egallash;
- b) mamlakatimiz Qonunlari, ta'lim sohasiga taalluqli hujjatlarni puxta bilishi;
- v) pedagogika, psixologiya va o'z mutaxassisligiga oid eng so'nggi yangiliklardan xabardor bo'lib borish;
- g) o'quvchilar jamoasi va har bir shaxs haqida ma'lumotlarni o'rganish;
- d) ilg'or va tajribali o'qituvchilar mehnat faoliyatini o'rganish va o'z ishida tatbiq etish;
- e) o'z ustida ishlash va o'z-o'zini tarbiyalash.

2-yo'nalish. O'z kasbiy mahorat elementlarini hosil qilish:

- a) pedagogik faoliyatga oid, shaxsiy pedagogik mahoratni takomillashtiruvchi ko'nikma va malakalarni egallash;
- b) o'z mehnatini va qobiliyatini me'yorida to'g'ri ishlata olishi;

v) mutaxassislikka oid ma'lumotlardan to'g'ri foydalana olishi uchun diqqatni jamlay bilish.

3-yo'nalish. O'quvchilar guruhi bilan ishlay olish:

- a) pedagogik faoliyatning shart-sharoitlari va guruh jamoasidagi ma'naviy holatni boshqara olish;
- b) guruh jamoasidagi psixologik muhitni doimiy nazorat qilish;
- v) ta'lim-tarbiyaviy jarayonlarga ijodiy yondashuv;
- g) pedagogik faoliyatga insonparvarlik va demokratik prinsiplar asosida yondashish;
- d) o'quvchilar xulqi va bilimini o'z vaqtida rag'batlantirib borish;
- e) jamoada shaxsiy gigiyena qoidalariga rioya qilishni to'g'ri tashkil etish;
- j) o'quvchilarning kundalik rejimga to'g'ri va doimiy rioya qilishini tashkil etish.

Pedagogik mehnatni ilmiy asosda to'g'ri tashkil etishda o'qituvchining kun tartibi muhim rol o'ynaydi. O'qituvchi o'zi uchun eng optimal bo'lgan va yuqori samara beradigan kun tartibini tanlay olishi lozim. O'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etishda qo'yiladigan talablar ilk bor I.P. Rachenko, R. Rasulova kabi olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Ularning tavsiyasiga ko'ra o'qituvchi mehnatini ilmiy asosda to'g'ri tashkil etishda eng muhim talablar deb quyidagilarni e'tirof etadilar:

I.P. RADCHENKO, R. RASULOVA KABI OLIMLAR TAVSIYASIGA KO'RA O'QITUVCHI MEHNATINI ILMIY ASOSDA TO'G'RI TASHKIL ETISHDA ENG MUHIM TALABLAR.
--

-pedagogik faoliyatni aniq rejalashtirish;
--

-faoliyatni qizg'in uyushtirish va unda ishtirok etayotgan obyekt va subyektlarning imkoniyatlarini yagona maqsadga yo'naltirish;

-tarbiyalanuvchilar yutuqlarini muntazam rag'batlantirib borish;
--

-ta'lim-tarbiyaviy nazoratni bir maromda olib borish.

31-chizma.

Rejalashtirishdagi asosiy e'tibor uyushtiriladigan barcha pedagogik faoliyat turlarini va unda ishtirok etayotgan jamoa va uning a'zolarini

umumiy pedagogik maqsadga birlashtirishni nazarda tutadi. Bunda ta'lim va tarbiyaning yaqin, o'rta, uzoq maqsadlarini inobatga olish e'tirof etilgan.

Ta'kidlash joizki, *o'qituvchining kun tartibi* uning faoliyati va hayotini tartibga soluvchi asosdir. U yo'q joyda mehnat unumi ham past bo'ladi, asablar tez charchaydi, sog'likka putur etadi. Natijada o'qituvchi sarf qilgan kuchini qayta tiklay olmaydi, mehnat unumdorligi pasayadi, ish qobiliyati susayadi, oqibatda ta'lim-tarbiyaning sifati yo'qoladi. Demak, ilmiy asoslangan kun tartibi o'qituvchilarning o'z mehnatini to'g'ri va mukammal tashkil etish vazifasini hal etishga qo'yilgan ilk qadamdir desak mubolag'a bo'lmaydi. Pedagogik mehnatni ilmiy asosda tashkil etish shartlaridan yana biri ish o'rni tartibga solish va mehnat sharoitini o'z faoliyatiga moslashtirishdir. O'qituvchining ish joyi yashash jarayonining bir qismi bo'lib, mehnat unumdorligining yuqori bo'lishiga ta'sir etadi. O'qituvchining ish joyi, xususiyati, pedagogik mehnatning mazmuni va xususiyati bilan belgilanadi.

Mehnat sharoiti, kun tartibi kompleks tushuncha. Unda o'qituvchining mehnat qilayotgan joyi, aniq vaziyatlar e'tiborga olinib quyidagi ***tamoyillar*** asosida takomillashtirilib boriladi.

Pedagogik mehnatning samaradorligi, maqsadi va faoliyat vazifasiga ko'ra aniq bir yo'nalishni belgilash o'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etishning birinchi tamoyilidir.

Ikkinchi tamoyil mutaxassislikka oid bilimlarni chuqur o'zlashtirib qizg'in pedagogik faoliyat uslubini belgilash.

Uchinchi tamoyil pedagogik mehnatni ilmiy asosda tashkil etishda axborot va kompyuter texnologiyalari vositalaridan samarali foydalanishni mukammal bilish tushuniladi. Bunda ko'nikma va malakalarni shakllantirishga xizmat qiladigan pedagogik texnologiyalar ham e'tiborga olinadi.

To'rtinchi tamoyil ta'lim-tarbiya birligini ta'minlagan holda pedagogik faoliyatni rejalashtirish. Ushbu tamoyil reja asosida ta'lim-tarbiyaviy faoliyatni tartibga solish, uning modelini yaratish, tayanch tizimlarni topish kabi masalalardan tashkil topgan.

Pedagogik faoliyatni aniq maqsadlar asosida rejalashtirmasdan turib shaxsni va jamoani tarbiyalash va ularni har tomonlama kamol toptirishning ustuvorligini ta'minlash mumkin emas, bu esa jamiyatga ham ijtimoiy, ham iqtisodiy zarar keltiradi. Pedagogik mehnatni nazorat qilish va hisobga olish o'qituvchi faoliyatini muntazam kuzatib borish yutuq va

kamchiliklarini aniqlash, muhimlarini ajratib olishni nazarda tutadi. Hisobga olishning eng maqbul yo'li statistik hisobga olishdir. Pedagogik nazoratda obyektivlik, omilkorlik, samaradorlik, muntazamlilik va oshkoralik talab qiladi.

O'qituvchi mehnatini nazorat qilish va hisobga olishning muntazamligi, izchilligi quyidagilardan tashkil topadi:

- o'quv materiallari va tarbiyaviy tadbirlarga tayyorlanishni o'zi tomonidan nazorat qilinishi;

- darsdan tashqari vaqtlarda ta'lim-tarbiyani nazorat qilish va o'zining yutuq va kamchiliklarini kuzatish;

- o'qituvchining darsdan tashqari vaqtini o'zi nazorat qilishi;

- ota-onalar va jamoatchilik bilan bajariladigan ta'lim-tarbiyaviy faoliyatni nazorat qilish;

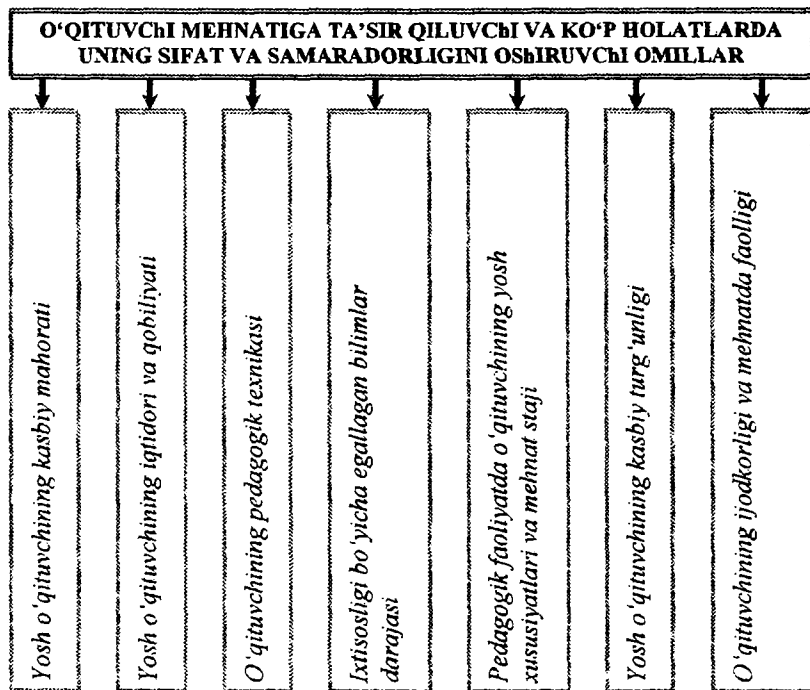
- o'z ustida muntazam ishlash, ijod qilish.

O'qituvchi mehnatini ilmiy asosda har jihatdan mukammal tashkil qilish mamlakatimizning mustaqillik prinsiplariga sadoqatli hamda jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo'shishga qodir yosh avlodni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Bunda o'qituvchi o'zining qizg'in mehnatini pedagogik jamoa, ota-onalar, oila, mahalla qo'mitalari, turli jamoatchilik markazlari bilan o'zaro puxta hamkorlikda olib borganagina ta'lim-tarbiyaning samaradorligi yanada oshadi.

16.2. Obyektiv - shaxsiy xususiyatlarning o'qituvchi mehnatiga ta'siri

O'qituvchi mehnatini ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilib o'rganish fan olamida yangi soha bo'lmasa ham, biroq so'nggi yillardagi global o'zgarishlar, fan va texnikaning, informatsion axborot texnologiyalarining jadal sur'atda rivojlanishi bu sohaga ham har yili turli yangiliklarning olib kirilishini talab etmoqda. Bevosita o'qituvchi mehnatini o'rganuvchi fanlar, ya'ni pedagogika, psixologiya, pedagogik menejment, ijtimoiy pedagogika kabi fanlarning bu sohada o'zaro manfaatlari doimo bir-birlarini to'ldirib kelsada, olib borilayotgan ilmiy kuzatishlar natijasida shu narsa ma'lum bo'ladi, hali oldinda echimini kutayotgan muammolar yetarli. Hozirgi zamon ilmiy nazariy va metodologik tizimlariga tayangan holda ta'kidlash joizki, o'qituvchi mehnatiga ta'sir qiluvchi hamda ijtimoiy xususiyatga ega bo'lgan muhim yo'nalishlardan biri o'qituvchining *obyektiv-shaxsiy xususiyatlaridir*.

O'qituvchi mehnatiga ta'sir qiluvchi hamda ko'plab holatlarda uning sifat va samaradorligini oshirilishini belgilovchi ushbu xususiyatlar quyidagi omillarni o'zida mujassamlashtiradi.



32- chizma. O'qituvchi mehnatining sifat va samaradorligini belgilovchi xususiyatlar.

Ta'kidlab o'tilgan omillarning har biri o'qituvchining kasbiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi va ular o'qituvchi mehnat faoliyatini tashkil etuvchi o'zining bir-biri bilan o'zaro aloqador ichki tizimlariga va o'zaro ta'sirlarni shakllantiruvchi mustaqil tizimni tashkil etuvchi elementlariga ega.

Yosh o'qituvchining kasbiy mahorati obyektiv-shaxsiy xususiyatlar tizimining yetakchi omillaridan biri bo'lib, uning tarkibiy tizimlari nihoyatda rang-barangdir. Pedagogikada yosh o'qituvchining kasbiy mahorati olimlarimiz tomonidan "Pedagogik faoliyatda belgilangan vaqit ichida o'qituvchining optimal natijalarga erishishida namoyon bo'luvchi

oliy darajadagi mehnati” sifatida, “o‘qituvchining tinimsiz mehnati va izlanishlari natijasida doimiy takomillashtirilib boriladigan muhim ta’lim va tarbiyaviy san’ati namunasi”, yoki “o‘qituvchining ilmiy bilimlarni, kasbiy ko‘nikma va malakalarni hamda metodologik bilimlarni o‘z mehnatida va kasbiy sifatlarida namoyon etishi” kabi fikrlar bilan ta’riflanadi.

B.T.Lixachev o‘qituvchining kasbiy mahoratini pedagogik san’atining noyob bir qismi sifatida ta’riflab, shunday yozadi: *“o‘qituvchining kasbiy mahorati deganda uning yuksak pedagogik-psixologik bilimlari, kasbiy malaka va ko‘nikmalarni mukammal egallashi, o‘z kasbiga qiziqishi, takomillashgan pedagogik fikrlash layoqati va rivojlangan ichki intuitsiyasi, hayotga nisbatan axloqiy-estetik munosabati, o‘z fikr-mulohazasiga ishonchi va qat’iy irodasi tushuniladi”*. Qator tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, quyidagi to‘rtta komponent yosh o‘qituvchi kasbiy mahoratining asosiy tashkil etuvchi komponentlari hisoblanadi:

- o‘z kasbini sidqidildan sevishi;
- o‘z fanini va uni o‘qitish metodikasini mukammal bilishi;
- pedagogik qobiliyatlarini namoyish eta olishi;
- pedagogik texnikani mukammal bilishi, notiqlik san’atini o‘z o‘mi-da qo‘llay olishi.

Ushbu komponentlar o‘qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etilishida o‘z kasbiga bo‘lgan mehr-muhabbati, ijobiy munosabati va uni takomillashtirish istagini paydo qiladi. Yosh o‘qituvchining kasbiy mahorati shakllantirilgach, u shaxsning kasbiy xususiyatiga aylanadi va refleksiv qobiliyatining rivojlanishiga ham ta’sir qiladi, natijada pedagogik mehnat faoliyatining samaradorligi oshadi.

Yosh o‘qituvchining iqtidori va qobiliyati rivojlanganligi o‘z mehnatini pedagogik jihatdan to‘g‘ri tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Pedagogikada o‘qituvchi qobiliyati – bu ulkan imkoniyatdir, uning mohirligi, mehnatsevarligi faqatgina o‘qitish va tarbiyalash jarayonida takomillashib boradi va yutuqlarga erishishida zamin yaratadi. O‘qituvchi qobiliyati zehning o‘tkirligidan dalolat beradi. Iqtidor, iste’dod, daholik – o‘qituvchining ijodiy mehnati jarayonida erishiladigan natijalarining rivojlanish bosqichlari hisoblanadi. Qobiliyatlar, inson xarakteri kabi, shaxsning faqatgina ma’lum faoliyatidagina mavjud bo‘lgan sifatlardir.

Psixologiyada qobiliyatga – insonning kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalarni qiyinchiliksiz, osonlik bilan mukammal egallashi va biror faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug‘ullanishi deb ta’rif beriladi.

Demak, o'qituvchining iqtidori va qobiliyati uning mehnatini har tomonlama mukammal shakllantirib, ilmiy jihatdan ijodkorligini to'g'ri tashkil etishga ta'siri cheksiz ekanligidan dalolat beradi. Iqtidor va qobiliyat o'qituvchining mehnat faoliyatida:

- o'z kasbiga bo'lgan munosabati asosida kasbiy ehtiyojini kuchaytiradi;
- kasbiy faoliyatga chinakam qiziqish namunalari rivojlantiradi;
- pedagogik mahorat asoslarini egallashda bir maqsad sari intiluvchanlikni shakllantiradi;
- o'z ilmiy mehnati uchun ahamiyatga ega bo'lgan ijodkorlik sifatлари majmuasining yuzaga kelishini ta'minlaydi.

O'qituvchining iqtidori va qobiliyati psixologik texnologiyalar bilan kuchaytirilib modifikatsiyalanadi va o'qituvchining mehnat faoliyatida bu muhim ahamiyat kasb etadi: muloqot qilish (kommunikativ), voqealarni oldindan ko'ra olish, eshitish va his qilish, o'zligini bilish, tushunish va his qilish kabi qobiliyatlar o'qituvchi mehnatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtidor va qobiliyat o'qituvchining individual imkoniyatlarini xarakterlaydi. Bir xil sharoitda qobiliyatli o'qituvchilar pedagogik mehnat faoliyatida qobiliyati past o'qituvchilarga qaraganda ko'proq ulkan yutuqlarni qo'lga kiritadi. Qobiliyatli, ammo noshud o'qituvchi ko'p narsaga erisha olmaydi.

Iqtidor va qobiliyat o'qituvchining amaliy va nazariy bilimlarni chuqur egallashda tezroq siljib borishini, uning ijrochilik va ijodkorlik faoliyatlarida eng yuqori natijalarga erishishini ta'minlaydi. Qobiliyatli bo'lajak o'qituvchi mutaxassislikni tez egallay oladi va yuqori natijalarga erishadi hamda ishlab chiqarishda, fan va texnika jarayonlariga yangilik kiritadi.

O'qituvchining iqtidori va qobiliyati – N.V.Kuzminaning fikricha, pedagogik faoliyat talablariga javob beruvchi va ta'lim-tarbiyada belgilangan maqsadga osonlikcha erishishni ta'minlovchi hamda mehnat unumdorligini oshiruvchi xususiyatlar majmuasidir. N.V.Kuzmina iqtidor va qobiliyat o'qituvchining mehnat faoliyatiga, izlanayotgan natijalarni egallashning eng samarali usullarini topishga o'ziga xos sezgirlikdan iborat individual, turg'un xususiyatlar deb ta'rif beradi va pedagogik qobiliyatlarning refleksiv darajasi uch xil turdagi sezgirlikni o'z ichiga olishini ta'kidlaydi:

- tarbiyalanuvchi obyektni his qilishi;
- me'yor va xushmuomalalikni his etish;
- o'z kasbiga nisbatan javobgarlikni his qilish.

O'qituvchining pedagogik texnikasi – nafaqat ta'lim–tarbiya jarayonida, balki butun mehnati faoliyatida zarur bo'lgan umumiy pedagogik bilim va malakalarining yig'indisidir. Pedagogik texnikaning muhim jihatlari – pedagogik faoliyatda uning savodli va ifodali so'zlay olishi, o'z fikr-mulohazasini va bilimini tushunarli tilda ta'sirchan bayon qilishi, o'z his-tuyg'ularini jilovlay olishi, o'zining shaxsiy xususiyatlariga xos mimik va pantomimik qobiliyatlarga ega bo'lishi, aniq imo-ishora, ma'noli qarash, rag'batlantiruvchi yoki istehzoli tabassum, so'zning cheksiz qudrati orqali o'quvchilar ongiga va tafakkuriga ta'sir o'tkazishi, hozirjavoblik, psixologik bilimlarga ega bo'lishi kabi o'qituvchining mahoratini belgilovchi qizg'in mehnatida namoyon bo'ladi.

O'qituvchi mehnatida pedagogik texnika qanday haliq va malakalardan iborat ekanligi, pedagogik texnika o'qituvchining ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiyaviy faoliyatini zamonaviy talablar asosida tashkil qilishida, o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishida qanday ahamiyat kasb etishi doimo dunyo olimlarining diqqatini o'ziga jalb etib kelmoqda.

O'qituvchi mehnatida pedagogik texnika uning shaxsiy axloqiy fazilatlari va xulqi bilan bog'liq bo'lib, ayniqsa, o'z-o'zini boshqarish malakalarida (refleksiya) namoyon bo'ladi:

- o'z xatti-harakatlarini boshqarishi, (mimika, pantomimika);
- o'z hissiyotini va kayfiyatini jilovlay olishi va turli nojo'ya ta'sirlarga berilmasligi;
- ijtimoiy perseptiv qobiliyatlarga (diqqat, kuzatuvchanlik, xayol) egaligi;
- nutq texnikasini bilishi va o'z o'rnida qo'llay olishi.

Pedagogik texnika o'qituvchi mehnatida shaxs va jamoaga ta'sir ko'rsatish malakalari bilan bog'liq bo'lgan ta'lim-tarbiya jarayonining texnologik tomonini ham qamrab oladi:

- ta'lim va tarbiyaviy rejalar asosida o'z oldiga qo'yilgan talablarning bajarilishini nazorat qilishi;
- o'quvchilar jamoasida ta'lim-tarbiya bilan bog'liq bo'lgan har qanday ijodiy faoliyatni tashkil eta olishi;
- o'quvchilar bilan pedagogik muloqot jarayonini bir muvozanatda saqlab boshqara olishi.

O'qituvchi mehnatida aktyorlik san'atiga xos bo'lgan xususiyatlar, ya'ni mimik va pantomimik qobiliyatlar muhim rol o'ynaydi. O'qituvchi yuksak pedagogik texnik tayyorgarlikka ega ekanligi, uning butun o'quv yili davomida, har bir darsda yangi mavzuni o'tilgan mavzular bilan bog'lab, zamonaviy integratsion usullar asosida o'quvchilar ongiga etkazishida, sinf jamoasida o'ziga xos pedagogik va psixologik muhitni yaratishida, har bir o'quvchining shaxsiy psixologik xususiyatlarini e'tiborga olib mashaqqatli mehnati bilan ulkan mas'uliyatni his etib, uni yuqori saviyada bajarishida namoyon bo'ladi.

Demak, pedagogik texnika o'qituvchining mehnat faoliyatida shunday kasbiy va shaxsiy malakalar yig'indisiki, u o'qituvchining pedagogik faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishida, asablarining bir maromda harakatlaniishi va saqlay olishida, ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil qilish va boshqarishida yuksak natijalarga erishishi uchun asosiy yo'l ko'rsatuvchi bo'lib xizmat qiladi.

Ixtisosligi bo'yicha egallagan bilimlar darajasi. O'qituvchining ko'p yillik pedagogik mehnati kasbiy mahorat bo'la olmasligi mumkin. O'qituvchining kasbiy mahorati ixtisosligi bo'yicha egallagan bilimlar darajasi va kasbiy tajribalari asosida paydo bo'ladi. Kasbiy tajribalar o'z kasbidan qoniqmagan, biroq yillar davomida o'zining xizmat majburiyatlarini sidqidildan bajaruvchi o'qituvchida ham yuzaga kelishini unutmashk kerak. F.G.Ziyatdinova ma'lumotlariga ko'ra 80 foiz o'qituvchilar u yoki bu darajada, 20 foiz o'qituvchilar esa to'liq o'z ishlari bilan qoniqmaydilar. Bunday o'qituvchilarda – hatto ixtisosligi bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lsalar ham, pedagogik mahoratning muhim elementlaridan biri – ixtisosligi bo'yicha bilimlar darajasini ko'rsatuvchi “ijodkorlik tuyg'usi”, o'qituvchining o'ziga xos ruhiy va jismoniy holati sifatida shakllanmaydi.

Bilim va ixtisoslik – nafaqat o'qituvchining mehnat faoliyatiga ta'sir qiluvchi, balki uni, ham to'liq, ham qisman kasbiy mahoratini belgilovchi obyektiv-shaxsiy omillar tizimidagi prinsipial elementlardir. O'qituvchining bilimi uning kasbini belgilovchi diplomi, sifati bilan, ya'ni ta'lim muassasalaridagi mehnati jarayonidagi xususiyatlari va yutuqlari bilan aniqlanadi. Bilim va ixtisoslik – bu qizg'in mehnatga tayyorgarlik sifatida ta'lim va tarbiyaviy faoliyatning o'zidir. Bilim va ixtisoslikning birligida mehnat, o'qituvchining tashkilotchiligi va mazmun jihatidan mukammal pedagogik faoliyatni tashkil etuvchi sifatida namoyon bo'ladi. Ixtisoslik o'zgaruvchan va harakatchan jarayondan

iborat. Pedagogik amaliyotda bu bog'liqlikning o'zaro ta'siri haqida yetarlicha turg'un tasavvur yuzaga kelgan: chunonchi, oliy ta'lim – oliy ixtisoslik. O'qituvchilarda fanni o'qitishning nazariy muammolariga, butun fanlarning metodologiyasiga va texnologiyalariga ko'proq qiziqish mavjud. O'qituvchilarning chorakdan kamroq qismi bilimlar egallash darajasiga hayotiy qadriyat sifatida qaraydilar, undan ham kamrog'i. ya'ni 10 foizi – mukammal kasbiy tayyorgarlikni, pedagogik mehnat nufuzini oshirishda hal qiluvchi jarayon deb hisoblaydilar.

Bu muammoni his qilgan o'qituvchilarning bir qismi o'z ixtisosliklari bo'yicha o'qitishning mustaqil ijodiy dasturini tuzish yo'liga o'tadilar va bu bilan ta'lim va tarbiya berish komponentini kengaytiradilar. Mehnatda ma'no va ahamiyatni birlashtiruvchi "jonli bilim" tushunchasi ana shundan paydo bo'lgan. Bunda ma'no tushunchasi "inson turmushida individual ongning chuqur joylashganini" bildiradi (ushbu tushuncha G.G.Shpet tomonidan ta'riflangan), ahamiyat tushunchasi esa – ongning jamiyatga, millat ma'naviyati va mafkurasiga jalb etilganligini bildiradi.

Pedagogik faoliyatda o'qituvchining yosh xususiyatlari va mehnat staji. O'qituvchining yoshi va ish staji – mehnatga ilmiy yondashish jarayonining turli bosqichlarini aks ettiruvchi, unda ijodiy energiyaning yuzaga kelishidan tortib yetilishigacha va so'nishigacha bo'lgan obyektiv–shaxsiy xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Sotsiologlar bu xususiyatlarni keksayishni hamda g'ayrat va optimizmni yo'qotishni tan olmaydigan pedagogik mehnatning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'lab o'rganish zarurligiga e'tiborni qaratishadi. O'qituvchining yosh ko'rsatkichi – bu keksayish emas, balki yoshlik hislatlarini va shijoatini saqlab qoluvchi, har bir yangi avlod dunyoqarashiga ko'nikma hosil qilib, o'ziga singdira oladigan, ularni tushunadigan, hayotiy tajribalar asosida donishmandlik mohiyatini ko'rsatuvchi holat ko'rsatkichidir. Tadqiqotchilarning aniqlashicha, yosh o'qituvchilar ko'p holatlarda 50 dan oshgan yoki nafaqa yoshidagi tajribali o'qituvchilarga taqlid qilish uchun ularni o'zlariga obyekt sifatida tanlashlari tasodifiy hol emas. Bu ularni pedagogik faoliyatda uchraydigan ko'plab ziddiyatlardan oson chiqib ketishni ta'minlaydi.

O'qituvchining mehnat faoliyatida yosh muammosining ahamiyati ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlarida keng yoritilgan. Ushbu tadqiqot ishlari o'qituvchining kasbiy "cho'qqilarni zabt etishi", pedagogik krizislarni boshidan kechirishini, o'z mehnatidan ko'ngil sovushlarini, ba'zida

“tinchlanish” davrini o‘tagan yuzlab yosh mutaxassislarning o‘qituvchilik kasbiga “singib ketishi” naqadar murakkab va shiddatli jarayon ekanligini aks ettiradi. Gap bu erda ish stajida ham, o‘quvchilar yoki o‘qituvchilar jamoasida ham emas, balki shaxs hayotiy faoliyatining turli tomonlariga obyektiv ta’sir qiluvchi yosh xususiyatlarida bo‘lib, bu xususiyatlar hayot va kasbga munosabatlarni, o‘zining ruhiy qadriyatlarini va risolalarini o‘zgartiradi. Ushbu muammolar bevosita o‘zining keyingi tadqiqotlarini kutmoqda, uning amaliy mazmuni ham muhim: ta’lim muassasalariga butun umrini bag‘ishlagan keksa otaxon va onaxon o‘qituvchilarni qanday qilib saqlab qolish, o‘qituvchiga esa yosh bo‘lib qolishga qanday yordam berish mumkin. Qo‘yilgan muammo tabiiy holda mamlakatimizda ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlarning demokratik jamiyat qurish uchun naqadar dolzarb ekanligini yana bir bor bildiradi.

Pedagogik faoliyatga ta’sir qiluvchi obyektiv–shaxsiy omillar guru-hida **yosh o‘qituvchining kasbiy turg‘unligi** ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u o‘qituvchining kasb tanlashida o‘z tanlovining to‘g‘riligiga va asosililigiga ishongan holda uzoq vaqt davomida faoliyat ko‘rsatishidir deb talqin qilinadi. Mehnat jamoasini tadqiq qilishda kasbiy turg‘unlik kadrlarning aniq va bir maromda potensial oquvchanligiga asosan aniqlanadi. O‘qituvchi kadrlarning potensial oquvchanligida – ishini yoki o‘z kasbini o‘zgartirishni xohlovchi pedagoglarning miqdoriy va sifat darajasi tarkibi hisobga olinadi. Bunda ta’lim muassasasida, yoki biror lavozimda uzoq vaqt mehnat qilgan xodimlarning miqdoriy va sifat ko‘rsatkichi hisobga olinadi.

Kasbiy turg‘unlikning ahamiyati o‘qituvchilarning mehnat faoliyatini aniq bir qolipga solib o‘rganishda muhim rol o‘ynar ekan, uning quyidagi jihatlariga e’tibor qilinishi lozim:

- o‘qituvchida ish joyini yoki kasbini o‘zgartirish istagining mavjudligi va ifodalanish darajasi;

- o‘qituvchining o‘z kasbini o‘zgartirishiga turtki bo‘lgan sabablar yoki shart–sharoitlar;

- boshqa biror kasbni tanlab, unda ishlash istagi turtki bo‘lgan hodisalar yoki voqealar;

- o‘qituvchining bir joyda uzoq vaqt pedagogik faoliyat olib borishining asosiy motivlari va sabablari;

- yangi kasbni tanlab, unda muvaffaqiyatli faoliyat olib borishga turtki bo‘lgan motivlar va sabablar.

O'qituvchilik kasbini o'zgartirishni istamagan holda, pedagogning o'z ish joyini tez-tez o'zgartirish holatlari alohida tahlil qilinadi.

O'qituvchining kasbiy turg'unligi, ko'pincha, "ta'lim muassasasiga bog'lanib qolganlik" iborasi bilan izohlanadi. O'z kasbiga nisbatan mehr-muhabbati tufayli ta'lim muassasasiga bog'lanib qolish-bu o'qituvchilar jamoasi bilan birlashib ketish tuyg'usi, ta'lim muassasasiga dahldorlik, javobgarlik hissi, ta'lim muassasasini qadrdon uyi sifatida qabul qilganligi uchundir. Intellektual darajada ta'lim muassasasiga bog'lanib qolish o'qituvchilar jamoasining qadriyatlarini, uning istiqbol rejalari rivojlantirish g'oyalarini ongli ravishda qabul qilish, ta'lim muassasasi ma'muriyatining obro'-e'tibori, yutuq va kamchiliklarini o'zini deb bilish, jamiyatimiz tomonidan ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarni ta'lim muassasasi hayotiga tatbiq etish, ta'lim muassasalarida zamonaviy talablar darajasida integratsion yangiliklarni, axborot texnologiyalarini joriy etishga intilish, sog'lom turmush tarzini yaratishga urinishda, bolalarga mehr qo'yib ular bilan ishlash istagida va boshqalarda namoyon bo'ladi.

Ta'lim muassasasiga qiziqish bilan bog'lanib qolishlik ishga kirishuvchanlikni, mehnat faolligini oshirishni, o'z kasbiga sadoqatli bo'lishni, qiziqishni talab etadi. Ayniqsa, faollik – bu o'qituvchining atrof-muhit bilan hayotiy muhim aloqalarini ijodiy yo'naltirish yoki o'zgartirishni amalga oshiruvchi xususiy dinamikasidir. O'qituvchining faolligi uning subyektivligi ifodasi sifatida ikki yo'nalishda olib boriladi: me'yoriy holatlarni yuzaga keltiruvchi jamiyatimiz talablariga tez moslashuvchanligi (adaptivlik), har qanday salbiy, ziddiyatli holatlardan chiqishda, qiyinchiliklarni mustaqil ravishda o'zi engishida, o'z tajribasiga va bilimlariga tayangan holda yangiliklar yarata olish imkoniyatini beruvchi kreativligida namoyon bo'ladi.

O'qituvchining ijodkorligi va mehnatda faolligi. Ijodkorlik – o'qituvchining o'z mehnati jarayonida mustaqil faoliyat olib borishi. Kasbiy faoliyatning ta'lim mazmunini belgilovchi sifatlari o'qituvchining ijodkorligida namoyon bo'ladi. Ijodkorlik – bu o'qituvchining ta'lim va tarbiya jarayonida sifat jihatidan yangi, original va takrorlanmas biror ilmiy yangilikni paydo qiluvchi faoliyatidir.

O'qituvchining mahsuldor ijodkorligida belgilangan har qanday muammo muvaffaqiyatli hal qilinadi, ijod qilishga layoqati bo'lgan o'qituvchilarning asosiy qismida bu jihatlar namoyon bo'ladi.

O'qituvchining evristik ijodkorligi, jahonda ro'y berayotgan kasbiy faoliyatiga oid yangiliklarni dadil o'zlashtirish va targ'ib qilishni anglatadi, ya'ni uning asosida g'oyalari (farazlar) hosil qilish jarayonini intensifikatsiya qilish va ularning haqiqatga yaqinligini (ehtimoliligini, ishonchililigini) izchil amalga oshirish va bunda yangi holatda dadil harakat qilish qobiliyati, fikrlash jarayoni asosida tafakkurni rivojlantirish kuzaatiladi.

O'qituvchining kreativ ijodkorligida ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan yangi nazariyalarni yaratish mujassamlashgan, u o'zining mustaqil g'oyalari va takliflari bilan chiqadi, mohir va tajribali, layoqatli o'qituvchilargina bunga erishishi mumkin.

Yevropalik sotsiologlar o'qituvchining mehnatdagi ijobiy holatlarini "oqimni his qilish", ya'ni o'z faoliyatiga to'liq kirishib ketish va faoliyat jarayonidan qoniqish hosil qilish deb atashadi, bu esa, o'z navbatida o'qituvchining yuqori ichki refleksiv holati kuchli bo'lishi haqida guvohlik beradi. O'z kasbi jarayonida ijodkorlikni va mehnatidan qoniqishni his qilmaydigan o'qituvchilarning mehnat faoliyati, ko'pincha, harakatsizlikka, asablarining tez charchashiga va g'ashlikka olib keladi.

Mehnatda faollik – bu o'qituvchining mehnat sohasida olib boradigan mustaqil harakatidir. Pedagog mehnat faolligining o'ziga xos tomoni – o'quvchining ta'lim va tarbiyaviy faolligini oshirishga qaratilganligida namoyon bo'ladi. Bunda o'qituvchi faqat o'z fanini puxta bilishi yetarli bo'lmasdan, pedagogik-psixologik malaka va ko'nikmalarni, ta'lim va tarbiyaviy texnologiyalarning keng spektrini, har qanday pedagogik vaziyatlarni hal qilishda mustaqil faoliyat olib borishni umutmasligi kerak. Bu talablar pedagog mehnatining muhim o'ziga xos tomonini tashkil qiladi. O'qituvchi doimo o'zining boy bilimi va tajribalari asosida yig'ilgan shaxsiy pedagogik resurslariga tayanib butun o'qituvchilik faoliyati davomida mehnat qiladi. U ta'lim va tarbiyada o'ziga yoqqan metodlarni, vosita va usullarni tanlaydi, yangilikka intiladi. Barcha pedagogika oliy o'quv yurti talabalari buni yetarlicha aniq tushunishadi. Agar birinchi kurs talabalarining 59 foizi o'qituvchilik kasbini o'zining iste'dodi deb hisoblasa, to'rtinchi kursga kelganda bunday talabalar soni 2,5 barobarga kamayadi.

Sinf jamoasining psixologik o'zgaruvchan tarkibi, jamoa a'zolarining bir-birlari bilan o'zaro munosabati, o'quvchilar ruhiy holatining xilma xilligi o'qituvchi mehnatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Bunda sint jamoasining xarakterini, psixologiyasini o'qituvchi o'zi xohlaganidek

ijobiy tomonga rivojlantirishi, o'zgartirishi hamisha mumkin bo'lavermaydi. So'nggi yillarda o'quvchilarning o'quv jarayoniga qiziqishi, bilim olishga nisbatan passivligi sezilmoqda. Iqtidorli, qobiliyatli o'quvchilarni to'liq mustaqil o'qish bilan band qilishda ba'zi o'qituvchilarning o'jizligi noroziliklarga sabab bo'lmoqda. Bu muammo allaqachon ta'lim muassasalarida o'qituvchilar faoliyatiga tegishli bo'lgan ijtimoiy ahamiyatga molik hodisa sifatida tan olingan. Ta'lim muassasalari oldida turgan ushbu muammolar, ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarning bajarilishiga to'sqinlik qilmasligi uchun ta'lim va tarbiyaning asosiy ijrochisi bo'lgan o'qituvchining mehnat faolligini oshirish, ijodkorligini hozirgi zamon talablari darajasida yanada kuchaytirish lozim.

Ko'p yillik ilmiy tadqiqotlar natijasida o'qituvchining o'rtacha yoshiga nisbatan mehnat layoqatini oshirishda quyidagi holatlarga jiddiy e'tibor berish lozimligi aniqlandi:

1. Mehnatga nisbatan faollikning bir xil sikldagi xususiyati, mehnat va dam olish tartibining o'zgarmasligi.

1. Mehnatga layoqatlilik darajasi, o'z kasbini mukammal egallagan o'qituvchilarning ishlash dinamikasi.

3. Mehnat unumdorligini pedagogik tajribalar asosida uzluksiz oshirib borishi.

4. Mehnat jarayonida yuzaga keladigan turli holatlarning o'ziga xos xususiyatlari, ya'ni funksional qulaylik, ruhiy charchash, ruhiy zo'rliqish, his-tuyg'ularga berilish, bir xil o'zgarmaydigan faoliyat, doimiy xavotir, loqaydlik holati tez-tez tashxis qilinishi lozim.

5. Mehnatda reproduktivlikning va ijodkorlikning o'zaro munosabati, me'yordan ortiq ishlash darajasi, ijodkorlikda "tavakkal"ning mavjudligi.

6. Mehnat unumdorligini oshirishda mustaqil intilishning o'ziga xos xususiyatlari.

7. Ichki va tashqi cheklanishlarni, qarama-qarshiliklarni engib o'tish, irodaning mustahkamligi, o'z mehnati natijalarini oldindan ko'ra bilish, mumkin bo'lmagan holatlarda faollikning o'zgarishi.

8. Innovatsiyalarning mavjudligi (faollikning yangi shakllarini o'zlashtirish).

Mehnat faolligini oshiruvchi omillar orasiga, mehnatga ijobiy munosabatda bo'lish, kasbiy jarayon yoki mehnat turiga qiziqish, ko'p holatlarda shaxsning qadriyatlarga nisbatan munosabatiga bog'liq bo'lgan uning onglilik darajasi ham kiradi.

16.3. O'qituvchi mehnati asosida ma'naviy dunyosini va umuminsoniy qadriyatlarga nisbatan munosabatini takomillashtirish

O'qituvchi mehnati faolligining unumdorligini oshiruvchi xususiyatlar, uning mehnatga erkin va ijobiy munosabatda bo'lishi, pedagoglik kasbi bilan bog'liq bo'lgan barcha mehnat turlariga qiziqishi, o'qituvchi ma'naviy dunyosining boyligi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga bo'lgan munosabati va onglik darajasi bilan ham belgilanadi. Hozirgi zamon sotsiologik tadqiqotlarida o'qituvchilarning milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o'rganishga nisbatan qiziqishlariga jiddiy e'tibor qaratilmoqda, chunki har qanday jamiyatda belgilangan me'yoriy qonuniyatlar tizimi bo'lib, unda milliy va umuminsoniy qadriyatlar yetakchilik qiladi.

Mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov "Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch" asarida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shunday izohlaydi: *"Xalqimizning turmush va tafakkur tarziga nazar tashlaydigan bo'lsak, boshqalarga hech o'xshamaydigan, ming yillar davomida shakllangan, nafaqat o'zaro muomala, balki hayotimizning uzviy bir qismi sifatida namoyon bo'ladigan bir qator o'ziga xos xususiyatlarni ko'ramiz. Misol uchun, tilimizdagi mehr-oqibat, mehr-muhabbat, mehr-shafqat, qadr-qimmat degan, bir-birini chuqur ma'no-mazmun bilan boyitadigan va to'ldiradigan iboralarni olaylik..., bu tushunchalar kimdir shunchaki o'ylab topgan shirin kalom, quloqqa xush yoqadigan so'zlar emas. Bunday tushunchalar asrlar mobaynida el-yurtimizning dunyoqarashi, ma'naviy hayotining negizi sifatida vujudga kelgan, ongu shuuri-mizdan chuqur joy olgan buyuk qadriyatlarning amaliy ifodasidir"*.

Xalqimiz ma'naviyatini yuksaltirishda milliy urf-odatlarimiz va ularning zahirida mujassam bo'lgan mehr-oqibat, insonni ulug'lash, tinch va osoyishta hayot, do'stlik va totuvlikni qadrlash, turli muammolarni birgalashib hal qilish kabi ibratli qadriyatlar tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ushbu qadriyatlar ta'lim-tarbiya asosida yosh avlod ongiga singdiriladi. Mamlakatimiz ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan o'qituvchilar va tarbiyachilarning pedagogik mahoratida umumbashariy qadriyatlar ularning ma'naviy dunyosini naqadar keng ekanligini namoyon etadi. Buyuk allomalarimizning ta'lim-tarbiyaga oid qarashlarida umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlarga bo'lgan e'tibor asosiy o'rinda turgan. Ota-bobolarimiz qadimdan bebaho boylik bo'lmish ilmu ma'rifat,

ta'lim va tarbiyani inson kamoloti va millat ravnaqining eng asosiy sharti va garovi deb bilgan. Inson axloqi aqlga, xulqi va xatti-harakati esa ilm-fanni o'rganishga hamda ma'rifatga asoslangandagina ma'naviy kamolotga erishadi. Allomalarning fikrlariga ko'ra, insonparvarlik g'oyalari-ning amalga oshishi, ma'naviy barkamollikka erishish, bilimli va ma'rifatli bo'lishga bog'liq. Shuning uchun ham ular ilmlilikni umuminsoniy qadriyat darajasida ulug'lab, jamiyatning barcha a'zolarini ilm egallashga chaqirdilar, muallimlarning shijoatli mehnatini qadrlayilar.

Abu Rayhon Beruniy o'z asarlarida bilim umuminsoniy qadriyatlarni o'rganishning kaliti ekanligini alohida ta'kidlaydi. Ilm-ma'rifatli odam jamiyat taqdiri, insonlar taqdiri uchun kurashuvchan, barcha yomonliklardan uzoqdir. *"Ilmning foydasi ochko'zlik bilan oltin kumush to'plash uchun bo'lmay, balki u orqali inson uchun zarur narsalarga ega bo'lishdir"* deb yozadi alloma. (Abu Rayhon Beruniy.: O'ylar, hikmatlar, naql-lar, she'rilar. 44–bet).

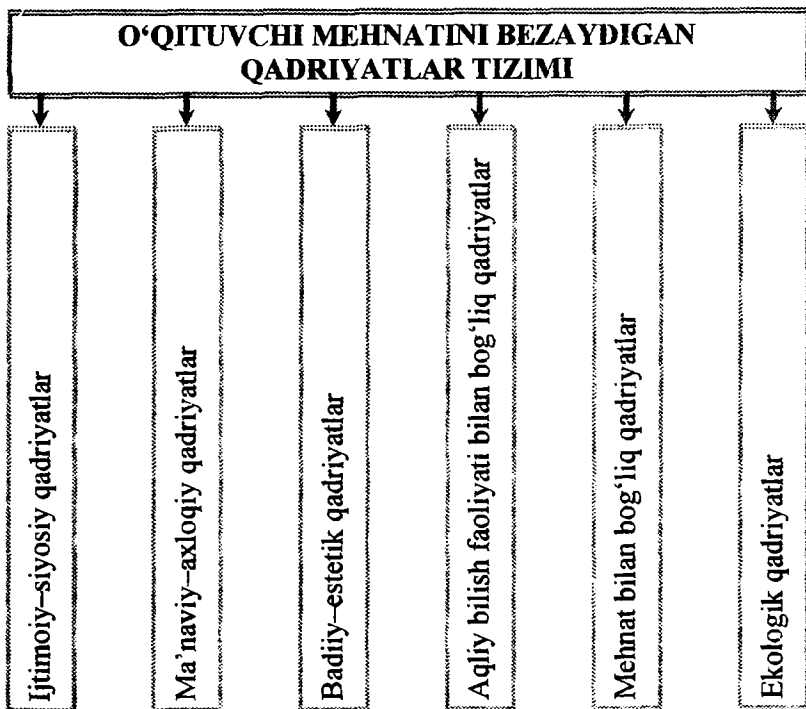
Falsafiy talqinda qadriyatlar – inson va insoniyat uchun beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan erkinlik, tinchlik, ijtimoiy tenglik, haqiqat, ma'rifat, go'zallik, yaxshilik kabi barkamol inson uchun ijobiy ahamiyat kasb etuvchi holatlar yig'indisidir.

Tadqiqotchi olim O. Musurmonovanning ta'kidlashicha, qadriyatlar inson tomonidan qadrlanadigan narsalardan iborat bo'lib, kishilarning talabi, xohishi, qiziqishi va maqsadi asosida o'zaro munosabat, o'zaro ta'sir natijasida vujudga keladigan holatdir. Demak, qadriyatlarning mohiyatini pedagogik nuqtai nazardan izohlaganimizda, insonning ma'naviy ehtiyojlari asosida paydo bo'lgan, amaliy faoliyatda davr sinovidan muvaffaqiyatli o'tgan, o'z shakl va mazmuni xalqning ma'naviy olamini mujassam etgan, asrlar davomida xalqning ma'naviy madaniyatini shakllantirish manbai sifatida qadrlanib kelingan ma'naviy – ruhiy xatti-harakatlar, narsa va hodisalar majmui. (Musurmonova O.: "Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi". 66–bet).

Barcha qadriyatlarning mohiyatini eng oliy tuyg'u – insonparvarlik tashkil etadi. Insonparvarlik – insonning sharafi, vijdoni va iymonining mahsuli. Insonparvarlik xayrixohlik, g'amxo'rlik, moddiy-ma'naviy madadga intilish tuyg'usi, iymon va vijdon doirasida mehr-muruvvat ko'rsatish (Musurmonova O.: "Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi". 58–bet). O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida yoshlar "ta'lim-tarbiyasi insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi" davlat siyosatining asosiy prinsiplaridan biri sifatida talqin

etiladi. Ushbu sharaflı g'oyalarnı amalga oshirib, yoshlarnı, bilimlı va aqliy jihatdan kamol toptırishda avvalo o'qıtuvchining qizg'in mehnat faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda yurtimizda barkamol avlodni tarbiyalab voyaga etkazish masalasi dolzarb vazifa sifatida e'tirof etılmoqda. Bunda farzandlarimizning nainki jismoniy, balki axloqiy va ma'naviy barkamol bo'lishi alohida ahamiyatga ega. Shuning uchun o'qıtuvchining o'zida bekamu ko'st takomillashgan, eng yuksak umuminsoniy qadriyatlar tuyg'usi bo'lishi kerak. Bu tuyg'u, uning mukammal shakllangan pedagogik mahorati qirralarida doimo o'z aksini topishi zarur. Inson bolasi yoshligidan to umrining oxirigacha ilm olib, aqliy kamolot sari intilar ekan, barcha umuminsoniy qadriyatlarga ilm tufayli erishadi. O'qıtuvchi – ilmni xalqqa targ'ib etuvchi va yoshlar qalbiga yo'l topuvchi asosiy javobgar shaxsdir. ***“Inson qalbiga yo'l avvalo ta'lim-tarbiyadan boshlanadi. Dunyo imoratlari ichida eng sharaflisi maktab bo'lsa, kasblarning ichida eng sharaflisi o'qıtuvchilik va murabbiylikdir”*** deb ta'kidlaydi I.A.Karimov “Yuksak ma'naviyat-engilmas kuch” asarida (130–131 betlar). Demak, o'qıtuvchi ijodiy mehnatining asosi – avvalo umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlar mohiyatidan iborat bo'lishi hamda ilmu hidoyat, mehru muhabbat, sabru qanoat, otalarcha bag'rikenglik tuyg'ulari bilan olib borilishi lozim.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim tizimidagi islohotlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan o'qıtuvchi mehnat faoliyatining umuminsoniy qadriyatlarga yo'naltirilganligiga bog'liq. Bu keng qamrovli va salmoqli omillar asosida o'qıtuvchining butun umri davomida amalga oshiradigan ko'p qirrali pedagogik faoliyati mujassamlashgan. O'qıtuvchi o'zining qizg'in mehnat faoliyati va kasbiy mahorati bilan umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlarga nechog'lik boy ekanligini ta'lim-tarbiya jarayonida namoyish etadi. O'qıtuvchi pedagogik mahoratini o'zining halol mehnati bilan takomillashtirib boradi. Ushbu mehnat natijasida inson komillik darajasida voyaga yetishi lozim, buning uchun ma'naviyat va qadriyatlar yuksalishi, inson keng ma'nodagi ma'naviy shaxsga aylanishi kerak. O'qıtuvchi mehnatining natijasi bo'lmish barkamol inson yuksak ma'naviyatni yaratadi va rivojlantiradi, umumbashariy qadriyatlarni asraydi. Uning o'quvchilar jamoasi bilan olib boradigan ta'lim-tarbiyaviy faoliyatidagi barcha yutuqlari ushbu qadriyatlar tufaylidir. O'qıtuvchi mehnat faoliyatida o'z pedagogik faoliyatini bezaydigan quyidagi qadriyatlar tizimini muntazam egallab borishi zarur:



**33- chizma. O'qituvchi mehnatida pedagogik faoliyat tizimini
bezaydigan qadriyatlar.**

O'qituvchining bilimi, pedagogik mahorati, qizg'in mehnati barkamol avlodni tarbiyalashga, ularda tashabbuskorlik, faollik, ishbilarmonlik, ijodkorlik, tadbirkorlik hislatlarini va ma'naviy ongini shakllantirishga qaratilgan. Jamiyatdagi global o'zgarishlar, texnik va texnologik taraqqiyot, dunyoviy fanlardagi o'zgarishlar va yangiliklar uning sharaflari mehnatiga ta'sir qiladi. Buning uchun ijodkorlik talab etiladi. Ijodkorlik esa faqat qizg'in mehnat tufayli sodir bo'ladigan faoliyat shakli. O'qituvchi:

- mehnatsevarlik qadriyatlarining mohiyatini aqliy va jismoniy mehnatga ijodiy munosabat sifatida anglashi;
- ongli va halol mehnati bilan, jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy, moddiy va ma'naviy rivojlanishiga ta'sir etishi;
- o'z mehnati natijalaridan g'ururlana olishi;

- o'quvchilarga ta'lim va tarbiya berishda jamiyat oldidagi mas'uliyatini doimo his etishi lozim.

Mamlakatimizda *"kadrlarni o'qitish va tarbiyalash milliy tiklanish prinsiplari va mustaqillik yutuqlari, xalqning boy milliy, ma'naviy va intellektual salohiyati hamda umumbashariy qadriyatlarga tayangan insonparvarlikka yo'naltirilgan ta'limning mazmuni davlat ta'lim standartlari asosida"* ("Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" 54–bet) olib boriladi. Ayniqsa, umumbashariy qadriyatlar asosida ta'lim oluvchining shaxsiga, unda ta'lim va bilimlarga bo'lgan ishtiyoqni kuchaytirishga mustaqil ish tutishni, insoniy qadr–qimmat tuyg'usini shakllantirishga alohida e'tibor beriladi.

O'qituvchi qanday umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib etishi mumkin tadqiqotlarimiz jarayonida o'qituvchilarga quyidagi savol bilan murojaa qildik: "Shaxsan Siz dars jarayonida o'quvchilarga qanday nasihat qilgar bo'ladingiz?". "Nasihatlar"ning asosiy mazmuni noaniq, ularda pedagogning individualligi va mavzuni tez tanlash intuitsiyasi sezilmasdi. Dars jarayonida o'qituvchi doimo mazmunan bir xil nasihatlar beradi. Ularni quyidagicha tavsiflash mumkin:

- sidqidildan o'qish zarurligini eslatish;
- mehnatsevarlikka undash, vijdoniylikka chaqirish;
- barkamol shaxs sifatida shakllanish zarurligi haqida eslatish;
- insoniylikni yo'qotmaslikka chaqirish.

Bu chaqiriq va nasihatlar zamonaviy ta'lim muassasalarida pedagoglarning umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib qilish tajribasi kamligidar dalolat beradi va ushbu muammolar haqida o'ylab ko'rishga majburiyat etadi. O'qituvchilarning javobi bayonot yoki nasihat qilish xususiyatiga ega bo'lishi, o'ta mavhum hamda ta'sirli chiqishi shart emas.

O'qituvchi mehnatidagi kasbiy natijalar uning umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlarga bo'lgan munosabati bilan o'lchanishi Yevropa olimlarining ham ilmiy tadqiqot ishlaridan keng o'rin olgan. Jumladan, K. Klakxon o'qituvchining kasbiy faoliyatida umuminsoniy qadriyatlarga nisbatan munosabatini turkumlarga ajratib, quyidagicha ta'rif beradi: "qadriyatlar – oshkora yoki yashiringan, individga yoki guruhga xos bo'lgan orzu-istak haqidagi tasavvur bo'lib, ular tomonidan kasbiy faoliyat yuzasidan bajarilayotgan mehnat turlarini, vositalarini va maqsadlarini tanlashga ta'sir ko'rsatadi".

Pedagogik jarayonda o'qituvchining umuminsoniy qadriyatlarga yo'naltirilganligi ham olim tomonidan keng tadqiq qilingan. U pedagogik

qadriyatlarni takomillashtirishga nisbatan quyidagi muammolar muhim ahamiyatga ega deb ta'kidlaydi:

1) o'qituvchining jamiyatga xos qadriyatlarni o'zlashtirishi va targ'ib qilish qobiliyati;

2) o'qituvchining o'quv-tarbiyaviy jarayonlarda umuminsoniy qadriyatlarni samarali targ'ib etish istagi va imkoniyatlari.

3) targ'ib etilayotgan umuminsoniy qadriyatlarni o'quvchi tomonidan muntazam qabul qilinishi uchun o'qituvchining zarur shart-sharoitlarni yaratganligi.

Pedagog olimlar o'z tadqiqotlarida o'qituvchilarning umuminsoniy qadriyatlarga munosabatini va ularni o'quvchilar ongiga yetkaza olish qobiliyatlariga qarab ikkita asosiy turga ajratib ko'rsatadilar:

1) "O'quvchi ongini rivojlantirish"ga yo'naltirilganlik: ushbu toifadagi o'qituvchi jamiyat tomonidan belgilangan ijtimoiy axloqiy omillarga tayangan holda, avvalo, o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishga intiladi.

2) "Ta'lim jarayonida biror natijaga erishish"ga yo'naltirilganlik: Ushbu toifadagi o'qituvchi o'quvchining faqatgina aqliy rivojlanishidan manfaatdor. O'zlashtirilgan o'quv materialini qat'iy tekshirib boradi. Bunday yo'naltirilganlikda o'qituvchi jamiyatning faqatgina ta'lim sohasiga nisbatan munosabatlarini bajarish bilan bog'liq faoliyatni olib boradi. Jamiyat ta'lim tizimidagi faoliyatlardan qoniqmagan taqdirda, ushbu turdagi o'qituvchilar mehnati ustunlik qiladi va samarali deb tan olinadi.

A.G.Zdravomislav va V.A.Yadov insonning umumbashariy qadriyatlarga yo'naltirilganligini jamiyatning moddiy va ma'naviy madaniyatiga asoslangan qadriyatlariga shaxsning ko'nikishi (yoki moslashuvi) deb ta'rif beradilar.

Qadriyatlar subyekt tomonidan idealga aylanishi mumkin. Bu holda ushbu qadriyat – inson hayotiy pozitsiyasining o'rnatilishiga ta'sir qilishga qodir hamda muhim ahamiyatga ega bo'lgan maqsadli qadriyatlarga aylanadi. Ma'lum bir maqsadga yo'naltirilmagan qadriyatlar shaxs faoliyatini boshqaruvchi vazifasini bajarishi mumkin, bunda u individ ongida "o'z maqsadlariga erishish uchun bo'ysunishga to'g'ri keladigan" vositali qadriyatlar sifatida namoyon bo'ladi. Ma'lum bir maqsadga asoslangan qadriyatlar qarama-qarshi yo'nalishlarga ega bo'lsa, ziddiyatlarga duch kelishi mumkin. Maqsadli qadriyatlar vositali qadriyatlarga nisbatan turg'unroq, biroq vositali qadriyatlarga individuallashtirish ko'proq seziladi.

M.Rokich inson qadriyatlari tushunchasiga ikki xil ta'rif bergan: U qadriyat deganda insonning o'z maqsadini boshqa maqsadlar bilan solishtirganida ustunligiga ishonchi va undan faxrlana olishi, yoki individ xulqining boshqalar xulqi bilan solishtirganda ustunligiga ishonchini tushunadi. Shundan kelib chiqib, u insoniy qadriyatlarning ikkita turini ajratadi: maqsadli qadriyatlar va vositali qadriyatlar. Birinchisini ideal qadriyatlar, ikkinchisini esa instrumental qadriyatlar deb ataydi.

Ideal qadriyatlarda individ uchun ma'lum bo'lgan hayotiy qadriyatlarning ustuvorligi aks etadi.

Instrumental qadriyatlarda esa – tegishli ideal qadriyatlarning amalga oshirilishiga olib keladigan ma'um xulq turlarining ustuvorligi aks etadi. Hozirgi kunda tadqiqotchi M.Rokich tomonidan taklif etilgan qadriyatlarni tashxis qilish metodikasi keng tarqalgan.

Ko'pchilik olimlar ideal qadriyatlarni o'qituvchi pedagogik faoliyatining mazmuni deb, ularni pedagogik qadriyatlar deb hisoblaydilar va ular qatorida, ko'pincha, quyidagilarini e'tirof etadilar: xususiy nufuz, yuqori moddiy ahvol, kreativlik, faol ijtimoiy aloqalar, o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyatlar, ma'naviy qoniqish, o'z individualligini saqlab qolish.

Xulosa qilib aytganda, o'qituvchining pedagogik faoliyatida muhim ahamiyat kasb etuvchi umumbashariy qadriyatlar o'qituvchining qizg'in mehnati evaziga shakllanib boradi va quyidagi muammolar o'qituvchi uchun bugungi kunda ham eng muhim ahamiyatga ega:

- o'qituvchi mehnatida jamiyatga xos umumbashariy qadriyatlarni o'z maqsadlarining asosi deb bilishi;
- o'qituvchi mehnatida maqsadli qadriyatlarni samarali uzatish istagining mavjudligi va imkoniyatlari;
- o'quvchilar maqsadli qadriyatlarni qabul qilishi uchun o'qituvchi tomonidan zarur shart-sharoitlarning yaratilishi.

Bunday yo'naltirilganlik mazmunida jamiyatning ta'lim sohasida olib borayotgan islohotlari mazmuni va mohiyati ifodalangan. Shuning uchun o'qituvchi mehnatining mohiyatida uning ma'naviy saviyasini ko'rsatadigan intellektual ong, yuksak ma'naviyat, asriy an'analarga va umumbashariy qadriyatlarga tayanadigan, zamonning ilg'or yutuqlaridan oziqlanadigan milliy dunyoqarash va e'tiqod kabi mezonlar mavjud bo'lishi kerak.

Mavzuni o'zlashtirish uchun savollar

1. O'qituvchi mehnati respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov tomonidan qanday ta'riflangan?

2. O'qituvchi mehnatida pedagogik mahoratning asosiy komponentlari nimalardan iborat?

3. O'qituvchi o'z mehnatini ilmiy asosda tashkil etishi uchun nimalarni bilishi shart?

4. O'qituvchi mehnatini ilmiy jihatdan tashkil etish vositalariga ta'rif bering?

5. Yosh o'qituvchilar mehnatini tashkil etishda qanday boshlang'ich yo'nalishlarni bilishi kerak?

6. O'qituvchi mehnatini to'g'ri tashkil etishda uning "Kun tartibi" qanday ahamiyatga ega?

7. O'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etish qanday tamoyillar asosida takomillashtiriladi?

8. O'qituvchi qanday umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib qilishi lozim?

9. O'qituvchining obyektiv shaxsiy xususiyatlari qanday omillarni o'zida mujassamlashtiradi?

10. O'qituvchi mehnatida iqtidor va qobiliyatning o'rnini nimalardan iborat?

11. O'qituvchi o'z mehnati faoliyatida kasbiy turg'unlikning ta'siri haqida o'z fikringizni bildiring?

12. O'qituvchi mehnatida umumbashariy qadriyatlarining ahamiyati nimalardan iborat?

13. O'qituvchi pedagogik faoliyatida muhim ahamiyat kasb etuvchi milliy va umuminsoniy qadriyatlar tizimini belgilang?

14. Pedagog olimlar tomonidan e'tirof etilgan pedagogik qadriyatlarga o'z munosabatingizni bildiring?

Talabalarning mustaqil tayyorgarligi uchun topshiriqlar

Quyidagi mavzular asosida reja tuzing va o'z fikr-mulohazalaringizni bildirib, "Mustaqil ish" yozing:

1. "Hozirgi zamon o'qituvchisi mehnatini ilmiy asosda tashkil etish muammolari".

2. "O'qituvchi mehnati unumdorligini oshirishda umumbashariy qadriyatlarining ahamiyati".

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 20-29 betlar.
2. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq, 1997, 31-61 betlar.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat–engilmas kuch. –T.: Ma'naviyat, 2009. – 176 b.
4. Barkamol avlod orzusi //Tuzuvchilar: Sh.Qurbonov, H.Saidov, R.Ahliddinov. – To'ldirilgan 2–nashri. – T.: "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi", 2000. – 248 b.
5. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq, 1997. – 63 b.
6. "Barkamol avlod yili" davlat dasturi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. "Adolat" gazetasi, 2010 yil, 29 yanvar.
7. Коджаспирова Г.М. Теория и практика профессионального педагогического самообразования. - М.: МГОПИ, Алфа, 1993.- 120с.
8. Кузмина Н.В. Способности, одаренность, талант учителя. Л.: Знание, 1985.- 32 с.
9. Кухарев Н.В. На пути к профессиональному совершенству: Книга для учителя. - М.: Просвещение, 1990.- 159 с.
10. Musurmonova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – T.: O'qituvchi, 1996. – 192 b.
11. Ochilov M. Muallim qalb me'mori: Saylanma. – T.: O'qituvchi, 2000.
12. Раченко И.П. Диагностика развития педагогического творчества учителя. – Пятигорск, 1992.- 196 с.
13. Sultonova G.A. Pedagogik mahorat. – T.: Nizomiy nomli TDPU, 2005.- 149 b.

***“Pedagogik mahorat” fanidan o‘rganilgan mavzularni
mustahkamlash uchun test savollari***

(Variantlar bo‘yicha berilayotgan ushbu test savollari faqat o‘rganilgan mavzular asosida tuzilgan bo‘lib, bo‘lajak o‘qituvchilarning fikriy qobiliyatlarini oshirish, tafakkurlarini rivojlantirish maqsadida aralash- tirib berilgan. Ba’zi test savollari variantlarda qaytarilishi mumkin.)

1 – VARIANT

1. Barkamol shaxsni rivojlantirish, ta’lim-tarbiya berish haqidagi fan... bu?

- a. Psixologiya.
- b. Pedagogika.
- s. Tarix.
- d. Falsafa.

2. Pedagogik mahorat tizimiga nimalar kiradi?

- a. His-hayajonni anglatuvchi so‘zlar ishlatish, o‘zgalarni tushunish, yolg‘on xushomad qilish.
- b. Tadbirni tanlash, uni tayyorlash va o‘tkazish, tahlil qilish.
- s. Kasbga oid bilimlar, insonparvarlik, pedagogik qobiliyat, pedagogik texnika.
- d. Nafas olish, ovoz o‘zgarishi, ravon nutq madaniyati.

3. I.A.Karimovning O‘zbekiston Respublikasi IX sessiyasida (1997) so‘zlagan “Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poyde- vori” nutqida tarbiyaning maqsadi qanday ifodalangan?

- a. Tadbirkor shaxsni tarbiyalash.
- b. Umuminsoniy va milliy tarbiya.
- s. Barkamol, erkin fikrlovchi shaxsni tarbiyalash.
- d. Mehnatsevar inson tarbiyasi.

4. «O‘qituvchi atamasi»ga qaysi ta’rif mukammal berilgan?

- a. O‘qituvchi – yoshlarga ta’lim-tarbiya beruvchi kishi.
- b. O‘qituvchi – inson qalbining muhandisi (injeneri).
- s. O‘qituvchi – ziyo nurini tarqatuvchi shaxs.
- d. O‘qituvchi – murabbiy, ustoz.

5. Notiqlik san'atini Yunonistonda qanday nomlashgan?

- a. "Yuksak iqtidorli ovoz sohibi".
- b. "Tinglovchiga halovat bag'ishlovchi".
- s. "Siyosiy tribuna".
- d. "San'atlar shohi".

6. Ta'lim muassasalarida dars berishning noan'anaviy metodlariga qaysilar kiradi?

- a. Dars-ma'ruza, dars-seminar, dars-munozara, dars-konferens iya, dars-musobaqa, mustaqil ish darslari.
- b. Aralash darslar, konferensiya darslari, yakka mashg'ulot darslari, amaliy darslar.
- a. Ma'ruza dars, takroriy dars, repetitorlik darslari, yakka holda dars o'tish, uyga vazifa berish.
- d. Dars-ma'ruza, dars-bilim, dars-ekskursiya, nazariy bilimlarni mustahkamlash darslari.

7. Nutq texnikasi bo'yicha ishlab chiqilgan mashqlar turkumiga qaysilar kiradi?

- a. Ovoz o'zgarishi, nafas olish, ravon nutq.
- b. Yozma va og'zaki nutq, ichki nutq.
- s. Ichki nutq, tashqi nutq, dialogik va monologik nutqlar.
- d. Nutq organlari, nutq apparati, nutq odobi.

8. O'qituvchilik kasbini tanlagan kishi qanday shaxsiy fazilatlarga ega bo'lishi kerak?

- a. Sog'lom bo'lishi, barcha qobiliyatlarga ega bo'lishi, so'zlarni to'g'ri va yaxshi talaffuz qila olishi.
- b. Iymon-e'tiqodli, dunyoqarashining kengligi, odob-axloqi, fuqarolik burchini his etishi, ma'naviyati, dilkashligi.
- s. Bolalarni yoqtirishi, o'z fanini mustahkam egallashi, nutqining ravonligi.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

9. I. A. Karimov tavsifi bo'yicha o'qituvchining asosiy maqsadi nimalardan iborat bo'lishi kerak?

- a. Har bir o'quvchining mustaqil fikrlashini rivojlantirishdan.
- b. Mukammal bilim berishdan.
- s. Bilim va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishdan.
- d. O'z mahoratini uzluksiz oshirib borishdan.

10. Pedagogik ta'lim jarayonlari zamonaviy axborot texnologiyalari asosida tashkil etilsa... ?

- a. Masofaviy o'quv kurslarini va elektron adabiyotlarni yaratuvchi jamoa o'qituvchilar, kompyuter dasturchilari bilan birgalikda faoliyat olib boradi.
- b. O'qituvchilar o'rtasida vazifalar bir maromda to'g'ri taqsimlanadi.
- s. Ta'lim va tarbiya jarayonini yanada mukammal tashkil qilish takomillashtiriladi va pedagogik faoliyatning samaradorligini oshirish monitoringi tashkil etiladi.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

11. Pedagogik mahorat fanining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

- a. Ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarni insonparvarlik hamda demokratik tamoyillarga asoslab olib borish.
- b. Bo'lajak o'qituvchilarning ma'naviy-axloqiy jihatdan dunyoqarashini rivojlantirish.
- s. Ta'lim mazmunini fan, madaniyat, texnika va texnologiyaning zamonaviy yutuqlari bilan boyitib borish.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

12. O'qituvchi pedagogik nazokatining asosiy mohiyatini belgilang?

- a. Etnopedagogik tuyg'ular, milliy qadriyatlar, urf-odat va an'analar, o'zbekona tavoze va muomala madaniyati.
- b. Ixtisoslikka doir vijdon, adolatparvarlik, har qanday vaziyatda o'zini tuta bilishi, pedagogik oriyat.
- s. O'qituvchi tashqi qiyofasining go'zalligi, o'quvchilarga demokratik talablar asosida dars o'tishi.
- d. To'g'ri javob ko'rsatilmagan.

13. Pedagogik mahorat – bu:

- a. Muayyan loyiha asosida tashkil etiladigan, aniq maqsadga yo'naltirilgan hamda ushbu maqsadning natijalarini kafolatlovchi pedagogik faoliyat jarayonining mazmunidir.
- b. O'qituvchi tomonidan pedagogik jarayonni takomillashtirish, optimallashtirishga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojni qondirish omilidir.
- s. Didaktik hamda tarbiyaviy jarayonning o'qituvchi tomonidan samarali, mahoratli tarzda tashkil etishdir.

- d. Ta'lim va tarbiyaviy faoliyatda yuqori darajaga erishishni va uni doimiy takomillashtirib borish imkoniyatini ta'minlovchi faoliyat bo'lib, har bir o'qituvchi fazilatida namoyon bo'ladi.

14. O'quvchiga "pedagogik ta'sir ko'rsatish" deganda tushuniladigan g'oyani belgilang?

- a. Tarbiyalanuvchiga ongli intizom va mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilish, unga muntazam va tizimli ta'sir ko'rsatish.
- b. Tarbiyaviy va amaliy faoliyatni doimiy nazorat qilish, o'quvchilar tafakkurini shakllantirish.
- s. Ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchining tarbiyalanuvchisiga nisbatan shaxsiy munosabatlarida namoyon bo'ladigan faoliyat.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

15. Ta'lim jarayonida o'qituvchining pedagogik mahoratini namoyon etuvchi asosiy vositalarni belgilang?

- a. Ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchining o'zaro faoliyati.
- b. Standart va nostandart mashg'ulotlarni o'tkazish.
- s. O'quvchining nazariy hamda amaliy faoliyatida erishadigan yutuqlari va ijobiy natijalari.
- d. O'quv materiallarini nazariy va amaliy jihatdan puxta o'zlashtirishi.

16. Pedagogik jarayonning harakat vositasini belgilang?

- a. Faoliyat.
- b. Pedagogik o'zaro ta'sir.
- s. Pedagogik vaziyat.
- d. Pedagogik hodisa.

17. Nutqning vazifalarini aniqlang?

- a. Nutq vositasida bolaning his-tuyg'ulari, o'quvchilar orasida muloqot olib borish, olingan ma'lumotlarni ongli tahliliy idrok etish.
- b. Lug'aviy, grammatik, leksik jihatdan nutqning to'g'riligini va ravonligini ta'minlash.
- s. O'qituvchi nutqining ifodaliligi, obrazlilik, yorqinligi, his tuyg'ularga boyligi.
- d. O'qituvchining nutqida, hatti-harakatida, o'quvchilar shaxsiga nisbatan hurmat ehtiromning mavjudligi.

18. Darsning an'anaviy metodlarini ko'rsating?

- a. Og'zaki ko'rgazmali, o'z-o'zini nazorat qilish metodlari.

- b. Ko'rgazmali, mantiqiy, ommaviy metodlari.
- s. Aralash darslar, bilimlarni mustahkamlash va takrorlash darslari, bilimlarni umumlashtirish darslari.
- d. Mantiqiy, o'z-o'zini nazorat qilish metodlari.

19. Tarbiyachi pozitsiyasiga nimalar kiradi?

- a. Buyruq bera olish, o'zaro hamkorlik, beparvolik.
- b. Tashkilotchilik, buyruq bera olish.
- s. Muomala madaniyati, ijodkorlik.
- d. Jamoaning shaxsga ta'sirini ta'minlay bilish.

20. Pedagogik faoliyatning ob'yekti?

- a. Inson.
- b. Bola.
- s. O'quvchi.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

21. O'qituvchining dilkashligi uchta tarkibiy qismni birlashtiruvchi jarayon bo'lib, u... ?

- a. Muloqotda zaruriyatning mavjudligi; yaxshi kayfiyat; kommunikativ ko'nikma va malakalarga ega bo'lish.
- b. O'qituvchilik qobiliyati; perseptiv qobiliyat; ta'limni oqilona tashkil etish.
- s. O'quvchini ishonтира olish; muloqot madaniyatiga erishish; pedagogik mahoratni mukammal egallash.
- d. Sinf jamoasini mukammal boshqara olishi; ota-onalar bilan kommunikativ munosabat; o'z-o'zini doimiy nazorat qilishi.

22. Pedagogik jarayonning vazifasi nimalardan iborat?

- a. Bilim, ko'nikma, malaka hosil qilish.
- b. O'quv fanlari mazmunini o'zlashtirib olish.
- s. Bilim berish, tarbiyalash, rivojlantirish.
- d. Bilish faoliyatini rivojlantirish.

23. O'quvchilarning muloqot asosida ma'naviy madaniyatini shakllantirish mezonlari ifodalangan javob?

- a. Har bir insonning qiziqishlarini hurmat qilish, milliy-ma'naviy madaniyat manbalarini o'rganish.
- b. Inson hayotida mehnatning o'rmini tushunish, insonparvarlik, mehr-oqibat, iymon-e'tiqod, milliy qadriyatlarni e'zozlash.

s. Vatanga muhabbat, sadoqat, o'z manfaatlarini jamiyat, xalq manfaatlaridan ustun qo'ymaslik.

d. Barcha javoblar to'g'ri.

24. "Ustoz muallimsiz qolganda zamon, Nodonlikdan qora bo'lard jahon." baytining muallifi kim?

a. Abu Rayhon Beruniy.

b. Abu Nasr Forobiy.

s. Abu Ali ibn Sino.

d. Abdurahmon Jomiy.

25. Pedagogik faoliyatning samarali bo'lishi uchun o'qituvchig: zarur bo'lgan qobiliyat tizimini aniqlang?

a. Bilim, tushuntira olish, kuzatuvchanlik, nutq malakasi, tashkilotchilik obro' orttira olish, muloqot qilish, kelajakni ko'ra bilish, diqqatni taqsimlay olish.

b. Aniq maqsadni ko'zlash, qat'iyatlik, kamtarlik, kuzatuvchanlik, tashkilotchilik, kelajakni ko'ra bilish, diqqatni taqsimlay olish.

s. Diqqatni taqsimlay olish, yangilikka intilish, o'ziga va o'zgalarga talabchanlik, tashkilotchilik, obro' orttira olish.

d. Barcha javoblar noto'g'ri.

2 – VARIANT

1. Pedagogik mahoratga to'g'ri tavsif berilgan javobni belgilang?

a. Pedagogik-psixologik bilimlarni mukammal egallash.

b. O'qituvchining shaxsiy va kasbiy fazilatlarini rivojlantirishni belgilovchi xususiyatlar.

s. O'z kasbiy bilimlarini, ko'nikma va malakalarini doimiy o'zlashtirib borish.

d. So'nggi axborot texnologiyalari va zamonaviy bilimlar bilan qurollangan bo'lishi.

2. O'qituvchining kasbiy faoliyatida namoyon bo'luvchi xususiyatlar?

a. O'z kasbini, bolalarni sevishi, ziyrakligi va hozirjavobligi.

b. Pedagogik nazokati, tasavvuri, qobiliyati, ilmiy saviyasi.

s. Notiqlik madaniyati, ijodkorligi, intellekti, ma'naviy ehtiyoji.

d. Barcha javoblar to'g'ri.

3. O‘qituvchi mehnatini ilmiy jihatdan to‘g‘ri tashkil etish vositalarini belgilang?

- a. Mehnat faoliyatini to‘g‘ri rejalashtirish.
- b. O‘z mehnatini muntazam boshqarish va nazorat qilish.
- s. O‘z – o‘zini nazorat qilish (refleksiya).
- d. Barcha javoblar to‘g‘ri.

4. Pedagogik mahorat fanining asosiy tarkibiy qismlarini belgilang?

- a. Nutq malakasi va texnikasi, pedagogik qobiliyat.
- b. Tushunarli va ta’sirchan fikrni aniq ifodalash, muloqot madaniyati.
- s. Mimik va pantomimik harakatlar, samimiylik, muomala odobi.
- d. Barcha javoblar to‘g‘ri.

5. O‘zbekiston Respublikasi “Yosh o‘qituvchilar assotsiatsiyasi” qachon tashkil etilgan?

- a. 1992 yilda.
- b. 2001 yilda.
- s. 2009 yilda.
- d. 2004 yilda.

6. Kasbiy pedagogik mahorat mazmunini “Ilg‘or o‘qituvchi”, “Ijodkor o‘qituvchi”, “Novator o‘qituvchi” timsolidatasavvuretgan olim kim?

- a. Komil Zaripov.
- b. Hikmatulla Abdullayev.
- s. Malla Ochilov.
- d. Abdulla Avloniy.

7. XI-XV asrlarda, Sharq mamlakatlarida notiqlik san’ati maktablarini rivojlantirish hamda o‘sha davr notiqchilari haqida ma’lumotlar berilgan asar va uning muallifini belgilang?

- a. Kaykovus: «Qobusnoma».
- b. Alisher Navoiy: "Mahbub ul-qulub".
- b. Ravshanbek Mahmudov: "Degonimni ulusqa marg‘ub et ...".
- d. Mirzakalon Ismoilov: "Odamiylik qissasi".

8. Sharq mutafakkirlaridan muomala madaniyati, muloqotga kirishish mahorati, mudarrisni tanlash haqida o‘z asarlarida noyob fikrlarni bayon etgan donishmandlarni ko‘rsating?

- a. Kaykovus, Xondamir, Ali Yazdiy, Alisher Navoiy, Koshifiy, Muhammad Rafiq Voiz, Quraysh Saidiy.
- b. Amir Temur, Cho'lon, Usmon Nosir, Fitrat, Behbudiy, Abdulla Avloniy, Hakim at Termiziy.
- s. Kaykovus, Mirzakalon Ismoiliy, Ismoilbek G'aspirali, Husayn Boyqaro, Imom Buxoriy.
- d. K.D. Ushinskiy, Yan Amos Komenskiy, Abdulla Avloniy, Al Farg'oniy.

9. O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da "Kadrlar tayyorlash milliy modeli"ning asosiy, tarkibiy qismlari qaysi javobda to'liq ko'rsatilgan?

- a. Shaxs, davlat va jamiyat, uzluksiz ta'lim, fan, ishlab chiqarish.
- b. Ta'limning uzluksizligi, fan va ta'lim jarayonlari aloqalarining rivojlanishi, ta'lim tizimini moliyalash.
- s. Iqtidorli bolalar va iste'dodli yoshlar, fan, uzluksiz ta'lim, ishlab chiqarish.
- d. Shaxs, fan va ta'lim, jamiyat, iqtisodiyot, uzluksiz ta'lim tizimi.

10. Pedagogik mahoratni shakllantirishni ta'minlovchi omillar?

- a. Ta'lim oluvchilarning yosh, fiziologik, psixologik hamda shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish, ularning faoliyatini obyektiv nazorat qilish va baholash.
- b. Ta'lim jarayonini demokratlashtirish va insonparvarlashtirish asosida o'z faoliyatini tashkil etish.
- s. Fanlarni o'qitish jarayonida texnik vositalar imkoniyatlaridan keng foydalanish.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

11. Antik davr mutafakkirlaridan kimlar pedagogning kasbiy mahorati va notiqlik san'ati haqida fikr bildirganlar?

- a. Sokrat, Platon, Demosfen.
- b. Aristotel, Gegel, Isey.
- s. Sitseron, Esxil, Forobiy.
- d. Farg'oniy, Isokrad, Giperid.

12. O'qituvchi o'quvchilar bilan muloqot jarayonida paydo bo'ladigan turli ziddiyatli vaziyatlarni bartaraf etishi uchun...?

- a. O'zi ishlayotgan o'quv muassasasi rahbariyatiga yordam so'rab murojaat qilishi kerak.

- b. Avvalo o'z iqtidoriga, pedagogik va psixologik mahoratiga tayanishi lozim.
- s. Darhol tartibsiz o'quvchini topib unga nisbatan tarbiyaviy jazo metodini qo'llashi shart.
- d. Ota-onasini o'quv muassasasiga chaqirtirishi va suhbat o'tkazib ogohlantirishi kerak.

13. O'qituvchi o'zining qanday xususiyatlari ustida ko'proq shug'ullanishi lozim?

- a. His-tuyg'usi.
- b. Bilimi, nutqi.
- s. Hatti-harakati.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

14. "Buyuk didaktika" asarining muallifini belgilang?

- a. Ya.A.Komenskiy.
- b. Al Beruniy.
- s. K.D.Ushinskiy.
- d. Demosfen.

15. Quyida pedagogik mahorat fanining asosiy vazifalarini belgilang?

- a. Ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarni insonparvarlik va demokratik tamoyillarga asoslab olib borish.
- b. Bo'lajak o'qituvchilarning ma'naviy-axloqiy jihatdan dunyoqarashini rivojlantirish.
- s. Ta'lim mazmunini fan, madaniyat, texnika va texnologiyaning zamonaviy yutuqlari bilan boyitib borish.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

16. O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi nima?

- a. Insonning har tomonlama rivojlanishi va kamol topishi.
- b. Hayot va tabiatda ekologiyani yaxshilash.
- s. Ilm, fan va madaniyatni yanada rivojlantirish.
- d. Dunyoviy aloqalarni bir-biri bilan bog'lash.

17. Husayn Voiz Koshifiy "Futuvvatnomai sultoniyy" nomli risolasi-da ma'ruza o'qiladigan joyni qanday nomlaydi?

- a. Sahna.

- b. Maraka joyi.
- s. Ilm markazi.
- d. Bilim o'chog'i.

18. "Tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat yo saodat, yo falokat masalasidir". Tarbiya haqidagi ushbu fikrlar muallifi kim?

- a. Alisher Navoiy.
- b. Amir Temur.
- s. Abdulla Avloniy.
- d. Abu Ali ibn Sino.

19. Uzlüksiz ta'lim tizimi turlarini belgilang?

- a. O'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim, kadrlar malakasini oshirish.
- b. Bolalar bog'chasi, umumta'lim maktabi, institut, akademiya, malak oshirish universitetlari.
- s. Bog'cha, maktab, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar, universitetlar, malaka oshirish institutlari.
- d. Maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim, maktabdan tashqari ta'lim.

20. Alisher Navoiyning qaysi asarida ustoz-murabbiy haqida fikrlar bayon etilgan?

- a. «Lison ut-tayr» asari.
- b. «Mahbub ul-qulub» asari.
- s. «Xazoyinul maoniy» asari.
- d. «Hayrat ul abror» asari.

21. "Ustoz shogirdlariga qattiq zulm ham, haddan tashqari ko'ngilchanlik ham qilmasligi lozim". Ushbu fikr muallifini belgilang?

- a. Abu Rayhon Beruniy.
- b. Alisher Navoiy.
- s. Abu Nasr Forobiy.
- d. Abu Ali ibn Sino.

22. O'qituvchining nutqiy faoliyatida asosan nimalarga e'tibor beriladi?

- a. Diapazon, tembr, nutq generatoriga.

- b. So‘zlash, mutolaa qilish va eshitishga.
- s. Energetik ovozning tembri va hajmiga.
- d. Diapazon hajmi va nutq generatoriga.

23. K.D.Ushinskiyning asosiy pedagogik-psixologik asarini belgilang?

- a. Pedagogik adabiyotning ahamiyati to‘g‘risida.
- b. O‘qituvchilar seminariyasining loyihasi.
- s. Ona tili.
- d. Bolalar dunyosi.

24. Pedagogik faoliyatda mehnat malakasi deb nimaga aytiladi?

- a. Bir xil tarzda, ishchining tanasi, oyog‘i, qo‘li, barmoqlari bilan predmetni ko‘chirish yoki ushlash uchun ketadigan jarayon.
- b. Tanaffuzsiz bitta yoki bir nechta inson harakat organlarining ish bajarishi.
- s. Egallagan bilimlarini o‘zlarining hayotiy va amaliy faoliyatlarida qo‘llay bilishi.
- d. Kam vaqt va mehnatni sarf qilgan holda xatosiz, nazratsiz operatsiyalarning bajarilishi.

25. “Muallimning yuksak sifati, uning aqli, ilmi, fikri, so‘zi, axloqu-odobidadir”. Ushbu so‘zlar muallifi kim?

- a. Habib Abdullayev.
- b. Abdulla Avloniy.
- c. Malla Ochilov.
- d. Komil Zaripov.

3 – VARIANT

1. Zamonaviy maktab o‘qituvchisining vazifalari nimalardan iborat?

- a. O‘qituvchi eng avvalo tarbiyachi, tajribali notiq, madaniyat va ma’rifat targ‘ibotchisi.
- b. O‘qituvchi ijodkor, ta’lim-tarbiyaviy faoliyat tashabbuskori, yosh avlod kelajagi uchun javobgar shaxs.
- s. O‘qituvchi sinf jamoasining tashkilotchisi va ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlarning faol ishtirokchisi.
- d. Barcha javoblar to‘g‘ri.

2. “Bilim va tarbiya inson hayotining eng muhim tirgagidir”. Ushbu g‘oya qaysi muqaddas kitobda keltirilgan?

- a. Hadislar.
- b. Avesto.
- s. Etnopedagogika.
- d. “Qur’oni Karim”.

3. Pedagogik nazokatda takt so‘zi qanday ma’noni bildiradi?

- a. O‘qituvchining o‘quvchilar oldida tashqi qiyofasini namoyon etishi.
- b. Demokratik talablar asosida o‘quvchilarga pedagogik ta’sir o‘tkazish.
- s. Ixtisoslikka doir vijdonlilik, adolatparvarlik.
- d. O‘qituvchining adolat mezoni, or-nomus, izzat-nafs, ma’naviy bilimi.

4. “Avesto”da bolalarni o‘qitish va tarbiyalash qoidalari to‘g‘ri ko‘rsatilgan javobni belgilang?

- a. Diniy va axloqiy tarbiya, jismoniy tarbiya, o‘qish va yozishga o‘rgatish.
- b. Er, suv, havo, osmon to‘g‘risida bilimlarni bilish.
- s. Yaxshi fikr, yaxshi so‘z, yaxshi amallarga ishonish.
- d. Axloq-odob, ma’rifatli, diyonatli, mehnatsevar insonni shakllantirish.

5. O‘qituvchining o‘quvchilar bilan sinf jamoasi ijodiy ishlarini boshqarishdagi tashkilotchiligi?

- a. O‘quvchilarda ijodiy ishlarga nisbatan qiziqish paydo qilish, erkin holda dars o‘tish.
- b. O‘tkaziladigan tadbimi o‘quvchilar bilan birgalikda tanlab rejasini tuzish, reja asosida guruhlariga bo‘lish, tadbirni tayyorlash va o‘tkazish, o‘tkazilgan tadbirni tahlil qilish.
- s. Darsni rang-barang, yangi uslublarda o‘tish, darsgacha, dars vaqtida, darsdan keyingi holatni tashkil etish.
- d. O‘rganilayotgan har bir mavzuni isbotlash, yangiliklardan xabardor qilish, mavzularni to‘g‘ri tushuntirish.

6. Kasbiy bilimlar mukammal bo‘lishi uchun nimalar talab etiladi?

- a. Fan metodologiyasi, nazariy bilimlar, pedagogik qobiliyat, ko‘nikma va malakalar.
- b. Metodik bilimlar, ta’limning texnologik tomoni, kasbiy qobiliyatlarga ega bo‘lish.

- s. Pedagogik qobiliyatga asoslangan ta'lim va tarbiyaviy rejalarni mukammal tuzish.
 - d. Fanning metodologiyasini bilish, nazariy bilimlar, metodik bilimlar, ta'limning texnologik tomonini o'rganish.
- 7. "Ustoz muallim bo'lsa beozor, Go'dak eli bozorda xarsang o'y nar". Shayx Sa'diyning ushbu bayt bilan ilgari surgan g'oyasi?**
- a. Axloqiylik va mehribonlik g'oyasini ilgari surgan.
 - b. Ta'lim berishda qat'iyatlikni afzal ko'rgan.
 - s. O'qituvchi shirinsuxan va beozor bo'lishi lozim.
 - d. Mudarris bola tarbiyasida ma'naviyatli va odil bo'lishi kerak.
- 8. Yunonistonda eramizdan avvalgi X asrda "Notiqlik san'ati"ning asosiy qonuniyatlari shakllangan. Ular... ?**
- a. Siyosatni davlat tribunasiga aylantirish; xalqni o'ziga og'dirish.
 - b. Tinglovchiga tushuntirish; ongini uyg'otish; huzur-halovat bag'ishlash.
 - s. Bolalarga ta'lim-tarbiya berish; kishilar ongiga ta'sir etish.
 - d. Fuqarolarni vatanparvarlik, mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash.
- 9. "Pedagog darsda ma'lum bir o'ziga xos rolni o'ynamasligi mumkin emas. Sinf sahnasida rol o'ynashni bilmaydigan o'qituvchi kasbiy faoliyat olib borolmaydi." Ushbu fikrlar muallifini belgilang?**
- a. Tolstoy L.N.
 - b. Komenskiy Ya.A.
 - s. Makarenko A.S.
 - d. Suxomlinskiy V.A.
- 10. Individual pedagogik texnikani shakllantirishda nimalar e'tiborga olinadi?**
- a. O'qituvchining yoshi, jinsi, mijozi, fe'l-atvori, salomatligi, anatomik va fiziologik xususiyatlari.
 - b. O'qituvchining o'z-o'zini boshqarishda erishadigan yutuqlari, pedagogik mahorati.
 - s. Ustozlarning mehnat tajribasini o'zlashtirishi, ta'lim-tarbiyani to'g'ri yo'naltira olishi.
 - d. Pedagogik mahoratni mukammal egallash uchun mehnat ko'nikmasi va malakalarini shakllantirish.

11. K.D. Ushinskiyning ta'kidlashicha, o'qituvchi qalbining bolalarga nisbatan mehrini bildiruvchi axloqiy hislatlaridan biri.... ?

- a. O'qituvchining pedagogik takti va psixologik bilimi.
- b. Yuksak pedagogik mahorati, o'quvchilarni seva olishi.
- s. Chuqur bilimi, madaniyati, ma'rifatli bo'lishi.
- d. Muallimning tarbiyaviy kuchi va qobiliyatini ko'rsatadigan oyina.

12. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining IX sessiyasida qachon qabul qilingan?

- b. 1997-yil 29-avgust.
- c. 1998-yil 28-avgust.
- s. 1992-yil 25-avgust.
- d. 1991-yil 1-sentyabr.

13. Pedagog o'zining qaysi tomonlarini boshqarishni o'rganishi kerak?

- a. Diqqat va muskullarini.
- b. Ruhiyatini, mahoratini.
- s. Oyoq-qo'llarini.
- d. Hammasi to'g'ri.

14. O'qituvchi o'quvchilarni o'zi bilan hamkorlikka jalb eta olishi uchun nima qilishi kerak?

- a. Pedagogik faoliyat o'quvchilarning yosh xususiyatlariga va qiziqishlariga to'g'ri kelishi lozim.
- b. O'qituvchi o'quvchilarga pedagogik va psixologik jihatdan to'g'ri vazifa qo'yadi.
- s. Sinf jamoasida o'qituvchi ham ishtirokchi, ham maslahatchi vazifasini bajaradi.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

15. "Refleksiya o'z-o'zini tahlil qilish bo'lib, o'z-o'zicha belgilangan maqsadga erishish emas, balki bilim olish, tajriba orttirish usuli, ijodga, kasbiy jihatdan takomillashishga nisbatan rag'batlantirishdir". Refleksiyaga ushbu ta'rif qaysi olim tomonidan berilgan?

- a. Turbovskiy Ya.S.
- b. Pleskach L.E.
- s. Suxomlinskiy V.A.
- d. Davletshin M.G.

16. Inson qobiliyatiga to'g'ri tavsif berilgan javob?

- a. Qobiliyat – shaxsning muayyan faoliyat yuzasidan layoqati va uning ishni muvaffaqiyatli bajarishdagi subyektiv shart-sharoitini ifodalovchi individual psixik sifatlar yig'indisidir.
- b. Qobiliyat – o'qituvchi o'z pedagogik faoliyatini mukammal rejalashtira olishi demakdir.
- s. Qobiliyat – odamlarning yuksak psixik holatini tushunish va kasbiy jarayonda muvaffaqiyatlarga erishishi.
- d. Qobiliyat – o'qituvchining pedagogik faoliyati jarayonida paydo bo'ladigan mahoratidir.

1. Oliy ta'lim necha bosqichdan iborat?

- a. 6 bosqichdan.
- b. 5 bosqichdan.
- s. 3 bosqichdan.
- d. 2 bosqichdan.

2. Pedagogik qobiliyatning asosiy sifatlarini belgilang?

- a. O'z kasbiga muhabbat, o'quvchilarni seva olish, mutaxassisligi bo'yicha puxta bilimga ega bo'lishi.
- b. Pedagogik takt va pedagogik nazokatga ega bo'lish, pedagogik texnikani qo'llay olish.
- s. O'quvchilar jamoasiga singib keta olishi, o'z mehnatiga ijobiy yondashishi.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

19. O'qituvchining jonli muloqotini tashkil etuvchi omillar?

- a. Nutqning jozibadorligi, bilim saviyasi, tafakkurning kengligi, yuksak pedagogik madaniyati.
- b. O'tkir dunyoqarashi, ma'naviy madaniyat darajasining yuksakligi, pedagogik qobiliyati.
- s. Ta'lim-tarbiyada pedagogik jihatdan belgilangan maqsadni to'g'ri yo'naltira olishi.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

20. O'qituvchi pedagogik qobiliyatini namoyon etuvchi yordamchi xususiyatlarni belgilang?

- a. Aql-idrokning muayyan turlari: hozirjavoblik, sobitqadamlik.

- b. O'qituvchining nutqi: notiqlik san'ati, so'z boyligi.
- s. Aktyorlik xususiyati: mimika va pantomimika, xayoliy fantaziya.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

21. Introvert shaxslarga xos hislatli insonlar?

- a. O'z- o'zini nazorat qilishga, ichki xavotirga moyil kishilar.
- b. Janjalkash, mahmadona kishilar.
- s. Xushmuomalali, quvnoq, doimo xushchaqchaq insonlar.
- d. Badjahl, hech kimni mensimaydigan kishilar.

22. Olimlarning fikricha pedagogik faoliyatda nechta qobiliyat yetakchilik qiladi?

- a. 2 ta qobiliyat.
- b. 5 ta qobiliyat.
- s. 6 ta qobiliyat.
- d. 4 ta qobiliyat.

23. O'qituvchining ta'lim jarayonini muqobillashtirish qobiliyati nimalarda namoyon bo'ladi?

- a. Kam kuch sarflash evaziga o'quvchilarga ta'lim berib, o'qitish maqsadlariga erishishida.
- b. Ta'limning didaktik masalalarini belgilashda, fanning abstraksiya pog'onalaridan to'g'ri foydalanish hisobiga erishishida.
- s. Ta'lim amaliyotiga ilmiy asoslangan va tajribada tekshirilgan didaktikaga oid yangiliklar va faol metodlarni joriy etishda.
- d. O'qituvchi va o'quvchilarning samarali faoliyat ko'rsatishi uchun yangi baza yaratishida.

24. Ongli ravishda yuzaga keltirilgan pedagogik vaziyat bosqichlarini oldindan rejalashtirish nima?

- a. Pedagogik texnika.
- b. Kreativlik;
- s. Konstruktiv qobiliyat.
- d. Pedagogik mahorat.

25. Perseptiv qobiliyat nima?

- a. Tashqi olamni va muhitni sezish va idrok etish.
- b. Shaxslararo va texnik tizimlararo aloqa.
- s. Dars olib borish jarayonida muloqotni to'g'ri tashkil etish.
- d. O'quvchilar bilan hamjihatlikda faoliyat olib borish.

4 – VARIANT

1. Shaxsning his-tuygʻusi va psixologik holatlarini qalbdan his etish qanday nomlanadi?

- a. Pedagogik texnika.
- b. Persepsiya.
- s. Empatiya.
- d. Simpatiya.

2. Inson qobiliyatini intellektlar toʻplami deb, uning yettita sifatini ajratib koʻrsatgan psixolog olim kim?

- a. Davletshin M.G.
- b. Rubinshteyn S.L.
- s. Govard Gardner.
- d. Gʻoziyev E.

3. Oʻqituvchining mantiqiy qobiliyati...?

- a. Mulohaza yuritish, raqamlarni, matematikani, murakkab masalalarni echishga qiziqish.
- b. Ohangni, musiqani yaxshi his etish, deklamatsiya asosida oʻqiy olish.
- s. Vaqtni, harakat surʻatini his etishi.
- d. Oʻz-oʻzini bilish, tushunish va his etish, ichki his tuygʻu bilan yashash

3. Berilgan javoblardan qaysi biri oʻqituvchining avtoritar usulid: sinf jamoasini boshqaruviga tegishli?

- a. Oʻquvchilarga ishonch bildiradi, shaxs sifatida ularni hurmat qiladi ammo talabchanlikni susaytiradi.
- b. Oʻqituvchi oʻquvchilarni oʻz holiga tashlab qoʻyadi, sinfni oʻqituvchi emas, oʻquvchilar oʻz istaganlaricha boshqaradilar.
- s. Oʻqituvchi yakka holda guruh faoliyatini belgilaydi, oʻquvchilarning soʻzsiz boʻysunishini daʼvo qiladi.
- d. Pedagogik faoliyatda sinf jamoasining fikr-mulohazalariga tayanib, taʼlim-tarbiyaviy ishlarni tashkil qiladi.

4. Oʻqituvchi va oʻquvchi muloqotini bogʻlovchi asosiy vositan belgilang?

- a. Dialog.
- b. Deklamatsiya.
- s. Soʻz.
- d. Nutq.

6. Qobiliyat bilimdan farq qiladi, bilim...?

- a. Igna bilan quduq qazishdir.
- b. Ilmiy mutolaa natijasidir.
- s. Inson umrini bezovchi bezak.
- d. Qorong'i yo'llarni yorituvchi chiroq.

7. O'qituvchining pedagogik nazokatida muhim ahamiyatga ega bo'igan xususiyatlarni belgilang?

- a. Muloqotni erkin demokratik usulda shakllantirish.
- b. Sinf jamoasida ongli intizomni vujudga keltirish va haqiqiy muloqot madaniyatiga erishish.
- s. Yakka hukmronlikdan erkin muloqotga o'tib, demokratik prinsiplar asosida pedagogik faoliyat olib borish.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

8. Insonning kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni qiyinchiliksiz, osonlik bilan mukammal egallashi va biror faoliyat bilan muvaf-faqiyatli shug'ullanishi bu...?

- a. Kommunikativ qobiliyat.
- b. Psixologik qobiliyat.
- s. Perseptiv qobiliyat.
- d. Shaxsning ichki qobiliyati.

9. O'zbekiston Respublikasida uzluksiz ta'lim nechta ta'lim turlarini o'z ichiga oladi?

- a. 5 ta turdan iborat.
- b. 7 ta turdan iborat.
- s. 3 ta turdan iborat.
- d. 4 ta turdan iborat.

10. O'quvchi ijodkorligida namoyon bo'luvchi komponentlar...?

- a. Evristik ijodkorlik.
- b. Mahsuldor ijodkorlik.
- s. Kreativ ijodkorlik.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

11. Keyinchalik pedagogik qobiliyatga aylanadigan layoqat nishona-larining majmui bu...?

- a. Insonning iste'dodi.
- b. Insonning intellekti.

- s. Insonning iqtidori.
- d. Insonning layoqati.

12. Pedagogik mahorat fanining tarkibiy qismlari?

- a. Ko'nikma va malaka.
- b. Ta'lim-tarbiya, ma'lumot.
- s. Nutq malakalari, mimika va pantomimika, hissiy psixik holat.
- d. Pedagogik texnikalar.

13. Rassomga, matematika o'qituvchisiga, adabiyotshunosga xos bo'lgan qobiliyatning yetakchi xususiyati bu...?

- a. Fantaziyani ishlata olish.
- b. So'z boyligining teranligi.
- s. Atrof-muhitni kuzatib baholash.
- d. Ijodiy tasavvur qilishi.

14. Biror faoliyatning muvaffiyatli, mustaqil va mukammal bajari-lishini ta'minlaydigan noyob qobiliyatlar birikmasi bu...?

- a. Mohirlikdir.
- b. Iste'doddur.
- s. Mahoratdir.
- d. Talantdir.

15. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" ning asosiy maqsadi nimalardan iborat?

- a. Shaxsni hayotga tayyorlash.
- b. Ta'lim tizimini qayta isloh qilish.
- s. Ta'lim sohasini yangilab, tubdan isloh qilish.
- d. Mukammal bilimga ega kadrlarni tayyorlash.

16. Pedagogik mahoratni tashkil etuvchi asosiy komponentlarni ko'rsating.

- a. O'qituvchining o'z kasbiga sadoqati.
- b. O'z fanini o'qitish metodikasini puxta bilishi.
- s. Pedagogik qobiliyatlarini namoyish eta olishi.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

17. O'quvchilar qalbiga yo'l topa olish, ularga yondashish uchun mehrini qozonish, ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar bilan o'zaro aloqa bog'lashga qaratilgan o'qituvchining pedagogik qobiliyati...?

- a. O'qituvchining kommunikativ qobiliyatidir.
- b. O'qituvchining pedagogik mahoratidir.
- s. Pedagogik muloqot qila olish iqtidoridir.
- d. Muomala madaniyatidir.

18. Ta'lim va tarbiya jarayonida pedagogik ta'sir ko'rsatishning asosiy usullari?

- a. Talab; istiqbol; rag'batlantirish va jazolash; jamoatchilik fikri.
- b. Diqqat; hotira; fikrlashni va bilish qobiliyatlarini rivojlantirish.
- s. O'quvchining muayyan hislatlari; xarakter hususiyatlarini bilish; ishontirish.
- d. Texnik fikrlash; mimika va pantomimika, notiqlik san'ati.

3. O'qituvchining ta'lim jarayonini boshqarish bosqichlari?

- a. O'qitishga muammoviy-fanlararo yondashish, e'tiborni amaliyotga yoki qo'llashga qaratilganligi.
- b. Rejalashtirish, tashkil etish, o'quv harakatlari, natijalarni baholash va tahlil qilish.
- s. O'qituvchi to'g'ri javobni formal holatda deb qabul qiladi, asosiy e'tibor o'qitishning mazmuniga qaratilgan.
- d. Holatlar «yuqoridan pastga» qaratiladi, asosiy e'tibor nazariyaga qaratilgan, faoliyat produktiv shaklda.

20. Kommunikativ qobiliyatni namoyon etuvchi asosiy komponentni belgilang?

- a. Pedagogik ta'sir ko'rsatish.
- b. Mimika va pantomimika.
- s. O'z sohasi bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lish.
- d. Nutq madaniyatiga doir bilimlar.

21. "O'qituvchi so'z aytishdan avval, har daqiqada so'z ortidan keladigan oqibatlarni o'ylashi kerak". Ushbu g'oyani qaysi muallif o'z asarlarida bayon etgan?

- a. Ya.A.Komenskiy
- b. A.Avloniy
- s. I.P.Pavlov
- d. K.D.Ushinskiy

22. Kinestetik qobiliyat nima?

- a. Mohirlik bilan dars o'tish.

- b. O'z xatti-harakatlarini muvofiqlashtirish.
- s. Muskullarning bo'shashishi.
- c. Barcha javoblar to'g'ri.

23. Pedagogik faoliyatning tarkibiy qismlariga nimalar kiradi?

- a. Pedagogik faoliyatning maqsadi;
- b. Pedagogik faoliyatning obyekti va subyekti;
- s. Pedagogik faoliyatning vositasi;
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

24. Kommunikativ munosabatda ishtiraklashning quyidagi faoliyat shakllari mavjud:

- a. Ovozning o'zgarishi, talaffuz, nutq ohangi asosida o'quvchilar ongiga sezdirmasdan ta'sir qilish.
- b. Nutq madaniyati, munosabatga kirishish madaniyati, o'z-o'zini boshqarish munosabati.
- s. Mavzu bo'yicha topshiriq berish, uni mashq qilish, o'quvchilarni baholash va rag'batlantirish.
- d. Bahs, munozara, suhbatda o'qituvchining dalillashi, isbot va mantiqqa tayanish.

25. "Relaksatsiya" qanday holat?

- a. Jismonan va ruhan bo'shashish, butunlay osoyishtalik.
- b. Jizzakilik va asabiylik, o'zini boshqara olmaslik.
- s. Jismoniy charchash, baqirish yoki so'kinish.
- d. Jismonan va ruhan tetiklik, jizzakilik.

5 – VARIANT

1. Kommunikativ ta'sir etishning qanday shakllari mavjud?

- a. Oldindan o'quvchilarni ogohlantirish, tezlik bilan o'quvchilar tafakkuriga ta'sir etish.
- b. Tahlil etilgan iboralar, andozaga kiritilgan nutqlar asosida mahorat bilan dars olib borish.
- s. O'qituvchining tashqi qiyofasini ifodalovchi madaniyati, munosabatga kirishish madaniyati, nutq madaniyati.
- d. O'z kasbiga bo'lgan salbiy munosabat, chiqisha olmaslik, tadbiri tanlash, rejasini tuzish, tahlil qilish, guruhlariga bo'linish.

2. Pedagogik mahorat komponentlarini belgilang?

- a. O'qituvchining o'z kasbiga sadoqati.
- b. O'z fanini o'qitish metodikasini puxta bilishi.
- s. Pedagogik qobiliyatlarini namoyish eta olishi.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

3. Boshqa odamlarning psixik holatlarini tushunish va ularga hamdardlik bildirish o'qituvchi qobiliyatining qaysi turiga kiradi?

- a. Perseptiv.
- b. Didaktik.
- s. Kommunikativ.
- d. Empatik.

4. Kommunikativ tushunchasining mohiyatini belgilang?

- a. Diagnostik va bilim olish ishtiyoqini o'stirish, shaxsiy hislatlarini shakllantirish va rivojlantirish funksiyalari.
- b. Tahsil, tarbiyaviy va aqliy faoliyatni nazorat qilish.
- s. An'anaviy va noan'anaviy usullar asosida nazorat qilish.
- d. O'quvchilar bilan ta'lim-tarbiyaviy ijobiy aloqa o'rnatish.

5. O'quvchilarni layoqatli va mehnatsevar qilib tarbiyalashda ko'proq nimalarga e'tibor bermoq lozim?

- a. Axloqiy tarbiyaga.
- b. Ishbilarmon kishini tarbiyalashga.
- s. Mehnatda mashq qildirishga.
- d. Iqtisodiy tarbiyaga.

6. Pedagogik munosabatlar tizimini aniqlang?

- a. O'quvchilar jamoasi bilan doimo o'zgarmaydigan ijobiy munosabat, sust holdagi ijobiy munosabat, barqaror salbiy munosabat.
- b. O'qituvchi va o'quvchining pedagogik faoliyatda bir-birini tushunib olishi, turli rollarda bo'lishi, o'zini namoyon qilishi, xamdard bo'lishi.
- s. Tarbiyalanuvchilarni oldindan orohlantirish, tezlik bilan ta'sir etish, pedagogik andozaga qaratilgan harakatlar.
- d. Bo'lajak munosabatni modellashtirish, munosabatda bo'ladigan guruhni oldindan bilish, bevosita munosabat o'rnatish, munosabatni boshqarish, munosabatni tahlil etish.

7. Pedagogik munosabatlar tizimida bajariladigan vazifalarni belgilang?

- a. O'rganilayotgan mavzularni isbotlash, hikoya qilish, shaxsiy namuna ko'rsatish, ijobiy holatlarni ma'qullash.
- b. Har bir o'quvchi ruhiyatini bilib olish, tushunib olish, axborot berish, fikr almashish, o'zgalar qayg'usini tushinish, hamdard bo'lish.
- s. Tadbir rejasini tuzish, guruhlariga bo'linish, topshiriqlar olish, tadbirni o'tkazish, tahlil qilish.
- d. Yangi dars turlaridan foydalanish, dars turlarini takomillashtirish, darsni rang-barang usullarda tashkil etish.

8. O'zaro fikr almashishda o'quvchi ongiga ta'sir qilish bu...?

- a. O'quvchi o'qituvchining yoki biror shaxsning ta'sirida xulq-atvorini shakllantirishga harakat qiladi.
- b. O'quvchilarning tafakkuri va dunyoqarashi ta'lim-tarbiya jarayonida shakllantiriladi.
- s. O'quvchining psixikasi va xulq-atvoriga nazoratsiz kirib borib, ta'sir ko'rsatadi.
- c. Ta'lim-tarbiya jarayonida alohida o'quvchi bilan suhbat o'tkazilib, unga ta'sir qilinadi.

9. O'qituvchining og'zaki nutqi qanday shakllardan iborat?

- a. Diapazon va tembr.
- b. Monologik va dialogik.
- s. Ma'ruza va va'zxonlik.
- d. Ravon nutq va ovoz tizimi.

10. Pedagogik ta'sir ko'rsatishda "Rag'batlantirish va jazolash" usulini qo'llashdan maqsad...?

- a. O'quvchilarda mustaqil fikr yuritish, ma'lum bir maqsadga, orzuga erkin intilish hissiini takomillashtirish.
- b. O'quvchilar xulq-atvoriga, xatti-harakatiga, topshiriqlarning so'zsiz bajarilishiga ijobiy ta'sir etish.
- s. Ta'lim-tarbiya jarayonida pedagogik mahorat vositalaridan unumli foydalanish.
- d. Tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishning eng muhim va sinalgan usuli bo'lib, maqsadli faoliyat olib borish.

11. “Soʻzlarning maʼnolarini, qudratini odamlarga aniq ifodalab tushuntirib bering, shunda siz insoniyat olamini barcha anglashil movchiliklarning yarmidan xalos qilgan boʻlasiz.” Ushbu fikrla muallifi kim?

- a. Aristotel.
- b. Forobiy.
- s. Demosfen.
- d. R. Dekart.

12. Pedagogik jarayonning subʼyektlari?

- a. Oʻqituvchilar, tarbiyachilar, pedagogik jamoa.
- b. Oʻqituvchilar va oʻquvchilar.
- s. Oila, maktab va jamoatchilik.
- d. Sinf jamoasi va alohida oʻquvchi.

13. Soʻzning ogʻzaki taʼsir etish komponentlarini belgilang?

- a. Ogohlantiruvchi soʻzlar, notiqlik sanʼati asosida taʼsir etish.
- b. Vazifani ijro etishga undovchi buyruqlar, taʼqiqlangan iboralar ishlatmaslik.
- s. Oʻquvchining erkin mulohazalarini maʼqullash.
- d. Barcha javoblar toʻgʻri.

14. Oʻqituvchi biror mavzuni oʻquvchilar oldiga chiqib gapirgand nimani his etishi lozim?

- a. Mavzuning mazmuni va mohiyatini bermalol soʻzlash.
- b. Kasbiy jihatdan murakkablashgan pedagogik faoliyatni his etish.
- s. Muloqotning tabiiy shakllarini qoʻllash.
- d. Maʼlum bir maqsadga qaratilgan muloqotni qoʻllash.

15. Kasbiy pedagogik muloqot deganda...?

- a. Pedagogik mahoratni dars jarayonida mukammal qoʻllay olish v yutuqlarga erishish.
- b. Oʻqituvchi va taʼlim-tarbiya jarayoni obyektlarining oʻzaro hamkorli tizimi, oʻzaro axborot almashish, tarbiyaviy taʼsir oʻtkazish.
- s. Notiqlik qobiliyatini qoʻllagan holda oʻquvchilar ongiga taʼlimiy v tarbiyaviy taʼsir oʻtkazish.
- d. Kommunikativ qobiliyatning koʻnikma va malakalarini mukammal egallash asosida oʻquvchilar bilan suhbatlashish.

16. “Pedagogik muloqot shunchaki psixologik, pedagogik yoki kommunikativ hodisa emas, avvalo kasbiy-axloqiy hodisadir”. Ushbu fikrlar muallifi kim?

- a. Munavvar qori.
- b. V.A.Suxomlinskiy
- s. A.S.Makarenko
- d. Ya.A.Komenskiy

17. O‘qituvchining ijodiy pedagogik faoliyati tizimini belgilang?

- a. Ta’lim-tarbiyaviy maqsadlarga qaratilgan ijodkorlik; o‘quvchilar bilan o‘zaro hamkorlik asosida olib boriladigan ijodkorlik.
- b. O‘z pedagogik mahoratini oshirishga qaratilgan ijodkorlik; o‘qituvchilik qobiliyatini takomillashtiruvchi ijodkorlik.
- s. Uzlüksiz malakasini oshirib borishni belgilovchi ijodkorlik; axborot texnologiyalarini mukammal egallab borish.
- d. Pedagogik muloqot qilish qobiliyatini belgilovchi ijodkorlik; o‘z sohasi bo‘yicha ilmiy muammolar bilan shug‘ullanishdagi ijodkorligi.

18. Kommunikativ vazifaning funksiyasi qanday belgilanadi?

- a. Pedagogik vazifadan kelib chiqib, o‘qituvchi tomonidan tanlanadi.
- b. Ishlab chiqaruvchi xarakterga ega, murakkab vazifani hal etadi.
- s. Kommunikativ vazifa pedagogik vazifaning asosini aks ettiradi.
- d. Barcha javoblar to‘g‘ri.

19. Pedagogik ta’sir ko‘rsatish metodlari qanday amalga oshiriladi?

- a. O‘qituvchi tomonidan tanlanib, tarbiya tamoyillariga asoslanadi.
- b. O‘qituvchi tomonidan tanlanib, ta’lim va tarbiya kategoriyalari bo‘yicha belgilanadi.
- s. O‘qituvchining kommunikativ qobiliyatini namoyon etuvchi funksiya bo‘lib, dars jarayonida amalga oshiriladi.
- d. O‘qituvchi tomonidan tanlanib, bevosita muloqot orqali amalga oshiriladi.

4. O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlardan asosiy maqsad nima?

- a. Insonni har tomonlama rivojlanishini va kamol topishini ta’minlash.
- b. Hayot va tabiat birligi bo‘lgan ekologiyani yanada yaxshilash uchun bolalarga ekologik tarbiya berish.

- s. Ilm, fan va madaniyatni yanada rivojlantirish, ta'lim sohasini bosqichma-bosqich isloh qilish.
- d. Dunyoviy madaniy aloqalarni bir-biri bilan uzviy bog'lash, kadrlar tayyorlash dasturini amalga oshirish.

21. Pedagogik ta'sir ko'rsatishda o'qituvchining kommunikativ ta'minoti?

- a. O'quvchilar ichki dunyosini, individual xususiyatlarini o'rganadi.
- b. O'quvchilarning yosh xususiyatlariga qarab kommunikativ muloqot ishlab chiqiladi.
- s. Xushmuomalalik bilan psixologik muhit tashkil qilinadi; obyekt psixologik jihatdan zabt etish amalga oshiriladi.
- d. Muloqotda demokratik tizimdan foydalaniladi; erkin muloqot qilishg imkoniyat beriladi.

22. Pedagogik faoliyatning turli metodlaridan, sinf jamoasining shakllanib ulgurgan darajasidan, muloqotni boshqarish tamoyillaridan, o'quvchilarning individual yosh xususiyatlaridan, ta'sirning rejalashtirilgan metodlaridan kelib chiquvchi vazifa...?

- a. Ta'lim-tarbiya vazifalarni bajarish.
- b. Kommunikativ vazifalarni bajarish.
- s. Pedagogik mahorat funksiyalarini bajarish.
- d. Pedagogik-psixologik vazifalarni bajarish.

23. O'qituvchi tomonidan muntazam bajarib boriladigan kommunikativ vazifalar?

- a. Muloqotning uzluksiz jarayonlari, qonuniyatlari, tizimi va tamoyillarini o'rganish.
- b. Pedagogik kommunikatsiyani ta'lim jarayonida bevosita qo'llas tartibi va texnologiyalarini egallash.
- s. Pedagogik muloqotning ko'nikma va malakalarini uzluksiz o'zlashtirib borish, kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

24. O'qituvchining nutqiga qanday talablar qo'yiladi?

- a. Ma'naviy, kasbiy, pedagogik.
- b. Madaniy, kasbiy, pedagogik.
- s. Ta'limiy, tarbiyaviy, pedagogik.
- d. Madaniy, tarbiyaviy.

25. Pedagogik xususiyatiga ko'ra o'qituvchining kommunikativ muloqoti ko'plab funksiyalarga ega bo'lgan tizim....?

- a. Axborot kommunikativ; regulatsion kommunikativ; affektiv- kommunikativ.
- b. Regulatsion kommunikativ; pedagogik kommunikativ; psixologik-kommunikativ.
- s. Affektiv kommunikativ; texnologik kommunikativ; tizimli kommunikativ.
- d. Axborot kommunikativ; nutqiy qobiliyatga asoslangan kommunikativ; didaktik kommunikativ.

6 – VARIANT

1. Kasbiy pedagogik kommunikativ muloqotning muhim komponenti bu...?

- a. Kasbiy pedagogik mahorat qirralarini mukammal egallash va nutqiy madaniyatni bilish.
- b. O'qituvchining o'z fikr-mulohazalarini, emotsional his-tuyg'ularini aniq ifoda eta olish mahorati.
- s. Pedagogik madaniyat va pedagogik taktning yuksak namunalarini o'quvchilarga namoyish eta olish.
- d. Sinf jamoasi bilan muloqot qilishning kasbiy ko'nikma va malakalarini egallash.

2. O'qituvchining pedagogik faoliyatida ro'y beradigan ruhiy ta'sirlanishi, qayg'urishi, his-tuyg'ularga berilishi qanday holatda bo'lishi kerak?

- a. O'qituvchi emotsional his tuyg'ularga aslo erk bermasligi kerak.
- b. Kommunikativ muloqot madaniyati vazifalaridan kelib chiqiladi.
- s. Ma'lum bir pedagogik maqsadga muvofiq bo'lishi lozim.
- d. Psixologik bilimlarni puxta o'rganishi bilan qo'llashi mumkin.

3. Alisher Navoiyning didaktikaga oid asosiy asarini belgilang?

- a. "Mahbub ul-qulub".
- b. "Saddi Iskandariy".
- s. "Sabbai-Sayyor".
- d. "Farhod va Shirin".

4. O'qituvchining o'quvchilar bilan muloqotda shirinsuxanligi, xushmuomalaligi, muloyimligi...?

- a. Kommunikativ qobiliyatidir.

- b. Induktiv, deduktiv metodlardan foydalanishi.
- s. Suhbatlashish, tushuntirish odobidir.
- d. Muosharat odobidir.

5. Sinfda yuzaga kelgan pedagogik vaziyatning asl sababini kimda axtarish kerak?

- a. O'quvchidan.
- b. O'qituvchidan.
- s. Maktab direktoridan.
- d. Pedagogik kengashdan.

6. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" O'zbekiston Respublika Oliy majlisi IX sessiyasida qachon qabul qilingan?

- a. 1997-yil 29-avgust.
- b. 1998-yil 28-avgust.
- s. 1992-yil 29-avgust.
- d. 1991-yil 1-sentyabr.

7. Ta'lim-tarbiyaviy jarayonda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida muloqot madaniyati nima?

- a. Bevosita o'zaro munosabat asosida ma'lum bir maqsad sari hamjiha likka yo'naltirilgan maqsad.
- b. O'qituvchining kasbiy faoliyatida muloqot madaniyatiga qat'iy rioy qilishi.
- s. O'zaro munosabatning "Ustoz-shogird" an'alariga xos shakllan berishi.
- d. O'qituvchining pedagogik mahoratini namoyish etishi, yuksak xu namunalari ko'rsata olishi.

8. Pedagogik faoliyat deganda nimani tushunasiz?

- a. Pedagogik faoliyat – inson shaxsini har tomonlama shakllantirishg qaratilgan jarayon.
- b. O'quvchilarga ta'lim – tarbiya berishga maxsus tayyorlangan, chuq bilim va malakalar bilan qurollangan shaxs.
- s. Yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash uchun xalq, davlat oldic javob beradigan, ta'lim-tarbiya berishga maxsus tayyorlangan kish larning mehnat faoliyati.
- d. Bolalar va o'smirlar orasida ta'lim-tarbiya ishiga mas'ul kishilarnir birgalikdagi faoliyati.

9. O'qituvchi pedagogik madaniyatini shakllantirish uchun nimalarga e'tibor berishi kerak?

- a. Kishilar bilan o'zaro munosabatda kommunikativ iqtidorini shakllantirib borishi.
- b. Muosharat odobining muhim xususiyatlarini mukammal egallashi, dilkashlik va xushmuomalalik kayfiyatida yurishi.
- s. Muloqot jarayonida paydo bo'ladigan salbiy holatlarni engish ko'nikmalariga ega bo'lish.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

10. Alisher Navoiyning mudarrislar haqidagi fikrlarini belgilab bering?

- a. Uning ishi odam qo'lidan kelmas, odam emas, balki dev ham qila bilmas...
- b. Ustoz oldida doimo ta'zimda bo'lishi lozim...
- s. Mansabdor domla bir to'da bolaga ilm-odob o'rgatadi...
- d. Mudarris mehnatini hech qachon o'lchab bo'lmaydi...

11. «Inson kamolotida uch narsa – irsiyat, muhit, tarbiya muhim rol o'ynaydi» degan fikrlar muallifi kim?

- a. Abu Nasr Forobiy.
- b. Abu Rayhon Beruniy.
- s. Abu Ali ibn Sino.
- d. Yusuf Xos Hojib.

12. Prezidentimiz I.A. Karimov ta'rifi bo'yicha ta'lim-tarbiya va ma'naviy-ma'rifiy ishlarimizning asosiy sharti hamda mezon... bu?

- a. Yosh avlodning qalbi va ongini asrash, ularni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalash.
- b. Dunyoda ro'y berayotgan siyosiy jarayonlarning ma'no-mazmuni va asl sabablarini chuqur anglash.
- s. O'z mustaqil fikriga ega, sodda qilib aytganda, oqni qoradan ajratishga qodir bo'lish.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

13. Sinf jamoasini boshqaruv uslubidan qaysi biri, pedagogik muloqot madaniyatiga salbiy ta'sir etadi?

- a. Boshqaruvning demokratik uslubi.
- b. Boshqaruvning liberal uslubi.

- s. Boshqaruvning avtoritar uslubi.
- d. Erkin muloqot uslubi.

14. Pedagogik mahorat tizimining asosiy komponentlari...?

- a. Pedagogik insonparvarlik yo'nalishi.
- b. Kasbiy bilimlarni mukammal bilish.
- s. Pedagogik qobiliyat va pedagogik texnikani egallash.
- d. Hamma javoblar to'g'ri.

15. O'quvchilarni ishontirish, muloqotga kirishish, pok ko'ngillili qaysi pedagogik qobiliyatga kiradi?

- a. Estetik qobiliyat.
- b. Kommunikativ qobiliyat.
- s. Perseptiv qobiliyat.
- d. Didaktik qobiliyat.

16. «Autogen trenirovka» qanday ma'noni bildiradi?

- a. "Auto-tashqi" degan ma'noni beradi hamda «tashqi ta'sir» ma'nosini bildiradi.
- b. "Auto-o'ziga" degan ma'noni bildiradi va "o'z-o'ziga ta'sir" ma'nosini beradi.
- s. "Auto-ichki" degan ma'noni bildiradi va "ichki ta'sir" ma'nosini beradi.
- d. "Auto" atrof-muhit degan ma'noni bildiradi va "atrof-muhit ta'siri" degan ma'noni beradi.

17. Kommunikativ qobiliyat qanday qobiliyat?

- a. O'qituvchining pedagogik faoliyatida o'z ishini rejalashtira olish demakdir.
- b. Boshqa odamlar bilan bo'ladigan va birgalikdagi faoliyatda psixologik kirishuvchanlikni ta'minlaydigan qobiliyatdir.
- s. Kishilarning ruhiy holatlarini tushunish va ularga hamdardlik munosabatida bo'lish qobiliyatidir.
- d. O'quvchilarga ta'lim va tarbiya bera olish hamda bilish tafakkuri rivojlantirish qobiliyatidir.

18. So'z – o'qituvchi kasbiy mahoratining qaysi qirralarida namoyon bo'ladi?

- a. O'qituvchining nutqida, ma'ruzasida, dialog, monolog, deklamatsiyalarida namoyon bo'ladi.

- b. O'qituvchining o'quvchilar jamoasi bilan muloqot qilish jarayonida namoyon bo'ladi.
- s. O'qituvchining barcha pedagogik qobiliyatlarini namoyish etishda zarur bo'lgan vosita.
- d. O'qituvchining dars strukturasi mukammal tashkil etib o'tkazishida namoyon bo'ladi.

19. Pedagogikada o'qituvchi qobiliyatiga ta'rif?

- a. O'qituvchining ongli faoliyatni bajarishi jarayonida hosil qilingan intellektual faoliyat.
- b. Bu imkoniyatdir, uning mohirligi zaruriy darajasi o'qitish va tarbiyalash jarayonida takomillashib boradi.
- s. O'qituvchining tajribasi va bilimlari asosida bajariladigan faoliyat.
- d. Pedagogik mahoratga erishishni ta'minlaydigan intellektlar to'plami.

20. "Voiz (notiq) odamning o'zi avvalo halol ish ko'ruvchi bo'lishi kerak, uning nasihatlaridan chiqmaslik shart". Ushbu fikrlar muallifini belgilang?

- a. Abu Nasr Forobiy.
- b. Alisher Navoiy/
- s. Abu Ali ibn Sino.
- d. Husayn Voiz Koshifiy.

21. Pedagogik faoliyatning samarali bo'lishi uchun o'qituvchiga zarur bo'lgan qobiliyat tizimi?

- a. O'qituvchi jonli muloqot olib borish qobiliyatiga hamda pedagogik mahoratga ega bo'lishi kerak.
- b. Aniq maqsadni ko'zlash, qat'iyatli bo'lish, kamtarlik, kuzatuvchanlik, tashkilotchilik, kelajakni ko'ra bilish, diqqatni taqsimlay olish.
- s. Diqqatni taqsimlay olish, yangilikka intilish, o'ziga va o'zgalarga talabchanlik, tashkilotchilik, obro' orttira olish.
- d. Bilim, tushuntira olish, kuzatuvchanlik, nutq malakasi, tashkilotchilik, obro' orttira olish, muloqot qilish, kelajakni ko'ra bilish, diqqatni taqsimlay olish.

22. I.A.Karimovning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" nomli asarida ta'kidlangan "Ma'naviyatni shakllantirishga bevosita ta'sir qiladigan yana bir muhim hayotiy omil..." nima?

- a. Milliy qadriyatlarimiz va urf-odat, an'analarimizga sadoqatli bo'lishimiz.

- b. Insonni tushunish, uning qadr-qimmatini chuqur anglab yetish, e'zozlashdir.
- s. Ta'lim-tarbiya tizimi bilan chambarchas bog'liqligidir.
- d. Sharq mutafakkirlarining noyob ijodiy merosini mukammal o'rganish.

23. Nutqning asosiy xususiyatlari qanday talablar asosida kelib chiqadi?

- a. Nutqning to'g'riligi va ravonligi.
- b. Nutqning aniqligi va ta'sirchanligi.
- s. Nutqning mantiqiyliigi va tozaligi.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

24. O'qituvchining pedagogik faoliyatida mehnat malakasi deb nimaga aytiladi?

- a. O'qituvchining uzluksiz ravishda o'z malakasini oshirib borishi.
- b. O'quv jarayonida innovatsion texnologiyalar imkoniyatlaridan foydalanishi.
- s. Bilim, ko'nikma va malakalarini hayotiy va amaliy faoliyatlarida qo'llay bilishi.
- d. Kam vaqt va mehnat sarflash evaziga ta'limda muvaffaqiyatlarga erishish.

25. Kadrlar tayyorlash milliy dasturining asosiy maqsadi nimalardan iborat?

- a. Uzluksiz ta'lim jarayonini muntazam tatbiq etish, malakali kadrlarni tayyorlash.
- b. Ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, yuqori malakali kadrlar tayyorlash milliy tizimini yaratish.
- s. Ta'lim oluvchilarni faol mehnatga, jamoat ishlariga tayyorlash.
- d. Ta'lim sohasida mamlakatimizning o'ziga xos yo'llarini qidirib topish.

7 - VARIANT

1. Shaxsning bilimlar tizimiga, dunyoqarashiga, xulq-atvoriga, hatti-harakatiga ta'sir eta olish va uni qisman o'zgartirish nima?

- a. Kreativlik.
- b. Relaksatsiya.
- s. Empatiya.
- d. Ishontirish.

2. O'qituvchi rahbar sifatida o'z munosabatini tashkil etadi. Quyidagi javoblarning qaysi birida, o'qituvchining rahbar sifatidagi boshqaruv usullari ko'rsatilgan?

- a. O'qituvchi avtoritar, demokratik, liberal usullarga asoslanib sinf jamoasini boshqaradi.
- b. O'quvchilarni yoqtirish yoki yoqtirmasligi, do'stlik asosida o'zaro hurmat, kommunikativ munosabat usullari asosida boshqaradi.
- s. Bilim berish, ma'lumot olish, mavzuni hikoya qilish, suhbat o'tkazish kabi usullardan iborat boshqaruv.
- d. O'quvchilarni tushunish, yolg'on xushomad qilish, muosharat odobi, ishontrish va ta'sir etish usullari bilan boshqaruv.

3. "Mudarrislarning barcha qobiliyatlaridan eng yaxshisi nutq qobiliyatidir" so'zlari qaysi alloma asarida berilgan?

- a. Forobiy: "Fozil shahar odamlari".
- b. Shayx Sa'diy: "Guliston".
- s. Alisher Navoiy: "Mahbub ul-qulub".
- d. Kaykovus: "Qobusnoma".

4. Liberal usul asosida pedagogik faoliyat olib borishda...?

- a. O'qituvchining qattiqqo'lligi, o'quvchilarning so'zsiz bo'ysunishini da'vo qilishi, o'quvchilar fikrini inobatga olmasligi.
- b. O'qituvchi o'quvchilar bilan erkin muloqot tizimini shakllantiradi, sinf jamoasi tashabbusini qo'llaydi.
- s. O'qituvchi tashabbuskor bo'ladi, ammo o'quvchilarning his-tuyg'ulari, ehtiyojlari inobatga olinmaydi.
- d. O'qituvchi tashabbussiz, o'z mustaqil fikriga ega emas, o'quvchilar ta'lim va tarbiyasiga e'tiborsiz, beg'am qaraydi.

5. O'qituvchining o'quvchilar bilan pedagogik muloqoti funksiyalarini belgilang?

- a. Ta'lim-tarbiyaviy faoliyatni o'quvchilar bilan birgalikda tashkil etish va o'zaro axborot almashishni yo'lga qo'yish.
- b. O'quvchilarni erkin fikr-mulohaza yuritishga o'rgatish va salbiy holatlarni birgalikda bartaraf etish.
- s. O'quvchilar psixik holatini mukammal bilish, muloqotda qoniqish his etish.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

6. Maktabgacha, umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim hamda oliy ta'lim tizimining asosiy me'yoriy-huquqiy hujjati bu...?

- a. Davlat ta'lim standarti.
- b. Davlat talablari.
- s. O'quv rejalari.
- d. Namunaviy o'quv reja.

7. Pedagog olim V.A.Kan-Kalik o'qituvchining pedagogik muloqoti tuzilishini nechta bosqichga bo'ladi?

- a. 3 bosqichdan iborat.
- b. 2 bosqichdan iborat.
- s. 5 bosqichdan iborat.
- d. 4 bosqichdan iborat.

8. O'qituvchilarning xarakteri va individual xususiyatiga qarab toyifalarga ajratib bering?

- a. Tashabbuskor o'qituvchi va tashabbussiz o'qituvchilar, ijodkor o'qituvchilar, dangasa o'qituvchilar.
- b. Ishga befarq qarovchi o'qituvchilar, tashkilotchi, qobiliyatli, madaniyatli o'qituvchilar.
- s. Xushmuomalali va tashabbuskor o'qituvchilar, muloqotda qo'pol, iqtidorsiz o'qituvchilar.
- d. Tashabbuskor, ijodkor o'qituvchilar, tashabbussiz, o'z fikriga ega bo'lmagan o'qituvchilar, hamma ishga befarq qarovchi o'qituvchilar.

9. Hozirgi davrda o'qituvchi faoliyatida uchraydigan kommunikativ munosabat turlarini ko'rsating?

- a. O'qituvchining hikoyasi, shaxsiy namuna, munozara, suhbat, darslarni didaktik jihatdan tashkil etuvchi.
- b. Bilish, anglash, ekspressiv (his-tuyg'u holati), ishontirish ijtimoiy-an'anaviy, kishi holatini so'zsiz tushunish.
- s. Buyruq, ko'rsatma, kesatiq, ayblash, o'z munosabatini hamma narsadan yuqori qo'yish.
- d. Avtoritar, liberal, demokratik.

10. Qobiliyatga yaqin tushunchalar...?

- a. Iqtidor va mohirlikdir.
- b. Mahorat va iste'doddir.
- s. Intellect va ziyraklikdir.
- d. Ko'nikma va malakalardir.

11. Muhim ahamiyatga ega bo'lgan asosiy pedagogik ta'sir ko'rsatish metodlarini belgilang?

- a. Ishontirish, onga ta'sir o'tkazish metodlari.
- b. Jamoaviy va yakka tartibdagi suhbat metodlari.
- s. Rag'batlantirish va jazolash metodlari.
- d. Pedagogik texnologiyaga oid tarbiyaviy metodlar.

12. O'qituvchining o'quvchilar bilan muloqotga kirishishida ta'sir etuvchi asosiy usullarni ko'rsating?

- a. Ogohlantiruvchi so'zlar.
- b. Ishontirish, ta'sir etish va ma'qul qilish.
- s. Rag'batlantirish va jazolash.
- d. Jazolash, tarbiyaviy ta'sir o'tkazish.

13. Zamonaviy, bilimli, vatanparvar insonlarni tarbiyalash kimning vazifasi?

- a. Faylasufning.
- b. Pedagogning.
- s. Jamiyatning.
- d. Hokimiyatning.

14. Pedagogik muloqotga berilgan ta'rifni belgilang?

- a. Pedagogik muloqot – bu ikki kishi, ya'ni o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro muloqot shakli.
- b. Muloqot–pedagogning o'quvchilarga ta'sir etishdagi kasbiy quroli bo'lib, kasbiy mahoratini belgilaydi.
- s. Pedagogik muloqot – bu o'qituvchining o'quvchilar bilan dars va darsdan tashqari faoliyatda sinfda psixologik muhit va ijobiy ruhiy iqlim yaratishidir.
- d. Pedagogik muloqot bu – o'qituvchi va o'quvchilar munozaralarini olib borish, o'z fikrlarini tahlil qilib borishga aytiladi.

15. Quyidagi pedagogik nazokatga oid to'g'ri tavsifni belgilang?

- a. Pedagogik nazokat – do'stlik, xizmatdagi moslik, chiqishib, hamjihat bo'lish, mayinlik.
- b. Pedagogik nazokat – ta'lim va tarbiyaviy tadbirlarni to'g'ri tanlash, uning rejasini tuzish, o'tkazish va tahlil qilish.
- s. Pedagogik nazokat–nafasni to'g'ri moslab olish, ovozning o'zgaruvchanligi va mayinligi, talaffuz, ravon nutq madaniyati.

- d. Pedagogik nazokat – o‘qituvchining axloqiy–ma’naviy qiyofasin namoyon etuvchi me’yor tuyg‘usi, xulq va odob qoidalariga rioy qilish, odamiylik, kamtarlik va mehr–oqibat tuyg‘ulari.

16. “Avesto”da Kohin muallimlari tomonidan bolalarga o‘rga tiladigan duolar qaysi so‘z bilan boshlangan?

- a. Axura Mazdaga hamdu sanolar aytish.
- b. Er, suv, osmon, tabiatga sig‘inish.
- s. Yaxshi fikr, yaxshi so‘z, yaxshi amallarga ishonish.
- d. O‘z vataniga, diniga sadoqatli bo‘lish.

17. Pedagogik nazokatning mohiyatiga nimalar kiradi?

- a. O‘qituvchi tashqi qiyofasining go‘zalligi, o‘quvchilarga demokrati talablar asosida dars o‘tishi.
- b. Etnopedagogik tuyg‘ular, milliy qadriyatlar, urf–odat va an’analar o‘zbekona tavoze va muomala madaniyati.
- s. Ixtisoslikka doir vijdon, adolatparvarlik, har qanday vaziyatda o‘zini tuta bilishi, pedagogik oriyat.
- d. To‘g‘ri javob ko‘rsatilmagan.

18. Pedagogik jarayonning obyektlari?

- a. Pedagogik jamoa, o‘qituvchi, maktab ma’muriyati.
- b. O‘qituvchilar, tarbiyachilar, ota- onalar.
- s. O‘quvchilar guruhi va alohida o‘quvchi.
- d. Oila, maktab, jamoatchilik.

18. Ekstravert shaxslarga qanday hislatli insonlar kiradi?

- a. Shaxslarga xos umumiy faollik, osoyishtalik, ta’sirchanlikka moyi kishilar.
- b. Janjalkash, mahmadona, hech kimni mensimaydigan, madaniyatsiz o‘z ishiga sovuqqon kishilar.
- s. Xushmuomala, quvnoq, xushchaqchaq, barcha bilan bir xil munosabatda bo‘ladigan faol kishilar.
- d. Badjahl, mensimaydigan va odamlarga aralashmaydigan, doimo yolg‘izlikni xush ko‘radigan kishilar.

20. O‘qituvchi tomonidan tashkil etiladigan, har qanday ta’lim-tarbiyaviy tadbir mohiyatini o‘quvchilarga yetkazadigan, ziddiyat jarayonlardan olib chiqish qudratiga ega bo‘lgan faoliyatni belgilang?

- a. O‘qituvchining pedagogik mahorati.

- b. O'qituvchining jonli muloqoti.
- s. O'qituvchining kommunikativ qobiliyati.
- d. Notiqlik san'atini namoyon qila olishi.

21. Inson kamolotida o'qituvchining mehnatini namoyon etuvchi asosiy vositalar?

- a. Shaxsning ta'lim va tarbiya jarayonida erishgan yutuqlari.
- b. Axborot texnologiyalari asosida mashg'ulotlarni o'tkazish.
- s. Insonning hayotiy faoliyatida erishadigan yutuqlari va ijobiy natijalari.
- d. O'quv materiallarini nazariy va amaliy jihatdan puxta o'zlashtirishi.

22. O'qituvchining pedagogik muloqot asosida sinf jamoasini boshqarishi odatda nechta bosqichdan iborat?

- a. Ikkita bosqichdan iborat.
- b. To'rtta bosqichdan iborat.
- s. Oltita bosqichdan iborat.
- d. Uchta bosqichdan iborat.

23. O'qituvchining pedagogik nazokatga erishish yo'llari?

- a. Pedagogik texnikani bilishi asosida o'qituvchi pedagogik mahoratida sayqallanadigan tuyg'ulari.
- b. O'zini tuta bilishi, sabr-toqat, sezgirlik, vijdon, oriyat kabi xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirishi bilan.
- s. Milliy-ma'naviy qadriyatlarimizni chuqur o'rgangan holda o'quvchilar bilan yaxshi muomalada bo'lishi.
- d. O'qituvchi ijodiy faoliyatida bilimlarni o'zlashtirishi, notiqlik san'ati va qobiliyatini shakllantirishi orqali.

24. Kommunikativ qobiliyatning ta'rifi to'g'ri berilgan qatorni aniqlang?

- a. Kasbiy xushyorlik, emotsiya, pedagogik intuitsiya.
- b. Kishilarni o'ziga ishonтира olish, muloqotga tez kirisha olish, ochiqlik, ya'ni muloqot ehtiyoji.
- s. Ta'lim-tarbiya jarayonida harakatchan va tashabbuskor bo'lish.
- d. Har qanday pedagogik vaziyatlarda o'z-o'zini boshqara olish.

25. Insonning atrofdagi odamlar bilan barqaror, yaqin munosabatda bo'lishga intilishi...?

- a. Kommunikativ qobiliyat.
- b. Muosharat odobi.

- s. O'qituvchining dilkashligi.
- d. Muloqot madaniyati.

8 - VARIANT

1. O'qituvchining pedagogik mahoratiga ta'rif bering?

- a. Muayyan loyiha asosida tashkil etiladigan, aniq maqsadga yo'naltirilgan hamda ushbu maqsadning natijalarini kafolatlovchi pedagogik faoliyat jarayonining mazmunidir.
- b. Ta'lim va tarbiyaviy faoliyatda yuqori darajaga erishishni va uni doimiy takomillashtirib borish imkoniyatini ta'minlovchi faoliyat bo'lib, har bir o'qituvchi fazilatida namoyon bo'ladi.
- s. Didaktik hamda tarbiyaviy jarayonning o'qituvchi tomonidan samarali, mahoratli tarzda tashkil etishdir.
- d. O'qituvchi tomonidan pedagogik jarayonni takomillashtirish, optimallashtirishga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojni qondirish omilidir.

2. Pedagogikada dilkash insonlar sifatida e'tirof etiladigano o'qituvchilarni belgilang?

- a. Melanxolik insonlar.
- b. Intravert toifasidagi shaxslar.
- s. Quvnoq, xushchaqchaq kishilar.
- d. Ekstravert tipdagi shaxslar.

3. Pedagogik texnikaning muhim jihatlarini belgilang?

- a. Turli rollarda bo'lish faoliyati, o'zaro fikr almashishi, birga qayg'urish, xayol surish.
- b. Doimo o'zgarmaydigan ijobiy faoliyat, sust holdagi ijobiy munosabat, barqaror bo'lmagan munosabat, barqaror salbiy munosabat.
- s. O'quvchilar jamoasi bilan hamfikirlik, kelishuvchanlik, tashabbusni ma'qullash.
- d. O'qituvchining mahoratini belgilovchi kasbiy ko'nikmalari, savodli va ifodali so'zlay olishi, bilimi va fikrini tushumarli tarzda etkaza olishi.

4. O'qituvchilik kasbini tanlagan kishi qanday shaxsiy fazilatlarga ega bo'lishi kerak?

- a. Sog'lom bo'lishi, bolalarni sevishi, so'zlarni to'g'ri va yaxshi talaffuz qila olishi.

- b. Pedagogik mahoratni mukammal egallashi, barcha qobiliyatlarni o'zida namoyon etishi.
- s. Bolalarni yoqtirishi, o'z fanini mustahkam egallashi, nutqining ravonligi.
- d. Iymon-e'tiqodli, dunyoqarashining kengligi, odob-axloqi, fuqarolik urchini his etishi, ma'naviyati, dilkashligi.

5. U yo'q joyda mehnat unumi ham past bo'ladi, asablar tez charchaydi, sog'likka putur etadi bu...?

- a. O'qituvchining kun tartibi.
- b. O'qituvchining pedagogik mahorati.
- s. O'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etish.
- d. Ta'lim va tarbiyaning o'zaro aloqadorligi.

6. O'qituvchining kasbiy pedagogik kommunikativ muloqoti kompetentlarini belgilang?

- a. Kasbiy pedagogik mahorat qirralarini mukammal egallash va nutqiy madaniyatni bilish.
- b. Sinf jamoasi bilan muloqot qilishning kasbiy ko'nikma va malakalarini egallash.
- s. Pedagogik madaniyat va pedagogik taktning yuksak namunalarini o'quvchilarga namoyish eta olish.
- d. O'qituvchining o'z fikr-mulohazalarini, emotsional his-tuyg'ularini aniq ifoda eta olish mahorati.

7. Pedagogik texnika nima?

- a. O'qituvchi faoliyatining tashkiliy shakli.
- b. Pedagogika jarayonini boshqarish.
- s. Dars jarayonini kuzatish.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

8. O'qituvchining ijodiy mehnati jarayonida erishiladigan natijalarining rivojlanish bosqichlarini belgilang?

- a. Notiqlik san'ati va pedagogik mahorat.
- b. Kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar.
- s. Pedagogik mahorat, pedagogik qobiliyat.
- d. Iqtidor, iste'dod, daholik.

9. O'quvchilarga barcha demokratik talablar asosida pedagogik ta'sir o'tkazish, muloqotni insonparvarlik tuyg'ulari asosida o'rnatish o'lchovi, o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish hamda ongli intizomni shakllantirish ko'nikmalarini hosil qilish... bu?

- a. O'qituvchining pedagogik qobiliyati.
- b. O'qituvchining pedagogik takti.
- s. O'qituvchining mimik-pantomimik harakatlari.
- d. O'qituvchining didaktik va tashkilotchilik mahorati.

10. Ma'lumki, pedagogik texnika tushunchasi ikkita guruhga bo'lib o'rganiladi, birinchi guruh komponentlariga kiruvchi asosiy xususiyatlarni belgilang?

- a. O'qituvchining alohida shaxsga va o'quvchilar jamoasiga ta'sir ko'rsatish malakalari.
- b. O'qituvchining kasbiy mahoratini va pedagogik qobiliyatini uzluksiz takomillashtirib borishi.
- s. O'qituvchining shaxsiy axloqiy fazilatlarini, o'z-o'zini boshqarish malakalari.
- c. O'qituvchining ijodiy mehnat faoliyati asosida ta'lim-tarbiyaviy jarayonda o'zini namoyon qilishi.

11. O'qituvchining fikr almashish omillari bilan bevosita bog'liq bo'lgan kommunikativ qobiliyat xususiyatlarini belgilang?

- a. Ishontirish, ta'sir etish, taqlid qilish.
- b. Ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi.
- s. Joriy etish, nazorat qilish va baholash.
- d. Faoliyat turi, pedagogik jarayon, o'yin uslubiyoti.

12. Pedagogik faoliyatning tashkiliy shakli bo'lib, qo'l bilan tutil bo'lmaydigan, behad uzoq ijodiy izlanishlar va azob-uqubatli kechinmalar, tinimsiz pedagogik faoliyat, o'qituvchining fahm farosati, bilimi va mahorati bilan amalga oshiriladigan qizg'in ijodiy mehnat mahsuli.... bu?

- a. O'qituvchining pedagogik muloqot madaniyati.
- b. O'qituvchining shaxsiy qobiliyatlari.
- s. O'qituvchining kasbiy pedagogik mahorati.
- d. O'qituvchining pedagogik texnikasi.

13. “Yo‘lda ham, cho‘lda ham, hamma fasl, hamma manzilda, qo‘yingchi umringizning oxirgi nuqtasigacha siz faoliyat ustidasiz. Bu degani sizning borlig‘ingiz, har bir so‘z, har bir ishorangiz odamlar uchun nur, madad va xaloskorlikdir”. O‘qituvchining kasbiy faoliyati to‘g‘risida bildirilgan ushbu fikrlar muallifi kim?

- a. Abdulla Avloniy.
- b. Tursunoy Sodiqova.
- s. Alisher Navoiy.
- d. Mahmudxo‘ja Behbudiy.

14. O‘z fikrlarini, kayfiyatini, holatini, hissiyotini, qosh, ko‘z va yuz muskullarining harakati bilan bayon qilish san’ati... bu?

- a. O‘qituvchining pantomimikasi.
- b. O‘qituvchining notiqligi.
- s. O‘qituvchining mimikasi.
- d. O‘qituvchining aktyorlik san’ati.

15. O‘qituvchilik kasbini ko‘pincha qanday nomlashadi?

- a. Bolaga ta‘lim-tarbiya beruvchi shaxs.
- b. Matonatli kasb egasi.
- s. Bola qalbining injeneri.
- d. Otangdek ulug‘ inson.

16. Nutq texnikasiga nimalar kiradi?

- a. Nafas olish, ovozni yo‘lga qo‘yish, uning tovlanishi, talaffuzi, notiqlik san’ati.
- b. Nutq asosida o‘quvchilarni ishontira olish, ularga ta‘sir qilish, taqlid qilishni shakllantirish.
- s. Tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilish, tilning grammatik qoidalariga rioya qilish.
- d. Barcha javoblar to‘g‘ri.

17. O‘quvchilarga doimo tarbiyaviy ta‘sir etuvchi ota-onalar, tarbiyachilar, sinf jamoasi qanday nomlanadi?

- a. O‘qituvchi faoliyatining subyektlari.
- b. O‘qituvchining kasbiy bilimlari.
- s. O‘qituvchi faoliyatining obyektlari.
- d. Barcha javoblar to‘g‘ri.

18. Bilim deganda nima tushuniladi?

- a. Insonning dunyoqarashi, hodisa va voqealarga bo‘lgan munosabati.

- b. Dialektik dunyoqarash, bilimga qiziqish va shaxsiy fazilatlar.
- s. Tasavvurlar, tushunchalar va mulohazalar.
- d. Hissiyot, qobiliyat va mahorat.

19. Pedagogning nutqi qaysi talablarga javob berishi lozim?

- a. Nutqning lug'aviy, grammatik va leksik jihatdan to'g'riligiga va boyligiga.
- b. Nutqning ifodaliligi, yorqinligi, obrazlilik, zamonaviy normalarga mos kelishi.
- s. O'qituvchining orfoepiya, intonatsiya, aksentologiya, talaffuz qoidalariga rioya qilishi.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

20. Ovoz hajmi, tonlarining eng past va eng yuqori chegaralar qanday belgilanadi?

- a. Tembr;
- b. Rezonator;
- s. Tovushning yuqoriligi;
- d. Diapazon;

21. Kommunikativ qobiliyatga berilgan ta'rifni belgilang?

- a. O'qituvchining kasbiy faoliyatida ta'lim va tarbiyaviy ishlarni rejalashtira olishi demakdir.
- b. Boshqa odamlar bilan bo'ladigan va birgalikda faoliyatda psixologik kelishuvchanlikni ta'minlaydigan qobiliyatdir.
- s. Boshqa odamlarning psixik holatlarini tushunish va ularga hamdardli munosabatida bo'lish qobiliyatidir.
- d. Boshqalarning ruhiy holatlarini tushunish va ularga hamdardli munosabatida bo'lish asosida ta'lim va tarbiya bera olish qobiliyatidir.

22. O'qituvchi o'zining qanday xususiyatlari ustida ko'proq mehnat qilishi kerak?

- a. Refleksiv qobiliyati.
- b. Nutqi, pedagogik texnikasi.
- s. Kun tartibi, pedagogik mahorati.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

23. Ovoz o'zgarishi, nafas olish, nutq va diksiyaning malaka va ko'nikmalari yig'indisini avtomatizm darajasiga etkazish bu ...?

- a. Rezonator tizim.
- b. Diapazon tizim.
- s. Nutq texnikasi.
- d. To'g'ri javob yo'q.

24. “Qobiliyatlini tarbiya qilmaslik zulmdir, qobiliyatsizga tarbiya bermoq hayfdir”. Ushbu fikr muallifi kim?

- a. Unsurul Maoliy Kaykovus.
- b. Yusuf Xos Hojib.
- s. Alisher Navoiy.
- d. Mahmud Qoshg'ariy.

25. O'qituvchi mehnat faoliyatida evristik ijodkorlik bu ... ?

- a. Kasbiy faoliyatiga oid so'nggi yangiliklarni o'zlashtirish va targ'ib qilishni anglatadi.
- b. O'qituvchining ta'lim jarayonida shaxslararo va texnik tizimlararo aloqasi.
- s. Pedagogik mehnat faoliyatida o'quvchilar jamoasi bilan muloqotni to'g'ri tashkil etish.
- d. O'quvchilar jamoasi bilan hamjihatlikda pedagogik faoliyat olib borish.

9 – VARIANT

1. Og'zaki nutqning vazifasi nimalardan iborat?

- a. O'qituvchi notiqlik san'atini namoyish etib, o'quvchilar jamoasi bilan o'zaro muloqotni amalga oshiradi.
- b. Nutq yordamida o'qituvchi o'quvchilar ongiga, istak va motivlariga, his-tuyg'ulariga ta'sir etib, o'z kamchiliklarini korrektsiyalaydi.
- s. Ta'lim jarayonida olingan bilimlarni chuqur idrok etish, nutq yordamida o'quvchilarni o'quv va amaliy faoliyatlarini samarali tashkil etish.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

2. Qaysi treninglar orasida katta farq yo'q va ular bir-biri bilan uzviy bog'liq?

- a. Jismoniy, mimika.
- b. Idrok, psixologik nutq.
- s. Jismoniy, psixologik.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

3. Berilgan javoblardan qaysi biri pedagog nutqining talablariga kirmaydi?

- a. Nutqning lug'aviy grammatik jihatdan to'g'riligi.
- b. Nutqning ifodaliligi, shiraliligi, his-tuyg'ularga boyligi.
- s. Nutqning lug'aviy va madaniy jihatdan boyligi.
- d. Ovoz tonining tezligi, yuqori darajada balandligi, bir xil gapirishi.

4. O'qituvchi tovushining o'ziga xosligi nimada?

- a. O'qituvchi tovushining past-balandligida, kuchli nutq apparati organlarining faolligida.
- b. O'quvchilar tomonidan o'rganilayotgan yangi dars mavzusi qanday g'oyani aks ettirishiga qarab o'zgarishida.
- s. O'quvchilar o'qituvchining notiqlik san'atini namoyish etib, o'z nutqini yaxshi ijro etishida.
- d. O'qituvchi nutqidagi kamchiliklarning paydo bo'lishiga qarab tuzatib borishida.

5. Pedagogning qaysi jarayonini sahnadagi aktyorlar faoliyatiga o'xshatish mumkin?

- a. Hatti-harakati, dars olib borish jarayoni.
- b. Estetik his-tuyg'usini.
- s. O'quvchilar bilan muloqotini, bilim saviyasini.
- d. Mimika va pantomimika qoidalariga xos harakatini.

6. Notiqlik san'ati tarixiga bag'ishlangan "Brut", "Notiqlik san'ati namoyondalari", "Notiq", "Notiqlik haqida" kabi asarlar muallifi kim?

- a. Sitseron.
- b. Demosfen.
- s. Giperid.
- d. Isokrat.

7. O'rta Osiyo madaniyati tarixida notiqlik san'ati namoyondalarini qanday atashgan?

- a. Nadimlar, badihago'ylar, qiroatxonlar.
- b. Voizlar, go'yandalar, maddohlar.
- s. Qasidaxonlar, qissago'ylar, muammogo'ylar.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

8. O'qituvchining pedagogik muloqot madaniyatida namoyon bo'ladigan xususiyatlarni belgilang?

- a. Mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy talab va ehtiyojlariga mos yuksak ma'naviyat darajasi.
- b. O'quvchilarga samimiy mehr-muhabbat, ehtiyojlari, qiziqishlari, hatti-harakatlari va xulq-atvorlarini tushunish.
- s. O'quvchilar bilan muloqotda layoqatliligi, nutq madaniyatining ta'sirchan kuchga ega ekanligi.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

9. "Pedagogik mahorat" fanining maqsadi nimadan iborat?

- a. Mahoratli pedagogni tayyorlash.
- b. Ta'lim-tarbiyani rivojlantirish.
- s. Tarbiyaviy ishlarni shakllantirish.
- d. Diniy jihatdan tarbiyalash.

10. Pedagogik faoliyatda nechta qobiliyat etakchilik qiladi?

- a. 2 ta qobiliyat.
- b. 5 ta qobiliyat.
- s. 6 ta qobiliyat.
- d. 4 ta qobiliyat.

11. Nutqning toza bo'lishiga xalaqit beruvchi unsurlarni belgilang?

- a. Orfoepik va intonatsiya.
- b. Rezonator va diapazon.
- s. Dialektizm va varvarizm.
- d. Ovoz temбри va balandligi.

12. O'qituvchining pedagogik mahoratida ta'lim berishning asosiy kategoriyalari?

- a. Ilmiy, nazariy, amaliy.
- b. Bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, sintez, baholash.
- s. Og'zaki, ko'rgazmali, amaliy, laboratoriya ishlari.
- d. Ilmiylik, tushunarlilik, onglilik va faollilik.

13. Ta'limning og'zaki metodi yordamida o'quvchilarning qaysi bilish jarayonlari rivojlanadi?

- a. O'quvchilarning ifodali nutqi, ma'noli va mazmunli gapirishi, suhbatdoshini tinglash, tasavvur obrazlari shakllanadi.

- b. Dars jarayonida o'rganilgan mavzularni mukammal bilish jarayonlar rivojlanadi.
- s. Mavzularni to'liq o'rganish natijasida o'quvchilarning tafakkuri va dunyoqarashi rivojlanadi.
- d. Ta'limning og'zaki metodi o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirmaydi.

14. O'qituvchilar o'quvchilar bilan dars jarayonida qanday munosabatda bo'lishi kerak?

- a. O'qituvchi va o'quvchi orasida hamkorlik va ishonch.
- b. Ular orasida do'stona muloqotda bo'lish.
- s. Bir-biriga e'tiborsiz bo'lishi.
- d. O'qituvchi va o'quvchilar orasida masofa bo'lishi.

15. Darsning an'anaviy metodlari nechta turga bo'linadi?

- a. 8 turga.
- b. 7 turga.
- s. 6 turga.
- d. 5 turga.

16. Ta'lim va tarbiyada o'qituvchini maqsadga etaklovchi omillar?

- a. O'quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda amalga oshiriladi.
- b. Vazirlik tomonidan belgilab berilgan davlat standarti, o'quv rejasidasturlar asosida.
- s. O'qituvchining nutq madaniyati, pedagogik qobiliyati, kasbiy ko'nikma va malakalari asosida.
- d. O'quvchini ijodiy yondashishi, didaktik malaka, tashkilotchilik konstruktiv texnikalar orqali.

17. O'qituvchining darsga tayyorgarlik ko'rishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan jarayonlarni belgilang?

- a. Rejalashtirish, tashkil etish, bashoratlash.
- b. Tashxislash, bashoratlash, loyihalash.
- s. Ilmiylik, muammoni o'z oldiga qo'ya olish.
- d. Bilish, tushunish, ongillik va faollik.

18. O'qituvchining ruhiy holatini bir maromda ushlab turuvchi kasbiy jihatdan ijodkorligini ta'minlovchi, kasbiy mahoratining

o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatuvchi, o'quvchilar jamoasiga tez kirishib ketishini ta'minlovchi vosita... bu?

- a. O'qituvchining ijodiy kayfiyati.
- b. O'qituvchining pedagogik mahorati.
- s. O'qituvchining kommunikativ qobiliyati.
- d. O'qituvchining tashkilotchiligini namoyon etishi.

19. O'qituvchining tarbiyachilik mahorati qanday namoyon bo'ladi?

- a. O'z-o'zini boshqarishda, o'quvchi shaxsini tushunish, muomalada o'zini ko'rsata olishda, o'z nutqini to'g'ri tuzata bilishda.
- b. O'z ustida tinimsiz ishlashda, o'z-o'zini tarbiyalashda, o'z-o'zini takomillashtirishda.
- s. Ekstensiv, taxminiy, metodologik, kommunikativ, psixologik ham korlikdagi ijodkorligida.
- d. O'quvchilar dunyosiga kirib borishda, ularning mehriga sazovor bo'lishda, ta'lim muassasasidagi pedagogik faoliyatni ma'lum bir maqsadga yo'naltira olishda.

20. Ta'sir etishning eng muhim usullarini belgilang?

- a. Pedagogik mahorat asosida yutuqlarga erishishga o'z-o'zini ishlantirish metodi.
- b. O'z-o'zini baholash, o'z-o'zini kuzatish, o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini ishlantirish.
- s. O'qituvchining har qanday ta'lim-tarbiyaviy jarayonda o'z his-tuyg'u-sini jilovlay olishi.
- d. Kasbiy mahoratning ko'nikma va malakalarini oshirishda o'z-o'zini kuzatish metodi.

5. Shaxsni har taraflama rivojlantirishning tarkibiy qismlari?

- a. Aqliy, axloqiy, jismoniy, mehnat va estetik tarbiya.
- b. O'qitish, tarbiyalash, o'z-o'zini tarbiyalash.
- s. Bilim berish va o'quv bilish faoliyati.
- d. Iqtisodiy, ekologik, huquqiy tarbiya.

22. Shaxsning ma'naviy shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan ?

- a. Tabiat, ijtimoiy muhit, etnik xususiyatlar
- b. Tabiat, ijtimoiy muhit, irsiy xususiyatlar
- s. Ijtimoiy muhit, etnik xususiyatlar, jinsiy xususiyatlar.

d. Ijtimoiy muhit, irsiy xususiyatlar, tabiatning ta'siri.

23. “Barchamizga ayonki, inson qalbiga yo‘l avvalo ta’lim-tarbiyadan boshlanadi. Shuning uchun qachonki bu haqda gap ketsa, ajdodlarimiz qoldirgan bebaho merosni eslash bilan birga, otalarimiz qatori biz uchun eng yaqin bo‘lgan yana bir buyuk zot – o‘qituvchi va murabbiylarning olijanob mehnatini hurmat bilan tilga olamiz”. Ushbu fikrlar bayon qilingan asarni belgilang?

- a. Karimov I.A.: “Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat”.
- b. Abdulla Avloniy: “Turkiy guliston yohud axloq”.
- s. Karimov I.A.: “Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch”.
- d. Sodiqova T.: “Murabbiy kim?”.

24. O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida tashkil etiluvchi pedagogik faoliyat bo‘lib, shaxsga muntazam va tizimli ta’sir etish, jamiyatning ijtimoiy-tarixiy tajribalariga yondashib, shaxsni har tomonlama shakllantirish, uning xulq-atvori va dunyoqarashini ijtimoiy ongini tarkib toptirishda xalqning boy mafkurasiga yo‘naltirilgan faoliyat... bu?

- a. Ta’lim.
- b. Tarbiya.
- s. Shaxsni shakllantirish.
- d. Ta’lim-tarbiya.

25. Qaysi Yunon faylasuflari o‘z asarlarida pedagoglarning kasbiy mahorati va ularning notiqlik san’ati haqida gapirib o‘tganlar?

- a. Sokrat, Demosfen, Aristotel, Esxil.
- b. Komenskiy, Demosfen, Forobiy.
- s. Sitseron, Beruniy, Ibn Sino.
- d. Komenskiy, Aristotel.

10 - VARIANT

1. Tarbiyachilik mahoratining tarkibiy qismlarini belgilang?

- a. Tarbiyada maqsadning aniqligi, texnologik tizim.
- b. Ijtimoiy psixologik tizim, estetik tizim, o‘z-o‘zini anglash.
- s. Ixtiyoriylik, tarbiyaning uzluksizligi.
- d. Barcha javoblar to‘g‘ri.

2. Dastlab texnologiya tushunchasi fanga nechanchi yilda kirib kelgan ?

- a. 1900-yilda.
- b. 1725-yilda.
- s. 1872-yilda.
- d. 1772-yilda.

3. O'qituvchi faoliyatida kasb mahoratini oshirishga xizmat qiluvchi texnologiyalarni belgilang?

- a. Jismoniy, intellektual, mehnat, ijtimoiy, psixologik.
- b. Ta'limiy, nazoratli, umumlashtiruvchi; tarbiyaviy, rivojlantiruvchi; ijodiy; kommunikativ, tashhisli, kasbga yo'nalganlik.
- s. O'quv fanlari asosida, syujetli, rasmi, ko'rgazmali, ishbilarmonlik, imitatsion, drammatik.
- d. Kompyuterli, televizorli, o'qitishning texnik vositalari; harakat qiluvchi texnikali.

4. Barkamol insonni tarbiyalab voyaga etkazishda o'qituvchi tarbiyaviy jarayonning qaysi asosiy xususiyatlarini bilishi kerak?

- a. Tarbiyaning yaxlitligi va tizimlilik.
- b. Tarbiyaning davriyligi.
- s. Tarbiyaning texnologiyaviyligi.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

5. Tarbiya texnologiyasida "dolzarb rivojlanish hududi" nima?

- a. Boshlang'ich ta'lim jarayonida bolalarni ijtimoiy muhitga moslashtirib borish orqali tarbiyalash.
- b. Bolaning biror harakatni kattalarning yordamisiz qila olishi mumkin bo'lgan holati.
- s. O'quvchilarning balog'at yoshida o'zgaradigan dunyoqarashi, tafakkuri, hayotga nisbatan munosabatining tarkib topishi.
- d. Mustaqil hayotga qadam qo'ygan yosh yigit va qizlarning ma'lum bir maqsad sari intilishi.

6. O'quvchining ta'lim va tarbiya ko'rganligini aniqlashda ko'p foydalaniladigan metodni belgilang?

- a. Ommaviy metod.
- b. An'anaviy metod.

- s. Diagnostik metod.
- d. Baholash metodi.

7. Ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchi mahoratini belgilovchi maqsadlar?

- a. Ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi.
- b. Ilmiy, texnik, psixologik.
- s. Texnik, texnologik, ishlab chiqaruvchi.
- d. Yozish, chizish, o'qish, aytish.

8. Pedagogik refleksiyaga berilgan mukammal ta'rif qaysi javobda ko'rsatilgan?

- a. Pedagogik refleksiya – o'qituvchining o'z-o'zini kasbiy jihatdan ham tomonlama mukammal takomillashtirish, hamisha amalga oshiradigan faoliyatidir.
- b. Pedagogik refleksiya – o'qituvchi faoliyatidagi tashqi sabablarning ichki shart-sharoitlar asosida bilvosita harakati.
- s. Pedagogik refleksiya – o'qituvchiga o'z-o'zini kasbiy jihatdan takomillashtirish manbalarini o'z bilimi va imkoniyatlaridan izlab topishda ko'maklashadi hamda uning rivojlanishini ta'minlaydi.
- d. Pedagogik refleksiya – o'qituvchi pedagogik faoliyatida muvaffaqiyatlarga erishish, unda refleksiyaning mukammal rivojlanganlik darajasini belgilaydi.

9. Tarbiya texnologiyalarining samaradorligini oldindan ko'ra bilish yoki loyihalashtirishda va tadqiq etishda modellashtirishdan foydalanish to'g'risidagi muammo qanday nom olgan?

- a. Tarbiyaviy modellashtirish.
- b. Pedagogik modellashtirish.
- s. Texnikaviy modellashtirish.
- d. Diagnostik modellashtirish.

10. Pedagogikada jadvallar, chizmalar, formulalar qanday modellarning sifatida namoyon bo'ladi?

- a. Pedagogik modellashtirish.
- b. Predmetli modellashtirish.
- s. Loyihali modellashtirish.
- d. Belgili modellashtirish.

11. “Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori qachon qabul qilingan?

- a. 2002-yil, 6-iyundagi 200-sonli.
- b. 2008-yil, 10-martdagi 197-sonli.
- s. 2004-yil, 27-avgustdagi 211-sonli.
- d. 2006-yil, 5-sentyabrdagi 211-sonli.

12. O‘z muhitida axborot obyektlarini, ularning o‘zaro aloqasini, axborotlarni yaratish, tarqatish, qayta ishlash, to‘plash texnologiyalari va vositalarini, shuningdek, axborot jarayonlarining tashkiliy va huquqiy tarkibini mujassamlashtiruvchi faoliyat... ?

- a. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar.
- b. Zamonaviy axborot texnologiyalari.
- s. Portal va internet tizimi.
- d. Integrallashtirish va texnik taraqqiyot.

13. O‘qishga va o‘rgatishga yo‘naltirilgan hozirgi zamon ta’lim paradigmasini belgilang?

- a. O‘qituvchi – darslik – o‘quvchi.
- b. Darslik – o‘qituvchi – o‘quvchi.
- s. O‘quvchi – darslik – o‘qituvchi.
- d. Darslik – o‘qituvchi – o‘quvchi.

14. O‘quvchining shaxsiy xususiyatlarini, qobiliyati va imkoniyatlarini inobatga oluvchi, ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalaridan o‘quvchi shaxsini rivojlantirishda samarali foydalanuvchi o‘qitish... bu?

- a. Fanlararo aloqadorlikda o‘qitish.
- b. O‘qituvchining qiziqishlari asosida o‘qitish.
- s. Axborot texnologiyalari asosida o‘qitish.
- d. Shaxsga yo‘naltirilgan o‘qitish.

15. Zamonaviy jamiyatda ta’lim tizimini rivojlantirishning strategik yo‘nalishida qanday vazifalarga e’tibor beriladi?

- a. Ta’lim tizimini isloh qilish.
- b. Mustaqil faoliyat tamoyilini, ta’lim-tarbiyaning asosiy tamoyili sifa tida e’tirof etish.

s. Ta'lim va tarbiya jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish.

d. Barcha javoblar to'g'ri.

16. Ikkita o'quvchi nizolashayotganlarida o'qituvchi tomonidan alohida-alohida "muhim" topshiriq ikkala o'quvchiga berildi. Bu psixologik ta'sir ko'rsatishning qaysi turiga xos bo'ladi?

a. Endogen va ekzogen ta'siriga xos bo'ladi.

b. Oldindan rejalashtirilgan ta'sir.

s. Rejalashtirilmagan ta'sir.

d. Ochiq turdagi ta'sirga xos.

17. Ta'lim muassasalarida kompyuter axborot muhiti va hozirgi zamon talablariga javob bera oladigan darajadagi axborot bazasini yaratish zarurligini, gipermatn va multimedia, o'qitishda immittatsiya, kommunikatsiya tizimlarini rivojlantirishni, zarur axborotlarni kompyuter texnikasi yordamida kiritish, tizimlashtirish, saqlash va foydalanish uchun tavsiya qilinadigan ma'lumotlar bazasini yaratishni ilk bor taklif etgan olim kim?

a. Marahimov A.R.

b. Begimqulov U.Sh.

s. Taylaqov N.I.

d. Inoyatov U.I.

18. Pedagogik texnika xususiyatlarini belgilang?

a. O'quvchining shaxsiy fazilatlarini va kasbiy malakalarini shakllantirishga qaratilgan faoliyat.

b. Kasbiy texnik ko'nikma va malakalar, bosiqlik va osoyishtalik, aniq fikr yuritish, vaziyatni tez tahlil qilish.

s. Sinf jamoasida pedagogik muloqot madaniyatiga erishish, erkin demokratik muvozanatni saqlab olish.

d. O'quvchilar bilan erkin muloqot qilish qobiliyati, tarbiyaviy maqsadlarni aniq belgilash.

19. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'qituvchi kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi Qarori qachon qabul qilingan?

a. 2006-yil, 16-fevraldagi 25-sonli Qarori bilan qabul qilingan.

- b. 2009-yil, 25-yanvardagi 14-sonli Qarori bilan qabul qilingan.
- s. 2007-yil, 19-sentyabrdagi 271-sonli Qarori bilan qabul qilingan.
- d. 2008-yil, 29-avgustdagi 198-sonli Qarori bilan qabul qilingan.

20. Ilg'or pedagogik tajribani o'rganishning asosiy bosqichlarini aniqlang?

- a. Tajriba o'rganishning maqsadi va vazifasini rejalashtirish, dolzarb mavzuni aniqlash, maktab amaliyotida tajribali o'qituvchilarning yutuqlarini aniqlash, materiallarni to'plash, tahlil, xulosa.
- b. Shaxsni bilish, o'quvchilar bilan axborot almashish, pedagogik faoliyatni tashkil etish.
- s. Ta'lim va tarbiyaga yo'naltirilgan modelni tuzish, muomalani boshqarish, muomalani tahlil etish.
- d. Pedagogik faoliyatda tarbiyaviy maqsadga qaratilgan mustahkam nazariy va amaliy vazifalarni bajarish.

21. Ijtimoiy-psixologik shakllanishda va shaxsning rivojlanishida o'z ustida ishlashi qanday vazifalarni bajaradi?

- a. O'quv dasturlarini egallashda yuksak professional saviyada ta'lim berishni ta'minlash, o'quvchining obro'sini hurmat qilish.
- b. Axborot berish, rivojlantirish, ta'sir etish, bilimga munosabatni shakllantirish, harakatga intilishni uyg'otish.
- s. O'z-o'ziga ko'rsatma berish, o'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'ziga hisobot berish va hokazo.
- d. Ekstensiv, taxminiy, metodologik, kommunikativ, psixologik hamkorlikdagi ijodkorlik.

22. O'qituvchi mehnatining samarali bo'lishi uchun zarur bo'lgan qobiliyatlar tizimini aniqlang?

- a. Tashkilotchilik, obro' orttira olish, muloqot qilish, tushuntira olish, kuzatuvchanlik, nutq malakasi, kelajakni ko'ra bilish, diqqatni taqsimlay olish.
- b. Aniq maqsadni ko'zlash, qat'iyatlik, kamtarlik, kuzatuvchanlik, tashkilotchilik, kelajakni ko'ra bilish, diqqatni taqsimlay olish.
- s. Didaktik qobiliyat, perseptiv qobiliyat, kommunikativ qobiliyat, obro' orttira olish.
- d. Mehnatda peshqadamlik, o'quvchilar jamoasiga singib keta olish, otanalar bilan ijobiy munosabat.

23. Refleksiya subyektining o'zining o'zini bilish jarayoni va holatlarini bilish, nazorat qilish". Refleksiyaga nisbatan ushbu ta'rif qaysi fan nuqtai nazaridan berilgan?

- a. Pedagogika fani.
- b. Falsafa fani.
- s. Ijtimoiy fanlar.
- d. Psixologiya fani.

24. Pedagogik faoliyatning subyektlarini belgilang?

- a. Ota-onalar, tarbiyachilar, o'qituvchilar va sinf jamoasi.
- b. Tarbiyachilar, o'qituvchilar, jamiyat va inson.
- s. O'qituvchi, o'quvchi va ota-onalar.
- d. Sinf jamoasi, ota-ona va o'quvchi.

25. Nutqda tembr nima?

- a. Nutqiy nafas olishda fonatsional usullardan foydalanish.
- b. Adabiy til normalariga doimiy rioya qilish.
- s. Notiqlik san'atini mukammal egallash.
- d. Tovush bo'yog'i, tovushning yorqinligi, yumshoq hamda o'ziga xosligi.

26. "Ideal nutq egasi yuksak ma'naviyatli, chuqur bilimga ega, tafakkuri boy faylasuf bo'lishi kerak." Ushbu g'oya muallifini belgilang?

- a. Sokrat.
- b. Demosfen.
- s. Sitseron.
- d. Isokrat.

11 - VARIANT

1. Ta'lim – muassasalari o'quv jarayonining asosiy tashkilotchisi kim?

- a. Ta'lim muassasasi direktori.
- b. Hozirgi zamon o'qituvchisi.
- s. O'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari.
- d. Xalq ta'limi vaziri.

2. O'qituvchi mehnatining muvaffaqiyati va samaradorligi asosan nimalarga bog'liq?

- a. ilmiy jama'atni mehnatni puxta tashkil etishga.
- b. Mehnatni oqilona uyushtirishga ta'sir etadigan shart – sharoitlarga.
- s. Mehnatni amalga oshirish yo'llarini to'g'ri belgilashga.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

3. “O'qituvchi muntazam fan bilan shug'ullanmog'i lozim, aks holda u qurigan daraxt va toshga o'xshab qoladi”. Ushbu fikr muallifi kim?

- a. Abdulla Avloniy.
- b. Suxomlinskiy V.A.
- s. Adolf Disterverg.
- d. Yan Amos Komenskiy.

4. O'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etishga qo'yiladigan talablar ilk bor qaysi olimlar tomonidan tadqiq qilingan?

- a. V.D.Suxomlinskiy, A.S.Makarenko.
- b. S.Rajabov, A. Avloniy.
- s. I.P.Radchenko, R.Rasulova.
- d. Ya.A.Komenskiy, V.A.Kan – Kalik.

5. U yo'q joyda mehnat unumi ham past bo'ladi, asablar tez charchaydi, sog'likka putur etadi bu...

- a. O'qituvchining kun tartibi.
- b. O'qituvchining pedagogik mahorati.
- s. O'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etish.
- d. Ta'lim va tarbiyaning o'zaro aloqadorligi.

6. Pedagogik vaziyat faoliyatini mohirlik bilan boshqarish – bu...?

- a. Pedagogik texnikadir.
- b. Pedagogik vaziyatdir.
- s. Pedagogik mahoratdir.
- d. Pedagogik vazifadir.

7. O'qituvchi mehnatiga ta'sir qiluvchi hamda ijtimoiy xususiyatga ega bo'lgan muhim yo'nalishlardan biri ...

- a. O'qituvchining kasbiy mahoratidir.
- b. Mutaxassislikka oid bilimlarni chuqur o'zlashtirishidir.
- s. O'qituvchining obyektiv – shaxsiy xususiyatlaridir.
- d. Ta'lim va tarbiya birligini ta'minlashdir.

8. Yangicna, oqarvan rasnqari raouyat oib borisn qanday dar- turiga kiradi?

- a. Aralash darslar.
- 7. Tayanch belgiga asoslangan darslar.
- s. Noan'anaviy darslar.
- d. Takrorlash darslari.

9. Pedagogik qobiliyatning refleksiv darajasini belgilang?

- a. Tarbiyalanuvchi obyektini his qilishi.
- b. Me'yor va xushmuomalalikni his etish.
- s. O'z kasbiga javobgarlikni his qilish.
- d. Barcha javoblar to'g'ri.

10. O'qituvchi mehnatida uning aktyorlik san'atiga xos bo'lgan asosiy xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

- a. Mimika va pantomimika.
- b. Pedagogik texnika va pedagogik muloqot.
- s. Notqlik san'ati va perseptiv qobiliyatlar.
- d. Kommunikativ qobiliyat va muosharat odobi.

11. "Yosh o'qituvchining kasbiy turg'unligi" deganda nimani tushu- nasiz?

- a. Ta'lim muassasalarida butun umrini bag'ishlagan keksa o'qituvchilar ning pedagogik faoliyati.
- b. O'qituvchining kasb tanlashida o'z tanlovining to'g'riligiga va asosli- ligiga ishongan holda uzoq vaqt davomida mehnat qilishi.
- s. O'qituvchilik kasbini o'zgartirishni istamagan holda, pedagogning o'z ish joyini tez – tez o'zgartirish holatlari.
- d. O'z kasbiga nisbatan mehr – muhabbati tufayli ta'lim muassasasiga bog'lanib qolganligi.

12. O'qituvchining ijodkorligi bu...?

- a. O'qituvchining o'z tajribasiga va bilimlariga tayangan holda peda- gogik faoliyat olib borishi.
- b. O'qituvchining ta'lim va tarbiya jarayonida sifat jihatidan yangi original va takrorlanmas biror ilmiy yangilikni yaratishi.
- s. Kasbiy faoliyatiga oid yangiliklarni dadil va tez o'zlashtirish hamda pedagogik jarayonga targ'ib qilishi.

u. Ijtimoiy munosabatlarga ega bo'lgan yangi nazariyalarni yaratish, o'z mustaqil g'oyalari va takliflari bilan chiqish.

13. "...Tilimizdagi mehr – oqibat, mehr – muhabbat, mehr – shavqat, qadr – qimmat degan, bir – birini chuqur ma'no – mazmun bilan boyitadigan va to'ldiradigan iboralarni olaylik... Bunday tushunchalar asrlar mabaynida el – yurtimizning dunyoqarashi, ma'naviy hayotining negizi sifatida vujudga kelgan, ongu shuurimizdan chuqur joy olgan buyuk qadriyatlarning amaliy ifodasidir". Ushbu ta'rif Prezidentimiz I.A.Karimovning qaysi asaridan olingan?

- a. Karimov I.A. "Ma'naviy yuksalish yo'lida".
- b. Karimov I.A. "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda".
- s. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch".
- d. Karimov I.A. "Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat".

14. Barcha umuminsoniy qadriyatlarning mohiyatini asosan nima tashkil etadi?

- a. Insonning ma'naviy boyligi.
- b. Ijtimoiy tenglik.
- s. Mehr – oqibat.
- d. Insonparvarlik.

15. "Inson qalbiga yo'l avvalo ta'lim – tarbiyadan boshlanadi. Dunyo imoratlari ichida eng sharaflı maktab bo'lsa, kasblarning ichida eng sharaflisi o'qituvchilik va murabbiylikdir". Ushbu ta'rif muallifi kim?

- a. Abdulla Avloniy
- b. Islom Abdug'aniyevich Karimov
- s. Yan Amos Komenskiy
- d. Abu Rayhon Beruniy.

16. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim tizimidagi islohotlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan nimalarga bog'liq?

- a. O'qituvchi pedagogik mahoratining takomillashib borishiga.
- b. Ta'lim tizimiga interfaol metodlarning qo'llanilishiga.
- s. O'qituvchi mehnat faoliyatining umuminsoniy qadriyatlarga yo'naltirilganligiga.
- d. Barkamol insonni har tomonlama mukammal voyaga etkazishga.

17. “Insonparvarlik – insonning sharafi, vijdoni va imonining mahsuli. Insonparvarlik xayrixohlik, g‘amxo‘rlik, moddiy – ma‘naviy madadga intilishi tuyg‘usi, imon va vijdon doirasida mehr – muruvvat ko‘rsatish”. Ushbu ta’rifning muallifini belgilang?

- a. Abdulla Avloniy.
- b. Musurmonova O.
- s. Rajabov S.
- d. Nishonova S.

18. Asarlarida bilim – umuminsoniy qadriyatlarni o‘rganishning asosiy kaliti ekanligi alohida ta’kidlagan buyuk alloma kim?

- a. Abu Rayhon Beruniy.
- b. Alisher Navoiy.
- s. Abu Nasr Forobiy.
- d. Abu Ali ibn Sino.

19. Evropalik sotsiologlar o‘qituvchining mehnatdagi ijobiy holatlarini qanday ta’riflaydilar?

- a. “Pedagogik va psixologik malaka va ko‘nikmalar”ni oshirib borish layoqati.
- b. O‘qituvchilarning ta’lim – tarbiyaviy faolligini oshirishga qaratilgan mehnat.
- s. Har qanday holatda ta’lim-tarbiya jarayonida dadil harakat qilish qobiliyati.
- d. “Oqimni his qilish”, ya’ni o‘z faoliyatidan qoniqish hosil qilish.

20. Ta’lim muassasasiga qiziqish bilan bog‘lanib qolishlik o‘qituvchidan nimani talab etadi?

- a. O‘z pedagogik mahoratini zamon talablari asosida takomillashtirib borishni talab etadi.
- b. Ta’lim jarayonida kompyuter va axborot texnologiyalaridan umumli foydalana olishni talab qiladi.
- s. Ishga kirishuvchanlikni, mehnat faolligini oshirish, o‘z kasbiga sadoqatli bo‘lishni, qiziqishni talab etadi.
- d. Ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlarni ta’lim muassasasi hayotiga tatbiq etishni talab etadi.

21. O‘quvchi eng yaxshi insoniy fazilatlarni, axloq-odobni, muloqot madaniyatini avvalo kimning timsolida ko‘rishga intiladi?

- a. O'qituvchi timsolida ko'rishga intiladi.
- b. Ota-onasi timsolida ko'radi.
- s. O'zi qiziqqan film va asar qahramonlari obrazida ko'radi.
- d. O'z xarakterida shakllantirishga intiladi.

22. Yosh o'qituvchi o'zining ish faoliyatida qanday psixologik to'siqqa duch keladi?

- a. Do'stlik va chiqishib hamjihat bo'lib ishlashga ojizlik, o'quvchilar oldida o'z hayajonini yenga olmaslik.
- b. Yolg'on xushomad qilish, kasbga bo'lgan salbiy munosabatni yenga olmaslik, o'ziga ishonchsizlik.
- s. Ijtimoiy munosabatlardan va sinfdan qo'rqish, o'quvchi va o'qituvchi o'rtasida oraliqning hosil bo'lishi.
- d. O'quvchilarni mensimaslik tufayli sodir bo'ladigan o'zaro hurmat sizlik, buyruq, noo'rin ayblash.

23. O'qituvchi pedagogik muloqoti har xil ko'rinishda namoyon bo'ladi, bu... ?

- a. Kommunikativ, interaktiv, perseptiv.
- b. Psixologik, agressiv, xushmuomalalilik.
- s. Pedagogik mahorat, muosharat, kommunikativ.
- d. Ishontirish, ongga ta'sir etish, taqlid qilish.

24. O'qituvchining o'zaro fikr almashishi bilan bog'liq xususiyatlarini belgilang?

- a. Empatiya hamda perseptiv xususiyatlar.
- b. Mimika va pantomimika.
- s. Kommunikativ hamda konstruktiv.
- d. Ishontirish va ta'sir etish.

25. Nutq necha turga bo'linadi?

- a. 1 ta: muloqot nutqi.
- b. 2 ta: og'zaki, yozma.
- s. 3 ta: og'zaki, yozma, tashqi.
- d. 4 ta: impressiv, ekspressiv, og'zaki, yozma.

O'qituvchining o'z ustida ishlashi va kamchiliklarini bartaraf etishi uchun psixologik testlar

*O'qituvchining ta'lim muassasasidagi pedagogik faoliyatida v atrofini o'rab turgan insonlar – do'stlari, hamkasblari, o'quvchilar bilan o'zaro suhbatida **muloqot** qilish jarayoni muhim ahamiyatga ega. Zero, aql–idrok va chuqur mulohaza, tafakkur va vazminlik bilan muamla qilish, ayniqsa, o'qituvchidan talab qilinadigan pedagogik mahoratning bir qismidir. Uning hurmati, izzati, e'tibori so'zlarni oqilon terib gapirishida mujassamlashgan. Shu ma'noda ta'kidlash joizki o'qituvchining "aql–zakovati, fikr–tuyg'ulari, bilimi va muloqot madaniyati saviyasi, tafakkuri ma'lum darajada so'zda ifoda etiladi.*

Muloqot madaniyatida so'z aqldan kuch, tildan ixtiyor oladi" (Aziz Yunusov). O'qituvchi o'quvchilar bilan muloqot jarayonida adashish xatolikka yo'l qo'yishi mumkin emas. Vaholanki, o'qituvchi muloqotid birgina adashish, yoki qo'pollik uning pedagogik faoliyatida tuzati bo'lmas xatoliklarni keltirib chiqaradi. O'qituvchi o'z muloqoti bilan nimalarga qodir ekanligini muntazam bilib, xato va kamchiliklarini darhol tuzatib borishi kerak. Quyidagi psixologik testlar oson echiladi va natijalari asosida siz muloqotingizda ro'y berishi ehtimoli bo'lga kamchiliklarni aniqlaysiz va uni o'z vaqtida bartaraf etishingiz mumkin.

1. O'z muloqotingizdan qoniqasizmi?

Hurmatli o'qituvchi, qayerda bo'lmasin muloqot jarayonid erishayotgan muvaffaqiyatlaringiz pedagogik faoliyatingizda va kundali hayotingizda muhim ahamiyatga ega. Zero, o'quvchilarni, do'stlaringizni, ba'zan uchraydigan hasadgo'y hamkasblaringizni va rahbaringiz sizga nisbatan munosabati muloqotda qanday inson ekanligingiz bog'liq. Kishilarga hamdard bo'lish, ko'maklashish, iltimosini bajarish yoki bajarmaslik sizning xohish–istagingiz. Ushbu vaziyatlarda muloqotingiz qay darajada ekanligini bilishni istaysizmi? Quyidagi test savollariga javob bering. Har bir javob uchun yig'ilgan ballar miqdoriga qarab muloqotda nimalarga qodir ekanligingizni hamda kamchiliklaringizni bilib olasiz.

1. Muloqot jarayonida hamkasblaringiz bilan tez-tez bahslashib turasizmi?
 - a) yo‘q (1 ball);
 - b) ba‘zan sharoitga qarab (2 ball);
 - v) aksariyat hollarda (3 ball).

2. Bozorda sotuvchi sizga qo‘pollik qildi. Qanday javob qaytargan bo‘lardingiz?
 - a) Jimgina undan nari ketardim (1 ball);
 - b) unga jiddiy tanbeh berardim (2 ball);
 - v) so‘ziga yarasha so‘z bilan javob qaytarar edim (3 ball).

3. Agarda majlisga kechiksangiz, o‘zingizni qanday holatga tushasiz?
 - a) o‘zimga nisbatan va atrofigidagilarga nisbatan g‘azab uyg‘onadi (3 ball);
 - b) hech narsa qila olmasligimni tushunib, asabiylashmayman (1 ball);
 - v) ozgina asabiylashaman (2 ball).

4. Hamkasblaringizdan biri sizdan beruxsat stolingizdan ruchka yoki kitob oldi, unga siz qanday munosabat bildirasiz?
 - a) hech qanday, balki bu holatni sezmasman (1 ball);
 - b) nimani olgan bo‘lsa, joyiga qo‘yishni eslataman (2 ball);
 - v) norozi bo‘lganligimni aytaman, chunki hozir ruchka yoki kitob olgan bo‘lsa, keyinchalik stolimdan biror muhim narsani olishi mumkin, masalan, kerakli hujjatlarimni (3 ball).

5. Hayotga nisbatan munosabatingiz qanday?
 - a) konservativ (eskilik tarafdori) fikrda (2 ball);
 - b) radikal (keskin o‘zgarishlar tarafdori) fikrda (3 ball);
 - v) katta yoshli bo‘lishga qaramasdan jiddiy munosabatda emas (1 ball).

6. Omadsizlikka duchor bo‘lganingizda qanday ahvolga tushasiz?
 - a) sababini o‘zimdand qidiraman (2 ball);
 - b) bunga ba‘zi shart-sharoitlar va tanish kishilar sabab bo‘lgan deb o‘ylayman (3 ball);
 - v) chuqur nafas olaman va barcha ishlarimni qaytadan boshlayman (1ball).

7. Sizning fikringizcha, hamkasblaringiz sizni qanday baholashadi?
 - a) do‘st va insonparvar kishi sifatida (2 ball);

b) o'ziga qattiq ishongan kishi sifatida (3 ball);

v) xotirjam va vazmin kishi sifatida (1 ball).

8. Qaysi hayvon bilan xayolan chiqisha olasiz?

a) ayiq (1 ball);

b) mushuk (2 ball);

v) yo'lbars (3 ball).

9. Biror kishi bilan janjallashib qolganingizda, yarashish uchun sabat izlashga harakat qilasizmi?

a) hech qachon (3 ball);

b) doimo (1 ball);

v) ba'zan (2 ball).

10. Suhbatdoshingiz sizning suhbatlingizni tinglamasa?

a) nimaga mening suhbatim uni qiziqitirmayotganligini odob bilan so'rayman (2 ball);

b) namoyishkorona suhbatni to'xtataman, yoki umuman qayrilib ketvoraman (3 ball);

v) vaziyatni xotirjam baholayman, sukut saqlab, so'ngra muloqotni davom ettiraman (1 ball).

11. Maktabda sizning farzandingizni bir bola xafa qildi?

a) o'qituvchini jalb qilib, darhol chora ko'rishni talab qilaman (3 ball);

b) muammoni hal qilishni farzandimning o'ziga havola etaman (1 ball);

v) o'sha bolaga qanday "javob" qaytarish kerakligini farzandimga o'rgataman (2 ball).

12. O'zaro murosaga kelishda doimo peshqadamlik qilasizmi?

a) hech qachon (3 ball);

b) sharoitga qarab (2 ball);

v) ko'pincha (1 ball).

13. Taksida ketayotganingizda haydovchiga yo'l harakatiga taalluqli bo'lgan biror qoidani o'rgatasizmi?

a) hech qachon (1 ball);

b) ha, agarda u uzoq bir masofani tanlab yursa (2 ball);

v) avtomashinani boshqarishda mening asabimga tegadigan nojo'ya manyovr qilsa, noroziligimni bildiraman (3 ball).

14. Siz o'zingizni ulfatlaringizning jonu dili deb hisoblaysizmi?

- a) ba'zan (2 ball);
- b) doimo (3 ball);
- v) yo'q (1 ball).

15. Siz hamisha odamlarga nisbatan e'tiborlimisiz?

- a) har doim emas (3 ball);
- b) doimo (1 ball);
- v) vaziyatga qarab (2 ball).

Endi yig'ilgan ballaringiz natijasi bilan tanishing:

● **24 ball va undan kam.** Siz muloqotda engil tabiatlisiz, shu bilan birga, jur'atsiz, tortinchoq insonsiz. Qat'iyatsizligingiz ba'zan hayotda bajarayotgan ishingizga hamda, o'z maqsadingizga erishishingizga xalal beradi. Doimo xotirjamlikni sevishingiz va o'zingizni himoya qilishga o'rganishingiz kerak. Ushbu xususiyatlar sizda mutlaqo yo'q.

● **24 dan 31 ballgacha.** Siz bilan muloqot qilish huzur bag'ishlaydi, biroq sizning kayfiyatingiz o'zgaruvchan. Ba'zan his-tuyg'ularingiz tez-tez ko'tarilib, do'stona muloqotda xalaqit beradi. Sabr-toqatli bo'ling, salbiy his-tuyg'ularingizni nazorat qiling. Ularni arzimagan sabablar bilan yuzaga chiqishiga erk bermang.

● **32 ball va undan yuqori.** Ba'zan siz hatto darg'azab insonga aylanasiz. Buni o'zingiz yaxshi bilasiz, ammo biror chora ko'rolmaysiz. Siz o'zingizni janjallashayotgan yoki bahslashayotgan kishingizning o'miga qo'yib ko'ring, bu inson sizga qanday ko'z bilan qarayotganligini tasavvur qiling. Uning obrazi sizga yoqadimi? Siz haddan tashqari talabchansiz va boshqalarni tanqidiy nazar bilan ko'rasiz. Odamlar siz bilan murosaga kelishga, til topishga qiynalishadi. Atrof-muhitingizda sizni o'rab turgan kishilar bilan samimiy munosabatda bo'ling, ularning kamchiliklarini kechirishni o'rganing.

2. Muloqot siz uchun muhim ahamiyatga egami?

Hurmatli o'qituvchi. Ushbu test sizga atrof-muhitdagilar bilan muloqot qilish va do'stlaringiz siz uchun qanchalik ahamiyatga ega ekanligingizni aniqlashga yordam beradi. Test natijalari asosida esa, qanday qilib kishilar bilan yaxshi muloqot o'rnatish kerakligi va qanday kasbni tanlash lozimligi to'g'risida ham ma'lumot olasiz.

1. Agarda sizga yana bir marotaba kasb tanlash erkinligi berilganda, quyidagi kasblardan qaysi birini tanlar edingiz (bir xil maosh olish sharti bilan)?
 - a) fizik–tadqiqotchi (0 ball);
 - b) mehmonxona direktori (2 ball);
 - v) baribir, axir maoshi bir xil-ku (1 ball).
2. Tasavvur qiling, siz juda muhim ixtiro yaratdingiz va mukofot oldingiz, soʻngra qanday faoliyatni maʼqul koʻrar edingiz?
 - a) ixtiromni hayotga tatbiq etish bilan shugʻullanar edim (2 ball);
 - b) laboratoriyada ixtiro yuzasidan faoliyatimni davom ettirar edim (0ball);
 - v) ixtiro bilan boshqa kishilar shugʻullana qolsin, yangi ixtiro yuzasidan faoliyatimni boshlab yuborar edim (1 ball).
3. Oylik maoshi bir xil boʻlgan quyidagi kasblarning qaysi birida ishlashni xohlar edingiz?
 - a) uchuvchi boʻlib (0 ball);
 - b) tanlashda ikkilanaman (1 ball);
 - v) advokat boʻlib (2 ball).
4. Agarda siz ishlab chiqarish sohasida ishlaganingizda faoliyatingizni nimadan boshlar edingiz?
 - a) kadrlar muammosi bilan shugʻullanar edim (2 ball);
 - b) texnologiya bilan ishlar edim (0 ball);
 - v) menga bari bir (1 ball).
5. Sizningcha, oʻqituvchilikdan tashqari eng qiziqarli soha:
 - a) menejerlik (1 ball);
 - b) jamoat arbobi boʻlish (2 ball);
 - v) rassomchilik (0 ball).
6. Siz qayerdan dala hovli olishni xohlar edingiz?
 - a) oʻrmondan (0 ball);
 - b) sokin qishloqdan (1 ball);
 - v) hayot qaynagan, gavjum dala hovlilar posyolkasidan (2 ball).
7. Turli xil bayramlarda siz:
 - a) har xil sovgʻalarni tanlash va kimnidir tabriklashga toqatingiz yoʻq (0 ball);

- b) bayramlarda sovg'a qilishni yaxshi ko'rasiz (2 ball);
- v) sovg'a tanlay olmaysiz (1 ball).

8. Yaxshi kinofilmlarni ko'rganda siz ko'proq huzur-halovat olasiz:

- a) yaxshi ulfatlaringiz bilan (2 ball);
- b) sevimli kishingiz bilan birga (1 ball);
- v) yolg'iz o'zingiz ko'rganingizda (0 ball).

9. Sizni qachonlardir birorta ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan mansabga saylashganmi?

- a) ayrim hollarda (1 ball);
- b) ko'pincha (2 ball);
- v) hech qachon yoki ba'zi hollarda (0 ball).

10. Tasavvur qiling, siz xo'jalik sohasida ishlaysiz. Qanday yo'nalishni tanlagan bo'lar edingiz?

- a) mijozlar bilan ishlashni (2 ball);
- b) tanlashda ikkilanaman (1 ball);
- v) ma'lumotlarni hujjatlashtirish bilan (ball).

Enai yig'ugan ballaringiz natijasi bilan tanishing:

● **6 ball va undan kam:** umuman olganda siz odamovi, kamgap insonsiz va kishilar bilan muloqotdan ko'ra yolg'izlikni xush ko'rasiz. Atrofingizdagi odamlar sizni sovuqqon, egilmaydigan, o'zaro murosaga kelishni xohlamaydigan inson sifatida qabul qiladilar. Siz yaqin kishilaringizga doimo e'tiborli bo'lishingiz va his-tuyg'ularingizni hamda ruhiy kechinmalaringizni kimlargadir izhor qilishni o'rganishingiz kerak.

● **7 – 13 ball:** sizni odamovi, kamgap inson deb bo'lmaydi. Do'stlaringiz davrasidagi qiziqarli muloqotlar sizga huzur-halovat bag'ishlaydi, ammo ba'zan sizda o'zingiz bilan yolg'iz qolishga ehtiyoj paydo bo'ladi. Shunday paytlarda siz atrofingizdagi kishilarga nisbatan qo'pol muomalada bo'lishingiz mumkin, zero jahldor holatga tushib qolgan bo'lasizda. Siz sabr-toqatli, muruvvatli va iltifotli bo'lishingiz kerak, axir atrofingizdagi yaqin kishilar sizning o'zgaruvchan kayfiyatingizni mutlaqo bilishmaydi.

● **14–20 ball:** siz juda ochiq ko'ngilli, do'stlikni qadriga yetuvchi va samimiy kishisiz. Siz har qanday inson bilan xohlagan mavzuvingizda qiyalmasdan muloqot qila olishingiz mumkin. Tanqidni yengil qabul qila-

siz, atrofingizdagi tanishlaringizga nisbatan g'amxo'r va iltifotlisiz, ularning ismini va siymosini darhol eslab qolasiz. Biroq, muloqotingizdagi fikrlamasdan so'zlash samimiylikdan, soxta, yuzaki muloqotga aylanil ketishi mumkin. Bundan ehtiyot bo'ling.

3. Tanlagan kasbingizdan mamnunmisiz?

Siz qanday kayfiyatda ishxonaga qatnaysiz? Chin ko'ngildan qatnay sizmi yoki xizmat vazifangizni bajarish uchunmi? Jamoa bilan mumsabatingiz qanday? Ushbu muammolarni bilishni xohlasangiz quyidag test savollariga javob berib, olgan ballaringiz asosida natijalarni tekshiril ko'ring.

1. Siz ertalab ishga ketish oldidan o'zingizni qanday his etasiz?

- a) a'lo kayfiyatda (10 ball);
- b) dadil (9 ball);
- v) loqayd (8 ball);
- g) horg'in (-1 ball);
- d) bezovta (-3 ball);
- e) jahldor (-6 ball).

2. Ishxonada siz o'zingizni qanday his qilasiz?

- a) yaxshi kayfiyatda (10 ball);
- b) dadil (9 ball);
- v) loqayd (8 ball);
- g) horg'in (-1 ball);
- d) bezovta (-3 ball);
- e) jahldor (-6 ball).

3. Ishdan uyga qaytgach, o'zingizni qanday his qilasiz?

- a) a'lo kayfiyatda (10 ball);
- b) dadil (9 ball);
- v) loqayd (8 ball);
- g) horg'in (-1 ball);
- d) bezovta (-3 ball);
- e) jahldor (-6 ball).

4. Ba'zan belgilangan xizmat vaqtidan tashqari ham ishlaysizmi?

- a) ha, ishlash istagi paydo bo'lganda (10 ball);
- b) ha, zaruriyat paydo bo'lganda (5 ball);
- v) ha, majburiyat yuzasidan (-5 ball);

- g)** yo‘q, ammo vaziyat talab qilganda ishlashga tayyorman (8 ball);
- d)** yo‘q, bunga hech qachon rozi bo‘lmayman ((-5 ball).

5. Siz ishga kechikasizmi?

- a)** hech qachon (4 ball);
- b)** ahyon-ahyonda (2 ball);
- v)** aksariyat holatlarda (-2 ball);
- g)** doimo (-4 ball).

6. Yuqori lavozimdagi mansabdor shaxslardan cho‘chiysizmi?

- a)** yo‘q, ammo ularning fikr-mulohazalarini diqqat bilan eshitaman (8 ball);
- b)** yo‘q, nimani o‘ylasam o‘sha fikrimni gapiraman (10 ball);
- v)** ha, faqat hurmat yuzasidan (5 ball);
- g)** ha, biroq o‘zaro munosabatimiz doimo yaxshi (2 ball);
- d)** ha, ba‘zan ular bilan suhbatda o‘zimni nohaq sezaman (-7 ball);
- e)** ko‘pincha ular bilan ziddiyatga boraman (-5 ball);
- j)** ha, ammo bunda doimo o‘zimni nohaq ekanligimni sezaman (-10ball).

7. Ishxonada yaqin kishilaringiz bilan ish faoliyatingiz to‘g‘risida suhbatlashasizmi?

- a)** doimo va chin ko‘ngildan (16 ball);
- b)** yo‘q, ammo ba‘zida kamtarona (10 ball);
- v)** ba‘zan (0 ball);
- g)** ahyon-ahyonda, chunki bu mavzu qiziqarli emas (-6 ball);
- d)** ha, aksariyat hollarda ish yuzasidan kamchiliklar paydo bo‘lganda hasratlashamiz (-6 ball);
- e)** doimo meni tinglashlariga muhtojlik sezaman (-10 ball).

8. Ishdan keyin hamkasblaringiz bilan uchrashib turasizmi?

- a)** ko‘pincha yoki ba‘zan (3 ball);
- b)** ahyon-ahyonda (0 ball);
- v)** hech qachon (-2 ball).

9. Pedagogik faoliyatingizdan tashqari holatlarda kasbingiz haqida o‘ylaysizmi?

- a)** ha, mamnuniyat bilan (10 ball);
- b)** ahyon-ahyonda, negaki mening shaxsiy hayotim tashvishli va halovatsiz (3 ball);

- v) ba'zan, biroq bu holat menga xalaqit bermaydi (0 ball);
- g) ha, o'ylayman va bu holatdan asabiylashaman (-4 ball);
- d) ko'pincha va bu holat kayfiyatimni buzadi (-10 ball).

Minus belgisini hisobga olib, ballaringizni yig'ing va natijalar bilan tanishing:

● **60 balldan yuqori:** sizning kasbiy faoliyatingizdagi vaziyatingiz juda yaxshi. Siz har kuni ishga go'yo bayramga ketayotgandek borasiz Hamkasblaringiz bilan o'zaro munosabatingiz a'lo darajada. Siz orzu qilgan natijalarga erishishingiz uchun barcha imkoniyatlar mavjud.

● **41 – 59 ball:** kasbiy faoliyatingizdagi vaziyatingizni qoniqarli del hisoblasa ham bo'ladi. Ko'proq maqsadlarga erishishni orzu qilsangizda ishxonada hamkasblaringiz bilan o'zaro munosabatingiz, bajarayotgan mehnatingiz hajmi va moddiy ahvolingiz sizni umuman qanoatlantiradi Ishxonada birinchilar qatorida turishga intiling.

● **25 – 40 ball:** umidsizlikka tushishingizga hali erta, ammo ishxo nangizdagi vaziyatni har taraflama qulay deb bo'lmaydi. Ehtimol ishxo nangizdan biror xodim sizga mutlaqo yoqmasligi sababli sizda muammo paydo bo'layotgan bo'lishi mumkin. Yoki siz o'z egallab turgan lavo zimingizdan norozisiz. Ishxonada faoliyat ko'rsatayotgan vaqtingizni qiziqarli o'tkazish lozimligini maqsad qilib qo'ying.

● **15 – 24 ball:** ertalabdan, ishga o'tlanayotganingizda, o'zingizni horg'in sezasiz. Siz "ishga emas – bamisoli qamoqxonaga" iborasin shior qilib olgansiz va mazmunini to'g'ri tushunasiz. Pedagogik faoliyati ngizda belgilangan, ba'zan duch keladigan og'ir mehnatni yengish uchun bardoshli bo'lishingiz kerak. Hayotingizdagi turli vaziyatlar bilan bog'liq bo'lgan, o'zingizdagi ruhiy tushkunlikni engish uchun, hozirda qat'iy bir fikrga kelib kurashishingiz shart.

4. Siz bilan muloqot qilish osonmi?

Hurmatli o'qituvchi. Ushbu test Sizga kishilar bilan o'zaro muloqotda qanday ekanligingizni, Siz bilan suhbatlashish osonmi yoki yo'qm va bunda suhbatdoshingizga nisbatan qanday munosabatda bo'lishingiz lozimligini aniqlab beradi.

2. Pedagogik jamoa, tanishlaringiz Sizni qanday inson sifatida tushunishadi?

- a) do'stlikni qadrlaydigan inson sifatida (2 ball);
- b) o'z-o'ziga qattiq ishonuvchi inson sifatida (3 ball);

v) xotirjam va vazmin inson sifatida (1 ball).

2. Agarda kimdir Sizning ish stolingizdan so‘ramasdan, beruxsat biror buyumingizni olsa, qanday chora ko‘rardingiz?

a) tanbeh berardim (3 ball);

b) qaytarib joyiga qo‘yishni talab qilar edim (2 ball);

v) yana biror narsa kerak emasmi, deb so‘rar edim (1 ball).

3. Hamkasbingiz bilan janjal yoki mojarodan so‘ng, u bilan murosaga kelish yo‘llarini zimdan izlaysizmi?

a) hamisha izlayman (1 ball);

b) sharoitga qarab (2 ball);

v) hech qachon izlamayman (3 ball).

4. Hayotga nisbatan shaxsiy qarashlaringizni qanday baholaysiz?

a) mo‘tadil va bir xil muvozanatda saqlayman (2 ball);

b) yuzaki va ahamiyatsiz (1 ball);

v) keskin chora-tadbirlar tarafdoriman (3 ball).

5. Qaysi hayvon Siz uchun yoqimli va e‘tiborli?

a) ayiq (1 ball);

b) yo‘lbars (3 ball);

v) mushuk (2 ball).

6. Siz bahs, munozaraga tez kirishib ketasizmi?

a) ha (3 ball);

b) yo‘q (1 ball);

v) sharoitga qarab (2 ball).

7. Oldindan rejalashtirgan ishingiz amalga oshmay qolsa, nima qilgan bo‘lar edingiz?

a) taqdirga tan beraman (2 ball);

b) bunda boshqalarni ayblayman (3 ball);

v) yana qaytadan bajarishga harakat qilaman (1 ball).

8. Savdo do‘konida Sizga qo‘pollik qildilar. Qanday javob qaytargan bo‘lar edingiz?

a) janjaldan yiroq bo‘lish uchun o‘zimni bosardim (1 ball);

b) noroziligimni bildirar edim (2 ball);

v) qo‘polligiga yarasha javob qaytarar edim (3 ball).

9. Muhim uchrashuvga kechikayapsiz, o'zingizni qanday tutar edingiz?

- a) xotirjam (1 ball);
- b) judayam asabiy va darg'azab bo'lar edim (3 ball);
- v) ozgina bezovta bo'lardim (2 ball).

10. Ko'pincha, shaxsiy avtomobilingizni boshqarayotganingizda o'zingizni qanday tutasiz?

- a) xotirjam, shoshilmasdan boshqaraman (1 ball);
- b) katta tezlikda boshqarishni yoqtiraman (3 ball);
- v) atrofimdagi boshqa transport vositalariga yo'l bermasdan, ba'zan tezlikni oshiraman (2 ball).

11. Suhbatdoshingiz Sizni tinglamayapti, o'zingizni qanday tutar edingiz?

- a) asabiylashaman (3 ball);
- b) xushmuomalalik bilan suhbatimga e'tibor bermayotganligiga ishora qilaman (1 ball);
- v) qayrilib ketvoraman (2 ball).

12. Siz suhbatdoshingizni doimo diqqat bilan tinglay olasizmi?

- a) hamisha (1 ball);
- b) ba'zida (2 ball);
- v) kamdan kam holatlarda (3 ball).

13. Kishilarning diqqat markazida bo'lishni xush ko'rasizmi?

- a) xohlayman (3 ball);
- b) ba'zan (2 ball);
- v) bu men uchun zarur emas (1 ball).

4. Siz ishlaydigan maktabda o'qiydigan o'g'lingizni kimdir ranjitdi, qanday chora ko'rar edingiz?

- a) sinf rahbariga murojaat qilardim (1 ball);
- b) o'g'limni ranjitgan bolani adabini berardim (2 ball);
- v) raqibiga qanday "javob" qaytarishni o'g'limga zimdan o'rgataman (3 ball).

15. O'zaro murosaga kelib, yon bosishga qodirmisiz?

- a) hech qachon (3 ball);
- b) ha (1 ball);
- v) vaziyatga qarab xulosa chiqaraman (2 ball).

Endi yiqqan ballaringiz natijalari bilan tanishing:

● **24 ball va undan past:** Siz bilan bemalol muloqot olib borsa, suhbatlashsa bo'ladi, biroq Siz haddan tashqari ko'ngilchan insonsiz, tinchliksevarsiz. Qat'iyatli, dovyurak bo'lishingiz kerak. O'zingizga tanqidiy munosabatda emassiz. Shunday bo'lsada, jamoaga va atrof-muhitdagi kishilarga nisbatan hurmat-ehtiromni yo'qotmang.

● **25 – 31 ball:** Siz jamoa va atrofingizdagi kishilar bilan bemalol muloqot qila olasiz, ba'zan Siz bilan muloqotga kirishish juda qiyin. Chunki, Sizning xatti-harakatingiz kayfiyatingizga qarab o'zgaradi. Ruhiiy kechinmalarga, his-tuyg'ularga berilishingiz kerak emas, sabr-toqatli bo'ling. Ba'zan o'zingizni o'zgalar hamda Siz ranjitgan odamlar o'miga qo'ya biling.

● **32 – 45 ball:** Siz umuman o'ylamay gapiradigan, yengil tabiat insonsiz, ba'zan judayam tajovuzkor, urushqoq holatga tushasiz. Jamoangiz va atrof-muhitingizdagi kishilar fikr-mulohazalariga qarshi kurashishga ham tayyorsiz. Siz bilan murosaga kelish, muloqot olib borish juda og'ir. Agarda o'zingizga nisbatan qat'iyatli, kamchiliklaringizga nisbatan tanqidiy munosabatda bo'lsangiz, kunlar o'tib yaxshi suhbatdoshga aylanishingiz mumkin.

5. Xarakteringizdagi kuchli holatlar.

Hurmatli o'qituvchi. Siz pedagogik faoliyatingizga nisbatan qanday pozitsiyadasiz: ijodkorlik bilanmi, o'ziga xos noyob g'oyalar bilanmi yoki eskirgan siyqasi chiqqan andozalar bilan ishlaysizmi? Pedagogik mahoratingizdagi kuchli jihatlar nimada mujassamlashgan? Ushbu test savollari xuddi shu muammolarga javob topishingizga yordam beradi.

1. Salomatligim mening jiddiy mehnat qilishimga ta'sir qiladi:

a) ha;

b) yo'q;

v) ba'zi holatlarda.

2. Umuman olganda, men omadliman:

a) ha;

b) yo'q;

v) ba'zan.

3. Mening xotiram:

a) yaxshi;

17) y o'riqla,
v) o'rtacha.

4. Meni g'ayrioddiy, g'alati hodisalar o'ziga jalb etadi:

a) ha;

b) yo'q;

v) agar u mening qiziqishlarimga to'g'ri kelsa.

5. Men o'z mutaxassisligim bo'yicha malakamni oshirishga ehtiyo sezaman:

a) ha;

b) yo'q;

v) ba'zi darajalar bo'yicha.

6. Men o'z kasbimni quyidagi vaziyatda tanlaganman:

a) kutilmagan qulay bir vaziyat tufayli;

b) amaliy mulohazalarimga tayanganman;

v) men o'ylamasdan, to'g'ridan to'g'ri ilk duch kelgan kasbni tanladim.

7. Men orzu qilishni, fantaziyaga berilishni yaxshi ko'raman:

a) ha;

b) yo'q;

v) ba'zan.

8. Men yolg'izlikni xush ko'rmayman:

a) ha;

b) yo'q;

v) ba'zan xohlab qolaman.

9. Menga yolg'iz qolib fikr yuritish yoqadi:

a) ha;

b) yo'q;

v) vaziyatga bog'liq.

10. Qachon xohlasam, o'sha paytda barcha tashvishlardan holi bo'lishi bilaman:

a) ha;

b) yo'q;

v) ba'zan.

● **Ko'proq «a» javob natijalari:** Siz umuman har qanday kasbiy faoliyatga ijodkorlik bilan yondashishga iqtidoringiz yetarli. Aqliy teranlik, ixtirochilik qobiliyatingizni ham yuzaga chiqaradi. Siz hozirgacha birorta o'ziga xos yangilik yaratmadingizmi? Balki, bu holat hali yosh kadr ekanligingiz uchundir yoki barcha ijodiy ishlarga birdaniga yondashishingiz tufaylidir. Har qanday sharoitda ham Sizning yaratuvchanlik iste'dodingiz namoyon bo'lgan. Ushbu intilishni yanada takomillashtiring.

● **Ko'proq «b» javob natijalari:** Sizni ijodkorlik umuman qiziktirmaydi. Balki, bu holat Sizning judayam kamtar va sustkashligingiz sabablidir? Agarda Siz, hozirgi holatingiz haqida o'ylab ko'rmasangiz va kasbiy faoliyatingizga biror ijobiy o'zgarish kiritmasangiz, umringiz davomida faqat yaxshi ijrochi yoki bajaruvchi bo'lib qolasiz. Aslini olganda, bu ham yomon emas. Siz fan olamida qobiliyat tushunchasi yo'q deb hisoblasangiz, aziyat chekmasangiz ham bo'ladi. Barchamizga ma'lumki, hayotda qobiliyatsiz, no'noq insonlar uchramaydi, aksincha, o'z kasbini noto'g'ri tanlagan insonlar uchraydi.

● **Ko'proq «v» javob natijalari:** Siz hech ikkilanmasdan, o'z ijodkorlik qobiliyatingizni namoyon etishingiz mumkin, biroq negadir bu jarayonni xohlamaysiz. Ehtimol, Sizning ijodkorlik aqlingiz tanlash xususiyatiga egadir va u kasbiy faoliyatingizning muhim jabhalarida o'zini ko'rsata olishi mumkin. Misol uchun Eynshteyn, abstrakt g'oyalar to'g'risida gap ketganda tengsiz iste'dodli ijodkor edi. Ammo uni kundalik kichik ixtirolar mutlaqo qiziktirmagan va bunga toqati yo'q edi. Shunday bo'lsada, birgina g'oyaga ega bo'lgan inson bo'lishdan qochishga harakat qiling. Yoki, dilingizga yaqin asosiy g'oyangizni qo'llab-quvvatlash maqsadida, ko'proq kichik g'oyalaringizni shakllantirishga urinib ko'ring.

8. Sizning mantiqiy fikrlash qobiliyatingiz.

Hurmatli o'qituvchi. Pedagogik faoliyatingizda mantiqiy fikrlash qobiliyatingiz shakllangan bo'lishi zarur. Ushbu test topshiriqlari asosida bajaradigan vazifangiz: quyida berilayotgan mantiqiy ta'kidlar real haqiqatga to'g'ri kelishi yoki kelmasligidan qat'iy nazar aniqlab javob berish. Ba'zi topshiriqlarda to'g'ri javob bir nechta bo'lishi yoki umuman bo'lmashligi mumkin. Test 8 minut davomida yechilishi lozim.

chechaklar baland ovozda qichqiradilar. Demak, barcha palmalaklar ham baland ovozda qichqiradilar.

a) to'g'ri;

b) noto'g'ri.

2. Barcha kapalaklar elkasi bilan suzadilar. Barcha laylaklar ham kapalakdir. Shunday ekan, laylaklar ham elkasi bilan suzishni biladilar.

a) to'g'ri;

b) noto'g'ri.

3. Ba'zi krotlar (er ostida yashaydigan sut emizuvchi hayvon) botinkadir. Ba'zi bir botinkalar raqsga yomon tushadilar. Demak, ba'zi krotlar ham raqsga yomon tushishadi.

a) to'g'ri;

b) noto'g'ri.

4. Ikkita burj hech qachon bir-biriga o'xshash bo'lmagan. Deraza va eshik mutlaqo bir xil ko'rinadi. Shunday ekan, deraza va eshik hech qachon ikkita burj bo'lmagan.

a) to'g'ri;

b) noto'g'ri.

5. Fillarning birortasini ham armiyaga olmaydi. Barcha insonlar - fillardir. Binobarin, ularning hech qaysisi armiyaga bormaydi.

a) to'g'ri;

b) noto'g'ri.

6. Barcha suvaraklar shaxmat o'ynashadi. Ba'zi shaxmatchilar yaxshigina qo'shiq ayta oladilar. Shunday ekan, ba'zi suvaraklar ham yaxshi qo'shiq ayta olishadi.

a) to'g'ri;

b) noto'g'ri.

7. Faqat kichkina bolachalar sho'xlik va inijlik qiladilar. Nodirning yoshi esa katta.

a) Nodir sho'x;

b) Nodir inijlik qiladi;

v) Nodir sho'x bax qilmaydi;

g) Nodir sho'x va injiqlik qiladi;

d) Nodir injiqlik qilmaydi.

8. Barcha otlar murabboni yaxshi ko'rishadi. Otlarning hammasida qanot bor.

a) qanotsiz otlar murabboni yaxshi ko'rishmaydi;

b) ba'zi bir otlar murabboni yaxshi ko'rishmaydi;

v) qanoti bor barcha otlar murabboni yaxshi ko'rishadi;

g) otlar murabboni yaxshi ko'rishadi, chunki ularda qanot bor;

d) otlar murabboni yaxshi ko'rishadi va ularda qanot yo'q.

9. Ba'zi bir kishilar poliglott (ko'p tillarni biluvchi kishi) lardir. Poliglottlarning faqat bir ko'zi bor.

a) ba'zi bir kishilarda ko'z bitta;

b) kishilar toifasiga kiruvchi poliglottlar ba'zan bir ko'zlidir;

v) ikkita ko'zi bor kishilar poliglottlar toifasiga kirmaydi;

g) poliglottlar – bir ko'zli kishilardir;

d) ikkita ko'zi ham bor poliglottlar ba'zan kishilar toifasiga kiradi.

10. Sumalaklar – katta chig'anoqlardir. Sumalaklar o'qishni bilishadi.

a) barcha katta chig'anoqlar o'qishni bilishadi;

b) barcha katta chig'anoqlar sumalaklardir;

v) ba'zi katta chig'anoqlar o'qishni biladilar;

g) o'qishni biladigan sumalaklar ham katta chig'anoqlardir;

d) katta chig'anoqlar sumalaklar emas.

11. Har bir uchburchak – yashil rangda. Barcha uchburchaklar – kichkina.

a) kichkina burchaklari bor uchburchaklar ham mavjud;

b) yashil rangli burchaklari bor uchburchaklar ham mavjud;

v) yashil rangli kichkina burchaklar ham mavjud;

g) burchaklar va uchburchaklar – kichkina hamda yashil rangda;

d) kichkina uchburchaklarning burchagi yashil rangda.

12. Quruq gullar daraxtlardan to'kilmoqda. Ho'l bo'lgan gullar ingliz tilini bilishadi.

a) ho'l bo'lgan gullar daraxtlardan pastga uchmoqda;

- b) uchishni biladigan quruq gullar ingliz tilini bilishadi;
- v) ba'zi namiqqan gullar ingliz tilini bilishmaydi;
- g) ba'zi quruq gullar – ho'l bo'lgan gullardir, shuning uchun ular ingliz tilini bilishadi;
- d) ho'l bo'lgan gullar daraxtlardan to'kilmaydi.

TO'G'RI JAVOBLAR: 1b, 2a, 3b, 4a, 5a, 6b.

NOTO'G'RI JAVOBLAR: 7(barcha variantlari); 8v; 9a,v,g; 10v,g; 11(hammasi); 12 (hammasi). Har bir to'g'ri javob uchun 1 ball beriladi

Endi bajarilgan testingiz natijalari bilan tanishing:

❖ **0–2 ball:** mantiqiy fikrlashdan Siz yiroqsiz.

❖ **3–6 ball:** mantiqiy fikrlashingizdan umidsizlanmasangiz hali bo'ladi, biroq mantiqiy tafakkurni mashq qildirish zarur.

❖ **7–10:** Sizning mantiqiy fikrlash qobiliyatingiz juda yaxshi shakllangan.

❖ **11–12:** Sizning mantiqiy fikrlash qobiliyatingiz a'lo darajada.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. -T.: Sharq, 1997, 20-29 betlar.
2. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi qonuni. //Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. -T. Sharq, 1997, 31-61 betlar.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2002-yil 6-iyundagi 200-sonli Qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining jamoat ta'lim axborot tarmog'ini tashkil etish to'g'risida"gi 2005-yil 28-sentyabrda PQ 191-sonli Qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 16- fevraldagi "Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi 25-sonli Qarori. //J.: O'zbekiston Respublikasi Hukumatining Qarorlari to'plami. - Toshkent, 2006. - № 2. - B. 10-11.
6. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining Davlat ta'lim standartlari. -T. 2000, -20 b.
7. "Ta'lim-tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga etkazish" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 6-oktyabrda qabul qilgan Farmoni.
8. "2004-2009 yillarda maktab ta'limini rivojlantirishning davlat umum-milliy dasturi" to'g'risida Prezident Farmoni. //“Ta'lim taraqqiyoti”-2004, 3-son, 26-bet.
9. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat va mafkura. 1-jild. -T.: O'zbekiston, 1996. - 89 bet.
10. Karimov I.A. O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-jild. T. O'zbekiston, 1999.- 413 bet.
11. Karimov.I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida.-T.: O'zbekiston, 1998. -76 bet.
12. Karimov I.A. "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari". -T.: O'zbekiston, 1997. -315 bet.
13. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. - Toshkent, O'zbekiston, 1999. - 48 bet.

14. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat. //t.14. T.: O'zbekiston, 2006. – 280 bet.
15. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. – T.: zbekiston, 2009. – 24 bet.
16. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T.: O'zbekiston, 09. – 176 bet.
17. Abdullayev H. Yashil daftar hikmati. -Toshkent, O'qituvchi, 2000.
18. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent, O'zbekiston, 92. –160 b.
19. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat - shkent, TDPU, 2003.- 174 b.
20. Al Buxoriy Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Sahihi Buxoriy: -jome' as-Sahih. //Ishonarli to'plam. 1- kitob. – T.: O'zbekiston Milliy siklopediyasi, 2008. – 712 b.
21. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. -Л.: ЛГУ. 1968.- 340 с. Апресян Г.З. Ораторское искусство. М., Изд-во Моск. университета, 78. – 280 с.
22. Barkamol avlod orzusi //Tuzuvchilar: Sh.Qurbonov, H.Saidov, Ahliddinov. – To'ldirilgan 2-nashri. – T.: "O'zbekiston milliy ens iklopedisi", 2000. – 248 b.
23. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: harq", 1997. – 63 b.
24. "Barkamol avlod yili" davlat dasturi to'g'risida. O'zbekiston spublikasi Prezidentining Qarori. "Adolat" gazetasi, 2010-yil, 29-yanvar.
25. Батаршеев А.В. Психодиагностика способности к общению или к определить организаторские и коммуникативные качества личности. - М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1999.- 176 с..
26. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishni shkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. //Ped. fanlari dokt. ilmiy r. uchun diss. – T.: 2007.- 305 b.
27. Бизяева А.А. Рефлексивные процессы в сознании и деятельности ителя //Дисс. канд. психол. наук.- С.- Пб.,- 1993.- 190 с.
28. Биков А.К. Теория и практика развития педагогического мастера- ва преподавателей высшей военной школы //Дисс. докт. пед. наук.- М., 00.
29. Вульфов Б.З., Харкин В.Н. Педагогика рефлексии: Взгляд на про- ссиональную подготовку учителя.- М.: Магистр, 1995.- 112 с.
30. Грехнев В.С. Культура педагогического общения: Книга для учи- ля. – М.: Просвещение, 1990. – 155 с.
31. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi.- : O'zbekiston, 1999. – 29 b.

32. Загвязинский В.И. Педагогическое творчество учителя. Библиотека учителя и воспитателя. – М.: Педагогика, 1987.- 160 с.
33. Zaripov K. O'qituvchilar malakasini oshirishda maktab rahbarining roli. – Т.: “O'qituvchi”, 1993. – 123 b.
34. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. – Т.: “FAN”, 2007. – 223 b.
35. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении //Кн. для учителя. 1987.- 190 с.
36. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество: Библиотека учителя и воспитателя. – М.: Педагогика, 1990.- 144 с.
37. Karimov I.I. O'qituvchi, ustoz, murabbiy...: Talabalar va yosh o'qituvchilar uchun. Risola. – Qo'qon DPI, 2009. – 99 b.
38. Kaykovus. Qobusnoma (Forschadan Muhammad- Rizo Ogahiy tarjimai): S.Dolimov. – Т., O'qituvchi, 2006. – 208 b.
39. Коджаспирова Г.М. Теория и практика профессионального педагогического самообразования.- М.: МГОПИ, Альфа, 1993.- 120с.
40. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. 1-qism. – Toshkent, Yozuvchi, 1996. – 216 b.
41. Кузмина Н.В. Способности, одаренность, талант учителя.- Л.: Знание, 1985.- 32 с.
42. Кухарев Н.В. На пути к профессиональному совершенству: Книга для учителя.- М.: Просвещение, 1990.- 159 с.
43. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975.- 304 с.
44. Макаренко А.С. Таълим-тарбия тажрибасидан баъзи бир хулосалар.- Т.: Ўқитувчи, 1988.- 139 б.
45. Макаренко А.С. О воспитании //Золотой фонд педагогики.- М.: Школьная пресса, 2003.- 192 с.
46. Mahmudov N. M. O'qituvchining nutq madaniyati. Darslik. – Т.: O'zbekiston milliy kutubxonasi, 2007. – 185 b.
47. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику.- М.: Ин-т практ. психологии, 1997.- 368 с.
48. Musurmonova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – Т.: O'qituvchi, 1996. – 192 b.
49. Muhiddinov A.G. O'quv jarayonida nutq faoliyati. – Т.: O'qituvchi, 1995.
50. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. Asarlar 15-tom.- Т.: “Fan” 2005.
51. Nishonova S. Komil inson tarbiyasi. – Т.: Istiqlol, 2003. – 176 b.
52. Ochilov M., Ochilova N. O'qituvchi odobi. Saylanma. –Т.: O'qituvchi, 1997.
53. Omonov H.T. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Т.: Iqtisod-moliya. 2009. – 240 b.

54. Ortiqov A. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – T.: “Dono hamro” ilmiy markazi, 2002. – 78 b.

55. Педагогика Под ред. П.И. Пидкасистого. - М.: Педагогическое общество России, 2003. - 608 с.

56. Pedagogika nazariyasi va tarixi. 1-qism: Pedagogika nazariyasi. (M.X. Tohtaxodjajeva va boshqalar) –T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2007. –380 b.

57. Pirmuxamedova M. Pedagogik mahorat asoslari. - T.: 2001.

58. Плескач Л.Е. Обучение учителей самоанализу педагогической деятельности как составная часть системы внутришкольного управления// Автореф.канд.пед.наук. - М., 1983. - 19 с.

59. Раченко И.П. Диагностика развития педагогического творчества учителя. – Пятигорск, 1992. - 196 с.

60. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - С.- Пб: Питер, 2001. - 720 с.

61. Sayidaxmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. nazariya va amaliyot. – T., Moliya, 2003.

62. Sayidaxmedov N.S. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. – T., O‘zMU qoshidagi OPI, 2003.

63. Самуйленков Ф. Мастерство, педагогический такт – это авторитет учителя. – М.: Просвещение, 1990. - 254 с.

64. Селевко Г.К. Педагогические технологии авторских школ. – М.: НИИ школьных технологий, 2005. – 192 с.

65. Семенов И.Н. Психология рефлексии в организации творческого процесса мышления// Автореф. дисс. доктора психол. наук. – М., 1992. - 52 с.

66. Симонов В.П. Диагностика личности и профессионального мастерства преподавателя: Учебное пособие для студентов педвузов, учителей и слушателей ФПК. - М.: Межд. пед. академия, 1995. - 192 с.

67. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Общая педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В.А.Слостенина. 2 ч. - М.: Гуманит. изд. центр. ВЛАДОС, 2003. - 256 с.

68. Sodiqova T. Murabbiy kim?... – T.: “Toshkent islom universiteti”, 2006. – 83 b.

69. Sultonova G.A. Pedagogik mahorat. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005. - 149 b.

70. Suxomlinskiy V.D. Bolalarga jonim fido. – T.: O‘qituvchi, 1984. - 254 b.

71. Tarbiyaviy ish metodikasi. //Pedagogika institutlari uchun o‘quv qo‘llanma (L. I. Ruvinskiy tahriri ostida). – T.: O‘qituvchi, 1991. – 376 b.

72. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. //“Muloqot” jurnali, 1998 yil, 5-son.

73. Tolipov O‘., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. - T.: Fan, 2005. - 206 b.

74. Турбовской Я.С., Провоторов В.П. Диагностические основы целеполагания в образовании. – М.: ИТО и ПРАО, 1995. - 116 с.

75. Turg‘unov S.T., Maqsudova L.A. Pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish. – T.: “Fan”, 2009. – 168 b.

76. Шедровицкий Г.П. Коммуникация, деятельности, рефлексия //Исследование речемыслительной деятельности. – Алма-ата, 1974. - С. 12-28.

77. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri – T.: A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993. – 187 b.

78. O‘zbek pedagogikasi tarixi. //A.Zunnunov tahriri ostida. – T.: O‘qituvchi, 1997. – 272 b.

79. O‘qituvchi ish faoliyatini baholash va uni rag‘batlantirish mezonlari (Metodik tavsiyanoma). – T.: 1993. – 34 b.

80. G‘aybullayev N.R., va boshqalar. Pedagogika: Oliy o‘quv yurtlari uchun qo‘llanma. – T.: O‘zMU, 2005. – 176 b.

81. G‘oziyev E. Psixologiya. – T.: O‘qituvchi, 1994. – 224 b.

82. G‘oziyev E. O‘quvchilarning o‘quv faoliyatini boshqarish. T.: O‘qituvchi, 1984. – 104 b.

83. Hasanboyev J., va boshqalar. Pedagogika fanidan izohli lug‘at. T.: Fan va texnologiya, 2009. – 672 b.

84. Hotamov N.T. Davraga she‘r ulashing. – T.: “MERIYUS”, 2009. – 287 b.

85. Husanov B. G‘ulomov V. Muomala madaniyati. Darslik. – T.: Iqtisod – moliya 2009. - 156 b.

A'zam Xoliqov

PEDAGOGIK MAHORAT

Darslik

Muharrir E. Bozorov

Badiiy muharrir M. Odilov

Kompyuterda sahifalovchi N. Suvonov

Nashr lits. AI № 174, 11.06.2010. Terishga 21.10.2010da berildi.

Bosishga ruxsat 26.01.2011da berildi. Bichimi 60x84¹/₁₆.

Ofset qog'ozi №2. Times garniturası. Yuqori bosma usuli.

Shartli b.t. 24,2. Nashr-hisob t. 26,25. Adadi 1000 dona.

Buyurtma № 1.

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyotida tayyorlandi.
100084. Toshkent. Kichik halqa yo'li, 7-uy.

«HUMOYUN ISTIQLOL MO'JIZASI» bosmaxonasi
100003. Toshkent. Olmazor, 171-uy.